

Toerbeurtijstbouw

Promotor:

Prof. dr. Franz von Benda-Beckmann

Hoogleraar recht, meer in het bijzonder van het agrarisch recht van de niet-westerse gebieden
Wageningen Universiteit / Max-Planck-Institut, Halle/Saale, DE

Promotiecommissie:

Prof. dr. ir. Han van Dijk
Wageningen Universiteit

Prof. dr. Frans Hüsken
Radboud Universiteit Nijmegen

Prof. dr. Leontine Visser
Wageningen Universiteit

Prof. dr. Bill Watson
University of Kent at Canterbury, UK

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen de onderzoeksschool CERES

John van de Ven

Toerbeurtijstbouw

Individuele en collectieve rechten
in de landbouw van Kerinci
in Sumatra, Indonesië

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
op gezag van de rector magnificus
van Wageningen Universiteit,
prof. dr. M. J. Kropff,
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 15 september 2006
des namiddags te vier uur in de Aula.

Inhoudsopgave

Voorwoord i

H1 Inleiding 1

- Gezamenlijk erfgoed en gemeenschappelijk bezit 1
- Bezit 3
- Mondialisering 6
- Rechtenbundels 7
- Het beheer, bezit en gebruik van grond 9
- Rechtspluralisme 10
- Agrarische veranderingsprocessen 12
- Sociale zekerheid en bestaansverwerving 15
- Toerbeurtijstbouw 18
- Lokaal natuurbeheer en 'common property' 21
- Veldonderzoek 22
- Hoofdstukindeling 23

H2 Kerinci: verwantschap en dorpsgemeenschap 25

- Kerinci 25
- Geschiedenis 29
- Hiang 35
- Geloof 37
- Verwantschap 38
- Endogamie en uxori-lokale vestiging 41
- Mendapo 45
- Inheemse bestuurders (*depati*) en titels (*gelar*) 46
- Desa* bestuur 49

H3 Landbouw: Kerinci en Hiang 53

- Landbouw 53
- Sawah, ladang en kebun 55
- De 20^e eeuw 57
- Klassenvorming 60
- Landbouw in Hiang 63
- Rijstbouw in Hiang 66
- Boomgewassen in Hiang 68
- Twee casussen: de boomgaarden van Halima en van Rijal 70
- Swidden: de boomgaard van Syarial 72
- Rijk en arm in Koto Baru Hiang 73
- Individueel bezit en toerbeurtvelden in Koto Baru Hiang 77
- Conclusies 78

H4 Grondgebruiksrechten in Hiang 81

- Het individuele bezit van rijstvelden 82
- De registratie van individueel grondbezit 84
- Sawah tetap* en *sawah milik* 85
- Het gezamenlijke erfgoed van rijstvelden (*sawah giliran*) 89
- De omkering van het aandeel van individuele en gezamenlijke rijstvelden 90
- Sawah* verpanding (*gadai* en *jual tanggung*) 94
- Sawah* jaarpacht (*sasih lama* en *sewa*) 96
- Sawah* deeldbouw (*bagi dua* en *bagi tiga hasil*) 97
- Agrarische arbeid in de rijstbouw 99
- Het bezit en gebruik van boomgaarden in Hiang 104

H5 Gemeenschap en natuurbehoud 107

`Common property' 107

Beschikkingsrecht 109

Bosbescherming in Kerinci 116

Beheersovereenkomst 119

Gemeenschappelijk bezit 121

H6 Toerbeurtijstbouw: casussen en patronen 127

De erfrechtelijke context 128

Vrouwen en mannen 131

Toerbeurthouders, erfgenamen en bewerkers 134

Grondplan toerbeurtijstbouw 135

Casus: Haji Yusuf en de `Maleise' *sawah* (1990) 136

Casus: de erfgenamen van Haji Yusuf en Zainab (1999) 139

Casus: `cross-cousins' (1990) 142

Casus: Eddy en de verloren toerbeurt (1990 en 1999) 145

Casus: Alhafiz en de kaapsawah (1990) 146

Casus: de toerbeurten van Alhafiz en Murni (1999) 149

H7 Toerbeurtijstbouw: de toerbeurtwisseling op blok PGL 151

Blok PGL 151

Percelen 155

De juridische status 155

Aantal toerbeurthouders 156

Pakket 158

Toerbeurthouders en erfgenamen 159

Werk 161

Administratie 162

Conclusies 163

H8 Voedselzekerheid en sociale zekerheid 169

Voedselzekerheid 170

Rijstzelfvoorziening 172

Rijstzelfvoorziening in Hiang 175

Toerbeurtijstbouw en sociale zekerheid 180

H9 Conclusies 185

Sociaal-economische differentiatie 186

Toerbeurtijstbouw en sociale zekerheid 188

Tanah ulayat en hutan adat 190

Bibliografie 195

Engelse samenvatting / Summary 203

Curriculum Vitae 209

Lijst van tabellen en kaarten

Tabellen

Tabel 2.1:	Aantal huwelijken per jaar tussen 1979 en 1990 in het onderdistrict Sitinjau Laut
Tabel 2.2:	Ruimtelijke nabijheid van huwelijken in het onderdistrict Sitinjau Laut in 1989 (%)
Tabel 2.3:	Ruimtelijke nabijheid van huwelijken in Hiang tussen 1985 en 1990 (%)
Tabel 2.4:	Desa afsplitsingen en inwonertal tussen 1915 en 1990 in de regio (mendapo) Hiang
Tabel 3.1:	Grondgebruik in Hiang (ha)
Tabel 3.2:	Belangrijke boomgewassen in de boomgaarden van Hiang (ha)
Tabel 3.3:	Belangrijke vruchtbomen in de boomgaarden van Hiang (stammen)
Tabel 3.4:	Oogstopbrengst in kaleng padi (kp) en in geldwaarde (EUR) per jaar in Hiang in 1999
Tabel 3.5:	Schatting van de verdeling van rijstvelden over vier welvaartscategorieën in Koto Baru Hiang
Tabel 3.6:	Schatting van de verhouding tussen individuele rijstvelden en toerbeurtvelden per welvaartscategorie in Koto Baru Hiang (ha en %)
Tabel 6.1:	Het toerbeurtrooster van de erven van Haji Yusuf en Zainab
Tabel 6.2:	De persoonlijke toerbeurten van de erven van Haji Yusuf en Zainab
Tabel 7.1:	De toerbeurtwisseling op blok PGL in Koto Baru Hiang in 1990
Tabel 8.1:	Sawah bezit en rijstzelfvoorziening in Koto Baru Hiang

Kaarten

Kaart 2.1:	Westelijk Indonesië
Kaart 2.2:	Kerinci
Kaart 5.1:	Hiang
Kaart 7.1:	Percelenkaart blok PGL Koto Baru Hiang 1989-1990
Kaart 7.2:	Percelenkaart blok PGL Koto Baru Hiang 1990-1991

Voorwoord

Dit proefschrift heeft er lang over gedaan. Veel langer dan de bedoeling was. Een bijzondere reden voor het oponthoud is er niet geweest, of het zou zo moeten zijn dat de schrijver van extra langzaam houdt. Niettemin ben ik blij dat het boek nu eindelijk af is.

De kiem van dit onderzoek ligt alweer een halve generatie terug in de tijd toen ik in 1988, of eigenlijk in 1989, door Franz von Benda-Beckmann als Assistent in Opleiding (AIO) werd aangesteld om promotieonderzoek te doen bij de toenmalige vakgroep Agrarisch Recht van de Landbouwuniversiteit, de huidige leerstoelgroep Recht en Bestuur van Wageningen Universiteit. De opdracht was om in het kader van een omvangrijker onderzoeksprogramma naar sociale zekerheid in Indonesië onderzoek te doen naar grondbezit, recht en sociale zekerheid op het platteland buiten Java. In 1989 vloog ik voor het eerst naar Indonesië om deel te nemen aan een seminar over rechtsantropologie en om Kerinci te bezoeken. Het jaar daarop, in 1990, reisde ik weer naar Kerinci, maar dit keer in gezelschap van mijn vrouw en onze twee oudste kinderen om in het dorp Hiang een jaar veldonderzoek te doen. Na terugkeer in Nederland duurde het tot 1999 voordat ik besloot om nogmaals naar Kerinci te gaan om aanvullende gegevens te verzamelen. Inmiddels had ik de vakgroep verlaten en had ik een andere werkkring.

Door de historische afstand tussen de eerste veldwerkperiode en het verschijnen van dit proefschrift is het onvermijdelijk dat sommige casusgegevens inmiddels meer historisch dan actueel zijn. De jongemannen en vrouwen van toen die ik in Hiang interviewde zijn nu volwassenen met een eigen gezin en van de ouderen van toen is niet iedereen meer in leven. Ook is de bredere politieke, sociale en economische context in Indonesië sinds het veldonderzoek in de jaren negentig van de vorige eeuw sterk veranderd. Aan de andere kant leert de geschiedenis van Kerinci dat wijzigingen in de lokale betekenis en inhoud van het gezamenlijke erfgoed in de landbouw niet zo'n vaart lopen en eerder langzaam en geleidelijk gaan. Op grond van deze wetenschap ben ik er van overtuigd dat de gegevens en inzichten in dit proefschrift, hoe mal ook, nog een lange geldigheidsduur hebben.

In de loop der tijd zijn er veel personen en instanties geweest die een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van dit proefschrift. Allereerst wil ik de toenmalige medewerkers van de vakgroep Agrarisch Recht en de huidige medewerkers van de leerstoelgroep Recht en Bestuur van Wageningen Universiteit bedanken voor de inspirerende omgeving waarin ik eerst als AIO en later als toegevoegd docent en nog weer later als buitenpromovendus heb mogen werken. Ik heb er veel geleerd. De vakgroep heeft mij ontvangen als antropoloog en uitgezwaaid als rechtsantropoloog. Viviane Ampt-Riksen bedank ik dat zij mij lange tijd als kamergenoot op kantoor heeft geduld. Dierbaar zijn mij ook de koffiepraatjes waarin de toestand van de wereld, meestal onder aanvoering van Ab van Eldijk, van de lichtvoetige kant werd belicht. Lida Menkman en Ellen Wegkamp dank ik voor de onontbeerlijke secretariële ondersteuning die onderzoek doen in het buitenland en werken aan een universiteit met zich meebrengt. In dit verband dien ik ook de medewerkers van het Bureau Indonesische Studiën (BIS) in Leiden te bedanken, die in de jaren negentig van de vorige eeuw uitvoering gaven aan het Programma Indonesische Studiën (PRIS). Het PRIS was de sponsor van mijn AIO aanstelling en van dit onderzoek. Graag bedank ik Chris van Fraassen en de andere medewerkers van het BIS voor de logistieke ondersteuning.

Een bijzonder woord van dank en waardering wil ik richten aan die wisselende groep van promovendi en vakgroepsleden van de Erasmus Universiteit uit Rotterdam en van Wageningen Universiteit, die in de jaren negentig bij de beide hoogleraren Franz en Keebet von Benda-Beckmann maandelijks of driewekelijks aan huis kwamen om elkaars stukken te bespreken. Ook veel van mijn hoofdstukken zijn in dit forum in groene en allerlei andere stadia van ontwikkeling kritisch doorgesproken. Ik dank Franz en Keebet voor hun gastvrijheid en alle leden van de promovendiclub voor hun altijd nuttige commentaren. Ook hier heb ik veel geleerd en veel naast mij neergelegd.

De Indonesische overheid en meer in het bijzonder het Indonesische Instituut voor Wetenschappen LIPI dank ik voor de aan mij verleende onderzoeksvergunning. Ook naar

prof. dr. Abdul Aziz Saleh van de Universitas Andalas te Padang gaat mijn dank uit voor de ondersteuning van hem en zijn instituut aan mij in het veld. Mijn belangrijkste dank in Indonesië gaat echter uit naar de dorpelingen van Hiang in Kerinci. Het is voor mij nog steeds niet vanzelfsprekend dat mensen bereid zijn om een volstrekt vreemde onderzoeker en zijn gezin in hun midden op te nemen en dan maar te zien wat er van komt. Toch hebben de dorpelingen van Hiang precies dit van harte gedaan en zo dit onderzoek mogelijk gemaakt. Ik dank de dorpelingen voor het in mij gestelde vertrouwen. Hoewel het onmogelijk is om alle bewoners van Hiang persoonlijk te bedanken wil ik hier een uitzondering maken voor Alhafiz Hamzah, mijn toenmalige onderzoeksassistent en huidige 'on line' informant. Zonder zijn hulp zouden veel gegevens onzichtbaar en andere zonder betekenis zijn gebleven.

In de laatste fase van het schrijven, toen het proefschrift zijn definitieve vorm begon te krijgen hebben een aantal personen zich bijzonder ingezet om ook echt tot een afronding te komen. Esther Roquas en Han van Dijk bedank ik voor de in 2004 in gang gezette, geslaagde, reanimatie van de hele onderneming. Toon van Meijl wil ik bedanken voor het lezen en becommentariëren van grote stukken van de tekst en voor het redigeren van de Engelse samenvatting. Sjef van Stiphout dank ik voor de tekstopmaak en Sofia van de Ven voor het, op een fragment van een schilderij van Joan Krüsemann gebaseerde, omslagontwerp.

Mijn promotor Franz von Benda-Beckmann wil ik graag apart bedanken. Niet alleen bleek hij een kritische en zorgvuldige begeleider, maar ook heeft hij mij de weg gewezen in de jungle van de rechtsantropologie. Bovendien, en dat bleek te tellen, heeft hij de moed nooit opgegeven, of mij dat althans nooit laten merken, ook toen er lange tijd geen stukken werden aangeleverd. Door zijn open houding en vertrouwen in de goede afloop werd het ook voor mij mogelijk om dit project uiteindelijk tot een goed einde te brengen.

Schrijven doe je alleen en kost veel tijd. Zeker de laatste jaren heb ik daardoor in de avonduren, weekends en vakanties maar voor de helft mee kunnen doen aan het gezinsleven. Dat was noodzakelijk en voor Sofia, Jim en Liv denk ik niet zo erg, want die waren toch al opgevoed met een proefschriftschrijvende vader. Wel heeft het veel geduld gevergd van mijn vrouw Joan, die mij als geen ander het proefschrift gunde waar geen einde aan leek te komen. Ik dank haar voor alle ruimte die zij mij heeft gegeven om de onderneming te kunnen afronden waar wij met zijn tweeën aan zijn begonnen.

Ten slotte wil ik dit proefschrift opdragen aan mijn vader. Een stille supporter, die de publicatie van dit boek niet meer heeft mogen meemaken.

Inleiding

Gezamenlijk erfgoed en gemeenschappelijk bezit

Wie in het dal van Kerinci op het Indonesische eiland Sumatra onderzoek doet naar het bezit en gebruik van landbouwgrond stuit hier onvermijdelijk op *gilir ganti*, het beurtelings verbouwen van rijst. Het arrangement van *gilir ganti* of van toerbeurtrijstbouw zoals ik deze regeling verder in het Nederlands zal noemen is in Kerinci algemeen. Zelfs zo wijdverbreid dat de bewoners van het dal *gilir ganti* beschouwen als een prominent element van culturele eigenheid en sociale identiteit. In enge zin is de toerbeurtrijstbouw een regeling tussen broers en zussen over het gezamenlijke bezit en het individuele gebruik van geërfde rijstvelden. Ruimer opgevat is de toerbeurtrijstbouw in Kerinci een arrangement van voedselproductie, levensonderhoud en van sociale zekerheid in grotere familieverbanden.

Het doel van de regeling van toerbeurtrijstbouw is om vererfde rijstvelden in de volgende generatie als één erfgoed bij elkaar te houden en om dit erfgoed tegelijkertijd evenredig onder de erfgenamen te verdelen, zonder over te hoeven gaan tot een collectieve exploitatie. Het erfgoed wordt hierbij het gezamenlijke bezit van alle erfgenamen, maar rechten om rijst te produceren komen in het individuele bezit van de afzonderlijke erfgenamen. Wat *gilir ganti* bijzonder maakt in de grote familie van het gezamenlijk bezit van erfgoederen in de landbouw is dat de individuele rechten van rijstproductie jaarlijks tussen de erfgenamen rouleren. Een individuele erfgenaam of toerbeurthouder verwerft aldus een persoonlijk recht over een toerbeurt om rijst te telen, een *giliran*, in het erfgoed waarvan de rijstvelden, de *sawah*, gezamenlijk bezit zijn. Hoe vaak een erfgenaam/toerbeurthouder aan de beurt komt om rijst te verbouwen en hoeveel rijstvelden een toerbeurt omvat wordt bepaald door het totale aantal erfgenamen en rijstvelden: Is het aantal te verdelen rijstvelden gelijk of groter dan het aantal toerbeurthouders dan wisselen toerbeurthouders ieder jaar hoogstens van veld(en) binnen het gezamenlijke erfgoed om verschillen in opbrengsten en kosten door de jaren heen te verrekenen. Is het aantal erfgenamen echter groter dan het aantal te verdelen rijstvelden, zoals meestal het geval in Kerinci, dan ontstaat het voor *gilir ganti* karakteristieke toerbeurtpatroon waarbij individuele erfgenamen niet meer ieder jaar aan de beurt komen om een veld te bewerken, maar een bepaalde cyclus van 'wacht-' en 'beurtjaren' doorlopen, die door de omvang van het erfgoed en door het aantal erfgenamen is bepaald.

Vanuit Westers perspectief lijkt de boerenregeling van *gilir ganti* nog het meest op de in de internationale vastgoedhandel bekende overeenkomst van *timesharing*.¹ Want ook bij *timesharing* krijgen de deelnemers bij toerbeurt de exclusieve beschikking over (een deel van) een onroerend goed. In dit geval meestal een kantoor of (vakantie) appartement. En zoals zo galant ligt besloten in het begrip *timesharing*, gaat het zowel bij *timesharing* als bij *gilir ganti* om de systematische distributie van gebruikstijd in een

¹ Timesharing wordt ook wel 'time-sharing', 'time-span estate', 'interval ownership', of 'multipropriété' genoemd (Arduin1993).

gezaamenlijk vermogen. Toch behoort de toerbeurtijstbouw nadrukkelijk tot een andere orde en ook tot een andere sociale traditie van bezit dan *timesharing*. Anders dan bij *timesharing* gaat het bij *gilir ganti* namelijk om een buiten de grondmarkt om gezaamenlijk vererfd vermogen waarvan de deelnemers geen willekeurige aandeelhouders maar verwanten zijn. Tevens gaat het bij *gilir ganti* om een in een dorpse omgeving gesitueerde en voor het dagelijkse levensonderhoud belangrijke natuurlijke hulpbron, terwijl *timesharing* altijd te maken heeft met (internationaal) vastgoed. Tenslotte is de overeenkomst van *timesharing* in het Westen een vrij onbeduidende (en zelfs omstreden) juridische figuur van bezitsorganisatie. In het agrarische Kerinci daarentegen is *gilir ganti* een gewaardeerd basismodel van rijstlandbezit en rijstproductie.

Naast het gezaamenlijke erfgoed met haar toerbeurtijstbouw bestaat er in Kerinci nog een tweede categorie van collectief bezit. Dit is het gemeenschappelijke bezit van (nog) niet in cultuur gebrachte bossen, weiden en rivieren. Deze categorie staat in de internationale literatuur over het dorpse beheer, bezit en gebruik van lokale natuurlijke hulpbronnen vooral bekend als 'common property' (McCay & Acheson 1987, Berkes 1989, Ostrom 1990, Bromley 1992, Baland & Platteau 1999, Agrawal 2003). In Kerinci worden deze dorpsgronden *tanah ulayat* genoemd. Om begripsmatig een onderscheid te kunnen maken tussen het collectieve grondbezit van families en het collectieve grondbezit van gemeenschappen in Kerinci noem ik het erfgoed van families in de rijstbouw een vorm van *gezaamenlijk* bezit en definieer ik de dorpsgronden of meer precies de gronden van gemeenschappen (*desa*) als een vorm van *gemeenschappelijk* bezit. In hoeverre met deze verschillende adjectieven naast het verschil in schaal van de collectiviteit ook uitdrukking wordt gegeven aan inhoudelijke verschillen is een vraag die in de loop van dit proefschrift beantwoord wordt. In tegenstelling tot het gezaamenlijke erfgoed van families in de rijstbouw is het gemeenschappelijke bezit van bossen in Kerinci in ieder geval een veel schaarser goed. Door de uitbreiding van de landbouw op voormalige dorpsbossen zijn de meeste *tanah ulayat* inmiddels volledig in cultuur gebracht, terwijl de bossen in de heuvels rondom het dal in bezit zijn gekomen van het natuurpark Taman Nasional Kerinci Seblat. Niettemin zijn er in Kerinci nog dorpse bossen buiten het grondgebied van het park op de *tanah ulayat* van lokale gemeenschappen. Deze lokale bossen zijn in de jaren negentig van de vorige eeuw onder het gezaamenlijke beheer van het nationale park en lokale gemeenschappen gebracht en worden sindsdien *hutan adat*, 'dorpsbos' genoemd.

Deze studie gaat over de toerbeurtijstbouw en over de dorpsbossen in Kerinci. De centrale vraag van dit onderzoek is welke betekenis de categorie van gezaamenlijk en die van gemeenschappelijke bezit in de samenleving van Kerinci hebben. Om deze vraag te kunnen beantwoorden worden beide bezitscategorieën in deze studie geplaatst in een etnografisch en historisch perspectief en in samenhang bestudeerd met ontwikkelingen in het grondgebruiksrecht, de landbouw en het natuurbeheer in Kerinci. In de context van het grondgebruiksrecht wordt gekeken naar de verschillende rechten die personen en groepen bezitten bij de agrarische productie. Een belangrijk onderwerp is hier de hoe de relatie tussen individueel grondbezit en gezaamenlijk en gemeenschappelijk grondbezit moet worden opgevat en hoe deze zich in Kerinci in de loop der tijd heeft ontwikkeld. De agrarische context brengt de kansen en problemen van overleven en samenleven in de samenleving van Kerinci in kaart tegen het licht van agrarische transformatieprocessen. De belangrijkste vraag is hier van welke invloed processen van commercialisering en verzakelijking in de landbouw hebben op de wijze waarop de boeren van Kerinci in hun levensonderhoud en sociale zekerheid voorzien. Uitgebreide aandacht gaat hierbij uit naar de rol en betekenis van de systematiek van toerbeurtijstbouw bij het veilig stellen van de voedselproductie en van geldinkomens. Om de continuïteit van het gezaamenlijke erfgoed en de toerbeurtijstbouw in Kerinci te kunnen verklaren ontwikkel ik in deze studie de stelling dat het voortbestaan van *gilir ganti* nauw samenhangt met de behoefte aan voedselzekerheid en inkomenszekerheid in een commerciële landbouwomgeving. De derde context waarbinnen het gezaamenlijke en gemeenschappelijke bezit worden bestudeerd is die van natuurbeheer. Natuurbeheer concentreert zich in Kerinci op het behoud van de bossen. De centrale vraag in dit verband is hoe landbouwontingningen, bosgebruik en gereguleerde bosbescherming zich tot elkaar verhouden, in de lokale

setting van het gemeenschappelijk bezit van het dorpsbos op de dorpsgrond, de *tanah ulayat* in Kerinci. Ten aanzien van het dorpsse, gemeenschappelijke bezit van het bos in Kerinci zal ik laten zien dat het voortbestaan van deze bezitscategorie in Kerinci meer afhankelijk is van de lokale dynamiek en bijzonderheden van de landbouw dan van overheidsingrijpen op het gebied van natuurbescherming.

Het eerste deel van de inleiding begint met een bespreking van het gezamenlijke en het gemeenschappelijke bezit in Kerinci aan de hand van de stand van de theorievorming over 'bezit en bezitsrechten' in de (rechts)antropologie. Centraal staat hier het concept rechtenbundel ('bundle of rights'). In het hierop volgende stuk worden achtereenvolgens de onderwerpen 'agrarische transformatie' en 'sociale zekerheid en levensonderhoud' aan de orde gesteld. Dit deel eindigt met een stuk over 'lokale gemeenschap en natuurbeheer'. Het tweede deel van de inleiding begint met een bespreking van het veldonderzoek in Kerinci en eindigt met een overzicht van de verschillende hoofdstukken.

Bezit

Schrijven over bezit is niet onproblematisch. In de eerste plaats omdat materiële en immateriële bezitsobjecten (of capaciteiten of vermogens) innig zijn verstrengeld met de sociaal-culturele en de politiek-economische omgeving waarin zij zich manifesteren. Maar ook, omdat de individuele en collectieve eenheden (personen, echtparen, families, verwantengroepen, dorpen, bedrijven, bedrijvensclusters, instanties, staten, internationale organisaties) die dingen bezitten (of hebben of houden of beheren of gebruiken), net zoals de bezitsrelaties tussen deze bezittende entiteiten, per culturele omgeving variëren. Door de culturele inbedding van bezit, wordt bezit in het ene tijdvak anders geconceptualiseerd dan in het andere en kan een waardevol bezit in de ene culturele omgeving waardeloos blijken in de andere. Schrijven over bezit is dan ook bijna altijd schrijven over bezit en bezitsrelaties in een specifieke sociale werkelijkheid. De tweede reden die het denken over bezit bemoeilijkt - en die min of meer haaks staat op de eerste - is de hegemonie van specifieke Westerse culturele waarden in het proces van globalisering. Want met de expansie van de kapitalistische economie over de wereld is ook de toonzetting in de theorievorming over bezit vooral Westers geworden. Als gevolg van de culturele inbedding van bezitsconcepten en van de overheersing van Westerse denkbeelden verliest de antropologische theorievorming over bezit (meestal 'property' in het Engels) zich aan de empirische kant hierdoor gemakkelijk in strikt lokale concepten van bezit en bezitsrelaties (Hunt 1998:15,16) en kan deze zich aan de theoretisch-vergelijkende kant maar moeilijk bevrijden van de inhoud van Westerse bezitsconcepten (Hann 1998, F. and K. von Benda-Beckmann 1999).

Om de betekenis van bezitsrelaties in een andere etnografische werkelijkheid op zijn waarde te kunnen schatten is het noodzakelijk om een bezitstaal te ontwikkelen die diep graaft in de lokale cultuur en die de lokale concepten van bezit dicht op de huid zit. Een theorie van bezit vereist echter juist ook soepele, analytische begrippen, die betekenisvol zijn in de eigen etnografische omgeving maar die los daarvan ook van betekenis zijn in andere contexten. Alleen op deze manier kunnen empirische casussen met elkaar worden vergeleken en kan aan theorievorming worden gedaan. De door mij meest gebruikte, centrale term in deze studie is bezit of grondbezit. In de internationale rechtsantropologische literatuur wordt meestal het Engelse begrip 'property' gebruikt, dat naast 'bezit' ook wijdere betekenissen zoals 'vermogen', 'kwaliteit' of 'capaciteit' heeft. Bezit in engere zin, waarmee de sociaal-juridische relatie tussen bezitter en bezitsobject tot uitdrukking wordt gebracht wordt in het Engels vaak 'possession' of 'ownership' genoemd. Wanneer in deze studie gesproken wordt van bezit is dat meestal in de Angelsaksische betekenis van 'ownership'. Daarnaast gebruik ik het begrip bezit echter ook als algemene hoofdcategorie om alle vormen van beheer, bezit en gebruik te duiden, waarbij ik mij ervan bewust ben dat bezit in onze eigen taal een specifieke juridische betekenis heeft. Ter aanduiding van het geheel aan 'property rights' in de landbouw van Kerinci wordt verder de ingeburgerde juridische verzamelterm 'grondgebruiksrecht' gebruikt. In dit geval gaat het echter niet alleen om

gebruiksrechten maar ook om alle bezitsrechten in de landbouw, zonder de bedoeling te hebben bezitsrechten en gebruiksrechten gelijk te schakelen.

Door de overheersende Westerse invloed in het denken over bezit zijn de universele bezitsconcepten waarmee onderzoekers te velde trekken en waarmee beleidsmakers aan ontwikkelingsplanning doen meestal afkomstig uit de hoofdstroom van het Europese, liberale denken over bezit en niet uit de praktijk van wetenschappelijk, vergelijkend onderzoek naar bezit. Op zich is er niets mis met Europese concepten en met het vraagstuk van de dominantie van Westerse begrippen heeft ieder etnografisch onderzoek te kampen. Het probleem bij de theorievorming over bezit is echter dat bezitsconcepten in andere culturen vaak onbedoeld en onbewust de maat wordt genomen door sterk vereenvoudigde, zometen karikaturale, representaties van in werkelijkheid complexe en genuanceerde Europese concepten (Hann 1998, F. and K. von Benda Beckmann 1999). Zo is in de moderne landen van Europa en in de Verenigde Staten van Amerika het beheer, het gebruik en de transfer van het individuele bezit inmiddels al lang ingeperkt en ingebed in een web van overheidsregulering, zoals iedere huiseigenaar en grondbezitter aan den lijve ondervindt. Dit geldt met name voor land en ander onroerend goed. Als toetssteen van vergelijking geldt in de theorievorming echter toch vaak het model van het onbegrensde, individuele bezit, het type dat met zijn meest private, maximale, exclusieve rechten vanaf de zeventiende eeuw in Europa in opkomst kwam en in de laat-negentiende eeuw zijn hoogtepunt vierde (Macpherson 1975, Hann 1998:9,14-16, F. von Benda-Beckmann & Van Meijl 1999:1-3). Dat het hier eerder gaat om een extreme variant uit de hoogtijdagen van het frontlijnkapitalisme dan om een meer open en analytische definitie van individueel bezit komt de vergelijking in de theorievorming niet ten goede.

Het extreme individuele bezit dat wij uit Europa kennen en dat ook in de Verenigde Staten van Amerika en andere Westerse landen tot ontwikkeling kwam is geen universeel product maar een uitvloeisel van de Europese geschiedenis. Wanneer wij deze geschiedenis in grote stappen doorlopen en laten beginnen in de Middeleeuwen dan blijkt het Europese individuele bezit als concept en als concrete vorm van bezit zich te hebben ontwikkeld uit een veel gematigdere vorm van individueel (grond)bezit waarvan de rechten werden ingeperkt door gemeenschappen (families, verwantengroepen, dorpen). Zonder dit oudere Europese concept van bezit zonder meer te willen veralgemeniseren, vinden we gelijksoortige inperkingen van velerlei aard ook tegenwoordig nog overal op de wereld. Een onderscheidend kenmerk met het latere Europese model van individueel bezit was dat de oude Europese individuele rechten in de eerste plaats werden opgevat als een individueel recht in de opbrengst (diensten, geld of producten) van een goed of van een (staats)licentie en pas in de tweede plaats als een individueel recht op het materiële bezitsobject zelf (Macpherson 1975:110). Doordat het individuele recht niet was gericht op het object (de grond) maar op de opbrengstenstroom van het bezitsobject was het eerder inclusief dan exclusief (Hann 1998:9,14-16): het individuele recht op opbrengsten veronderstelde namelijk andere individuele en collectieve rechten op opbrengsten uit hetzelfde bezitsobject. Daardoor was er ook geen scherp onderscheid tussen wat tegenwoordig individueel bezit en collectief (communaal, gemeenschappelijk, gezamenlijk, 'common') bezit wordt genoemd. In de lange periode tussen de middeleeuwen en de negentiende eeuw veranderde de inhoud en de maatschappelijke betekenis van het individuele en van het gemeenschappelijke bezitsrecht in Europa echter, waarbij het individuele bezit steeds meer de betekenis kreeg van een exclusief recht van een persoon of bedrijf, tegenover andere individuele en collectieve rechten kwam te staan en ook steeds meer het karakter kreeg van een exclusief recht op een materieel object. De drijvende kracht hierachter was de ontwikkeling van de (proto) kapitalistische markteconomie waardoor gelimiteerde rechten werden vervangen door meer absolute, en de rechten op commerciële opbrengsten *in* een goed werden vervangen door te verkopen exclusieve rechten *op* een goed. Doordat met name rechten op grond meer absoluut en exclusief werden en doordat percelen grond meer en meer vrij te verhandelen goederen werden, werd het steeds vanzelfsprekender om de grond *zelf* als bezit te zien (Macpherson 1975:111). Hiermee werd de kiem gelegd voor een concept van exclusief individueel bezit dat met de ontwikkeling van het kapitalisme over

de volle breedte van de samenleving aan het einde van de negentiende eeuw uitmondde in het meest extreme concept van individueel bezit ooit in de geschiedenis van de mensheid. Het individuele bezit werd privé bezit. Kenmerkend voor het privé bezit van grond of goederen is dat alle denkbare primaire rechten (behalve de legitimering van dit recht door de staat) in handen zijn van de persoon of het bedrijf die het goed bezit, dat geen enkele andere persoon of collectiviteit een claim kan leggen op het object, dat de bezitter (eigenaar) het goed altijd kan verkopen of vergeven aan wie dan ook en dat de bezitter het recht heeft om zijn bezit (eigendom) daadwerkelijk te verdedigen ten opzichte van andere burgers ('no trespassing') en vergaande bemoeienis van de overheid (belastingen). Als gevolg van de individualisering van het bezitsobject en de bezitsrelatie tussen bezitter en object werd ook de relatie tussen individuele rechten en collectieve rechten conceptueel doorbroken – individu en gemeenschap werden uit elkaar getrokken – en kreeg aan de andere kant van het spectrum het collectieve bezit ook een meer exclusief gemeenschappelijk karakter (Marks & Van de Ven 1993:8).

Nadat het individuele bezit in de tweede helft van de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw in wet, recht, ideologie en concrete bezitsrelaties zijn meest extreme vorm had verkregen, devalueerde het in de tweede helft van de twintigste eeuw in West-Europa tot een veel minder exclusieve vorm. Steeds meer werd de autonomie van de bezitter aan banden gelegd door gemeenten en overheden vanwege de publieke zaak, ruimtelijke ordening of bijvoorbeeld milieubelangen en natuurbehoud. Zeker individuele grondbezitters, waaronder boeren, zijn in de Europese Unie diepgaand betrokken geraakt bij een proces van ontindividualisering van het individuele grondbezit door de zonering van het grondgebruik en de daaraan gekoppelde vervreemdingsrestricties en door regelingen zoals de mestboekhouding en de melkquota. Hiermee verhuisden allerlei rechten over het bezitsobject die voorheen volledig in handen waren van de 'privé' bezitter naar de overheid. Het is daardoor nu zelfs nog maar de vraag of het huidige individuele bezit in West-Europa nog wel in aanmerking komt voor het predikaat individueel bezit. Tenminste, gemeten naar zijn eigen oude Europese maatstaven en in vergelijking tot vormen van individueel bezit elders in de wereld (F. von Benda-Beckmann *et al.* 2006:12).

Daarnaast ondervindt het individuele bezit in het Westen in toenemende mate concurrentie van andere steeds meer op de voorgrond tredende individuele rechten die het individuele bezit als hoeksteen van de samenleving verdringen. Want hoewel het concept van individueel bezit, samen met de concepten van vrije personen, concurrerende markten, de burgerlijke samenleving en recht en orde, nog onverminderd tot de door de neo-liberale ideologie uitgedragen basiswaarden van de Westerse samenleving behoort (Hann 1998:1), zijn in de kapitalistische welvaartseconomieën inmiddels nieuwe vormen van individueel en gemeenschappelijk bezit en vermogen ontwikkeld die maatschappelijk gezien net zo belangrijk, zo niet belangrijker, zijn dan het individuele bezit. Het gaat hierbij niet alleen om de opkomst van allerlei typen van netwerkachtige deelname door personen, collectiviteiten en overheden in de vermogens van (multi-)nationale ondernemingen en fondsen, maar ook om het recht van deelname van personen aan de opbrengstenstromen van de totale samenleving als gemeenschap; zoals het recht op onderwijs, het recht op sociale zekerheid en het recht op een leven in een schoon milieu. Deze individuele bezitsrechten zijn voor de verwerving van een goed leven in Europa minstens zo belangrijk geworden als het klassieke, neoliberale individuele bezit, maar wel van een geheel andere aard. Want was het negentiende eeuwse privé bezit ('de' eigendom) gebaseerd op het beginsel van een zo groot mogelijke uitsluiting, bij de deelname aan de nieuwe Westerse individuele rechten gaat het niet zozeer om de uitsluiting van anderen, maar om wat zo treffend is genoemd het individuele recht van personen om '*not to be excluded from the use or benefit of something which society or the state has proclaimed to be for common use*' (Macpherson 1975:106).² Het recht van deelname *in* de voordelen en opbrengsten van de samenleving zijn belangrijker dan het

² De huidige commotie in Europese landen over de toelating en toetreding van vreemdelingen tot de nationale staten spitst zich met name toe op dit probleem van de in- en uitsluiting van personen, die hierdoor wel of niet mogen deelnemen aan de individuele rechten in de welvaartsgemeenschap.

recht op (een deel) van het materiële bezitsobject. Heeft de afgelopen zes of acht eeuwen het maatschappelijke proces in Europa in het teken gestaan van de liberalisering van het individuele bezit, de afgelopen halve eeuw staat dit proces in het teken van de (her) communalisering van het individuele bezit op een hoger welvaartsniveau.

Mondialisering

Deze laatste ontwikkeling ten spijt is het concept van individueel bezit, en dan vooral in de extreme neoliberale variant, vanuit het Westen inmiddels wel over de hele wereld verspreid, zodat er bijna geen land of streek in de wereld meer is waar het Westerse concept van individueel bezit niet in de een of andere vorm ingang in de samenleving heeft gevonden. Hoewel deze export vanuit eerst Europa en later Amerika voortdurend heeft plaatsgevonden is deze historisch gezien te verdelen in twee grote golven (F. von Benda-Beckmann & Van Meijl 1999:5). De eerste golf vond plaats aan het begin van de twintigste eeuw toen Europese concepten van bezit vanuit de diverse Europese landen naar de koloniale samenlevingen van Afrika en Azië werden overgebracht om Westerse grondstoffen- en plantagebedrijven te voorzien van door de staat gegarandeerde bezitstitels en om lokale, inheemse bevolkingsgroepen effectief en 'legitiem' te kunnen onteigenen. Nadat de voormalige koloniën onafhankelijk waren geworden vormde het Westerse civiele recht ter plaatse meestal ook de basis voor de nieuwe nationale wetgeving. De tweede helft van de twintigste eeuw beleefde met de globalisering van de kapitalistische economie een tweede golf van export van Westerse concepten van bezit (*ibid.*). Een ontwikkeling die in Europa op het einde van de vorige eeuw samenviel met de ineenstorting van het communisme, de enige op wereldniveau rivaliserende ideologie van bezit, waaraan met de ontmanteling van de Sovjet Unie feitelijk een einde kwam (Hann 1998:18).

Bovenop de mondialisering van de commerciële productie- en handelsstromen, die lokaal spontaan leiden tot meer uitgesproken concepten van individueel bezit, zijn overheden in ontwikkelingslanden vaak ook bezig om het individuele bezit te promoten. Bijvoorbeeld door, zoals in Thailand en Indonesië, de bezitsconcepten van de samenleving rondom dit juridische handelsmerk uit het Westen met behulp van geld van de Wereldbank te standaardiseren en te registreren (Slaats 1999). De achterliggende gedachte is hier dat parallel aan de Europese geschiedenis - maar dan geleid door de staat en in een zeer compact tijdsbestek - een juridische hervorming van de traditionele, lokale (*adat*) bezitsrechten in de richting van te verhandelen individuele bezitsrechten op den duur een gunstige invloed zal hebben op de economische groei. De assumptie is dat hierdoor de juridische zekerheid toeneemt, de individuele bezitter wordt bevrijd van knellende gemeenschapsbanden die een obstakel zijn bij de optimalisering van bedrijfsresultaten en dat het individuele bezit als onderpand kan dienen voor bedrijfskredieten (F. and K. von Benda-Beckmann 1999:18). Dat deze verwachtingen meestal niet of nauwelijks worden waargemaakt heeft allerlei redenen. Maar de belangrijkste is toch dat dit soort 'legal engineering' grotendeels voorbij gaat aan de pluriforme inhoud en betekenis van lokale vormen van bezit voor lokale mensen, die meestal verder reikt dan alleen de economische. Lokale typen van bezit en bezitsrelaties zijn natuurlijk niet voor niets toegesneden op lokale noden en zeden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat mensen concrete bezitsrelaties en bezitsconcepten niet gemakkelijk inruilen voor onbekende, uitheemse concepten die vaak ook nog eens worden opgelegd door een onbetrouwbare overheid. Dit geldt met name voor de lokale receptie van het concept van geregistreerd individueel bezit. Hiermee wordt namelijk een beeld opgeroepen van individuele en economische exclusiviteit, juist in samenlevingen waar het lokale, inclusieve element van bezit voor zowel personen als gemeenschappen nog vaak van grote betekenis is voor de verschaffing van sociale zekerheid en sociale identiteit.

De geschiedenis van de uitbreiding en inperking van individuele bezitsrechten in Europa laat ons zien dat iedere theorievorming over bezit kritisch moet staan tegenover de inhoud van specifieke Westerse bezitsconcepten. Een vergelijkende theorie van bezit moet echter tevens rekening houden met de verspreiding van deze concepten over de wereld. Tegelijkertijd moet de theorievorming ruimte bieden voor de opname van

uiteenlopende niet-Westerse concepten van individueel en collectief bezit en hun onderlinge relaties. Dit betekent dat de theorievorming van bezit moet uitgaan van kwaliteiten en dimensies van bezit en bezitsrelaties die de grenzen van tijd en ruimte kunnen overschrijden en die toch concreet genoeg zijn om bezitsomgevingen zinvol met elkaar te kunnen vergelijken.

Rechtenbundels

Een vruchtbaar methodologisch uitgangspunt bij onderzoek naar bezit en bezitsrelaties is het concept rechtenbundel. Het idee dat rechten in en op bezitsobjecten en tussen personen en andere personen en instanties en gemeenschappen het beste kunnen worden opgevat als samengestelde bundels van rechten is niet nieuw, maar appelleert in al zijn eenvoud nog steeds doeltreffender dan enig ander concept aan de verstrengeling van rechten in de sociale werkelijkheid. Door bezit ('property') voor te stellen als een 'bundle of rights' vond Maine (1986[1861]) als eerste een formulering waarmee het vigerende Europese perspectief op bezit (in India) aan het einde van de negentiende eeuw kon worden doorbroken en waarmee de basis werd gelegd voor een meer in de sociale werkelijkheid verankerde rechtsantropologische analyse van bezit (zie ook: Hann 1998:8, F. and K. von Benda-Beckmann 1999:21).

Het centrale thema van het concept van rechtenbundel is dat bezit niet zozeer een persoon-ding relatie is, maar een persoon-ding-persoon relatie. Bij bezit gaat het in deze visie in zowel de meest enge als brede zin in de eerste plaats om een set van juridisch geformuleerde sociale relaties *tussen* personen en groepen *via* 'dingen'. Dit thema is door latere (rechts)antropologen verder uitgewerkt en geldt sindsdien als het conceptuele fundament van onderzoek naar bezit en bezitsrelaties (zie ook: F. von Benda-Beckmann *et al.* 2006). De theoretische winst van het concept van rechtenbundels is tweemaal. In de eerste plaats wordt hiermee afstand genomen van de 'dingelijkheid' van bezit (Hann 1998:8), doordat de bezitsrelatie tussen bezitter en bezitsobject wordt ingebed in het grotere geheel van bezitsrelaties tussen personen en groepen in de samenleving. Hiermee verdwijnt het bezitsobject niet uit het oog, maar worden bezitsobjecten veel meer opgevat als waardevolle dingen in relaties tussen mensen, waardoor ook de rechten van personen, bedrijven, of gemeenschappen anders dan die van de primaire bezitter zichtbaar gemaakt kunnen worden. Het tweede voordeel is dat hiermee in iedere bezitsomgeving relaties tussen bezitters en tussen bezitters en bezitsobjecten kunnen worden onderzocht - ook in Europa - zonder dat dominante, neoliberale Westerse concepten van individueel of collectief bezit op voorhand al de richting, de inhoud en de toonzetting van de analyse bepalen. Toegesneden op het individuele en collectieve bezit als specifieke vormen van bezit betekent dit dat in iedere samenleving wel concepten van individueel en collectief bezit bestaan maar dat deze noties niet noodzakelijk samenvallen met de traditionele Europese inhoud van individueel en collectief bezit. Dat de rechtsantropologische theorievorming met het concept rechtenbundel in zekere zin zelf ook weer teruggrijpt op prekapitalistische Europese opvattingen over bezit (Hann 1998:8) is onvermijdelijk maar aanvaardbaar, tenminste wanneer deze concepten beter dan de neoliberale ideologie van bezit in staat zijn om zowel bezitsrelaties in niet-Westerse culturele omgevingen als in postkapitalistische Westerse omgevingen beter met elkaar te kunnen vergelijken.

De 'bundles of rights' methodiek gaat uit van het beginsel dat een individueel bezitsrecht over, op of in een object nooit absoluut maar altijd relatief is, omdat dat recht in de sociale werkelijkheid altijd wordt omgeven en ingeperkt door andere individuele rechten en door de collectieve rechten van instanties of gemeenschappen. Hoe het individuele bezitsrecht zich in termen van autonomie, vrijheid of restricties tot deze andere rechten verhoudt is op voorhand niet te zeggen, maar afhankelijk van de culturele, politieke, economische, historische en sociale bezitsomgeving waarin het wordt geconceptualiseerd en gebruikt in concrete bezitsrelaties. De inhoud van het individuele bezit in een bepaalde samenleving of culturele omgeving kan slechts worden vastgesteld door empirisch onderzoek te doen naar de onderlinge verhouding van alle individuele en collectieve rechten rondom een bezitsobject, dat wil zeggen naar de hele rechtenbundel

van het individuele bezit in die samenleving. Dit uitgangspunt geldt ook voor het, vaak als de ideologische tegenhanger van het individuele (grond)bezit gepresenteerde, gemeenschappelijke bezit. Want hoewel bij de conceptualisering van het gezamenlijke bezit, collectieve, gemeenschappelijke of gezamenlijke rechten - zeker in een prekapitalistische setting - gemakkelijk worden uitvergroet ten koste van de individuele rechten van personen en subgroepen, geldt ook hier dat alleen de analyse van de verhouding tussen individuele en collectieve rechten in de rechtenbundel kan uitwijzen hoe 'gezamenlijk' het gezamenlijk bezit feitelijk is en door welke individuele rechten het wordt begrensd.

Om een onderscheid te kunnen maken tussen de verschillende collectiviteiten en hun bezitsobjecten noem ik in deze studie het collectieve bezit van erfgenamen in de rijstbouw (of boomgaarden) het 'gezamenlijke erfgoed'. Is het bezit van de dorpsgemeenschap of meer precies van de *desa* (*dusun*) van het bos het onderwerp, dan gebruik ik het begrip 'gemeenschappelijk bezit'. Ter afwisseling spreek ik in het laatste geval ook wel van het 'dorpse' grondbezit of kortweg van 'dorpsgrond' of 'dorpsbos'.

Het concept rechtenbundel kan als instrument van rechtsantropologisch onderzoek in tenminste vier verschillende lagen of domeinen van de samenleving worden toegepast: in het domein van ideologie en culturele idealen, het domein van normatieve en juridische regulering, het domein van sociale bezitsrelaties en in het domein van sociale praktijken (F. and K. von Benda-Beckmann 1999, F. von Benda-Beckmann *et al.* 2006). In de eerste twee domeinen wordt het concept bezit gevuld met normatieve en functionele inhoud die aangeven welke maatschappelijk doelen aan bezit zijn verbonden of zouden moeten zijn verbonden en hoe dit moet worden geregeld (F. and K. von Benda-Beckmann 1999:29,30). De concurrentie op ideologisch en juridisch niveau vindt plaats in allerlei verschillende fora zoals universiteiten, rechtbanken, dorpsvergaderingen, maar ook op TV en internet en draait vaak om de vraag of bezit vooral een economisch of een sociaal en een individueel of gemeenschappelijk doel dient. In Indonesië en in Kerinci vinden deze discussies niet alleen plaats in en rondom het overheidsbestuur en het overheidsrecht, maar ook in en rondom het lokale inheemse (*adat*)bestuur en (*adat*)recht en het Islamitische recht en vooral ook rondom de onderlinge verhouding tussen 'overheid', 'adat' en 'religie' bij bepaalde maatschappelijke vraagstukken.

Hoewel de meer abstracte niveaus van 'ideologie' en 'recht' ook in deze studie een rol spelen volgt dit onderzoek een perspectief van onderop waarbij de aandacht in de eerste plaats uitgaat naar rechtenbundels in Kerinci in de twee domeinen van sociale bezitsrelaties en van sociale praktijken. In deze domeinen kan het concept rechtenbundel worden gebruikt om te laten zien hoe in een concreet bezitsobject, bijvoorbeeld een rijstveld, verschillende soorten rechten van personen en gemeenschappen zijn gebundeld en hoe deze rechten zich tot elkaar verhouden. De vier domeinen waarin rechten en plichten in de samenleving worden geconcipeerd, gedefinieerd, veranderd en beleefd en die analytisch van elkaar zijn te onderscheiden leiden in de sociale werkelijkheid maar tot op zekere hoogte een eigen leven. De inhoud die mensen geven aan concrete bezitsrelaties wordt namelijk evengoed bepaald door de geschiedenis en actuele betekenis van deze relaties in een bepaalde bezitsomgeving als door de inhoud en tendensen in ideologische en institutionele vertogen. Belangrijk is in dit verband dat de bezitsconcepten in de verschillende domeinen niet altijd tot elkaar zijn te herleiden (F. von Benda-Beckmann *et al.* 2006). Het individuele bezit heeft in het politiek-ideologische debat tussen politici en intellectuelen in het Westen bijvoorbeeld een andere inhoud en betekenis dan in het domein van specifieke rechtsstelsels in Europese landen.

Ontrafelen we het concept rechtenbundel verder dan blijken er steeds vier elementen te onderscheiden (F. and K. von Benda-Beckmann 1999:23). In de eerste plaats hebben we altijd te maken met bezitters of houders van het bezitsobject. De sociale eenheden die optreden als bezitter zijn vrijwel altijd zeer divers. Dit kan een persoon, een echtpaar, een verwantengroep, een dorp, de staat, maar ook een vereniging, een instelling of een bedrijf zijn. In Kerinci zijn het in de landbouw naast personen vooral verwantengroepen en gemeenschappen die grond bezitten. In de tweede plaats is er in een rechtenbundel altijd sprake van een bezitsobject. Ieder tijdperk en iedere plaats kent zijn eigen typen van stoffelijk en onstoffelijk bezit. Een bouwkaavel, een slaaf, een sociale zekerheidsrecht,

een heilige plaats, een visquotum, een akker, een 'copyright', of esoterische kennis, al deze dingen kunnen in het bezit zijn of waren ooit in het bezit van een persoon, een groep, een bedrijf of samenleving. In dit onderzoek staat de natuurlijke omgeving in Kerinci als bezitsobject van personen, groepen, gemeenschappen en de staat centraal. Het gaat hierbij om verschillende typen van landbouwgrond, zoals 'natte' rijstvelden (*sawah*), 'droge' akkers (*ladang*), boomgaarden (*kebun*) en om niet in cultuur gebrachte bossen (*hutan*). Maar ook naar bepaalde immateriële bezitsobjecten zoals inheemse bestuurstitels (*gelar*) gaat de aandacht uit, omdat deze titulatuur en de daaraan verbonden bestuursposten te maken hebben met het beheer van erfgoederen in de rijstbouw en het beheer van het bos. Het derde onderscheidende element in het concept rechtenbundel is de bezitsrelatie tussen bezitters. Dit is verreweg het belangrijkste element van het 'bundles of rights' concept omdat hiermee de aandacht wordt gevestigd op het centrale thema van de bezitter-bezitsobject-bezitter relatie. In Kerinci kan bijvoorbeeld het bezit van het dorpsbos door dorpelingen of het erfgoed van verwanten in de rijstbouw worden opgevat als een complex van bezitsrelaties of als een rechtenbundel. Richten we ons op het dorpsbos als rechtenbundel dan blijkt dat individuele dorpelingen - maar niet alle dorpelingen en ook niet allemaal op dezelfde manier - bezitsrechten hebben in het bos, maar ook de lokale gemeenschap als totaliteit en het nationale natuurpark en de Indonesische staat. Wat de concrete inhoud en betekenis van al deze rechten is en hoe die zich in historisch perspectief tot elkaar verhouden in één en dezelfde bundel moet in deze studie antwoord geven op de vraag wat de betekenis is van het gemeenschappelijke bezit van dorpsbossen in Kerinci. Op dezelfde wijze kan zo ook het gezamenlijke erfgoed van verwanten in de rijstbouw als een bundel van rechten worden bestudeerd. De rechtenbundel bestaat in dit geval uit de collectiviteit van erfgenamen die rijstvelden bezitten en uit de verzameling van individuele rechten van erfgenamen op een toerbeurt (*giliran*) van rijstbouw. Door het complex van rijstbouw in het erfgoed in deze studie op te vatten als een rechtenbundel en de concrete bezitsrelaties en praktijken te bestuderen kan ondermeer antwoord worden gegeven op de vraag hoe individueel of hoe gezamenlijk de toerbeurtijstbouw in Kerinci feitelijk is. De systematiek van toerbeurten brengt ons op het vierde element in de rechtenbundel, namelijk de factor tijd. Alle bezitsrelaties in de wereld zijn niet alleen ingebed in ruimere sociale relaties op een concrete plaats of in een bepaald sociaal veld van interactie tussen mensen, maar hebben ook een specifieke tijdsdimensie (ibid.26,7). De toerbeurten van rijstbouw in Kerinci zijn bijvoorbeeld expliciet 'tijdelijk' maar ook 'terugkerend door de tijd' van aard (Van de Ven 1994). Juist deze tijdelijkheid is de kurk waarop de toerbeurtijstbouw drijft. Ook op een andere manier is tijd van belang in rechtenbundels, omdat niet in alle bezitsomgevingen de factor tijd op dezelfde manier met bepaalde bezitsrelaties is verbonden. In het inheemse grondgebruiksrecht van Kerinci duurt het individuele grondbezit bijvoorbeeld een mensenleven lang, maar vervalt dit individuele recht met de dood van de bezitter en wordt dit recht overgeheveld naar de categorie van erfgoed. Kenmerkend voor sociale eenheden zoals verwantengroepen en bezitsrelaties is dat de vererving van bezit niet zozeer op het einde van het leven maar doorlopende door de tijd en door de elkaar opvolgende generaties van erfgenamen heen plaatsvindt. Door de tijd kleeft bezit hierdoor aan bepaalde groepen mensen. Over het algemeen overheerst in veel Indonesische plattelandsadats de diachrone dimensie van het erfrecht of is deze minstens zo belangrijk als de synchrone dimensie van het grondverkeer in een mensenleven. In Sumatra geldt dit in ieder geval voor Kerinci (Watson 1992), voor de Minangkabau in West Sumatra (F. von Benda-Beckmann 1979) en voor de Toba Batak in Noord Sumatra (Simbolon 1998). Zoals we zullen zien zijn in de toerbeurtijstbouw in Kerinci de diachrone en synchrone tijdsdimensie van grondbezitsrelaties op een zeer specifieke wijze met elkaar vervlochten.

Het beheer, bezit en gebruik van grond

Een andere aspect van bezitsrelaties is dat de rechten van individuen en groepen in een rechtenbundel meestal nooit van gelijke sociale status of weging zijn. Het pachtrecht van de pachter is bijvoorbeeld niet gelijk aan het bezitsrecht van de grondbezitter en de

licentie van een bedrijf om gas te winnen heeft niet dezelfde status als het bezitsrecht van de staat op haar grondgebied. In alle samenlevingen wordt er wel een onderscheid gemaakt tussen rechten die te maken hebben met het beheren, regelen, besturen en het toedelen van bezit en rechten die te maken hebben met het economisch exploiteren of het anderszins gebruiken van bezit. In nationale staten zijn deze beide aspecten van bezit gesystematiseerd in het publiekrecht en het privaatrecht. De staat (de gemeente, het district, de provincie) kan hierbij optreden als de beheerder en houder van het publieke bezit, maar is zelf ook de privaatrechtelijke bezitter van bijvoorbeeld gebouwen. In lokale samenlevingen met een minder gedifferentieerd politiek-bestuurlijk systeem en een minder uitgewerkt rechtssysteem bestaat er in de regel echter geen scherp onderscheid tussen de sferen van het publiekrecht en het privaatrecht, terwijl er meestal wel een verschil wordt gemaakt tussen de politieke autoriteit over bezit en het exploiteren van bezit (Gluckmann 1972:89, F. von Benda-Beckmann *et al.* 2006). Dit betekent dat we bij het achterhalen van rechten in een rechtenbundel er alert op moeten zijn dat de rechten in die bundel verschillend van aard kunnen zijn. In Kerinci vertegenwoordigen lokale, inheemse bestuurders bijvoorbeeld wel verwantengroepen en hun erfgoederen in en buiten de gemeenschap, en hebben zij zelf ook altijd een 'privaatrechtelijk' belang in het erfgoed, maar dit betekent nog niet dat deze bestuurders in privaatrechtelijke zin de bezitters zijn van het hele erfgoed dat zij beheren. Als beheerder en administrateur hebben zij in de eerste plaats een publieke taak, waarbij het publiek in dit geval bestaat uit de generaties van erfgenamen die zij vertegenwoordigen.

Ook buiten de sfeer van het overheidsrecht is het daarom noodzakelijk om zoveel mogelijk onderscheid te maken tussen het *beheer*, het *bezit* en het *gebruik* van een bezitsobject. De laatste categorie is niet minder belangrijk dan de eerste twee, omdat in agrarische samenlevingen, zoals in Kerinci, allerlei secundaire, van het bezit afgeleide mindere rechten of gebruiksrechten bestaan. Dit punt verdient extra aandacht in deze studie naar het gezamenlijke erfgoed in de rijstbouw en het gemeenschappelijke bezit van dorpsbossen in Kerinci. Gebruiksrechten zoals verpanding, pacht, deelbouw en bruikleen worden in de regel namelijk als afgeleide rechten exclusief geassocieerd met het individuele grondbezit. In Kerinci maken gebruiksrechten van allerlei aard echter juist ook onderdeel uit van de rechtenbundel van het gezamenlijke erfgoed en van die van het gemeenschappelijke dorpsbos. Door deze verschillende rechten in concrete bezitsrelaties zichtbaar te maken zal ik laten zien dat het gezamenlijke of gemeenschappelijke grondbezit een parasolbegrip is voor een intern zeer gedifferentieerde bundel van rechten.

Rechtspluralisme

Concrete bezitsrelaties en bezitsconcepten worden gevoed door en verkrijgen hun vorm onder invloed van de heersende economische verhoudingen, culturele idealen en ideologieën en normatieve systemen en rechtsstelsels. Deze regulering kan plaatsvinden binnen één cultureel-normatief hoofdsysteem of het resultaat zijn van een multi-normatief systeem waarin verschillende cultureel-normatieve systemen min of meer op voet van gelijkheid naast elkaar bestaan in dezelfde sociale omgeving. In het tweede geval is er sprake van wat over het algemeen 'rechtspluralisme' wordt genoemd. In veel landen waar religie van grote invloed is op het doen en laten van mensen en waar de godsdienstige inrichting van de samenleving, naast de seculier-burgerlijke ideologie en het overheidsrecht, de richting bepaalt van het sociale verkeer is een zekere vorm van rechtspluralisme eerder regel dan uitzondering. Dit geldt nog meer voor jonge nationale staten, zoals Indonesië, die daarnaast nog etnisch-cultureel sterk uiteenlopende bevolkingsgroepen herbergen met hun eigen tradities van bezitsconcepten en bezitsrelaties.

In Kerinci zijn regels uit drie te onderscheiden normatieve systemen richtinggevend voor het dagelijkse leven: regels (het 'gewoonterecht' of 'volksrecht') uit de inheemse ideologie over de inrichting van de plaatselijke samenleving (de *adat*), regels uit het overheidsrecht of statelijke recht die betrekking hebben op de lokale

plattelandssamenleving en op het Indonesische staatsburgerschap en regels uit het Islamitische recht die te maken hebben met alle facetten van het leven van een rechtgeaarde moslim. Dit betekent dat er in Kerinci niet één samengesteld normatief en conceptueel geheel, stelsel of systeem van waarden en gedragsregels bestaat voor rechtshandelingen in het intermenselijke verkeer. In plaats daarvan zijn sociale relaties met rechtsgevolgen het object van verschillende rechtssystemen en vooral ook het domein van intersubjectieve interpretatie van uit deze rechtssystemen geselecteerde en elkaar aanvullende of tegensprekende regels. Deze diversiteit van ordening komt op verschillende manieren tot uiting.

In de eerste plaats zijn er in Kerinci op ieder terrein van samenleven specifieke civiele en strafrechtelijke domeinen te onderscheiden waarop telkens één van de drie genoemde rechtssystemen een zeker monopolie heeft. Zo regelt het Islamitische recht buiten de sfeer van de godsdienstbeoefening ook huwelijksrituelen en besnijdenissen, is het overheidsrecht monopolist in de vervolging en berechting van criminelen en regelt het inheemse recht de toewijzing van op genealogie gebaseerde bestuurlijke ambten in de dorpsgemeenschappen. Ook op het gebied van geschilbeslechting en rechtspraak bestaat er een functionele verdeling: In het dorp Tanah Kampung in Kerinci is een Islamitische rechtbank die vooral scheidingen regelt, in de hoofdstad Sungai Penuh in Kerinci is een districtsrechtbank van de overheid waar strafzaken en bovendorpse civiele procedures worden behandeld en in ieder dorp treden inheemse bestuurders op als geschilbeslechters van grondconflicten. In de tweede plaats komt dit rechtssystemen tot uiting doordat er in de samenleving van Kerinci veel meer gebieden zijn waarop alle drie de systemen van invloed zijn. Nemen wij nogmaals het voorbeeld van huwelijksvoltrekking volgens het Islamitische recht in Kerinci dan blijkt dat de huwelijksceremonie wel Islamitisch is, maar dat de hieraan voorafgaande keuze van echtgenoot en echtgenote vooral gestuurd wordt door de inheemse regel dat ouders echtgenoten voor hun kinderen zoeken en dat de registratie van huwelijken ter hand wordt genomen door ambtenaren van het departement van religieuze aangelegenheden van de overheid.

Hoewel de samenleving van Kerinci in zijn geheel rechtssystemen pluralistisch genoemd kan worden, geldt dit in veel mindere mate voor het domein van grondbezitsrelaties in Kerinci waarover deze studie gaat. Historisch gezien is het inheemse recht, dat is geworteld in de samenleving en de *adat* van Kerinci, het oudste en wat betreft agrarische aangelegenheden ook nog steeds veruit het meest invloedrijke recht. Iedere etnisch-culturele bevolkingsgroep in Indonesië kent zijn eigen *adat*. Lokale *adats*, zoals in Kerinci, zijn mondeling en schriftelijk overgeleverde sociale kennisystemen. Inhoudelijk bestaat de *adat Kerinci* uit ideologische en normatieve noties die via spreuken, geschriften en rituelen de 'juiste' sociale verhoudingen in de samenleving aangeven. Daarnaast ordent de *adat Kerinci* de 'vorm' van het samenleven door via richtlijnen, voorschriften en procedures kenbaar te maken hoe mensen zich bij alledaagse en bijzondere sociale en politieke gelegenheden dienen te gedragen. Verder voorziet de *adat Kerinci* in een structuur van op verwantschap en territorium gebaseerd lokaal bestuur. Het inheemse recht in Kerinci bestaat uit alle regels uit de *adat Kerinci* die rechtsgevolgen hebben. De belangrijkste en meest ontwikkelde onderdelen van het inheemse recht in Kerinci zijn het 'erfrecht', het 'grondgebruiksrecht' en het 'bestuursrecht'.

Het inheemse recht in Kerinci is in de loop der tijd overigens wel beïnvloed door elementen en ideeën uit de andere rechtssystemen. Zo is bijvoorbeeld het Islamitische concept *hibah*, de vrije gift van goederen, inmiddels min of meer geïnstitutionaliseerd in het inheemse recht en wordt het inheemse concept van individueel rijstlandbezit (*sawah tetap*) in Kerinci bijvoorbeeld geflankeerd door het overheidsconcept van individueel grondbezit (*sawah milik*). Ook zijn sommige concepten uit het inheemse recht in de loop van de tijd vervangen of overvleugeld door elementen uit het inheemse recht van naburige *adats*. Het idee van onvervreemdbaar erfgoed (*pusaka*) werd onder invloed van Minangkabause bezitscategorieën in de jaren twintig van de vorige eeuw in het ideologische domein van het inheemse recht in Kerinci bijvoorbeeld sterk opgewaardeerd (Watson 1992:187).

Ondanks het rechtspluralistische karakter van de samenleving van Kerinci worden bezitsconcepten en bezitsrelaties in de landbouw van Kerinci vooral gedefinieerd door het inheemse recht en het overheidsrecht. Dit geldt zeker voor de rechtenbundel van het gezamenlijke efgoed met haar toerbeurtijstbouw en voor die van het gemeenschappelijke bosbezit. De eerste bundel van beheers- bezits- en gebruiksrechten is volledig inheems en in de tweede spelen het overheidsrecht en het inheemse recht een rol. Door de afbakening van het onderwerp wordt aan het Islamitische recht in deze studie daarom verder weinig aandacht besteed.

Agrarische veranderingsprocessen

Typen van grondbezit en bezitsrelaties ontwikkelen zich temidden van processen van economische en sociale verandering. In Kerinci is de sociale werkelijkheid waarin boeren produceren en consumeren de afgelopen eeuw sterk veranderd. Kon de samenleving van Kerinci aan het begin van de twintigste eeuw, toen het district werd ingelijfd in de Nederlands-Indische koloniale staat, nog worden gekarakteriseerd als een overwegend zelfvoorzienende boeren samenleving, inmiddels is de landbouwproductie en zijn de boeren van Kerinci volledig opgenomen in de sfeer van de kapitalistische agrarische economie. Teelten voor de internationale markt in Kerinci zijn die van thee, koffie en kaneel, terwijl rijst voor eigen gebruik en voor lokale markten wordt verbouwd. Met name de afgelopen drie decennia is de wareneconomie in Kerinci algemeen geworden: de ruilwaarde van landbouwgrond en landbouwproductie is minstens zo belangrijk geworden als de gebruikswaarde; goederen in allerlei prijsklassen en kwaliteiten vinden hun weg naar het dal en nieuwe communicatiemiddelen en arbeidsmigratie zorgen voor een open en brede verbinding met de omringende wereld.³ De verzakelijking van de productierelaties, de toenemende diversiteit van bestaansbronnen en de modernisering van de landbouw in de vorige eeuw hebben niet alleen de plattelandssamenleving van Kerinci van uiterlijk veranderd, maar zijn ook van invloed geweest op de machtsverhoudingen en op de bezitrelaties tussen boerengezinnen en de verschillende sociale klassen in de dorpen van Kerinci.

Het proces van agrarische transformatie in Kerinci bestond de afgelopen eeuw ruwweg uit drie samenhangende elementen: uitbreiding van teelten en markten, veranderende bezitsconcepten en bezitsrelaties en de veranderende positie van de landbouw in de samenleving als geheel. In vrijwel elk onderzoek in Kerinci van de afgelopen twintig jaar is op de een of andere manier aandacht besteed aan het proces van agrarische transformatie. In zijn studie naar sociale organisatie, verwantschap en grondbezit in Kerinci schrijft Watson (1992) bijvoorbeeld over de continuïteit van individuele bezitsrechten in de rijstbouw in Kerinci. Door de modernisering van de samenleving is het sociale, politieke en economische belang van lokale afstammingsgroepen volgens Watson (1992:153-184) namelijk wel sterk afgenomen, maar dit heeft nauwelijks invloed gehad op concrete grondbezitrelaties in de rijstbouw, omdat die onder de vroegere regie van afstammingsgroepen in Kerinci ook al waren gebaseerd op in gezinnen en families gesitueerde individuele bezitsrechten. In andere studies gaat het niet zozeer om veranderende bezitsrelaties in de landbouw, maar meer om de effecten die ontwikkelingen in de landbouw van Kerinci hebben op het natuurbeheer in het landbouwgebied en in het bosgebied. In haar studie naar voedselzelfvoorziening in Kerinci stelt Belsky (1991) bijvoorbeeld dat de mate van betrokkenheid van gezinnen bij de geïrrigeerde rijstbouw bepalend is voor het meer of minder ecologische verantwoorde 'droge' agro-ecologische systeem in de heuvels rondom het dal van Kerinci. Volgens

³ De termen 'wareneconomie' en 'warenproductie' vinden hun oorsprong in de Marxistische onderzoekstraditie in en buiten de antropologie. Deze begrippen zijn nog steeds nuttig om inhoudelijke verschillen aan te geven tussen manieren van produceren, consumeren en ruilen, maar dan wel op de wijze zoals Appadurai (1986) voorstaat, waarbij warenproductie niet wordt opgevat als een puur kapitalistische aangelegenheid maar als een eigenschap van alle samenlevingen (en van de kapitalistische in het bijzonder), en waarbij waren 'gewone' dingen zijn die in hun 'levensloop' de 'warenfase' in of uit kunnen gaan, onder de conditie van bepaalde culturele ruilcriteria en in bepaalde sociale contexten.

Belsky (1991:262-291) leidt uitsluiting van de natte rijstbouw in de dorpen tot armoede en dwingt deze verarming tot regen-afhankelijke voedsellandbouw in de heuvels dat weer een nadelig effect heeft op bodemerosie. De 'droge' (*ladang*) landbouw in Kerinci bestaat echter slechts voor een klein deel uit akkerbouw. Het grootste deel van het oppervlak van het landbouwgebied in Kerinci is bedekt met boomgaarden (*kebun*) van allerlei aard. In hun studie naar het beheer van boomgaarden laten Aumeeruddy *et al.* (1992) zien hoe divers de boomgaardsystemen in Kerinci zijn en welke gunstige ecologische effecten de bosboomgaarden als bodembedekker hebben op de conservering van de biodiversiteit, bodembescherming en het waterbeheer. In deze studie wordt ook opgemerkt dat sociale ongelijkheid de achtergrond van bosdestructie in Kerinci is, omdat rijke boeren het zich kunnen veroorloven om grote stukken bos door arbeiders te laten ontginnen voor de aanleg van nieuwe kaneelboomgaarden (Aumeeruddy *et al.* 1992:49). Dit thema van rijk en arm wordt ook opgepakt door Burgers in zijn studie over strategieën van levensonderhoud en over bezitsrelaties in het boomgaardengebied tussen het rijstgebied en het bosgebied in Kerinci. Burgers (2004:114,5) benadrukt niet alleen dat rijkdom, nog meer dan armoede, leidt tot bosvernietiging in Kerinci, maar hij laat ook zien dat deelname aan de rijstbouw voorop staat in alle levensonderhoudstrategieën van boeren in Kerinci (Burgers 2004:87-107,128).

Wanneer er door het proces van agrarische transformatie sprake is van uitsluiting en van sociale ongelijkheid in de samenleving van Kerinci dan moet dit ook tot uiting komen in de bezitsconcepten en bezitsrelaties. Bezitsrelaties en bezitsvormen zijn namelijk geen neutrale categorieën van beheer, bezit en gebruik van bezitsobjecten, maar altijd ook machtsrelaties.⁴ Zelfs in een relatief egalitaire sociale setting. Wanneer deze machtsrelaties niet incidenteel en willekeurig zijn maar een regelmatig patroon vormen en personen en groepen meer structureel rangschikken in een boven- en ondergeschikte posities, dan is er sprake van klassenvorming. De ontwikkeling van sociale klassen gaat vrijwel altijd gepaard met het zichzelf versterkende proces van opeenhoping van politiek, economisch, sociaal en cultureel kapitaal in de bovenlaag door een geprivilegieerde toegang tot natuurlijke en sociale hulpbronnen en door uitbuiting en uitsluiting van de onderlaag. De discussie over de vraag hoe agrarisch kapitalisme er eigenlijk uitziet kent vele historische vertakkingen en regionale zijpaden.⁵ De algemene dimensies hiervan kunnen echter wel in een aantal punten worden weergegeven (Hüsken 1988:38): de eerste factor of dimensie is de mate waarin de agrarische productie plaatsvindt voor de markt (commercialisering en warenproductie); de tweede is de opkomst van een permanente klasse van bezitters van de productiemiddelen, met name grond (sociaal-economische differentiatie); de derde factor houdt verband met de vraag of het surplus wordt aangewend voor productieve investeringen of voor consumptie; de vierde dimensie is de groei van de klasse van landloze loonarbeiders in de landbouw; de vijfde en laatste factor betreft de vraag naar het karakter van de agrarische arbeidsverhoudingen (is bijvoorbeeld de landbouw of loonarbeid de belangrijkste vorm van surplusonttrekking tussen de sociale klassen). Transporteren we dit schema met het nodige gevoel voor Indonesische verhoudingen en met souplesse naar Kerinci dan moet dit schema antwoord

⁴ Voor sommige onderzoekers is dit aanleiding om onderzoek naar 'bundles of rights' zelfs te vervangen door onderzoek naar 'bundles of power' (Ribot & Peluso 2003). Het nadeel van een dergelijke politiek-economische 'toegang' ('access') benadering is dat deze louter is gericht op de economische machtsrelaties tussen personen in de controle over de toegang tot hulpbronnen, waardoor sociale verplichtingen in en sociale functies van hulpbronnen zoals grondbezit ten onrechte buiten beschouwing blijven.

⁵ In het debat aan het begin van de 20^e eeuw over de kapitalistische ontwikkeling op het Russische platteland betrokken Marxisten/Leninisten de stelling dat bij een kapitalistische ontwikkeling de boerenstand zou polariseren in grootgrondbezitters en landarbeiders en waren 'populisten' ervan overtuigd dat de boerenstand desondanks zou overleven, omdat boeren door steeds toegevoegde arbeid – zelfexploitatie – in de behoeften van hun huishouden konden blijven voorzien en hierdoor konden blijven concurreren met kapitalistische boeren (zie: Chayanov 1966[1925]). In latere debatten over klassenvorming in Rusland (Shanin 1972) en andere agrarische regio's komt deze discussie telkens terug. Voor een overzicht en kritiek op een soortgelijk debat over de 'Aziatische productiewijze' en de ontwikkeling van ruraal kapitalisme in historisch India, zie: van der Wee (1985).

kunnen geven op de vraag of er sprake is van klassenvorming en hoe dit proces van klassenvorming dan van invloed is op de aard en richting van de ontwikkeling van grondbezitrelaties in Kerinci.

Kijken we naar de diepgang en de termijn van processen van monetarisering, commercialisering en warenproductie in Kerinci dan moet wat de eerste en derde factor van rurale kapitalistische ontwikkeling betreft worden vastgesteld dat Kerinci de afgelopen eeuw, met versnellingen en vertragingen, volledig is opgenomen in de sfeer van de wareneconomie. Aan de andere kant blijkt uit alle beschikbare gegevens over Kerinci (Belsky 1991, Aumeeruddy *et al.* 1992, Watson 1992, van de Ven 1994, Burgers 2004) dat de agrarische productie in de plattelandssamenleving van Kerinci nooit exclusief marktgericht is geweest of is geworden. Evenmin trouwens als de rurale consumptie. Op allerlei terreinen van de plattelandseconomie wordt er in Kerinci nog buiten de markt om geproduceerd, gehandeld, verzameld, geruild en gegeten. In Kerinci is deze onderstroom van zelfvoorziening in de plattelandseconomie nog even vanzelfsprekend en noodzakelijk voor het levensonderhoud als de productie voor en de consumptie van markten. Dit geldt met name voor de voedselproductie van rijst, groenten en vruchten. Het gevolg hiervan is dat de ontwikkeling van bezitsconcepten en bezitsrelaties in de landbouw in Kerinci zowel gestuurd worden door markten voor agrarische producten, landbouwgrond en arbeid als door sociale relaties tussen familieleden en dorpelingen. Vooral in de rechtenbundel van de toerbeurtijstbouw van het gezamenlijke erfgoed en in die van het type van de gemengde boomgaard (*kebun campuran*) vinden we daarom naast zakelijke ook sociale elementen in concrete bezitsrelaties tussen personen. De vraag in dit proefschrift is hier hoe deze elementen zich tot elkaar verhouden en welke ontwikkeling hierin is waar te nemen.

De tweede en de vierde factor van agrarische klassenvorming veronderstelt, in zijn meest simpele vorm, het uiteenvallen van de boerenstand in een klasse van grondbezitters en een klasse van landarbeiders. De echte vraag is hier natuurlijk wat gecompliceerder: is de tendens in de samenleving van Kerinci er een van de gestage opeenhoping van landbouwgrond in de handen van weinigen? Of is er sprake van de voortzetting van het oude patroon van één gedifferentieerde boerenstand van kleine en grote grondbezitters? Vooropgesteld dat het oorspronkelijke patroon er een was van een kleinboeren samenleving met niet al grote sociaal-economische verschillen. Deze vraag oogt nogal negentiende eeuws en kaal, omdat het uitgangspunt hier is dat grondbezit zo'n beetje het enige waardevolle goed is in een plattelandseconomie. Voor zover dit al waar was in klassieke boerensamenlevingen geldt dit al lang niet meer voor Kerinci. In Kerinci zijn er naast grond inmiddels allerlei andere goederen die rijk van arm onderscheiden. Een duur huis, een busonderneming, een rijstpellerij, een grote bankrekening, deelname in een handelonderneming, een hotel, een winkelketen, zijn in Kerinci even waardevol als landbouwgrond. Deze diversiteit van productieve bezittingen (factor 3) aan de rijke kant van de samenleving vinden we in Kerinci op een heel andere manier ook aan de arme kant. Want de 'landarbeider' probeert evengoed met scharrelhandel, reparatiewerk en dienstverlening in de bouw en het transport zijn of haar arbeid zo gunstig mogelijk in te zetten naast de landbouw om het gezinsinkomen te verhogen. Door de diversiteit van productieve bezittingen en productieve arbeid zijn er aan de beide zijden van de samenleving van Kerinci ook geen homogene en louter 'agrarische' klassen: rijk en arm combineert rurale hulpbronnen op allerlei verschillende manieren tot productieve vermogens met allerlei verschillende uitkomsten. Bij de bepaling van klassenvorming in Kerinci dient dus in de gaten gehouden te worden dat het agrarische element van grondbezit en grondbezitrelaties hierin wel het belangrijkste maar niet het enige is.

Blijft de vraag of de boerensamenleving in Kerinci de afgelopen eeuw is gefragmenteerd in min of meer herkenbare sociale klassen rondom grondbezit of dat er een verdere uitbouw heeft plaatsgevonden van de talloze schakeringen tussen rijkere en armere grondbezitters. In deze studie zal ik laten zien dat klassenvorming in Kerinci de afgelopen eeuw beide richtingen is ingeslagen: in de dorpen met de gemengde rijstbouw-boomgewassenteelt overheerst nog steeds het boeren familiemodel van kleine en grote grondbezitters. In de interlokale koffie- en kaneelteelt zijn arbeid en grondbezit van meet

af aan gescheiden geweest en overheerst het boeren plantagemodel van arbeidsverhoudingen (Aumeeruddy *et al.* 1992:50). Maar ook de deelbouwers in de kaneelboomgaarden zijn door deelname aan de toerbeurtijstbouw in dorpen van herkomst vaak niet alleen deelbouwer maar ook grondbezitter (Burgers 2004:82,3) en zijn hiermee niet volledig afgesloten van dorpse sociale voorzieningen en rechten. Blijkbaar is in Kerinci de agrarische warenproductie in het kapitalistische circuit terecht gekomen zonder dat dit heeft geleid tot intensieve klassenvorming. Op Java heeft agrarische klassenvorming met een versnelling in de jaren zeventig van de vorige eeuw juist wel geleid tot de vorming van afgetekende sociale klassen van grondbezitters en landlozen (Hüsken 1988). Door het proces van agrarische transformatie in Kerinci te volgen probeer ik in deze studie een antwoord te vinden op de vraag waarom het proces van klassenvorming in Kerinci tot dusver milder van karakter is dan bijvoorbeeld op Java. Ook kijk ik in deze studie welke weerslag agrarische veranderingen in Kerinci hebben gehad op de opkomst en het in onbruik raken van bepaalde typen van grondbezit en grondbezitrelaties en welke rol het gezamenlijke erfgoed en het systeem van toerbeurtijstbouw spelen in het dempen van klassentegenstellingen in Kerinci.

Sociale zekerheid en bestaansverwerving

In arme landen zijn de stelsels van sociale zekerheid niet of nauwelijks ontwikkeld. Sociale zekerheidsregelingen vormen hier nergens een samenhangend pakket, zijn beperkt in de risicodekking, zijn meestal onbetrouwbaar en in de regel slechts toegankelijk voor relatief kleine groepen van ambtenaren en militairen en soms ook van georganiseerde loonarbeiders (Mesa-Largo 1978, 1991, Midgley 1984, Fuchs 1988). Naar het zich laat aanzien is de reikwijdte van de bestaande stelsels van sociale zekerheid in veel arme landen op het ogenblik zelfs kleiner dan in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw toen deze regelingen in navolging van Europa in Zuid-Amerika, Afrika en Azië voor het eerst van kracht werden (Midgley 1994:219). Ook in Indonesië is slechts een klein deel van de arbeiders beperkt verzekerd en hebben verder alleen ambtenaren en militairen toegang tot een paar nationale zekerheidsregelingen zoals medische zorg en pensioenen (Mesa-Lago in Midgley 1994:221, F. and K. von Benda-Beckmann 1995:82, Biezeveld 2002:19, Nooteboom 2003:265-269). Omdat in arme landen de stelsels van nationale sociale zekerheid zwak zijn ontwikkeld vormen deze op het platteland hooguit een additionele bron van sociale zekerheid en dan nog slechts voor die minderheid van de beroepsbevolking die er daadwerkelijk gebruik van kan en mag maken. Ambtenaren verkeren daarnaast in de positie om door slim om te gaan met de werving en toedeling van projectgelden van de overheid om samen met dorpelingen de wederzijdse sociale zekerheid te vergroten (F. and K. von Benda-Beckmann 1998). Voor de meerderheid van de plattelanders is deelname aan de privaat-publieke ondernemingen van ambtenaren en deelname aan stelselzekerheid echter onbereikbaar en hiermee feitelijk irrelevant.

Door het ontbreken van een nationaal stelsel van sociale zekerheid zijn boeren in Kerinci voor hun sociale zekerheid vrijwel volledig aangewezen op regelingen in hun eigen sociale netwerk, verwantengroep en gemeenschap. De persoonlijke netwerken of de meer geïnstitutionaliseerde gemeenschappen van verwanten, van buurt-, wijk-, of dorpsgenoten, van vrienden, van beroepsgenoten, van geloofsgenoten of van clubgenoten, vormen de belangrijkste bron van regelingen van sociale zekerheid in Kerinci. Regelingen van sociale zekerheid bestaan in Kerinci niet als afzonderlijke arrangementen maar zijn het (bij) product van multiplexe sociale relaties. Door het leven met anderen te delen, deel je mee in een groot aanbod van hulpbronnen die moeten voorkomen dat een beroep moet worden gedaan op die ander, of die het juist mogelijk maken een beroep op die ander te doen in tijden van nood. In sociale zekerheidsstudies, maar ook in studies naar levensonderhoud, komt steeds naar voren dat het (mogen) deelnemen aan en het (mogen) onderhouden van sociale relaties in verwantengroepen, buurten en verenigingen de belangrijkste bron van sociale zekerheid en bestaansverwerving is (Bebbington 1999:2036,7, Nooteboom 2003:46, Kaag 2004:59). Uitsluiting van sociale relaties en instituties daarentegen is de belangrijkste reden van

gebrek aan sociale zekerheid en van gebrek aan kansen voor de armen om in eigen levensonderhoud te voorzien.

Op het platteland van Indonesië gaan bestaansverwerving en sociale zekerheid om deelname aan de lokale bestaansmiddelen en om deelname aan het sociale, politieke en culturele leven van de gemeenschap. Wanneer dit lukt is er een huis, is er voldoende voedsel en is er met enige regelmaat voldoende geld om kosten van gezondheidszorg en onderwijs te kunnen betalen en bij gelegenheid een feest te kunnen geven. Het thema van overleven en samenleven op het platteland stond al centraal in de studies naar de 'volkslandbouw' in koloniaal Indonesië en kreeg in de antropologie algemene aandacht in de 'peasant' studies van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Met de verschuiving van de aandacht van tribale naar boerensamenlevingen werd ook meer bekend over de manieren waarop boeren zich probeerden te verzekeren van een bestaan onder zware ecologische en sociale omstandigheden. Klassiekers in dit onderzoeksgenre zijn de studies van Wolf (1966), Scott (1976) en Popkin (1980). Wolf laat zien dat ogenschijnlijk los van elkaar staande inspanningen in de politiek-economische en de sociaal-ideologische sfeer van familie, buurtschap en dorp dezelfde achterliggende beweegredenen delen, namelijk de reductie van bestaansonzekerheid in een vijandige sociale en ecologische omgeving (1966). Het beginsel van deze defensieve overlevingsstrategieën in lokale gemeenschappen in midden Amerika en midden-Java vatte Wolf samen in het begrip 'closed corporate community' (Wolf 1967). Het debat tussen Scott en Popkin concentreerde zich op de vraag hoe risico- en zekerheidsstrategieën in 'peasant' gemeenschappen zich tot elkaar verhouden aan de rand van commerciële markten en politieke staatsvorming. Tot de intellectuele erfenis van dit debat behoren begrippen als 'zelfvoorzieningsethiek', 'zekerheidsmaximalisering' en 'morele economie' (Scott 1976). Maar ook concepten als de 'rationele', de 'calculerende' en de 'speculerende peasant' (Popkin 1980).

Afgezien van de vraag of de dorpen in Kerinci wel ooit tot het 'peasant' type van gemeenschap hebben behoord, is in huidig Kerinci de vraag veeleer hoe verwanten en dorpelingen als agrarische producenten voor en consumenten van de wareneconomie in hun bestaan voorzien en sociale regelingen van wederzijdse ondersteuning treffen om de kwetsbaarheid van het bestaan te verkleinen. In deze studie is het niet de bedoeling om een overzicht te geven van strategieën van bestaansverwerving van gezinnen of om een samenhangende analyse te maken van alle mogelijke sociale zekerheidsregelingen op gemeenschapsniveau in Kerinci. Het doel van deze studie is beperkter, namelijk om te onderzoeken welke elementen van levensonderhoud en van sociale zekerheid nadrukkelijk verbonden zijn met bepaalde typen van grondbezit en bezitsrelaties in de agrarische economie van Kerinci. De aandacht richt zich hierbij in het bijzonder op het gezamenlijke erfgoed met zijn toerbeurtijstbouw. In de eerste plaats omdat rijst het belangrijkste voedselgewas is in Kerinci en daarnaast omdat familie en verwantengroepen in het algemeen worden aangemerkt als belangrijke verschaffers van sociale zekerheid en bestaansverwerving. Verder vertegenwoordigt het complex van toerbeurtijstbouw meer dan enige andere rechtenbundel in Kerinci naast individuele, economische, ook gezamenlijke, sociale en culturele belangen.

In Kerinci is rijst het belangrijkste voedselgraan. Rijst kun je eten en verkopen. Daardoor behoort de rijstbouw in Kerinci tot de sfeer van de zelfvoorzienende voedsellandbouw en tevens tot het domein van de commerciële landbouw. De strategie van boeren in Kerinci is er op gericht om altijd zoveel mogelijk rijst te verbouwen (Belsky 1991:127, Watson 1992, Burgers 2004:128). Niet alleen omdat bij stijgende rijstprijzen het beter is om rijst te verkopen in plaats van te kopen, maar vooral ook omdat in het collectieve geheugen van de samenleving van Kerinci ligt opgeslagen dat bij commerciële tegenslagen bij de teelt van boomgewassen of bij natuurlijke rampen het maar beter is om voor langere of kortere tijd terug te kunnen vallen op de voedsellandbouw. Rijstproductie vormt in Kerinci daarom de fundering van de bestaansverwerving van individuele gezinnen en van duurzame sociale zekerheid.

In Kerinci bestaan twee typen van rijstlandbezit: het individuele bezit en het gezamenlijke erfgoed. Beide typen van bezit zijn belangrijk voor de bestaansverwerving van personen en van individuele gezinnen. Aan het in familieverband georganiseerde

gezamenlijke erfgoed met zijn toerbeurtijstbouw zijn bovendien een aantal elementen van sociale zekerheid verbonden. In deze studie onderzoek ik die elementen. Het erfgoed met de toerbeurtijstbouw in Kerinci is geen aparte voor sociale zekerheid in het leven geroepen instelling. Het gezamenlijke erfgoed is in de eerste plaats een grondbezitscomplex. Aan de andere kant is de toerbeurtijstbouw wel een geïnstitutionaliseerd handelingspatroon dat zich in iedere familie door de generaties in Kerinci herhaalt en waaraan cultureel bepaalde rechten en plichten en verwachtingen zijn verbonden. De elementen van sociale zekerheid die aan de toerbeurtijstbouw zijn verbonden zijn daarom ook niet willekeurig maar volgen eveneens een bepaald patroon. In die zin is de toerbeurtijstbouw daarom naast model van vererving en van individuele bestaansverwerving ook een institutie van sociale zekerheid.

Dat aan de toerbeurtijstbouw aspecten van sociale zekerheid zijn verbonden ligt enigszins voor de hand, want aan vrijwel elke verwantschappelijke organisatie kleven wel elementen van sociale zekerheid. In de meest elementaire zin behelst deze zekerheid niet meer, maar ook niet minder, dan dat familieleden voor preventieve ondersteuning en curatieve hulp gemakkelijker een beroep op elkaar kunnen doen dan op anderen. Het gezamenlijke erfgoed geeft aan het concept familie echter een extra dimensie omdat hiermee naast de gebruikelijke sociale sfeer, ook een parallelle, materiële infrastructuur in de familie wordt gelegd: het gezamenlijke beheer en de individuele toedeling van de geërfde rijstgrond en de praktijk van onderlinge bezitsrelaties en arbeidsrelaties. De dorpelingen in Kerinci hebben zodoende niet alleen verwanten, maar ook een op verwantschap en erfrecht gegrondveste familiezaak. De 'zaak', het gezamenlijke erfgoed, kan groot of klein zijn en is voor de één van meer gewicht dan voor de ander, maar is altijd prominent in de familie aanwezig en altijd van invloed op het leven van ieder familielid. De verschillende generaties van erfgenamen die rijstvelden delen zijn niet alleen familie van elkaar, maar als verwanten ook de beheerders en de gebruikers van dezelfde materiële hulpbron. Dit leidt aan de ene kant tot meer spanningen en conflicten, maar aan de andere kant ook tot duurzame vormen van lotsverbondenheid, samenwerking en reciprociteit.

De relatie tussen het gezamenlijke erfgoed en sociale zekerheid in Kerinci kent allerlei aspecten die in deze studie worden onderzocht. Een belangrijke vraag is bijvoorbeeld hoe de diachrone systematiek van toedeling van toerbeurten in het erfgoed zich verhoudt tot de synchrone sociale praktijk van deelname aan de rijstbouw door verwanten. Hierbij gaat de aandacht niet alleen uit naar de verschillende generaties van toerbeurthouders en toerbeurtgebruikers die tijdens het leven het erfgoed gebruiken maar ook naar de bundeling van productie- en arbeidsrechten tussen verwanten die op verschillende momenten in de tijd de beschikking krijgen over een toerbeurt. Een andere vraag is hoe individuele bestaansverwerving en sociale zekerheid zich in de toerbeurtijstbouw verhouden. Want deelname aan de toerbeurtijstbouw is vanuit het perspectief van individuele erfgenamen net zo goed een manier om duurzaam (voor een deel) in het levensonderhoud te voorzien als een voorziening van sociale zekerheid. Hierbij komt dat toerbeurten binnen families onder bepaalde omstandigheden onderling verhandelbaar zijn waardoor het complex van toerbeurtijstbouw als onderdeel van een strategie van individuele bestaansverwerving de mogelijkheid opent van accumulatie van rijstproductierechten in het gezamenlijke erfgoed. Daarnaast vormt het gezamenlijke erfgoed in Kerinci een samenbundeling van mensen en middelen die met elkaar kleinschalige zekerheidsregelingen treffen en onderlinge noodfondsen opbouwen. Deelname aan het gezamenlijke erfgoed betekent hierdoor meestal tevens deelname aan een sociaal vangnet. De waarde van dit vangnet is in Kerinci overigens sterk afhankelijk van de kwaliteit van de onderlinge relaties tussen erfgenamen in het erfgoed.

De interne sociale zekerheidsdimensie van het gezamenlijke erfgoed in Kerinci schuilt met name in het duurzaam verzekeren van de toegang tot voedsel en inkomens uit de rijstbouw. De toerbeurtijstbouw heeft echter ook een belangrijk extern effect dat in deze studie verder wordt onderzocht. Het gezamenlijke erfgoed houdt namelijk een deel van het rijstareaal en de hieraan verbonden rijstrechten in Kerinci buiten de grondmarkt van het individuele bezit van *sawah*. Hoe groot het aandeel van het gezamenlijke erfgoed tegenover het aandeel van het individuele bezit in het rijstareaal van Kerinci is en welke

historische tendens er in de relatie tussen deze beide typen van grondbezit bestaat is daarom een belangrijke vraag in dit onderzoek. In deze studie zal ik betogen dat door de continuering door de tijd van het gezamenlijke erfgoed het proces van grondaccumulatie in de rijstbouw in Kerinci wordt afgeremd. Het maatschappelijke effect hiervan is dat deelname aan de rijstbouw voor veel boeren mogelijk blijft. Zoals we zullen zien betekent dit overigens niet dat de bezitsverhoudingen in de rijstbouw in Kerinci weinig gedifferentieerd of egalitair zijn. Niet alleen zijn er grote en kleine individuele grondbezitters in de rijstbouw in Kerinci, maar ook het gezamenlijke erfgoed van verwanten varieert sterk in omvang.

Toerbeurtrijstbouw

Het gezamenlijke erfgoed onderscheidt zich niet alleen van het individuele grondbezit in Kerinci doordat erfgenamen het erfgoed niet verdelen maar bij elkaar houden, maar ook doordat het erfgoed – althans in bedoeling – permanent, dat wil zeggen generaties overstijgend, van karakter is. Als categorie van grondbezit wordt het gezamenlijke erfgoed van verwanten en afstammingsgroepen meestal geassocieerd met (semi-) tribale boerensamenlevingen in de geografische of historische periferie van het kapitalisme, met zelfvoorzieningslandbouw en vooral met heel veel ‘verwantschap’. De klassieke antropologische vraag bij het gezamenlijke erfgoed is dan ook welke genealogische principes van afstamming en verwantschap ten grondslag liggen aan de formatie en instandhouding van (het segment van) de afstammingsgroep en het erfgoed: wie horen er vanuit een matrilineair, patrilineair of cognatisch verwantschappelijk perspectief wel en niet bij en hoe geschiedt de vererving van het beheer, het bezit en het gebruik van de grond door de generaties? Ook het gezamenlijke erfgoed in Kerinci is ingebed in verwantschap en afstamming. Een vraag die in dit verband speelt is of verwantschap en dan vooral afstamming in Kerinci matrilineair of cognatisch, of beide is (zie ook: Watson 1991).

Opmerkelijker dan het verwantschappelijke karakter van het gezamenlijke erfgoed in Kerinci is de wijze van toedeling en exploitatie: *gilir ganti*, ofwel de toerbeurtrijstbouw. Erfgenamen komen namelijk niet ieder jaar aan de beurt om een rijstveld te bewerken maar op een vaste volgorde eens in de zoveel jaar, bij toerbeurt. Doordat echtgenoten ieder in hun eigen familie erfgenaam zijn participeert vrijwel ieder gezin in twee verschillende toerbeurtcircuits. Om ook in de jaren tussen toerbeurten in over voldoende rijst te kunnen beschikken delen sommige erfgenamen de arbeid en opbrengsten van hun toerbeurten weer onderling, werken zij voor elkaar als deelbouwer, of leven zij van de opbrengsten van hun individuele rijstveld. In beginsel gaat het bij de toerbeurtrijstbouw om een levenslang arrangement tussen erfgenamen. Een bijzonderheid van de toerbeurtrijstbouw is echter dat toerbeurten onderling kunnen worden verhandeld, waardoor er vaak tijdens het leven mutaties in het erfgenamenbestand kunnen ontstaan of alle toerbeurten uiteindelijk ineens of in etappes kunnen worden opgekocht door één erfgenaam. Wanneer de andere erfgenamen volgens dezelfde volgorde van toedeling van toerbeurten dan bijvoorbeeld als deelbouwer voor de overgebleven erfgenaam blijven werken kan er voor buitenstaanders een bijna niet waarneembaar schaduwstelsel van toerbeurtdeelbouw ontstaan. Door de handel in toerbeurten is het gezamenlijke erfgoed in Kerinci in de ene familie in ieder geval veel minder gezamenlijk en veel minder duurzaam dan in de andere.

Of *gilir ganti* ook buiten Kerinci een regelmatige verschijning is de rijstbouwgebieden van Azië is vanwege de gebrekkige berichtgeving over sociale praktijken van vererving niet duidelijk. Wel is de toerbeurtrijstbouw op verschillende plaatsen buiten Kerinci gesignaleerd.⁶ Het lijkt hierdoor vooralsnog aannemelijk dat de toerbeurtrijstbouw

⁶ In Noord-Sumatra is *gilir ganti* opgetekend door Slaats en Portier (1981:160,1), in het district Bungo Tebo in de provincie Jambi alweer lang geleden door Van der Meule (1911:6,22) en op Java door Schweizer (1989:138) en door Hüskens (1988:128 [noot 3]). In Sri Lanka bestaat onder de naam *that-tumaru* een gelijksoortig arrangement (Abeyasinghe 1978: vol.1:95^e en vol.2:131,2) en De Zeeuw (1989:16). Daarnaast wordt er in de Aziatische grondgebruikliteratuur regelmatig verwezen naar aan het erfgoed

behoort tot het standaardrepertoire van grondbezit en rijstproductie in de irrigatie-rijstbouw, maar dat dit systeem van exploitatie van erfgoed zich niet overal zoals in Kerinci heeft ontwikkeld tot een prominent concept van grondbezit. In Kerinci is door verschillende auteurs vanuit verschillende invalshoeken zijdelings over *gilir ganti* geschreven (Scheltema 1931, Morison 1940, Adji 1986, Belsky 1991, Aumeeruddy *et al.* 1992, Watson 1992, Burgers 2004). Behalve Watson (1992) die in zijn boek op verschillende plaatsen naar *gilir ganti* verwijst, is de aandacht van al deze onderzoekers voor *gilir ganti* in Kerinci beperkt gebleven tot het aangeven van de contouren van de systematiek van het rouleren van rijstvelden.⁷ Bij elkaar genomen is de toerbeurtrijstbouw als complex van grondbezitrelaties hierdoor tot dusver vrijwel onzichtbaar gebleven in overheidsstatistieken en in de literatuur over grondgebruik. Hiervoor zijn denk ik vier redenen aan te voeren.

De eerste is dat in reguliere landbouwstatistieken van overheden grondbezit op het platteland wordt gereduceerd tot individueel bezit dat wordt gerelateerd aan bedrijfsomvang ('farmsize') en waarvan vervolgens tijdelijke vormen van grondgebruik zoals pacht en deelbouw kunnen worden afgeleid. Ook in de Indonesische landbouwstatistieken over het district Kerinci wordt nergens melding gemaakt van *gilir ganti*.⁸ Een andere reden is dat veldonderzoekers het gezamenlijke erfgoed door gebrek aan inzicht en uit het oogpunt van vergelijking gemakshalve converteren in aan personen of individuele huishoudens toegewezen breukdelen van individueel grondbezit. Hierdoor verdwijnt het 'gezamenlijke' van het gezamenlijk erfgoed uit het zicht en verschijnt het getransformeerde gezamenlijke erfgoed in onderzoek alsnog als een vorm van individueel grondbezit. Zo is de toerbeurtrijstbouw in Kerinci bijvoorbeeld al eens benoemd tot een familie-interne variant van 'deelbouw' (Scheltema 1931:56) en zijn de toerbeurten ook al eens opgevat als door de tijd gefragmenteerde delen van 'individueel bezit' (Belsky 1991:131). De derde en misschien wel belangrijkste reden is dat antropologen en andere onderzoekers die wel oog hebben voor het concept van gezamenlijke erfgoed dit type van grondbezit overwegend bestuderen vanuit een verwantschappelijk perspectief. Door dit verwantschappelijke perspectief raakt de praktijk van toedeling van het erfgoed als materiële en sociale hulpbron van overleven en samenleven vaak ondergesneeuwd in betogen over het verwantschapssysteem en het erfrecht dat hieraan ten grondslag ligt. In de twee etnografische studies over Kerinci waarin *gilir ganti* nog het meest uitgebreid wordt beschreven vormt de toerbeurtrijstbouw bijvoorbeeld niet meer dan een bijzaak in omvangrijke verhandelingen over het lokale verwantschapssysteem en het erfrecht (Morison 1940, Watson 1991,1992). Ook in andere samenlevingen is de toerbeurtrijstbouw tot dusver louter vanuit de verwantschappelijk-erfrechtelijke invalshoek aan de orde gesteld. Zo beschrijven Slaats en Portier (1981:160) het arrangement van *gilir ganti* bij de Toba Batak in Noord-Sumatra als een secundaire manier van patrilineaire vererving en kwalificeert Schweizer (1989:138) de toerbeurtrijstbouw in een Javaans dorp als een modern en nivellerend neveneffect van het hoofdpatroon van primogeniture vererving. Anders dan voor de meeste antropologen is het gezamenlijke erfgoed voor boeren echter niet in de eerste plaats een door de generaties overgeleverde genealogische structuur, maar een in een genealogische omgeving ingebedde materiële hulpbron. Onderzoek naar de betekenis van het gezamenlijke erfgoed zou dan ook niet alleen vanuit

aangehaakte systemen van 'field rotation', die mogelijk verwant zijn aan *gilir ganti*. Zie, voor India bijvoorbeeld: Van der Wee (1985:198,9). Ook Biezeveld (2002 :85 [noot 2]) maakt gewag van toerbeurtachtige 'field rotation' in West Sumatra. Overigens moet hier wel worden opgemerkt dat met 'field rotation' en *gilir ganti* niet noodzakelijk hetzelfde wordt bedoeld. Bij 'field rotation' kan het alleen maar gaan om de jaarlijkse wisseling van velden door verwanten of dorpelingen. Bij *gilir ganti* gaat het daarnaast altijd ook om de factor tijd en de verdeling van toerbeurten door de tijd.

⁷ Ongelukkig is hierbij dat de enige echt uitgebreide gevalsbeschrijving van Watson (1992:228-232) niet handelt over de rijstbouw, maar over de geschiedenis van de vererving en verkoop van toerbeurtrechten en aandelen in een rijstpellerij in het dorp Pondok Tinggi.

⁸ Bij de landbouwdienst in Hiang (BBP Hiang) in Kerinci werd hiervoor als reden opgegeven dat gegevens over de landbouw in Kerinci vergelijkbaar moeten zijn met die van andere regio's. Veel van de medewerkers van de landbouwdienst zijn overigens zelf deelnemer aan *gilir ganti*.

verwantschappelijke perspectief van afstammingsgroepen moeten worden ondernomen maar evengoed vanuit het perspectief van de sociale praktijk van het beheer, bezit en gebruik van de erfgrond door de erfgenamen. Doordat de bestudering van het gezamenlijke erfgoed meestal plaatsvindt vanuit het genealogische perspectief, leidt dit vrijwel automatisch tot een bestudering van 'bovenaf'. Hierbij wordt begonnen met een beschrijving van de meest omvangrijke van elkaar te onderscheiden lokale afstammingsgroepen of lineages. Vervolgens wordt dan iedere stamgroep verder opgedeeld in steeds kleinere sociaal gedefinieerde verwantschappelijke eenheden om te eindigen bij de kleinste mogelijke genealogische eenheid van gezamenlijk erfgoed. Door de hier gevolgde handelwijze blijft de minimumeenheid van onderzoek echter vrijwel altijd een collectief van verwanten. Hierdoor lijkt het alsof het erfgoed alleen een aangelegenheid is van groepen mensen met gezamenlijke rechten. Ook de meest minimale erfgroep bestaat echter uit individuen met persoonlijke erfrechten. En hoewel deze individuen hun erfrechten slechts kunnen verzilveren via en in het gezamenlijke erfgoed maakt dit deze rechten niet minder persoonlijk of reëel. Door het overwegend verwantschappelijke perspectief blijven persoonlijke rechten echter gemakkelijk buiten beschouwing.

Tenslotte bestaat er in studies naar het gezamenlijke erfgoed de tendens om toedelingssystemen van het erfgoed niet op te vatten als een integraal onderdeel van het erfgoed, maar als een van het erfgoed afgeleid en hieraan ondergeschikt patroon van *grondgebruik*. Aan deze indeling, die parallel loopt met het conceptuele en normatieve onderscheid tussen het individuele bezit en hiervan afgeleide gebruiksrechten zoals pacht, ligt de vooronderstelling ten grondslag dat het bezitsrecht van het gezamenlijke erfgoed louter is gevestigd in de collectiviteit van erfgenamen en dat individuele erfgenamen dientengevolge slechts beschikken over een gebruiksrecht. Vanuit deze optiek is er dan weinig reden het onderzoek naar het gezamenlijke erfgoed te richten op de praktijk van toerbeurtijstbouw. In deze studie zal ik laten zien dat dit onderscheid berust op een misvatting. In het *gilir ganti*-erfgoed oefenen zowel de gezamenlijkheid als de individuele erfgenamen geen boven- en ondergeschikte maar nevenschikte, bezitsrechten uit over het erfgoed: de individuele bezitsrechten in de vorm van toerbeurten zijn niet ondergeschikt maar gelijkwaardig aan de bezitsrechten van de collectiviteit. Hierdoor bestaat er alle reden om de toerbeurtijstbouw zelf onderwerp van onderzoek te maken en om van daaruit te kijken naar de genealogische opbouw van het gezamenlijke erfgoed.

Het verschil tussen bezitsrechten en gebruiksrechten is bij de analyse van de toerbeurtijstbouw overigens op een ander niveau wel belangrijk, omdat er in Kerinci zelf een nadrukkelijk hiërarchisch onderscheid wordt gemaakt tussen het bezit en het gebruik van toerbeurten. Om onderscheid te kunnen maken tussen de rechten van beheer, bezit en gebruik van verschillende generaties van erfgenamen onderling en tussen die van erfgenamen en buitenstaanders in de toerbeurtijstbouw noem ik de eerste generatie van erfgenamen in deze studie daarom 'toerbeurthouder'. Voor dit begrip is om twee redenen gekozen. Ten eerste, omdat hiermee tot uitdrukking wordt gebracht dat de eerste-generatie erfgenaam als 'houder' de meest volledige, persoonlijke heerschappij in termen van bezit en gebruik uitoefent over de toerbeurt. Ten tweede, omdat dit gebeurt als behorende 'aandeelhouder' tussen andere toerbeurthouders in het gezamenlijke erfgoed. De toerbeurthouder is dus beheerder en bezitter. De toerbeurthouder geeft het gebruik van de toerbeurt tijdens het leven al vaak door aan kinderen en kleinkinderen. Als tweede of derde generatie van erfgenamen krijgen kinderen de toerbeurt daardoor tijdens het leven van de toerbeurthouder al vaak in economisch gebruik, terwijl het juridische bezitsrecht bij de toerbeurthouder blijft. Erfgenamen van toerbeurthouders hebben dus niet noodzakelijk maar wel vaak al gebruiksrechten. Tenslotte zijn er bij de toerbeurtijstbouw ook soms buitenstaanders betrokken die een overeenkomst hebben met de toerbeurthouder of zijn erfgenaam en die het veld bewerken. Zo bestaat er in de toerbeurtijstbouw dus de trits toerbeurthouder, erfgenaam, bewerker.

Lokaal natuurbeheer en 'common property'

Bezorgdheid om de natuur gecombineerd met mislukkingen van door de staat opgelegd en uitgevoerd natuurbeheer hebben de afgelopen twee decennia geleid tot een stroom van publicaties over de grenzen en mogelijkheden van het dorps (mede) beheer van natuurlijke hulpbronnen. Het meest gebruikte concept dat hierbij naar voren is geschoven en dat ook ruim ingang heeft gevonden bij beleidsmakers op het gebied van natuurbeheer is 'common property' (McCay & Acheson 1987, Berkes 1989, Ostrom 1990, Bromley 1992, Baland *et al.* 1999, Agrawal 2003). Met 'common property' wordt in de context van boerensamenlevingen in het algemeen het type van gemeenschappelijk bezit bedoeld op het dorps niveau van de hele gemeenschap. Het bezitsobject van 'common property', de 'common', is dan bijvoorbeeld de dorpsweide, het dorpsbos, of de dorpsrivier. De 'comeback' van het 'communale', 'dorps', of 'common' bezit in literatuur en beleid is opmerkelijk omdat hetzelfde concept vanaf de 19^e eeuw in de academische theorievorming en het beleid overwegend negatieve kritieken heeft gehad. Want terwijl het individuele bezit werd gezien als de belangrijkste indicator van sociale en juridische vooruitgang en economische ontwikkeling, gold het communale of dorps bezit juist als teken van achterlijkheid en economische stagnatie. Het is dus eigenlijk pas sinds kort, met de aandacht voor lokaal natuurbeheer, dat het concept 'common property' in ere is hersteld (F. and K. von Benda-Beckmann 2004:4).

Ook in Kerinci wordt met geld van internationale organisaties zoals WWF en De Wereldbank geëxperimenteerd met lokale vormen van beheer van de natuurlijke omgeving. Het gaat hier om de bossen op het grondgebied van dorpen, buiten de grens van het nationale park Kerinci Seblat, die door de staat worden aangemerkt als 'staatsbos' en die door de dorpingen worden beschouwd als 'dorpsbos'.

Het concept 'dorpsbos' berust in Kerinci op het in het inheemse recht gevestigde concept *tanah ulayat*. Volgens de modelmatige en a-historische interpretatie van het inheemse recht bestaat een gemeenschap (*dusun* of *desa*) in Kerinci uit een nederzetting met een eigen grondgebied. Dat grondgebied, de *tanah ulayat*, is afgebakend ten opzichte van andere nederzettingen met hun eigen grondgebieden en eindigt ergens in het bos en in de heuvels, meestal bij de bron van de rivier of de beek die door het dorp stroomt. Een *tanah ulayat* of grondgebied bestaat uit een landbouwgebied (*sawah*, *ladang* en *kebun*) en een bosgebied (*hutan*). In het bos wordt gejaagd, geoogst en verzameld door alle dorpingen en iedere dorping heeft op basis van het lidmaatschap van de gemeenschap ook het recht van *arah ajun*, het individuele recht om een bosperceel voor landbouw te ontginnen. Inmiddels is dit inheemse, ideologische model van de ordening van mensen en natuurlijke hulpbronnen in Kerinci vrijwel nergens meer geldig. Door opname in de koloniale en later in de Indonesische staat zijn de boerengemeenschappen van Kerinci sinds 1903 niet langer soeverein en zijn de niet in cultuur gebrachte gronden (bossen) op de dorps grondgebieden, de *tanah ulayat*, volgens de staatsideologie en het statelijke recht in de eerste plaats staatsgrond. Daarnaast zijn de grondgebieden van de inheemse gemeenschappen (*desa*) in Kerinci inmiddels vrijwel overal volledig in cultuur gebracht, zodat er nog maar in een minderheid van dorpen bos bestaat op de *tanah ulayat*. Hierdoor is het recht van ontginning (*arah ajun*) nog slechts beperkt geldig. Ook is het aantal nederzettingen de afgelopen eeuw in Kerinci sterk toegenomen waardoor de grondgebieden van de dorpen overal aan elkaar grenzen. Tenslotte is legale uitbreiding van de *tanah ulayat*, de dorpsgronden in Kerinci niet meer mogelijk doordat het dal wordt omringd door de beschermde bossen van het nationale park. Ongeveer 60% van de oppervlakte van het district Kerinci is bedekt met bos.

In het dorp Hiang in Kerinci waar het veldwerk voor dit onderzoek heeft plaatsgevonden bestaat tussen het rijstbouw/boomgaardengebied en de grens met het bos van het nationale park nog steeds een dorpsbos van ongeveer 800 hectare. Dit bos is het restant van een veel groter bosgebied dat door de dorpingen van Hiang de afgelopen eeuw langzaam aan is omgezet in landbouwgrond. Het dorpsbos sluit aan op een veel groter bosgebied van het nationale park. In de jaren negentig van de vorige eeuw werd het dorpsbos onder beheer geplaatst van dorpingen en van het nationale park Kerinci Seblat en werd het bos volgens de gesloten beheersovereenkomst 'common property', gemeenschappelijk bezit, van het park en het dorp. In deze studie onderzoek

ik de historische achtergrond van het bosbeheer in Kerinci vanaf de koloniale tijd en probeer ik vast te stellen wat de feitelijke betekenis van het dorpsbos voor de bewoners van Hiang nu nog is. Hierbij ga ik uit van de rechtenbundelmethode om vast te stellen wat precies het 'gemeenschappelijke' is van het gemeenschappelijke dorpsbos door na te gaan om welke gemeenschap(pen) het in Hiang gaat en welke individuele rechten dorpingen nog hebben. Daarnaast vergelijk ik de rechtenbundel van het gemeenschappelijke bezit van het dorpsbos in Hiang met die van de toerbeurtijstbouw om een antwoord te kunnen geven op de vraag of het bij deze twee typen van collectief grondbezit alleen gaat om schaalverschillen of ook om inhoudelijke verschillen.

Veldonderzoek

Dit onderzoek is voornamelijk gebaseerd op veldonderzoek dat werd uitgevoerd in het dorp Hiang in Kerinci in de periode van februari 1990 tot februari 1991 en in de eerste drie weken van juli in 1999. In 1990-1991 heb ik met mijn vrouw en onze twee oudste kinderen in een huis gewoond in de buurtschap Sawahan (RT IX) van de *desa* Koto Baru Hiang. In 1999 was ik te gast in het huis van Alhafiz Hamzah, mijn voormalige assistent. Van het dorpsbestuur van Hiang kreeg ik tijdens een oriëntatiereis in Kerinci in 1989 reeds toestemming om in het dorp onderzoek te doen. De keuze voor het dorp Hiang als onderzoekslocatie was niet toevallig. De reden dat ik graag in Hiang onderzoek wilde doen was het proefschrift van Herman Morison (1940) over de Mendapo (dorpenbond) van Hiang. Morison, bestuursambtenaar in dienst van het koloniale gouvernement, verzamelde tussen 1936 en 1938 in Hiang gegevens over bestuur, genealogische verhoudingen, grondenrecht, erfrecht en rechtspraak. Door ook in Hiang onderzoek te doen hoopte ik een historische verbinding te kunnen leggen tussen mijn gegevens en die van Morison en zo een grotere historische diepgang aan mijn studie te kunnen geven. Het was overigens van meet af aan niet de bedoeling om het onderzoek van Herman Morison 60 jaar later over te doen of om een antropologisch herbezoek ('Hiang revisited') af te leggen aan het dorp. De dikke halve eeuw die inmiddels was verstreken sinds Morisons onderzoek bleek in de aansluiting van gegevens overigens toch veel moeilijker te overbruggen dan ik aanvankelijk had gedacht. Maar waarschijnlijk had dit uiteindelijk meer te maken met uiteenlopende onderzoeksontwerpen en onderzoeksinteresses dan met de lengte van het tijdperk tussen Morisons onderzoek en dat van mij. Op allerlei gebieden, zoals het erfrecht en het grondgebruikrecht, heb ik trouwens wel dankbaar gebruik kunnen maken van de studie van Morison en zijn historische gegevens kunnen vergelijken met die van mij. Ook wist een enkele dorpling zich de figuur van Morison nog te herinneren uit zijn vroege jeugd.

Tijdens het veldonderzoek in Hiang is vooral gebruik gemaakt van een verzameling van onderzoekstechnieken die in de antropologie worden samengevat in het methodologische begrip participerende observatie. Participerende observatie is een vorm van proces-onderzoek waarbij de onderzoeker over een lange periode mondelinge en schriftelijke informatie verzamelt en vergelijkt door in zoveel mogelijk verschillende sociale contexten en gespitst op het vinden van antwoorden op onderzoeksvragen op het juiste moment aanwezig te zijn. Analyse en gegevensverzameling gaan gelijk op en geven steeds nieuwe stof voor nieuwe vragen. In Hiang is vooral onderzoek gedaan in de *desa* Koto Baru Hiang. In de dagelijkse praktijk van onderzoek doen betekende dit dat er iedere dag gesprekken werden gevoerd met dorpingen en informatie werd verzameld over bezitsrelaties in de rijstbouw, het boomgaardengebied en het gebruik van het bos. Veel achtergrondinformatie werd aanvankelijk verzameld door buurtbewoners te interviewen. Van de 121 huizen in het buurtschap Sawahan (RT IX) werden daarnaast de volgende verzamellijsten aangelegd over de bewoners: lijst samenstelling gezin, lijst huwelijksgegevens, lijst beroepsgegevens en afkomst en de lijst van studerende in Padang of Jambi. Voor de *desa* Koto Baru Hiang werd een verzamellijst gemaakt van alle 'vreemdelingen' afkomstig van buiten Kerinci. Deze informatie vormde in een later stadium van het onderzoek de achtergrond om meer systematisch gegevens te verzamelen over de toerbeurtijstbouw. Om inzicht te krijgen in *gilir ganti* werden naar aanleiding van eerdere interviews uiteindelijk zeven casussen van toerbeurtijstbouw

verder uitgewerkt, waarvoor de verschillende betrokkenen verscheidene malen werden ondervraagd. Drie van de zeven casussen hebben een verlengd ('extended case method') karakter doordat hierover in 1990 en in 1999 gegevens konden worden verzameld. Om meer informatie in te winnen over de operationele en kwantitatieve aspecten van de toerbeurtijstbouw werd verder een blok rijstpercelen van 30 rijstvelden in Koto Baru Hiang geselecteerd en werd met de belanghebbenden van deze rijstvelden, vóór en na de wisseling van de toerbeurten in augustus/september 1990, semi-gestructureerde diepte-interviews gehouden over betrokkenheid bij *gilir ganti*. Om zicht te krijgen op de teelt van boomgewassen en de bezitsrelaties in de boomgaarden en het bos werden in totaal in 1990 en 1999 negen voettochten ondernomen om in de *kebun* interviews te kunnen houden met de daar aanwezige boeren. Vraaggesprekken in het boomgaardengebied waren willekeurig en afhankelijk van wie ik er aantrof. Interviews met medewerkers van het veldkantoor van het WWF en met medewerkers van het kantoor van het nationale park Kerinci Seblat in Sungai Penuh leverde informatie op over de relatie tussen park en boeren. Archiefgegevens werden in Hiang verzameld bij het districtskantoor van religieuze zaken (KUA), bij het regiokantoor van de landbouwdienst (BPP Hiang) en bij het bestuursbureau van het district (kantor camat Sintinjau Laut). Verder werden over uiteenlopende zaken zoals de geschiedenis van Hiang, de inheemse bestuursstructuur en het systeem van eretitels, het erfrecht en grondgebruikrecht in en buiten het dorp (nachtelijke) interviews gehouden met specialisten op het gebied van de lokale *adat*. Tenslotte moet gezegd dat ik/wij werden uitgenodigd op talloze huwelijken, besnijdenissen, verenigingsavonden en andere partijen en feesten die mij in staat stelden om meer te leren begrijpen van het sociale leven in het dal.

Hoofdstukindeling

Dit boek bestaat naast de inleiding, de conclusies en de Engelse samenvatting uit zeven hoofdstukken.

In hoofdstuk één volgt na enkele inleidende paragrafen over het dal van Kerinci en haar bewoners eerst een historische reconstructie van de geschiedenis en samenleving van Kerinci. Vervolgens wordt de aandacht verlegd naar de verwantschappelijke verhoudingen in het dal en naar huwelijksvestiging en *desa*-endogamie. Het laatste deel van het hoofdstuk handelt over inheems bestuur en over de daaraan verbonden eretitels.

Hoofdstuk twee gaat over de geschiedenis van de landbouw in Kerinci met speciale aandacht voor de gemengde *sawah/ladang/kebun* landbouw in het centrale dal. Bijzondere aandacht gaat in dit hoofdstuk uit naar klassenvorming in Kerinci en Hiang. Het tweede deel van het hoofdstuk is gewijd aan de verhouding tussen rijk en arm in de dorpssamenleving van Hiang. Ook wordt de vraag gesteld hoe de categorie van individueel bezit en die van het gezamenlijke erfgoed in de rijstbouw zich tot elkaar verhouden.

Hoofdstuk drie gaat volledig over het grondgebruiksrecht in Hiang. Achtereenvolgens komen alle bestaande vormen en typen van grondbeheer, grondbezit en grondgebruik aan de orde. De organisatie van het hoofdstuk is zo dat eerst het grondgebruiksrecht in de rijstbouw en daarna het grondgebruiksrecht in de boomgaarden wordt behandeld. Uit de variëteit van de grondgebruiksrechten in de rijstsector kan worden opgemaakt dat in de gemengde landbouw van Hiang de rijstbouw domineert.

In hoofdstuk vier komt de vraag aan de orde welke ontwikkeling het gemeenschappelijke bezit van de *tanah ulayat*, de dorpsgrond, in Hiang heeft doorgemaakt. Speciale aandacht gaat hierbij uit naar het bos op de grondgebieden van de *desa* van Hiang. Was het bos van Hiang voorheen eerst een lokale 'common property resource' voor de bewoners van Hiang, tegenwoordig is het bos vooral het object van lokaal natuurbeheer en bosbescherming. We zullen zien dat bosontginning ten behoeve van de landbouw en bosbescherming in Kerinci een lange geschiedenis delen.

Hoofdstuk vijf is opgebouwd rondom een aantal uitgebreide casussen van toerbeurtijstbouw die in Hiang in 1990 en 1999 werden opgetekend. In het begin van het hoofdstuk wordt de erfrechtelijke context en worden de regels besproken die aan de toerbeurtijstbouw ten grondslag liggen. Eén van de waarnemingen is dat de systematiek

van toerbeurtijstbouw weliswaar niet verplicht is, maar dat dit niettemin de gebruikelijke praktijk van verdeling en gebruik van de meeste erfenissen in Kerinci is. Vervolgens wordt het grondplan van de toerbeurtijstbouw besproken en worden de verschillende verwantschappelijke en sociale posities gedefinieerd van bij de toerbeurtijstbouw betrokken personen. In de casussen staat de praktijk van verdeling en gebruik van de toerbeurten van rijstteelt centraal. Uit de casussen blijkt dat de feitelijke omgang met het gezamenlijke erfgoed in families leidt tot verschillende manieren van bruikleen en van bundeling van toerbeurten door erfgenamen.

In hoofdstuk zes staat de jaarlijkse wisseling van de toerbeurten op een blok van 30 rijstvelden in Hiang centraal. Per rijstveld werden relevante gegevens opgetekend van het beheer, bezit en gebruik van het rijstveld in de twee opeenvolgende teeltseizoenen in 1989-1990 en 1990-1991. Een analyse van de gegevens uit tabel 6.1 leert dat het aantal toerbeurthouders per veld gemiddeld kleiner is dan het aantal aanvankelijke erfgenamen en dat de looptijd van een toerbeurt in Hiang vaak betrekkelijk kort is. Ook blijkt het aantal erfgenamen van de tweede of derde generatie dat de toerbeurten gebruikt groter dan het aantal toerbeurthouders. Tenslotte maakt de onderlinge verkoop van toerbeurten duidelijk dat *gilir ganti* een echte familie-aangelegenheid is.

In hoofdstuk zeven wordt de samenhang tussen rijstzelfvoorziening en sociale zekerheid aan de ene en de toerbeurtijstbouw in Kerinci aan de andere kant besproken. Op het niveau van individuele gezinnen en families blijkt de toerbeurtijstbouw de materiële ruggengraat van de in families uitgewisselde sociale zekerheid. Deelname aan de toerbeurtijstbouw vergemakkelijkt deelname aan de rijstbouw in Kerinci in het algemeen. Op het niveau van gemeenschappen vormt de systematiek van toerbeurtijstbouw een schokdemper in de tendens tot klassenvorming in de rijstbouw in Kerinci.

In de conclusies in het laatste hoofdstuk staat de vraag centraal hoe het komt dat het gezamenlijke erfgoed zich in Kerinci weet te handhaven in een commerciële landbouwomgeving, waarin het individuele grondbezit overheerst als organisatiemodel van agrarische productie. Hiervoor worden de materiële inhoud, de vorm van toedeling en de relatie tussen individueel grondbezit en de toerbeurtijstbouw aan een beschouwing onderworpen. Ook wordt ingegaan op de historische ontwikkeling van de verhouding tussen individueel rijstlandbezit en het gezamenlijk erfgoed in Kerinci. In breder perspectief wordt ook de positie van de dorpsgronden als onderdeel van de traditie van het gemeenschappelijke beheer, bezit en gebruik van natuurlijke hulpbronnen in Kerinci nog eens ter discussie gesteld.

2

Kerinci: verwantschap en dorpsgemeenschap

Kerinci

Kerinci is een dichtbevolkt en vruchtbaar gebied in het hart van het Bukit Barisan gebergte in Sumatra. De Bukit Barisan bergketen strekt zich in het Westen van Sumatra over een afstand van 1750 kilometer uit van de noordpunt naar de zuidkaap van het grote eiland. Het dal van Kerinci ligt in het zuidwestelijke deel van Midden-Sumatra aan de voet van de 3800 meter hoge vulkaan Gunung Kerinci. Vanaf de Indische Oceaan gezien ligt Kerinci ongeveer halverwege de havensteden Padang en Bengkulu, maar dan 70 kilometer verder landinwaarts en bergopwaarts (zie: kaarten).⁹

Drie wegen verbinden Kerinci met de rest van Sumatra. De noordelijke weg, en tevens de meest gebruikte reisroute voor vracht- en personenvervoer, begint in de stad Padang en loopt via Alahanpanjang en uiteindelijk met een grote bocht om Gunung Kerinci heen naar het stadje Sungai Penuh in Kerinci. De afstand tussen Padang en de districtshoofdstad Sungai Penuh van Kerinci is 270 kilometer. Een reisduur van zes tot acht uur. Een oostelijke weg verbindt Kerinci via het stadje Bangko en een deel van de Trans Sumatra Highway met Jambi. De afstand tussen de provinciehoofdstad Jambi in Oost Sumatra en Sungai Penuh is 470 kilometer en deze reis duurt ongeveer zestien uur. Tenslotte is er ook nog een westelijke weg die Sungai Penuh rechtstreeks over de westelijke keten van de Bukit Barisan met de Westkust verbindt. Bij het plaatsje Tapan loopt deze weg in noordelijke richting dan langs de kust naar Painan en Padang en in zuidelijke richting via Muko Muko naar Bengkulu. Door aardverschuivingen is de Westweg vaak langdurig gesloten. In het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw is het ook

⁹ Kerinci wordt in het Nederlands uitgesproken als: Krintji. In oudere geschriften staat Kerinci ook bekend als Korintji of Koerintji. De bewoners van Kerinci noemen zich *orang Kerinci* of in de lokale taal *orang Kincai* wat 'mensen van Kerinci' of 'Kerintjiërs' betekent (voorheen: Korintjiërs of Koerintjiërs).

even mogelijk geweest om naar Kerinci te vliegen. Het enige wat daar nu nog van rest is het slapende vliegveldje 'Hiang Airport' bij het dorp Hiang in Kerinci.¹⁰

Het mooiste uitzicht over Kerinci biedt de kraterrand van de vulkaan Gunung Kerinci. Vanaf de top van de berg is, met op de verre achtergrond de Indische Oceaan, goed te zien hoe het dal van Kerinci als een diepe kom ligt verzonken tussen de westelijke en oostelijke ketens van de Bukit Barisan. Het eigenlijke dal van Kerinci is 40 kilometer lang, maar tellen we het hoge plateau aan de voet van Gunung Kerinci ook mee dan meet het dal 70 kilometer in de lengte. In breedte varieert het taps toelopende dal van Kerinci van enkele honderden meters in het noorden tot tien kilometer in het zuiden. Op het breedste en diepste punt van het dal in het zuiden ligt Danau Kerinci, het Meer van Kerinci. Het meer heeft een doorsnede van acht kilometer. Omdat de waterscheiding tussen Oost en West Sumatra in de bergketen ten westen van Kerinci ligt stroomt al het water uit de omringende bergen in het dal van Kerinci. De rivieren en beken in het dal wateren af op Danau Kerinci. Vanuit Danau Kerinci stroomt het water vanuit Kerinci naar het Oosten: eerst in de rivier de Merangin, van daaruit in de Tembesi en tenslotte in de grote rivier de Batang Hari. Voorbij de stad Jambi mondt de Batang Hari aan de Oostkust van Sumatra uit in de Zuidchinese Zee.

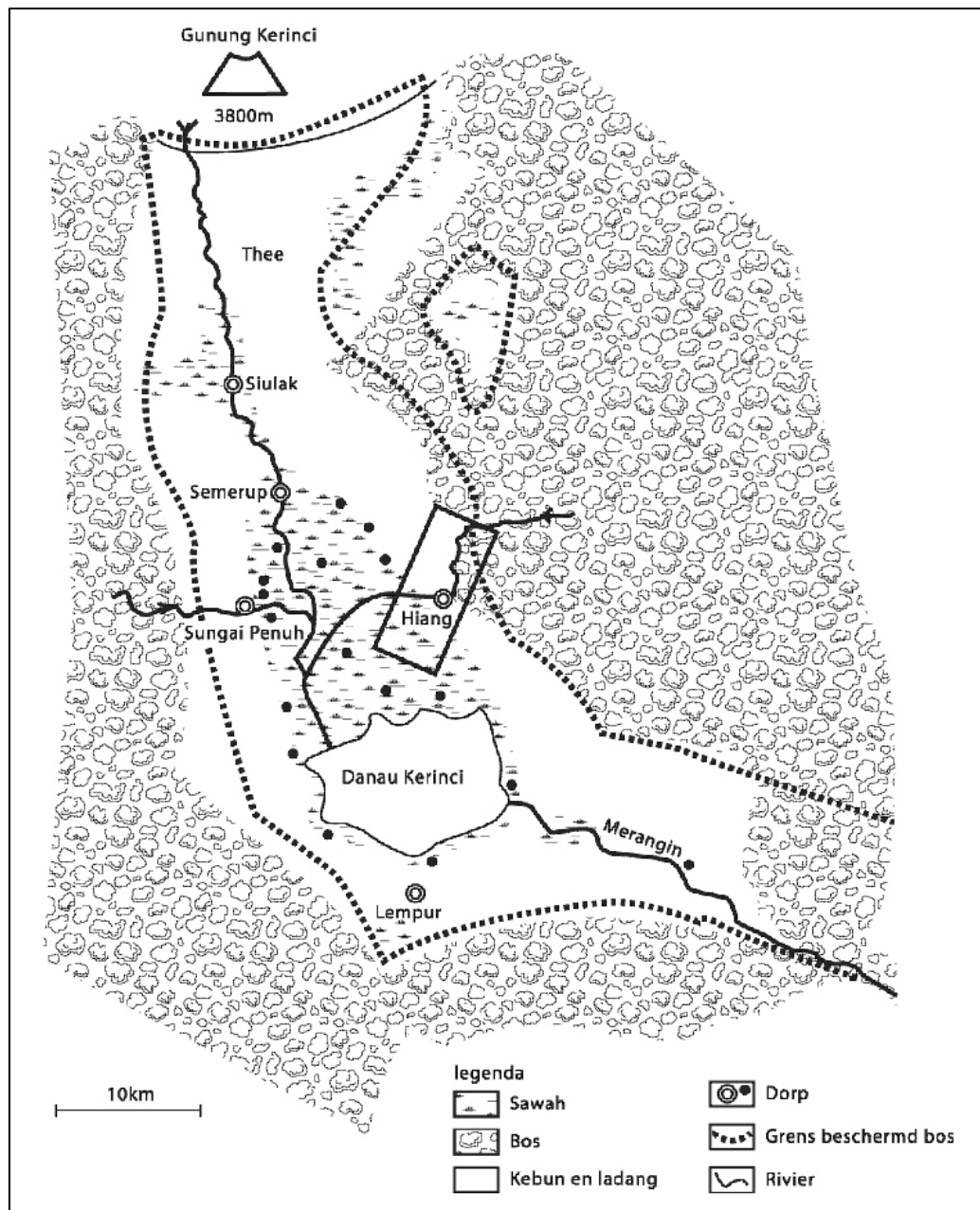
Kaart 2.1: Westelijk Indonesië

De bodem van het dal van Kerinci ligt op 800 meter hoogte en bestaat uit een zacht glooiende vlakte, die vrijwel in zijn geheel wordt gebruikt voor de rijstbouw. De aaneengesloten rijstvelden op de hoogvlakte worden slechts afgewisseld door met vruchtbomen omzoomde dorpen. Op de rand van de vlakte, waar de rivieren het dal instromen, liggen de oudste dorpen van Kerinci. In de heuvels achter deze dorpen liggen de boomgaarden en weer daarachter de beboste berghellingen. Daarnaast zijn ook de heuvels ten noorden en ten zuiden van de hoogvlakte en de kleine rivierdalen ten oosten en ten westen van het eigenlijke dal van Kerinci bewoond en in gebruik voor landbouw. In totaal bestaat de bewoonde en in cultuur gebrachte vallei van Kerinci uit een gebied van 80 bij 15 kilometer (zie: kaart 2).

Hoewel Kerinci maar twee graden bezuiden de evenaar ligt wordt het in het dal, vanwege de hoogte, nooit warmer dan 28° Celsius. 's Nachts daalt de temperatuur zelfs

¹⁰ 'Hiang Airport' is de bijnaam van vliegveld Depati Parbo. Depati Parbo was de meest strijdbare lokale legeraanvoerder toen Kerinci in 1903 door de Nederlanders werd veroverd.

tot 15° Celsius. Naar tropische begrippen is Kerinci dan ook een koel gebied; ‘dingin’ (koud) volgens de bewoners. Een reden voor sommige mensen in het dal om bijvoorbeeld bij gewrichtspijnen naar de warmte van de havenstad Padang te verlangen. Toch is Kerinci zeker ook een ‘warm’ zoniet ‘heet’ gebied. Door vulkanische activiteit ontspringen op verschillende plaatsen in het dal hete bronnen, braakt Gunung Kerinci zo nu en dan rook en stenen uit en is het dal gevoelig voor aardbevingen.¹¹

Kaart 2.2: Kerinci

Bestuurlijk behoort het district (kabupaten) Kerinci sinds 1958 tot de provincie Jambi. In het tijdvak van de Nederlandse koloniale overheersing van 1903 tot 1942 werd Kerinci aanvankelijk bestuurd vanuit de provincie West-Sumatra, vervolgens vanuit de provincie

¹¹ Bij de laatste zware aardbeving in Kerinci op 7 oktober 1995 kwamen 79 mensen om het leven en vielen 2200 gewonden.

Jambi en vanaf 1922 weer vanuit Sumatra's Westkust (Minangkabau). Na de Indonesische onafhankelijkheid werd Kerinci in eerste instantie onderdeel van de nieuw gevormde provincie Centraal-Sumatra, welke later weer werd opgeheven. In het midden van de jaren vijftig van de vorige eeuw werd Kerinci tenslotte weer ingedeeld bij de provincie Jambi.¹² Van de 5 districten van de provincie Jambi is Kerinci het meest westelijke, het kleinste en tevens het enige in de bergen gelegen district. Het bestuurlijke grondgebied van het district Kerinci omvat veel bos en is daardoor groter dan de eigenlijke vallei en heeft de vorm van een rechthoek van ruwweg 90 bij 50 kilometer, met een oppervlakte van ongeveer 4.200 vierkante kilometer (BPS 1988:8). Kerinci grenst in het noordwesten aan de provincie Sumatera Barat (West Sumatra) in het zuidwesten aan de provincie Bengkulu (Bengkoele) en in het oosten aan de districten Bungo-Tebo en Sarolangun-Bangko van de provincie Jambi. Het district Kerinci zelf is onderverdeeld in onderdistricten (kecamatan). Het dorp Hiang is de hoofdplaats van het kleinste onderdistrict, de kecamatan Sitinjau Laut.

Sungai Penuh ('Volle Rivier') is de hoofdstad van Kerinci. Met 50.000 inwoners is het tevens de enige stad van Kerinci. In het stadje zijn de gebruikelijke Indonesische overheidsdiensten van het districtsniveau. Verder zijn er leger- en politiekazernes, verschillende scholen voor voortgezet onderwijs, enkele commerciële banken, een paar hotels, een regionaal ziekenhuis, een rechtbank en een gevangenis. Ook zijn het hoofdkantoor van het nationale park Kerinci-Seblat en een kantoor van het Wereldnatuurfonds (WWF) in de stad gevestigd. Sungai Penuh is het economische centrum van Kerinci. De groothandel van de in de vallei verbouwde rijst, kaneel en koffie concentreert zich in de stad evenals de overslag van ingevoerde goederen en levensmiddelen. De permanente markt van vlees, vis, groenten, vruchten, kleding en gebruiksartikelen en de vele werkplaatsen en winkels in het centrum trekken iedere dag een stroom van bezoekers, die opgepropt in minibusjes vanuit alle uithoeken van het dal naar de tegen een bergwand aangebouwde hoofdstad worden vervoerd. Tot de bekendste regionaal vervaardigde ambachtelijke producten behoren gouden sierraden, kapmessen, gevlochten matten en de typische hoofdbanddraagkorven (*yanki*). Maar ook een overvloed aan goedkope industrieel vervaardigde en van buiten het dal aangevoerde artikelen zoals motor-onderdelen, fel gekleurde kunststof emmers en kommen, kleding van Indonesische en westerse snit en de als huwelijkscadeau geliefde porseleinen serviezen en theeglazen, worden dagelijks op en rond de markt verhandeld. Hoewel ook in andere grote dorpen in Kerinci, zoals in Hiang, weekmarkten worden gehouden is Sungai Penuh het onbetwiste handelscentrum van Kerinci. Tot in de verste uithoeken van de vallei is dit vanzelfsprekend: dorpelingen die naar de hoofdstad gaan zijn nooit op weg naar Sungai Penuh, maar altijd op weg '*ke pasar*' ('naar de markt'). Naast mensen uit Kerinci wonen er in Sungai Penuh enkele duizenden mensen van buiten de vallei. Dit zijn met name Chinezen uit Padang, Batak uit Noord-Sumatra, Minangkabau uit West-Sumatra, Javanen uit verschillende delen van Java en mensen uit de provinciehoofdstad Jambi. Buiten Sungai Penuh wonen en werken nog eens enkele duizenden Javanen op de theeplantage in Noord-Kerinci en in enkele kleine nederzettingen rondom de hoofdstad.¹³ Verder wonen er in vrijwel ieder groter dorp in Kerinci, zoals in Hiang, meestal enkele tientallen vreemdelingen, in de regel handelaars uit Minangkabau.

¹² Over de aanvankelijke onzekerheid van de bestuurlijke inpassing van Kerinci in de koloniale staat in de periode 1906 – 1913, zie: van Aken (1915:38 – 41). Over de politieke achtergronden van de latere bestuurlijke indelingen van Kerinci, zie: Watson (1984:i; 1992:16).

¹³ De theeplantage Kayu Aro aan de voet van Gunung Kerinci is de enige grootschalige landbouwonderneming in Kerinci. De onderneming werd vanaf 1926 (Zentgraaff en van Goudoever 1936:100) aangelegd door de Handels Vereniging Amsterdam (HVA) en behoort op het ogenblik tot een complex van buiten Kerinci beheerde plantageondernemingen. Veel contractarbeiders op de plantage komen uit Java. In de buurt van de theeplantage zijn ook enkele nederzettingen met vooral Javaanse boerengezinnen die zich voorgoed in Kerinci hebben gevestigd.

Met 300.000 inwoners is Kerinci dichtbevolkt.¹⁴ Zeker in contrast tot de dunbevolkte en onbewoonde bosgebieden en bergen rondom het dal. De boeren van Kerinci wonen niet verspreid in alleenstaande hoeves of boerderijen maar geconcentreerd in dorpen. Alleen in de bergen tref je voor een tijdelijk verblijf eenzame *rumah ladang*, veldhuisjes, op palen aan. In Kerinci zijn 150 woonkernen of dorpen. De afstand tussen buurdorpen bedraagt meestal niet meer dan enkele kilometers. In omvang variëren de dorpen van enkele honderden tot enkele duizenden inwoners. Buiten Sungai Penuh is er geen andere stad in Kerinci. De kleinste dorpen bestaan uit een enkele (*adat*) gemeenschap, een *desa* (of *dusun*). Grote dorpen, zoals Hiang, bestaan uit meerdere gemeenschappen, ofwel *desa*.¹⁵ Op het totaal van 150 dorpen zijn er 276 gemeenschappen in Kerinci (BPS 1988: 32,34). De bevolkingsgroei in Kerinci was de afgelopen eeuw niet uitzonderlijk en volgt de Indonesische gemiddelden van tussen de 1.9% en 2.4% per jaar (Aumeeruddy *et al.* 1992:12). In absolute aantallen is de bevolking in de loop van de tijd echter flink toegenomen. Telde de bevolking van Kerinci aan het begin van de 20^e eeuw nog 60.000 mensen in 2001 waren dit er al 295.000.¹⁶

Geschiedenis

In het Sumatraanse spectrum van inheemse samenlevingen worden de mensen van Kerinci gezien als een aparte bevolkingsgroep met een eigen geschiedenis, taal, *adat* en woongebied. De oorsprong van de samenleving van Kerinci begint met de kolonisatie van het dal door diverse groepen van mensen uit verschillende herkomstgebieden zo'n vier eeuwen geleden. Na de aanvankelijke kolonisatie en de stichting van de oudste dorpen in Kerinci zijn er in de loop van de tijd steeds nieuwe kleine groepen migranten naar het dal getrokken (Watson 1992: 10,11). Dit proces heeft zich met horten en stoten voortgezet tot op de dag van vandaag. In de mondelinge overlevering in Kerinci is de oorspronkelijke etnische en culturele diversiteit van de bevolking teruggebracht en vereenvoudigd tot twee groepen en twee invloedssferen: migranten uit Minangkabau en migranten uit Jambi. De gedachte is dat de mensen uit Jambi, die van oorsprong weer van Javaanse afkomst waren, zich hebben gevestigd in zuidoost Kerinci aan de rivier de Merangin en ten zuiden van het Meer van Kerinci en dat de Minangkabau zijn neergestreken in het gebied ten noorden van het meer. Hoewel deze grove indeling geen recht doet aan het werkelijke vestigingspatroon van migranten en aan de culturele differentiatie tussen dorpen in Kerinci, spoort zij wel min of meer met het geconstateerde traditionele onderscheid tussen de meer matrilineair georganiseerde dorpen van Noord en de meer cognatisch georganiseerde dorpen van Zuid Kerinci (Watson 1992:10). In het dorp Hiang, min of meer in het ruimtelijke midden van de vallei zijn de noordelijke en zuidelijke culturele invloedssfeer misschien wel het meest uitgesproken met elkaar verweven in de traditionele verwantschapsorganisatie.

¹⁴ De bevolkingsdichtheid in Kerinci is, zonder de bosgebieden, met 192 per km² vergelijkbaar met die in het centrale hoogland van Minangkabau, waar in 1983 210 mensen per km² werden geteld. In het centrum van het dal, in het onderdistrict Sitinjau Laut waar het dorp Hiang ligt, loopt dit cijfer overigens op tot 334 mensen per km² (Aumeeruddy *et al.* 1992: 12; annex 1, tabel 2). Ter vergelijking: In Nederland was de bevolkingsdichtheid in 1998 465 per km² landoppervlakte.

¹⁵ In de tekst worden Indonesische woorden, die voorheen ook ingeburgerd waren in het Nederlands maar nu weer langzaam in onbruik raken, op zijn Indonesisch gespeld. Dus niet 'dessa' maar 'desa' en niet 'sawa' maar 'sawah'. Omdat er in het Indonesisch geen meervoudsvorm bestaat schrijf ik die in de tekst ook niet ook al bedoel ik soms meerdere rijstvelden of gemeenschappen. Ik schrijf daarom: 'drie desa' en niet 'drie desa's' en 'vier sawah' en niet 'vier sawahs'. Uit de context blijkt of een enkelvoud of meervoud moet worden gelezen. Voor de duidelijkheid worden de Indonesische woorden in de tekst *cursief* geschreven.

¹⁶ De meer precieze historische gegevens over de groei van het inwonertal van Kerinci zijn:

1913:	59.886 personen (van Aken 1915: 68)
1971:	87.074 personen (Watson 1992: 12)
1988:	280.999 personen (BPS 1988: 33).
2001:	295.000 personen (BPS in Burgers 2004:77)

De leeftijd van de huidige samenleving van Kerinci is lastig te bepalen. Het oudste bekende document waarin Kerinci uitdrukkelijk als landstreek wordt vermeld is een handelsverdrag tussen notabelen uit Kerinci en aan de westkust gevestigde Nederlandse handelaren uit 1660 (Watson 1984:7,8). Uit een ongedateerde kroniek, zou kunnen worden afgeleid dat Kerinci als samenleving aan het einde van de 16^e eeuw reeds bestond (Klerks 1897:18). De kroniek beschrijft de ontmoeting van de toenmalige sultan van Indrapura aan de Westkust met de vooraanstaande figuur Raja Berkilat uit Kerinci. De tweede gebeurtenis die beschreven wordt is de beloning van deze Raja Berkilat door de sultan van Jambi met een eretitel vanwege de inspanningen om een verdrag tot stand te brengen tussen Indrapura en Jambi (Van Aken 1915:43;72-79). Omdat de laatste sultan van Indrapura in 1792 voor de Nederlanders op de vlucht sloeg moeten de opgetekende gebeurtenissen – indien al waar – in ieder geval hebben plaatsgevonden vóór het einde van de 18^e eeuw in een periode dat er in Kerinci sprake moet zijn geweest van een beginnend proces van staatsvorming en bestuurlijke autonomie.¹⁷ Andere geschriften in Kerinci die iets over de geschiedenis prijsgeven zijn de ongeveer 150 teksten op waterbuffelhoorns, *lontar*-palmblad en blokjes hout die in de dorpen van Kerinci als sacrale erfgoederen worden bewaard. Meestal gaat het om bezweringen en grensverdragen tussen dorpen. In de oudste van deze pré-Arabisch/Maleise ingekraste *rencong* teksten wordt gewag gemaakt van het overlijden van de vader van de schrijver in omgerekend het jaar 1707 na Christus (Voorhoeve 1970: 389, 398).

Een andere manier om, bij benadering, de historische diepte van de samenleving van Kerinci te bepalen is de bestudering van genealogieën van families. Gerekend vanaf de oudste nu nog levende generatie gaan genealogieën (*silsilah* of *tambo*) die ik in het dorp Hiang heb bestudeerd gemiddeld tien generaties terug in de tijd. Eenzelfde diepgang geldt ook voor het dorp Lempur in Zuid-Kerinci (Aumeeruddy *et al.* 1992:70). Doordat Hiang en Lempur tot de oudste dorpen van Kerinci worden gerekend is het onwaarschijnlijk dat families in andere dorpen veel langere stambomen hebben. Rekenen we voor iedere generatie 20, 25 of 30 jaar en tellen we vervolgens tien generaties ofwel 200, 250 of 300 terug in de tijd dan komen we gemiddeld uit rond het jaar 1750. Wanneer we – zoals de dorpelingen in hun eigen reconstructies doen – de oer-voorouders van de particuliere familie-stambomen genealogisch nog eens ruimhartig verbinden met tenminste vijf ‘generaties’ van mythische dorpsstichters, de voorouder-migranten, dan leveren de stambomen een totale speculatieve historische diepte op van vijftien generaties, ofwel van minimaal 300 en maximaal 450 jaar. Nemen we hiervan weer het gemiddelde dan komen wij weer uit in de tijd van het eerder genoemde handelsverdrag van 1660. Vergelijken we de ongelijksoortige historische bronnen met elkaar dan maakt het voor de bepaling van de leeftijd van de samenleving van Kerinci dus niet veel uit of wordt uitgegaan van moeilijk te verifiëren familie stambomen of van nauwkeurig te dateren teksten. Beide methodieken leggen de kiem van de samenleving van Kerinci ergens in de 17^e eeuw. Bij gebrek aan beschikbare bronnen blijft echter onduidelijk of de oorsprong van de huidige samenleving van Kerinci misschien toch niet verder terug ligt in de tijd.

Zeker is in ieder geval dat het dal van Kerinci vóór de stichting van de oudste van de huidige dorpen reeds bewoond is geweest door, misschien verschillende golven van, préhistorische mensen. Onderzoek naar fossiel stuifmeel en archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat het gebied ten zuiden van het Meer van Kerinci reeds vroeg in de Sumatraanse geschiedenis, dat wil zeggen waarschijnlijk al ver vóór onze jaartelling, tijdelijk of voor lange duur werd bewoond door jagers en verzamelaars en primitieve

¹⁷ De historische waarde van de kroniek is zeer ongewis. Toch moet de politieke en symbolische boodschap van dit document niet worden onderschat. De beschreven gebeurtenis toont namelijk hoe Kerinci als aparte samenleving of landstreek – via de omweg van erkenning door de sultan van Indrapura – voor het eerst op de regionale staatkundige landkaart wordt gezet. (Indrapura ligt vlakbij het stadje Tapan aan de Westkust). Ook benadrukt het document de feitelijke en/of gewenste onafhankelijkheid van Kerinci tussen en ten opzichte van het machtscentrum van het sultanaat van Indrapura in het Westen en dat van Jambi in het Oosten (zie ook Van Aken 1915: 43;72-79).

landbouwers (Whitten e.a. 1987: 66, 67).¹⁸ De geometrisch en figuratief versierde megalieten in Zuid-Kerinci zijn de meest tastbare en opvallendste overblijfselen van de préhistorie van Kerinci. Ook omdat de geschiedenis van de landbouw in Kerinci waarschijnlijk eerder millennia dan eeuwen omspannt is het niet uitgesloten dat er meer historische continuïteit tussen de préhistorische en de huidige samenleving van Kerinci bestaat dan tot dusver is aangenomen (Bakels 2000: 65). De huidige bewoners van Kerinci claimen overigens geen enkele etno-historische band met de bewerkers van de megalieten.

Keren we terug naar de geschiedenis van de huidige samenleving van Kerinci dan blijkt er over de periode van vóór 1800 eigenlijk niet veel meer bekend dan dat er in die tijd in Kerinci goud werd gedolven en dat de bewoners van Kerinci in bosproducten handelden met Nederlanders en Engelsen aan de westkust (Watson 1992: 14; Belsky 1991: 78,79). Tot aan 1750 had de sultan van Jambi zeggenschap over Kerinci. Vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw ontwikkelde Kerinci zich tot een onafhankelijk gebied (Locher-Scholten 1994:25). Voor een reconstructie van de vroege geschiedenis van Kerinci tussen ongeveer 1600 en 1800 moeten we ons verlaten op de lokale overlevering zoals die rond de vorige eeuwwisseling reeds werd opgetekend.¹⁹ In deze schriftelijk vastgelegde mondelinge overlevering kan een onderscheid worden gemaakt tussen drie ontwikkelingsfasen in de geschiedenis van Kerinci.

Het eerste tijdperk handelt over de stichting van de eerste dorpen in Kerinci. De oorsprongsmythe van Hiang is hiervan het best gedocumenteerde voorbeeld. Aan de basis van de legende van Hiang staat Indra Jati, een edelman uit Minangkabau, die zich na veel omzwervingen definitief in het huidige Hiang Tinggi vestigt door in het huwelijk te treden met een lokale bosnimf, waaruit het geslacht van Hiang wordt geboren.²⁰ Het stichtingsverhaal van Hiang is instructief omdat het met zijn mythische elementen in vorm en inhoud model staat voor alle stichtingslegenden van de oude dorpen in Kerinci. In al deze verhalen is er het thema van de van ver komende mannelijke vreemdeling die huwt met een lokale bosvrouw van quasi-humane status, meestal een bosnimf. De aanzienlijke vreemdeling is de drager van cultuur en bestuurlijk gezag en de inheemse vrouw vertolkt de vruchtbaarheid en de bezieldeheid van de lokale natuur (Bakels 2000:148). In Noord en centraal Kerinci zijn het vooral Minangkabause mannen en in Zuid Kerinci met name aanzienlijke mannen van Jambische of Javaanse afkomst die met een inheemse vrouw trouwen. Na een onnavolgbare verdichting van de eerste generaties van mannelijke helden en bosvrouwen door reïncarnaties, incestueuze huwelijken en miraculeuze verdwijningen, ontstaan de oorspronkelijke afstammingsgroepen van Hiang. Bijzonder aan het stichtingsverhaal van Hiang is verder dat het hierbij wellicht ook zou gaan om de oorsprongsgeschiedenis van het oudste dorp, dat wil zeggen, om de eerste permanente nederzetting in het huidige tijdvak van de menselijke geschiedenis in Kerinci. Of Hiang ook werkelijk het oudste nog bestaande dorp van Kerinci is overigens onzeker.²¹

De tweede etno-historische fase begint in Kerinci met de aankomst van ene Raja ('vorst') Keninting of Raja Peninting, een jongere broer van de Minangkabause vorst Tuanku Kerajaan Sjah Alam, en zijn gevolg vanuit Indrapura aan de Westkust. Deze migratie moet een redelijke tijd na de stichting van de eerste dorpen hebben plaatsgevonden want Raja Keninting vond Kerinci; "... bewoond door mensen, die eene andere taal spraken en andere zeden en gewoonten hadden dan de Měnangkěbauers" (Klerks 1897: 15). Op zoek naar een geschikte woonplaats in Kerinci ontmoet Raja

¹⁸ Voor een beschrijving van de bronzen urn van Kerinci, een vondst van groot belang voor de archeologie en antro-paleontologie van Sumatra, zie: Stapel (1938: 65). Voor een speculatieve interpretatie van de geschiedenis en betekenis van de kanonvormige megalieten in Kerinci, zie: Schnitzer (1939: 173,174).

¹⁹ De navolgende passage is gebaseerd op Klerks (1897: 14-25) en Van Aken (1915: 41-44).

²⁰ Voor de ook nu nog in het dorp algemeen geaccepteerde, maar op onderdelen bekritiseerde, standaardversie van dit verhaal, zie; Morison 1940:124,5 (bijlage) en Bakels 2000:150,1.

²¹ Bakels (2000:147-155) vergelijkt de oorsprongsmythen van de dorpen Hiang, Muak, Keluru en Jujun en plaatst deze in het grotere ideologische raamwerk van zingevingrelaties tussen mensen, cultuur, afstammingsgroepen, voorouders, natuur, bosgeesten en tijgers in Kerinci.

Keninting de leiders van drie gemeenschappen waaronder die van Hiang, de hierboven genoemde Indra Jati (of een van zijn nakomelingen). De andere twee hoofden die hij bezoekt zijn de uit Java afkomstige Raden ('heer') Serdang te Temiai en Senginda ('heer') Teras in het dorp Pengasih. De zoon van Raja Keninting huwt vervolgens met een lokale vrouw en sticht samen met haar het dorp Pulau Sangkar. Op het einde van deze historische periode, van onzekere tijdsduur, zijn er in Kerinci dus vier (belangrijke) leiders en dorpen.

Het derde tijdperk in de overleveringsgeschiedenis van Kerinci begint met de komst van Pangeran ('prins') Temenggung Kebaruh di Bukit, een afgezant van de sultan van Jambi. De prins, een voortvluchtige uit het oost-Javaanse Hindoeïjk Majapahit was als vertegenwoordiger van de sultan verantwoordelijk voor het bestuur van de bovenstroomse gebieden van Jambi. In die hoedanigheid vertrekt de prins op zekere dag stroomopwaarts langs de rivier de Merangin naar Kerinci om vriendschappelijke betrekkingen aan te knopen met de bewoners van Kerinci of – hierin is de overlevering onduidelijk – om hen over te halen zich te onderwerpen aan de macht van Jambi.²² Eenmaal in Kerinci overhandigde de prins als geschenk van de sultan van Jambi aan vier dorpsleiders zijden doeken (*kain*) en verleende hij deze notabelen ook prestigieuze bestuurlijke titels (*gelar*). De vier *gelar* onderstreepten de lokale waardigheid van de dorpsbestuurders en rechtvaardigden de lokale bestuursmacht van de titeldragers vanuit Jambi. Impliciet werd hiermee ook de sultan van Jambi als vorst erkend. Soms knaagt deze oude geschiedenis van politieke onderschikking nu nog aan de eigen opvatting van de bewoners van Kerinci dat ze altijd een onafhankelijk volk zijn geweest en kleuren deze sentimenten nu soms ook nog de verhouding met de provinciehoofdstad Jambi. Aan de andere kant maken de dorpelingen in interne verhoudingen impliciet graag gebruik van de aan de historische suprematie verbonden grandeur van het sultanaat Jambi. De in rang hoogste inheemse, dorpse bestuurstitels (*gelar*) en de daaraan verbonden bestuursfuncties in Kerinci ontlenen hun politieke en ceremoniële gewicht namelijk aan het feit dat ze in het verleden, ergens tussen 1600 en 1750, door de sultan van Jambi aan vooraanstaande dorpelingen werden verleend. De vier dorpsleiders die in aanmerking kwamen voor een titel waren op de bovenstroomse Merangin route van de prins achtereenvolgens de hoofden van Temiai, Pulau Sangkar en Pengasih ten zuidoosten van het Meer van Kerinci en de leider van Hiang ten noorden van het meer. (Het gaat hier om dezelfde vier dorpen die in het tweede tijdperk van de geschiedenis van Kerinci worden genoemd.) Bij Hiang deed zich het probleem voor dat de leider van dat dorp – volgens de overlevering dan trouwens nog steeds ene Indra Jati – tevens zeggenschap uitoefende over zeven andere dorpsleiders ten noorden van het meer. Omdat de prins nog maar één doek en één titel te vergeven had werd de volgende oplossing gezocht: de *kain* werd in tweeën gedeeld waarbij Indra Jati, de leider van Hiang, de ene helft kreeg en de andere helft, in zeven gelijke stukken verdeeld, aan de overige dorpsleiders werd geschonken. Omdat er op deze wijze acht doeken werden geschonken aan leiders van acht gemeenschappen ten noorden van het meer staat dit gebied in Kerinci sindsdien bekend als het land van de Delapan Helai Kain, het land van de Acht Stuks Doeken of Acht Doekenland. Volgens dezelfde systematiek krijgt het gebied ten zuidoosten van het Meer van Kerinci, waar de eerste drie zijden doeken werden vergeven, dan de naam Tiga Helai Kain, Drie Doekenland. Misschien ter compensatie van de halve doek, maar dit wordt in de overlevering of in ieder geval in de visie van Klerks hierop zo niet gemeld omdat hierin juist wordt benadrukt dat de halve Hiangse doek "...als een heele kain [moet worden] beschouwd" (1897: 17), krijgt de leider van Hiang niet één maar twee bestuurstitels van de prins. De eerste is, de later in

²² In de historische werkelijkheid verkeerde het Jambische machtscentrum waarschijnlijk wel in de positie om perifere berggebieden zoals Kerinci tijdelijk te onderwerpen. Aan de andere kant miste het waarschijnlijk de macht deze gebieden permanent aan zich te binden zodat het niet onwaarschijnlijk is dat de hier geschetste relatie tussen Kerinci en Jambi in werkelijkheid ook altijd en met wisselende intensiteit het midden hield tussen vriendschappelijke betrekkingen en vijandige onderhorigheid en gemiddeld door de tijd het karakter droeg van ceremoniële onderschikking. Zie hierover ook: Klerks (1897: 21, 22) en Locher-Scholten (1994).

onbruik geraakte titel, Depati Batu Hampar. De tweede titel die de prins vergeeft is die van Depati Atur Bumi, 'regelaar der aarde' of 'wereldbeschikker', tot op de dag van vandaag de meest prestigieuze titel in Hiang en Kerinci. Met enige overdrijving moest deze titel waarschijnlijk het gezag van de leider van Hiang over de andere zeven dorpsleiders van de Delapan Helai Kain tot uitdrukking brengen. Vanaf dat moment wordt het 'hoofdbestuur' in Kerinci gevormd door de vier dragers van de door de sultan van Jambi geschonken bestuurlijke titels namelijk door de dorpsleiders van Temiai, Pulau Sangkar en Pengasih uit Tiga Helai Kain en die van Hiang uit Delapan Helai Kain: de Depati Empat ('de vier heren'). Omdat de dorpsleider van Hiang werd gezien als de rechtstreekse afstammeling of vertegenwoordiger van de 'goddelijke' Indra Jati werd deze in dit gezelschap en vooral in contacten met Jambi beschouwd als het hoofd van de confederatie (Klerks 1897: 17,18; Van Aken 1915: 42, 43).²³

De gedocumenteerde geschiedenis van Kerinci begint, na 1800, met de eerste verslaggeving over Kerinci door Europeanen. Particuliere (niet-Nederlandse) Europeanen bezochten Kerinci in 1803, 1811, 1833 en 1838 (Locher-Scholten 1994:150). Uit de verslagen van deze expedities blijkt dat de bewoners van Kerinci van vroeg in de 19^e eeuw bedreven landbouwers en woudlopers waren. Ook bevestigen deze verslagen de hierboven weergegeven reconstructie dat de toenmalige bewoners van Kerinci in van elkaar onafhankelijke gemeenschappen met een eigen grondgebied en bestuur leefden (Marsden 1811, Kathirithamby-Wels 1986). Hoewel de Nederlanders in de tweede helft van de 19^e eeuw er veel aan gelegen was om de handelsrelaties te intensiveren en om meer bestuurlijke grip te krijgen op de samenleving in Kerinci heeft tot aan de 20^e eeuw geen Nederlander het dal betreden. Enkele leden van de Midden-Sumatra expeditie hebben tussen 1877 en 1879 vanaf Gunung Kerinci weliswaar uitzicht gehad op het dal maar zijn vanwege de te verwachten politieke problemen niet afgedaald (Bakels 2000: 70). In de tweede helft van de 19^e eeuw krijgen de Nederlanders steeds meer interesse in (het economische potentieel van) Kerinci. In de Koloniale Verslagen van die tijd worden dan ook voor het eerst statistische gegevens verzameld over de omvang van de handel tussen Kerinci en het Nederlands-Indische gouvernement aan de Westkust (Watson 1992: 15). En al langer werd werk gemaakt van de ontwikkeling van aan het Nederlands-Indische belang dienstbare relaties met Kerinci. In 1840 wordt door het gouvernement bijvoorbeeld een – mislukte – poging ondernomen tot ondertekening van een vriendschapsverdrag. In 1882 volgt een hoffelijk antwoord uit Kerinci op een waarschuwend schrijven van het gouvernement over handelsverkeer inperkende maatregelen vanwege de pokken in Bengkulu. In 1887 wordt een conflict over verwoeste grenspalen tussen Kerinci en het gouvernement beslecht en in de jaren negentig zijn er moeizame onderhandelingen over de koffiehandel (Van Aken 1915: 45-49). Omdat het gouvernement, kosten en baten en het geopolitieke belang afwegende, de annexatie van Kerinci steeds uitstelt berust het enige negentiende eeuwse etnografische rapport over Kerinci vreemd genoeg niet op veldwerk in Kerinci maar op interviews met dorpelingen uit Kerinci over de toestand in Kerinci in de kustplaats Muko Muko.²⁴

Uit de door Klerks verzamelde gegevens over de bestuurlijke verhoudingen blijkt onder meer dat Kerinci aan het einde van de 19^e eeuw bestond uit een groot aantal zelfstandige dorpen. Deze dorpen lagen in de eerder genoemde districten Delapan Helai Kain en de Tiga Helai Kain en waren bestuurlijk gegroepeerd in *mendapo*: dorpenbonden van via afstamming en afsplitsing met elkaar verbonden nederzettingen. Klerks (1897: 29, 30) vermeldt in totaal 12 mendapo waaronder die van Hiang met in totaal 66

²³ Over de *routing* en de correcte *adat*procedure van ontvangst in Kerinci van brieven, geschenken en vertegenwoordigers van respectievelijk de sultans van Jambi en Indrapura, zie: Klerks (1897: 20-23). Over de titulatuur van de verschillende titels in de dorpen van de Tiga Helai Kain en Delapan Helai Kain in Kerinci, zie: Klerks (1897: 16, 19).

²⁴ Het gaat hier om het opmerkelijk accurate en levensechte 'ethnographisch opstel' van de hand van Klerks (1897). In zijn soort een exemplarisch voorbeeld van de *soft-intelligence* op afstand zoals die wel werd bedreven door bestuursambtenaren in Nederlands-Indië. De enige kapitale fout in het verslag is de veel te hoge opgave van het aantal inwoners van Kerinci. Hiermee nam Klerks onbedoeld een voorschot van meer dan een eeuw op de feitelijke demografische ontwikkeling in het dal.

gemeenschappen, *dusun*. Een ander aspect van de bestuurlijke verhoudingen in het Kerinci van de 19^e eeuw was dat Kerinci weliswaar de suprematie van Jambi erkende, maar dan toch op ceremoniële basis. Dit leidt Klerks af uit het feit dat er aan de sultan van Jambi door Kerinci nooit een geregelde schatting is betaald zoals in andere gebieden. Kerinci betaalde slechts een eenmalige belasting – “...een halve thail goud per doesoen” (*ibid*: 23) - bij de troonsbestijging van een nieuwe sultan. De laatste keer dat Kerinci de incidentele belasting betaalde was gedurende de regering van sultan Taha in de periode van 1855 tot 1858. Aan het einde van de 19^e eeuw vinden er verschillende – uitgelokte - incidenten plaats tussen het opdringende Nederlands-Indische gouvernement dat dan streeft naar openlegging en inlijving van Kerinci en bestuurders uit Kerinci die het dal nog steeds buiten de directe machtsuitoefening en invloedssfeer van het gouvernement willen houden. Doordat het gebied van de Minangkabau ten noordwesten van Kerinci, het sultanaat Indrapura aan de kust ten westen van Kerinci en het sultanaat Jambi ten oosten van Kerinci in de loop van de 19e eeuw één voor één onder Nederlands-Indisch gezag en direct bestuur werden gedwongen vormde Kerinci aan het einde van de 19e eeuw in Midden-Sumatra het laatste gebied dat nog niet door het gouvernement was ingelijfd. Aan deze onafhankelijkheid kwam in 1903 een einde. Na een korte veldtocht van enkele maanden waarbij troepen oprukten vanuit Tapan in het Westen en vanuit Jambi in het Oosten werd Kerinci in de periode tussen 19 mei en 13 augustus in 1903 *desa* voor *desa* veroverd en ingelijfd.²⁵

Met de gedwongen opname in de koloniale staat begon voor Kerinci een relatief korte periode van ongeveer 40 jaar van koloniaal beheer van de samenleving. Een tijdperk dat in 1942 plotseling eindigde met de verdrijving van de Nederlanders uit het dal door de Japanners. In 1945 vertrokken de Japanners uit Kerinci en na een machtsvacuüm van een kleine tien jaar waarin geen Nederlands en ook geen werkelijk Indonesisch gezag in Kerinci aanwezig was, werd Kerinci in de jaren vijftig onderdeel van het nieuw gevormde en onafhankelijke Indonesië. Met de komst van het koloniale gezag kwam er een einde aan de autonomie van de *dusun*, of van de *desa*, zoals de dorpsgemeenschappen later werden genoemd. Het lokale bestuur werd onder toezicht geplaatst en dienstbaar gemaakt aan eerst de koloniale en later aan de Indonesische staat. Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw is de samenleving van Kerinci steeds verder geïntegreerd in het grotere geheel van Indonesië. Hierdoor zijn de *dusun* in Kerinci al lang niet meer die autonome ‘dorpsrepubliekjes’ van weleer. Niettemin bestaat er in Kerinci en in Hiang nog steeds een sterke band tussen *dusun* en *tanah ulayat*, ofwel tussen de bewoners van dorpsgemeenschappen en hun eigen grondgebied. Voor een deel bestaat deze band, zoals in alle plattelandsgemeenschappen, uit het lokale karakter van het dorpsleven en de lokale agrarische economie. Lokale hulpbronnen worden immers meestal vooral gebruikt door lokaal gevestigde boeren. In Hiang en Kerinci heeft de relatie tussen gemeenschap en grondgebied daarnaast echter ook een verwantschappelijk-ideologische dimensie. Deze is minstens zo belangrijk en is gebaseerd op het idee dat de inwoners van een gemeenschap, de *desa*, als collectiviteit tevens de nazaten en erfgenamen zijn van het door de voorouders overgeleverde grondgebied, de *tanah ulayat*. Tot dit grondgebied behoren de in cultuur gebrachte gronden, de rijstvelden en boomgaarden, en de niet bebouwde gronden, de bossen. In de inheemse *adat* vormt de band tussen gemeenschap en grondgebied het historische en ideologische uitgangspunt van de organisatie van de dorpseconomie. Wie door afstamming of aanverwantschap lid is van de gemeenschap heeft automatisch het recht om deel te nemen aan het dorpsleven en aan het beheer, bezit en gebruik van landbouwgronden. Voor buitenstaanders zijn deze rechten nog steeds veel minder vanzelfsprekend.

²⁵ Voor een chronologisch verslag van de verovering en bezetting van Kerinci, zie: Van Aken (1915: 51-57). Voor een reconstructie van de vermoedelijke beweegredenen om Kerinci tenslotte in te lijven in de koloniale staat, zie: Watson (1984: 1-33) en Locher-Scholten (1994:249-251, 275-292).

Hiang

Het dorp Hiang ligt aan de oostelijke kant van Kerinci, op de plaats waar de rivier de Sangkir het dal instroomt. Met 4.300 inwoners is Hiang één van de grootste dorpen van Kerinci. Het dorp bestaat uit vier *desa* waarvan er drie in dezelfde bebouwde kom liggen en één daarbuiten. De drie *desa* die als wijken tegen elkaar aanliggen in de bebouwde kom van Hiang zijn Hiang Tinggi ('Hoog Hiang'), Betung Kuning ('Geel Bamboe') en Koto Baru Hiang ('Nieuw Hiang'). De vierde *desa* stroomopwaarts twee kilometer verder achter het dorp heet Muara Air Dua ('Twee Stromen Monding'). De *desa* Muara Air Dua bestaat sinds 1982 en is een afsplitsing van de *desa* Betung Kuning. In 1990 woonden er in de *desa* Hiang Tinggi, in Betung Kuning en Muara Air Dua samen en in Koto Baru Hiang respectievelijk 1200, 900 en 2300 mensen. Iedere *desa* in Hiang heeft een eigen bestuur. Er is geen overkoepelend dorps- of gemeentebestuur. Het dorp Hiang is de hoofdplaats van het onderdistrict, de *kecamatan*, Sitinjau Laut. Hierdoor zijn er in Hiang een paar overheidsdiensten (*dinas*) gevestigd en zijn er enkele scholen voor voortgezet onderwijs (*SMP* en *SMA*). Ook is er in het dorp iedere donderdag een weekmarkt.

Een gewone dag begint in Hiang met eten, baden, bidden en de was doen in de rivier. Vanaf een uur of zeven lopen de dorpelingen naar de omliggende rijstvelden, akkers en boomgaarden: De vrouwen in werkbrok, sarong (*sarung*), truitje met lange mouwen en met een hoofdbandkorf (*yanki*) op de rug; de mannen in lange broek en overhemd en met een hak (*cangkul*) over de schouder of met een kapmes (*parang*) aan de riem. Tegen deze stroom van uitgaand verkeer in lopen in de ochtendspits grote groepen geüniformeerde schoolkinderen uit de buurdorpen naar de scholen voor lager en voortgezet onderwijs in Hiang. In de ochtendddrukte sjokken ook waterbuffels (*kerbau*) over de weg en laveren ambtenaren op de motor en claxonnerende busjes op weg naar Sungai Penuh tussen de mensen en dieren door. Vanaf een uur of acht als iedereen zo'n beetje aan het werk is en de kinderen op school zitten keert de rust terug in het dorp. Op de rijstvelden rondom het dorp zie je dan overal kleine groepjes mensen aan het werk en uit de boomgaarden achter het dorp kringelt dan hier en daar een sliert rook. Vanaf een uur of twee keren de schoolkinderen weer huiswaarts en tussen drie en vier uur is ook het werk op de rijstvelden gedaan en keren de bewoners terug naar huis. Na vieren markeert de standaardvraag: '*sudah mandi?*' (al gebaad/verschoond?) in het dorp de overgang tussen werktijd en vrije tijd. Eenmaal opgefrist en in gemakkelijke kleren gestoken slenteren de dorpelingen, het liefst grappen makend en elkaar uitdagend, dan totdat het donker wordt door hun buurt om te kletsen en om te zien of er ergens iets 'te doen is'. Een bruggetje, een kruispunt, of een kleine buurtwinkel (*warung*) dient hierbij als vaste ontmoetingsplaats. Aan voorbijgangers wordt dan gevraagd waar ze naar toe gaan ('*ke mana?*') of wat ze aan het doen zijn ('*apa kerja?*'). Een echt antwoord wordt niet verwacht zodat een beleefdheidsfrase in de trant van 'ik ben maar wat aan het wandelen' ('*jalan jalan saja!*') of 'ik ga naar het centrum / stroomopwaarts' ('*ke mudik!*') volstaat. Zakelijke gesprekken worden het liefst bij mensen thuis na het avondeten gevoerd, wanneer men beschut door het donker gemakkelijker ongezien door de dorpstraatjes kan gaan. De avondmaaltijd is de belangrijkste maaltijd in Hiang en bestaat evenals de lunch en het ontbijt vooral uit grote hoeveelheden gekookte rijst met daarbij wat vleessaus, groenten of vruchten. Als er niets bijzonders te doen is gaan de meeste volwassenen en kinderen in Hiang rond tien uur naar bed. Huwelijksfeesten, familievergaderingen en koranbijeenkomsten duren echter tot een uur of twaalf en een enkeling kijkt laat televisie. Vooral internationale voetbalkampioenschappen zijn favoriet. In de Islamitische vastenmaand gaan jongens 's nachts soms helemaal niet naar bed. Een belangrijk verschil tussen de dagen van de week bestaat er in Hiang niet, hoewel de vrijdag uitnodigt tot moskeebezoek en er dan minder wordt gewerkt. De Islamitische kalender en de opeenvolgende fases van de rijstbouw bepalen met name het dorpse levensritme en de intensiteit van het werk en het sociale verkeer.

De weg van Sungai Penuh naar Hiang loopt via de *desa* Koto Baru Hiang naar Betung Kuning en van daaruit door naar Hiang Tinggi. De bebouwing aan het begin van de invalsweg in Koto Baru bestaat uit wat gebouwtjes van de onderdistrictsoverheid, waaronder een gezondheidscentrum (*puskesmas*), en uit verspreid liggende woonhuizen van het laagbouwtype dat men overal in Indonesië ziet. De laagbouwhuizen, in de

duurdere varianten voorzien van een vierkant woontorentje van twee verdiepingen en een geornamenteerd smeedijzeren toegangshek, zijn populair onder de welgestelde bewoners van Hiang. Halverwege de invalsweg worden de huizen van een bouwstijl welke in Hiang en in de andere dorpen van Kerinci algemeen is. Zo'n typisch Hiangs huis is groot in kubieke meters, vierkantig of rechthoekig van vorm, is twee verdiepingen en een vliering hoog, en is afgedekt met een schuin dak van roestende golfplaten. Gewoond wordt er op de via een bordes te bereiken bovenverdieping. De onderverdieping is in gebruik als opslagruimte, extra slaapverblijf, stalling voor motor of waterbuffel, of als werkplaats of winkeltje. De bovenverdieping bevat minstens één ruime kamer voor de ontvangst van gasten en meerdere kleine vertrekken om te slapen en te koken. De inrichting van de woonkamers varieert maar bestaat vaak uit een ooit aangeschaft bankstel en salontafeltje, welke onmiddellijk terzijde worden geschoven als meerdere bezoekers arriveren omdat men dan het liefst op uitgerolde matten op de vloer gaat zitten. Bij feestmaaltijden (*kenduri*) kunnen zo langs de wanden zittend en met de gerechten in het midden van de kamer geplaatst gemakkelijk 50 personen in de woonkamers plaatsnemen. Tot aan de jaren vijftig van de vorige eeuw werd uitsluitend hout gebruikt als bouw materiaal. Na die tijd werd ook hout met baksteen en beton gecombineerd, zodat in het straatbeeld van het dorp de donkere diepbruine en volledig houten huizen worden afgewisseld door de recenter opgetrokken en wit gekalkte stenen huizen. Veel huizen hebben inmiddels een aansluiting op het elektriciteitsnet en op de lokale waterleiding. Mobiele telefonie is in Hiang en Kerinci mogelijk. In het centrum van Hiang staan de huizen zo dicht op elkaar dat men vanaf de woonverdiepingen gemakkelijk van de ene naar de andere veranda kan overstappen. In de straten aan de rand van het dorp, is er rondom de huizen ruimte voor een erf. Hierop worden meestal wat vruchtbomen en knolgewassen (vooral *ubi*) geplant en sommige bewoners telen vis in vijvers. Ook zijn de erven het domein van eenden en kippen en van waakhonden waarvan de beste worden opgeleid voor de jacht op wilde varkens. Het enige huisdier dat op de woonverdieping wordt toegelaten is de kat. In de oude centra van de *desa* van Hiang staan nog een paar 'lange huizen' (*rumah panjang*), waarin meerdere gezinnen en families wonen. De traditionele lange huizen bestaan uit aaneengeschakelde en op palen gebouwde houten woningen onder één dak met lengtes die oplopen tot zestig meter. De lange huizen in de drie *desa* zijn nog steeds bewoond, maar nieuwbouw van dit type van huizen vindt al lang niet meer plaats.²⁶

De markt in Koto Baru Hiang is een rechthoekig terrein met enkele overkappingen waar iedere donderdag een weekmarkt wordt gehouden. Op andere dagen ligt het terrein, waaromheen enkele ambachtslieden, winkeliers en een uitbater van een eethuisje met een *masakan Padang* menu zich hebben gevestigd, er verlaten bij. Voorbij de markt wordt de bebouwing dichter en de nauwe straatjes in dit centrale deel van het dorp liggen meestal vol met matten waarop rijst, kruidnagel en koffie in de zon worden gedroogd.

In de dorpskom heeft elk van de drie *desa* een eigen historisch centrum. De centra zijn gemakkelijk herkenbaar aan de grote moskee en aan een complex van lange huizen. Daarnaast ligt in ieder centrum een woonhuis waarin het sacrale erfgoed van de *desa* in de vorm van een verzameling van erfobjecten (*pusaka*) wordt bewaard. Zoals de grote moskee het religieuze centrum van de gemeenschap is en de lange huizen het genealogische organisatieprincipe van de *desa* belichamen, zo verbeelden de erfstukken in het erfgoedhuis de overkoepelende territoriale eenheid van de *desa*. De erfstukken zijn per *desa* volgens voorschrift opgeborgen in een kist op de zolder van een woonhuis van een dorpsleider en worden - of werden, want dat is niet meer overal hetzelfde - alleen

²⁶ Hoe lang geleden het is dat de lange huizen de enige soort huizen in het dorp waren weet niemand meer precies. Waarschijnlijk heeft het wonen in vrijstaande huizen zich versneld doorgezet in de twintiger en dertiger jaren van de 20e eeuw. Zowel Klerks (1897:56) als van Aken (1915:12) bespreken in hun beschrijving van de woningen in Kerinci het verschijnsel van vrijstaande huizen nog niet. Morison daarentegen merkte in 1936 op dat de toenmalige bewoners van enkele lange huizen in Hiang Tinggi nog slechts in minderheid familie van elkaar waren (1940:36-40). Witkamp constateerde in 1923 dat er 'steeds meer alleenstaande woningen' in Kerinci waren (1923:268).

getoond bij speciale gelegenheden zoals bij de overdracht van de hoogste (*adat*) bestuursfuncties. De magische en heilige erfstukken heten in Hiang '*pusako*' of kortweg '*ske*' (van: *pusaka*) en worden in andere dorpen in Kerinci ook wel *tambo* genoemd. Per *desa* gaat het om een bonte verzameling van speren, waterbuffelhoorns met inscriptie, beschreven stukken boomschors en doeken.²⁷

Buiten de bebouwde kom van Hiang liggen de velden en boomgaarden van het dorp. Aan de vlakke voorkant van het dorp, de dalzijde, liggen uitsluitend bevoeide rijstvelden. De van deze kant van het dorp uit gezien meest ver weg gelegen *sawah* liggen op een afstand van ongeveer twee kilometer van Hiang. Uitbreiding van rijstvelden is hier niet mogelijk omdat het grondgebied van het dorp hier grenst aan de grondgebieden van omliggende dorpen, die ook zijn ingericht voor de verbouw van rijst. De overige rijstvelden van Hiang liggen aan de andere kant van het dorp. Aan de achterkant van Hiang vormt de rivier de Sangkir tussen twee heuvelruggen een klein dwarsdal dat haaks ligt op het centrale dal van Kerinci. Vlakbij Hiang op de oever van de rivier liggen de oudste rijstvelden van het dorp. Stroomopwaarts liggen nieuwe rijstvelden aan weerszijden van de Sangkir, tot aan de nieuwe *desa* Muara Air Dua. Ook tegen de heuvels aan de overkant van de rivier vlakbij het dorp zijn nieuwe rijstvelden ('*sawah baru*') terrasvormig aangelegd tussen oude boomgaarden. Met de aanleg van deze hoger gelegen *sawah* kon worden begonnen nadat eind jaren zeventig en begin jaren tachtig twee dammen in de Sangkir waren gebouwd en nadat daarna op de flanken van de heuvels aan weerszijden van de rivier hoger gelegen irrigatiekanalen waren gegraven. De aanleg van nieuwe rijstvelden in oude boomgaarden is nog in volle gang, zodat er ieder seizoen weer rijstvelden aan het totale *sawah* areaal van Hiang worden toegevoegd. De boomgaarden, de *kebun*, van Hiang liggen op de eerste heuvelrijen die het dwarsdal van de Sangkir omsluiten. Omdat deze heuvels in een ovaal naar het dorp toelopen kan men vanuit Hiang Tinggi direct de nabij gelegen boomgaarden inwandelen. De meest ver weg gelegen boomgaarden liggen op drie uur gaans van het dorp achter Muara Air Dua. Achter de boomgaarden strekt zich het bos uit.

Geloof

In Kerinci is op enkele honderden christelijke Batakse, Javaanse en Chinese migranten na vrijwel iedereen moslim. In Hiang is iedereen moslim. De volledige islamisering van Kerinci heeft zich voltrokken in de tweede helft van de 19^e eeuw. Sindsdien vormen Islamitische instellingen, instituties, rituelen, regelingen en praktijken intrinsiek onderdeel van het dorpsleven. Als bedevaartganger of als deelnemer aan debatten in het dorp komen de Hiangers via de dorpse Islam in contact met de internationale moslimwereld. Afhankelijk van de religieuze kalender en de aard van de gebeurtenissen treedt de islam in Hiang meer of minder nadrukkelijk op de voorgrond. Tot het meer alledaagse ritme van de geloofsbelijdenis in Hiang behoren de gang naar de moskee op vrijdag, de dagelijkse gebeden en de aan de persoonlijke levenscyclus verbonden rituelen zoals besnijdenissen, huwelijken en begrafenissen. Meer nadrukkelijk collectief religieus van karakter zijn bepaalde periodes in het jaar zoals de vastentijd (*puasa*) en de weken die vooraf gaan aan de jaarlijkse uittocht van Mekka-gangers uit het dorp en uit Kerinci. Uit Kerinci vertrekken ieder jaar een paar honderd mensen, "een vliegtuig vol", voor de bedevaart naar Mekka. Naast de drie grote moskeeën zijn er in Hiang in iedere buurtschap kleine gebedshuizen. Alleen al in de *desa* Koto Baru Hiang zijn er bijvoorbeeld zeven *mesjid* of *musala*.

Naast de Islam bestaat er in Kerinci een onder- en tussenstroom van oudere geloofsopvattingen waarin de voorouders, animisme en magie centraal staan. Middelpunt van de voorouderraadpleging in Hiang vormt de *kramat* van Hiang Tinggi. Dit is een complex van twee heilige plaatsen waar drie mythische voorouders respectievelijk zijn

²⁷ De voorwerpen van de *ske* van Hiang Tinggi heb ik na lang aandringen in een speciaal hiervoor gearrangeerde gelegenheid éénmaal mogen zien en vasthouden. Voor een uitgebreide, in 1941 opgetekende lijst van 183 *ske* of *tambo* voorwerpen uit verschillende dorpen in Kerinci, waaronder ook die uit Koto Baru Hiang en Hiang Tinggi, zie: Voorhoeve (1970).

begraven ofwel plotseling uit het leven zijn verdwenen ('hilang'). Deze preïslamitische voorouders, die behoren tot de generatie van dorpsstichters, worden 's nachts door dorpelingen geraadpleegd om oplossingen te vinden voor persoonlijke problemen. Reeds voor de koloniale inlijving gold de *kramat* van Hiang als de bekendste van Kerinci (Klerks 1897: 81-2). Ook nu nog hebben de heilige plaatsen van Hiang een grote aantrekkingskracht en worden de grafplaatsen met zorg onderhouden. Dit in tegenstelling tot de begraafplaatsen van gewone stervelingen in Hiang.

Er zijn allerlei redenen om in Hiang een *dukun*, een sjamaan, te consulteren. Bijvoorbeeld vanwege gezondheidsproblemen of omdat het huis gezuiverd moet worden van kwade krachten. De *dukun* in Hiang fungeren als medium tussen de tijdruimte dimensies van de sociale wereld, de bovennatuurlijke wereld van de met menselijke gaven begiftigde dieren, bosgeesten en bergen en de mythische wereld van de voorouders. Sommige *dukun* in Hiang zijn gespecialiseerde genezers. Andere *dukun* worden juist ingeroepen om de voorouders te raadplegen bij het nemen van belangrijke levensbeslissingen of het afwenden van rampspoed. Ook worden *dukun* geconsulteerd voor het ter plaatse neutraliseren en bevechten van door kwade krachten of ontstemde geesten besmette lichamen en ruimtes. In de dorpen van Kerinci zijn veel *dukun*. In Hiang woont in ieder straatje wel een meer of minder erkende sjamaan. Dat er zoveel *dukun* zijn hangt nauw samen met de opvatting van de dalbewoners dat wij (evengoed) leven in een magische werkelijkheid. Omdat magie deel uitmaakt van de dagelijkse werkelijkheid heeft iedereen er altijd wel eens mee te maken en bezitten ook veel mensen tenminste enige amateuristische kennis over magische praktijken. Dit betekent overigens niet dat de bewoners van Hiang de hele dag bezig zijn met het oplossen, toedienen en voorkomen van geheimzinnige krachten. Evenmin zijn alle *dukun* even goed en ook hebben de *dukun* van velerlei status geen dagtaak aan magische en medische taken: ook hun rijstveld moet gewied en de koffie moet geplukt. Niettemin zijn magie en de daarbij behorende heimelijke angsten, positieve krachten en verklaringsmodellen altijd op de achtergrond aanwezig bij alles wat er in het dorp gebeurt.

Verwantschap

In de visie op verwantschap in Kerinci heeft in de loop der tijd een omslag plaatsgevonden van matrilineair naar cognatisch. Door onderzoekers in de eerste helft van de 20^e eeuw werd Kerinci vooral gepresenteerd als een matrilineaire samenleving (Klerks 1897, Van Aken 1915 en Morison 1940). Aan het einde van 20^e eeuw beoordelen onderzoekers de verwantschapsrelaties in Kerinci in de eerste plaats als cognatisch (Aumeeruddy *et al.* 1992, Van de Ven 1993, Bakels 2000). Scharnierpunt tussen deze beide visies en baken in de etnografie van verwantschap in Kerinci is het werk van Watson (1991,1992).

Door Klerks (1897), van Aken (1915) en Morison (1940), het eerste cohort van veldonderzoekers uit de koloniale periode, werd Kerinci zonder omwegen ingedeeld in de rij van matrilineaire samenlevingen. Referentie en toetsteen hierbij was het toentertijd al uitgebreid beschreven matrilineaire verwantschapstelsel van naburig Minangkabau. Door de (vermeende) gelijkenissen met Minangkabau was het voor de groep van onderzoekers uit de koloniale periode een uitgemaakte zaak dat ook Kerinci een matrilineaire samenleving was, waarbij de matrilineaire afstammingsgroep een centrale rol vervulde in het politieke, economische, sociale en culturele leven van iedere dorpeling. Steun van buitenaf voor deze zienswijze kregen de Kerinci-onderzoekers van het eerste uur van destijds gezaghebbende Minangkabau-onderzoekers zoals Willinck (1909). Ondanks de onvervalste matrilineaire invalshoek werd echter ook meteen vastgesteld dat de matrilineaire verwantschapsorganisatie in Kerinci op de keper beschouwd anders was dan in Minangkabau. Morison (1940:10) merkt hierover op dat: "...het moederrechtelijke stelsel, gelijk het geïmporteerd werd [uit Minangkabau], door invloeden van elders dermate vervormd werd, dat een gelijkstelling met Menangkabau niet meer opgaat". En na de vastberaden openingszin dat "de Koerintjiërs [...] van Minangkabausche afkomst [zijn] (1915:4)", laat ook Van Aken in zijn rapport hier direct op volgen dat, "door de langdurige isolatie [...] dit volk een eigen type [heeft] gekregen,

waardoor ook de maatschappelijke samenleving thans aanmerkelijk verschilt van de Minangkabausche, hoewel het verband toch onmiskenbaar blijft. Bovendien heeft ook de langdurige invloed, die Djambi op deze landen uitoefende, hare sporen achtergelaten" (Van Aken 1915:5). Deze relativisering van de matrilineaire status van Kerinci ten spijt beschreven Van Aken (1915) en Morison (1940) en al eerder Klerks (1897) de sociale werkelijkheid van Kerinci in termen van kernbegrippen uit matrilineair Minangkabau.

Centraal in dit Minangkabau perspectief stond de dominante positie van de uit verschillende segmenten opgebouwde matrilineage in de sociale organisatie van de samenleving. Terwijl Klerks (1897) en Van Aken (1915) kort van stof zijn als het gaat om het verwantschapstelsel in Kerinci wijdt Morison (1940) een groot deel van zijn boek over *De Mendapo Hiang*, de dorpenbond van Hiang, aan de matrilineages in Hiang. Pas na een uitvoerige beschrijving van de bestuursstructuur en de gesegmenteerde opbouw van de matrilineages neemt hij zaken als het grondgebruikrecht, het erfrecht en het *mendapo*-bestuur in beschouwing. Hoewel Morison op verschillende plaatsen laat zien dat de matrilineaire organisatie in Kerinci gepaard ging met allerlei 'praktische aanpassingen' en 'afwijkingen' die niet goed verklaarbaar zijn binnen het idee van matrilineaire afstamming en organisatie, bekroonde met name zijn proefschrift - de enige academische studie over Kerinci in het koloniale tijdperk - de toentertijd vigerende gedachte dat de verwantschappelijke organisatie in Kerinci moest worden beschouwd als een variant van matrilineair Minangkabau. Na een 'onderzoeksloos' tijdperk van enige decennia geeft Watson in zijn proefschrift uit 1981, dat in 1992 werd gepubliceerd, een andere uitleg aan de in de jaren dertig door Morison geconstateerde 'afwijkingen' en komt hij ook tot een heel andere conclusie als het gaat om de beoordeling van het verwantschapstelsel in Kerinci:

"There are no supra-village lineages or clans in Kerinci as there are in Minangkabau, simply local descent groups; children, it appears, inherit directly from their parents, and there is no question of inheritance by kemenakan; furthermore in Pondok Tinggi [het dorp waar Watson onderzoek deed, JvdV] there is a curious joking relationship between cross-cousins which seems to exist nowhere in Minangkabau.

[...] At this point before abandoning the Minangkabau paradigm altogether one is still perhaps prepared to patch and stitch, since there are good historical reasons for thinking that there was a migration from the Minangkabau heartland to Kerinci. When, however, one discovers that despite the matrilineal principle of descent group membership kinship itself seems to be recognized on the paternal as well as the maternal side, and that, furthermore, there are curious kinship terms which seem to have no parallel elsewhere in Sumatra and which suggest a symmetrical system of exchange, then it seems advisable to shift one's ground, and rather than describe the kinship organisation as if it were Minangkabau, omit the comparative dimension initially and simply analyse it in its own right" (Watson 1992:26).

In een (later) in 1991 verschenen artikel vat Watson zijn ideeën nog wat scherper samen en poneert hij de stelling dat er in Kerinci bij nader inzien eigenlijk evenveel belang wordt gehecht aan afstamming via mannen als via vrouwen. Volgens Watson is het dan ook net zo goed mogelijk om Kerinci in de eerste plaats in te delen in de groep van cognatisch georganiseerde samenlevingen. Voor een verklaring van de coëxistentie van matrilineaire lineages en cognatische verwantschap verwijst Watson naar het verschil dat er in Kerinci wordt gemaakt tussen afstamming (*descent*) en verwantschap (*kinship*): Afstamming in Kerinci is matrilineair maar verwantschap in Kerinci is cognatisch (Watson 1991:57;1992:26 en noot 1). Verder antropologisch onderzoek door Aumeeruddy *et al* (1992: 99-102) in de dorpen Jujun en Lempur, door Van de Ven (1993: 79) in het dorp Hiang en door Bakels (2000: 79-83) in het dorp Keluru bevestigt het idee dat verwantschap in Kerinci in de eerste plaats cognatisch is wat betreft familiale verwantschappelijke betrekkingen maar matrilineair als het gaat om afstamming van

grote tijdsdiepte en om traditionele bestuurlijke verhoudingen tussen segmenten in de dorpsamenleving.

Er zijn waarschijnlijk een aantal redenen waarom verwantschap in Kerinci aanvankelijk is opgevat als matrilineair, hoewel eigenaardig matrilineair, en later als – vooral – cognatisch. Een eerste, met name door Watson (1991, 1992) naar voren gebracht punt is dat onderzoekers uit de koloniale tijd, en dan vooral Morison, verblind waren door de analytisch kracht van de Minangkabau studies. Daardoor zouden zij de matrilineaire systematiek van inrichting van de samenleving van Kerinci consequent hebben overdreven. Hieraan kan worden toegevoegd dat Klerks (1897), Van Aken (1915) en Morison (1940) weliswaar ervaren bestuursambtenaren waren met een lange staat van dienst en een heldere kijk op de wereld, maar zeker geen in verwantschap gespecialiseerde antropologen. Feitelijk zijn de studies van Watson dan ook de eerste veldstudies naar verwantschap en verwantschappelijke betrekkingen in Kerinci. Wie Morisons boek (1940) leest kan zich ook niet aan de indruk onttrekken dat deze auteur de sociale werkelijkheid van Kerinci nogal geforceerd presenteert in een matrilineair Minangkabau model. Dit valt temeer op omdat Morison zelf gewag maakt van een aantal met dit model onverenigbare zaken. Morison liet bijvoorbeeld zien dat het erfrechtelijke begrip *pusaka* (erfgoed) met betrekking tot rijstvelden in Kerinci van een andere, dat wil zeggen minder onvervreemdbare orde was dan in Minangkabau. In strikte zin is het lineage-grondbezit in Minangkabau onverkoopbaar. In Kerinci is dit – ook in strikte zin – nooit het geval geweest. Een belangrijke constatering, zeker in verband met deze studie naar de toerbeurtstijtbouw. Tevens benadrukte Morison dat in Kerinci in beginsel de kinderen alle aardse goederen van hun eigen ouders erven (1940:90-101). In een matrilineaire ordening van de samenleving gaan lineage-gebonden functies en bezittingen in de regel van de man naar zijn zusterszoon. Opgesloten in het matrilineaire Minangkabau perspectief was Morison echter kennelijk niet in staat om de vastgestelde afwijkingen te conceptualiseren in termen van cognatische verwantschap. Dit rechtvaardigt de conclusie dat, achteraf gezien, verwantschap in Kerinci ook aan het begin van de 20^e eeuw meer cognatisch of in ieder geval minder Minangkabau-matrilineair moet zijn geweest dan de studies van Morison (1940) en ook die van Van Aken (1915) en van Klerks (1897) doen voorkomen. Tenminste als we verwantschap net zo goed beschouwen als een stelsel van sociale relaties en sociale praktijken en niet alleen als een ideologisch uitgangspunt van maatschappelijke ordening. Doordat de genoemde koloniale onderzoekers – zelf bestuursambtenaren – uitgingen van een bestuurlijke focus op verwantschap en afstamming bleven verwantschapsrelaties aan de basis van de matrilineaire ordening vrijwel buiten beschouwing. Ook het uxori-lokale vestigingspatroon, dat tot op de dag van vandaag de grondregel van huwelijksvestiging in Kerinci is, heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat verwantschap in Kerinci exclusief matrilineair werd opgevat. Doordat mannen zich vestigen in de *desa* van de echtgenote is de samenstelling van de *desa* in Kerinci tot op zekere hoogte automatisch matrilineair. De vrouwen die in de *desa* van herkomst blijven wonen zijn namelijk in beginsel matrilineair verwant. Het probleem is hier echter dat de praktijk van uxori-lokale vestiging op zichzelf nog niets zegt over het bestaan van en het sociale gewicht van eventuele matrilineaire afstammingsgroepen.

Volgens Watson (1991) is het uiteindelijk afhankelijk van het gekozen perspectief of Kerinci moet worden gezien als een cognatische of matrilineaire samenleving. Dit roept de vraag op aan welk perspectief in de huidige samenleving van Kerinci de voorkeur moet worden gegeven. Nemen we de historische ontwikkeling van verwantschapsrelaties in Kerinci als ijkpunt dan is Kerinci denk ik een cognatische samenleving. In de eerste plaats omdat de moderne sociale en economische betekenis van de matrilineaire afstammingsgroepen, zoals ook Watson (1991:64-67) aangeeft, nominaal is geworden. Dat dorpselingen bij gelegenheid soms nog steeds doen alsof de sociale inrichting van de dorpsgemeenschap is gebaseerd op een functioneel verband van via matrilineaire afstamming met elkaar verbonden individuen heeft wel betekenis, maar dan alleen in politiek-bestuurlijke aangelegenheden. In Kerinci stoelt de legitimiteit van het ambt van inheems (*adat*-) bestuurder met het daarbij behorende prestige van de roulerende eretitels namelijk op het idee dat de sociale organisatie van de dorpsgemeenschap

volledig is gebaseerd op de ordening in matrilineaire afstammingsgroepen en segmenten daarvan. De ideologie van matrilineaire afstamming in Kerinci voorziet hiermee in een normatief kader voor de gemeenschapsinterne politieke verdeling, wisseling en routing van *adat*rechtelijke zeggenschap over sociale en natuurlijke hulpbronnen. Het denkbeeld van matrilineie verschaft in het dorp Hiang bijvoorbeeld niet alleen een structuur om afstammingsgroepen te creëren, maar rechtvaardigt vooral het voortbestaan van de aan de lineage-segmenten verbonden leiderschapsfuncties. Op gemeenschapsniveau vormt het stelsel van inheemse bestuursposten, naast het civiele dorps bestuur, een alternatief en traditioneel circuit van machtsuitoefening. Feitelijk bestaat er in Kerinci dan ook géén matrilineaire verwantschaps organisatie, maar een matrilineair rekruteringsstelsel voor het inheemse bestuur.

De tweede reden dat Kerinci eerder in de rijen van cognatische dan van matrilineaire samenlevingen moet worden opgenomen is dat de enige als minimale afstammingsgroepen aan te merken netwerken van verwanten juist cognatisch zijn georganiseerd. Het gaat hier dan om de relatief kleine eenheden van verschillende generaties van verwanten die bij de rijstbouw gedeelde sociale en economische belangen hebben in het beheer, bezit en gebruik van hun erfgoed. Ook Watson signaleert deze toerbeurtverbanden, maar conceptualiseert deze vervolgens als de: "...smallest recognized unit of *matrilineally* related kinsmen, usually of two or three generations depth which functions corporately in so far as members have rights to a joint estate." (Watson 1991:64, *cursief* JvdV). Aan de andere kant stelt Watson dat in Kerinci '... inheritance is bilateral and sons and daughters inherit equally' (ibid:61). Ook in de analyse van een uitgebreide *case* van toerbeurterfdelen in Pondok Tinggi laat Watson (1992:228-233) zien dat het hier gaat om cognatische erfstromen. Daarnaast benadrukt Watson (1991:65) dat in Kerinci in matrilineages géén '...corporately held landed property...' bestaat. Nu zal niemand beweren dat broers en zussen niet tot dezelfde matrilineage behoren, maar deze constatering gaat voorbij aan het feit dat gezelschappen van broers en zussen eveneens tot dezelfde groep van cognatisch verwante personen behoren in een bilateraal stelsel. Wanneer hierbij in aanmerking wordt genomen dat in Kerinci niet de ideologie van matrilineaire vererving maar die van bilaterale vererving resulteert in de samenvoeging van erfden van (groot)vader(s) en (groot)moeder(s) tot gezamenlijke erfgoederen van verwanten in de rijstbouw, lijkt het zonder meer relevanter om verwantschap in Kerinci allereerst op te vatten als cognatische.

Endogamie en uxorilokale vestiging

Naast afstamming vormt aanverwantschap een belangrijk element in het dorpsleven van Hiang. Wanneer neef en nicht met elkaar huwen dan ontstaat er zelfs een overlap tussen afstamming en aanverwantschap. Veel mensen in de vier *desa* van Hiang zijn via afstamming of via aanverwantschap familie van elkaar. Wanneer er een verplichting bestaat om binnen de groep mensen te trouwen waarvan men zelf ook lid is, bijvoorbeeld een afstammingsgroep of een dorp, dan is er sprake van endogamie. In Hiang en Kerinci bestaat een dergelijk voorschrift niet. Toch huwen heel wat personen binnen de *desa* of binnen het dorp in Hiang. Door de praktijk van huwen in eigen *desa* of dorp door de tijd te meten kunnen veranderingen in de verwantschappelijke dichtheid of statistische endogamie van een gemeenschap worden vastgesteld. De vraag die voorligt is welke ontwikkeling er is in de statistische endogamie van het dorp Hiang?

Het huwelijksvestigingspatroon in Kerinci kent twee dimensies. De eerste is de praktijk dat echtgenoten zich vestigen in de gemeenschap (*desa*) van herkomst van de vrouw. Een consequentie van dit uxorilokale vestigingspatroon in Kerinci is dat de meeste vrouwen in Kerinci opgroeien, kinderen krijgen en oud worden in de *desa* waarin ze zijn geboren. Dit geldt trouwens ook voor veel van de mannen omdat die vaak, na enige omzwervingen en werk en studie elders, tenslotte trouwen met een vrouw uit de eigen *desa*. Daarnaast zijn er in iedere gemeenschap ingehuwde mannen (*semando*) die zich hebben gevestigd in de *desa* van hun echtgenote, maar die zelf afkomstig zijn uit een andere *desa*, uit een ander dorp of een andere streek.

De tweede dimensie van het huwelijksvestigingspatroon in Kerinci is inwoning: Pas-gehuwden wonen enige jaren in het ouderlijke huis van de bruid. In Hiang duurt deze (schoon-) ouderlijke inwoning meestal enkele jaren en omvat het de periode dat de eerste kinderen uit het huwelijk worden geboren. Als het jonge echtpaar over voldoende grond en andere bestaansmiddelen beschikt wordt er een nieuw eigen huis gebouwd. Hoe lang men in het ouderlijk huis van de bruid blijft wonen is overigens niet alleen afhankelijk van de economische zelfredzaamheid van het jonge echtpaar maar ook van andere familie omstandigheden. Bijvoorbeeld hoeveel andere kinderen er nog thuis wonen en of er eventueel plaats gemaakt moet worden voor een ander gehuwd stel. Op het ogenblik ligt de duur van inwoning in Hiang tussen de drie en vijf jaar. In 1990 verwachtte ik nog dat de jongste generatie van gehuwden ten gevolge van de toenemende individualisering van het dorpsleven wel zou breken met de gewoonte van inwoning. Bij controle in 1999 bleek hier echter niets van. Integendeel, mannen die mij in 1990 uitdrukkelijk verzekerden dat zij nooit in het dorp zouden huwen en toen al helemaal niet van plan waren te gaan inwonen bij welke schoonouders dan ook, waren in 1999 inmiddels gehuwd met een vrouw uit Hiang en woonden, net zoals de generatie daarvoor, gewoon in het huis van hun schoonouders.

Om de interne (aan-) verwantschappelijke intensiteit van de *desa* in Kerinci en die van Hiang in het bijzonder te bepalen werd gebruik gemaakt van gegevens uit het archief van de Dienst Religieuze Zaken, het Kantor Urusan Agama (KUA), te Hiang. Hier werd het huwelijksregister, het Buku Akta Nikah, geraadpleegd. In het huwelijksregister staan sinds 1979 de huwelijken geregistreerd van het onderdistrict Sitinjau Laut. Daarnaast werd een lijst van huwelijken opgesteld van alle bewoners van één straat in de buurtschap Sawahan (RT IX) in de *desa* Koto Baru Hiang.

Tabel 2.1, geeft een overzicht van het totale aantal huwelijksvoltrekkingen in het onderdistrict Sitinjau Laut tussen 1979 en 1990.

Tabel 2.1: Aantal huwelijken per jaar tussen 1979 en 1990 in het onderdistrict Sitinjau Laut

Jaar	Aantal
1979	112
1980	88
1981	82
1982	86
1983	87
1984	88
1985	91
1986	72
1987	89
1988	124
1989	86

Bron: Grafik Kecamatan: Keadaan nikah, thalak, cerai, rujuk. Bijlage bij Buku Akta Nikah.

Uit tabel 2.1 kan worden afgelezen dat er in het onderdistrict in de jaren tachtig van de vorige eeuw meestal tussen de 80 en 90 huwelijken per jaar werden afgesloten. Voor de meest afwijkende aantallen van 112 en 124 huwelijken in respectievelijk 1979 en 1988 is geen verklaring. Om zicht te krijgen op de statistische endogamie van de huwelijken in het onderdistrict werd het jaar 1989 vervolgens afgezonderd van de andere jaren en werden alle huwelijken uit 1989 gegroepeerd in vijf verschillende categorieën van ruimtelijke nabijheid. De gegevens hierover staan in tabel 2.2.

Tabel 2.2: Ruimtelijke nabijheid van huwelijken in het onderdistrict Sitinjau Laut in 1989 (%)

Categorie	percentage (n = 85)
A Echtgenoten afkomstig uit dezelfde <i>desa</i>	46
B Echtgenoten afkomstig uit verschillende <i>desa</i> van hetzelfde dorp	25
C Echtgenoten afkomstig uit verschillende dorpen van het onderdistrict	9
D Eén echtgenoot uit het onderdistrict en de andere uit een dorp elders in Kerinci	9
E Eén echtgenoot uit het onderdistrict en de andere van buiten Kerinci	11

Bron: Buku Akta Nikah van KUA in Hiang, gegevens van 1 huwelijk waren onbruikbaar.

Bekijken we tabel 2.2 wat preciezer dan valt op dat minder dan de helft (46%) van de bewoners van het onderdistrict trouwde in 1989 in de eigen *desa*. Tellen we de categorieën A en B bij elkaar op dan blijkt echter dat 71% van de huwelijken in het onderdistrict in 1989 wel werd voltrokken tussen mensen uit hetzelfde dorp. Opvallend is verder de gelijkmatige spreiding van de huwelijken in de categorieën C, D en E. Eenmaal huwend met iemand van buiten het eigen dorp maakt het in het onderdistrict blijkbaar niet meer uit of de echtgenoot afkomstig is uit een ander dorp in het onderdistrict Sitinjau Laut, uit een dorp uit een ander onderdistrict van Kerinci, of uit een ander deel van Sumatra of Indonesië.

Om er achter te komen of het patroon in het onderdistrict Sitinjau Laut ook geldt voor het dorp Hiang zijn allereerst van de in 1989 in het onderdistrict gesloten huwelijken de Hiangse eruit gelicht. In totaal werden in 1989 in het onderdistrict 31 huwelijken gesloten waarbij een dorpeling uit Hiang was betrokken.²⁸ Deze huwelijken heb ik vervolgens verdeeld over dezelfde categorieën als die voor het onderdistrict in tabel 2.2. Om de Hiangse cijfers zowel getalsmatig als historisch meer inhoud te geven heb ik daarnaast alle Hiangse huwelijken uit het huwelijksregister van het onderdistrict van de jaren 1985, 1986, 1987 en 1988 geselecteerd en vervolgens volgens dezelfde methodiek gecategoriseerd en opgeteld bij de cijfers uit 1989. Hiermee ontstond een volledig overzicht van alle huwelijken in Hiang tussen 1985 en 1990. In totaal waren dit 118 huwelijken.

Tabel 2.3: Ruimtelijke nabijheid van huwelijken in Hiang tussen 1985 en 1990 (%)

Categorie	percentage (n = 118)
A Echtgenoten afkomstig uit dezelfde <i>desa</i> in Hiang	55
B Echtgenoten afkomstig uit verschillende <i>desa</i> van Hiang	16
C Eén echtgenoot uit Hiang en de andere uit een ander dorp van het onderdistrict	10
D Eén echtgenoot uit Hiang en de andere uit een ander onderdistrict van Kerinci	10
E Eén echtgenoot uit Hiang en de andere van buiten Kerinci	9

Bron: Buku Akta Nikah van KUA in Hiang.

Uit tabel 2.3 blijkt dat in de periode tussen 1985 en 1990 71% van de dorpelingen van Hiang (de categorieën A + B) met elkaar is gehuwd. Dit cijfer is precies hetzelfde als voor alle dorpsinterne huwelijken in het hele onderdistrict (zie: tabel 2.2). De verdeling tussen de categorieën A en B is in de Hiangse huwelijken echter anders. Want huwde in 1989 in het onderdistrict 46% in dezelfde *desa* en 25% in hetzelfde dorp (tabel 2.2), in Hiang huwde tussen 1985 en 1990 55% van de trouwlustigen in de eigen *desa*, dat wil zeggen in Hiang Tinggi, in Betung Kuning (met Muara Air Dua) of in Koto Baru Hiang, en werd 16% van de huwelijken voltrokken tussen echtgenoten uit de verschillende *desa* van Hiang. Verder huwden in Hiang tussen 1985 en 1990 in totaal 29% van de

²⁸ Hier wordt uitgegaan van de huwelijksregistratie in het onderdistrict Sitinjau Laut. Daarnaast zijn er ook huwelijken buiten het onderdistrict gesloten waar vooral Hiangse mannen bij betrokken waren. Deze huwelijken blijven hier buiten beschouwing.

huwelijkskandidaten met iemand van buiten het dorp (categorieën C, D en E). Ook dit percentage is even groot als voor huwelijken met buitendorpsen in 1989 in het onderdistrict (zie: tabel 2.2). Vergelijken we de tabellen 2.2 en 2.3 dan blijken het Hiangse huwelijkspatroon en dat van het onderdistrict dus vrijwel identiek. De conclusie die we hieruit mogen trekken is dat er tussen de dorpen van het onderdistrict geen noemenswaardige verschillen bestaan wat betreft de ruimtelijke nabijheid van huwelijkspartners. Dit zegt echter nog weinig over de ontwikkeling van het endogame karakter van de huwelijken in Hiang. Hiervoor moet een historische vergelijking worden gemaakt.

Meer dan een halve eeuw geleden heeft Morison (1940) tussen 1932 en 1937 gegevens over Hiangse huwelijken verzameld. Hierbij maakte hij een onderscheid tussen *dusun* (*desa*) interne huwelijken en zogenaamde *semando*-huwelijken. Een *semando*-huwelijk was een huwelijk van een vrouw uit Hiang Tinggi, uit Betung Kuning, of uit Koto Baru Hiang met een man uit een andere *dusun* (*desa*). Met een man van buiten de eigen *dusun* bedoelde Morison alle *dusun* buiten de eigen *dusun*. De *semando* kon dus afkomstig zijn uit een andere *dusun* (*desa*) van Hiang of uit willekeurig welke plaats buiten het dorp. Dit zijn de categorieën B, C, D en E in de tabellen 2.2 en 2.3. Overigens merkt Morison over het *semando*-huwelijk op dat dit geen enkele invloed had op de rechtspositie van de echtgenoot (1940:42). In Hiang zijn mannen van buiten nooit de mindere geweest van mannen van 'binnen'. Uit Morisons gegevens blijkt dat tussen 1932 en 1937 in Hiang in totaal 417 huwelijken werden gesloten, waarvan 367 (88%) tussen echtelieden uit dezelfde *dusun* (*desa*) en 50 (12%) tussen echtgenoten afkomstig uit verschillende *dusun* (Morison 1940:42, tabel).

Vergelijken we nu de gegevens uit tabel 2.3 met die van Morison dan blijkt dat de *dusun*-interne of *desa*-interne huwelijken in Hiang tussen de jaren dertig en de jaren tachtig van de vorige eeuw van 88% zijn teruggelopen naar 55%. Hieruit kunnen twee conclusies worden getrokken. De eerste is dat ook tegenwoordig in Hiang nog veelvuldig wordt gehuwd tussen personen uit dezelfde *desa*. Meer dan de helft van de huwelijken is *desa*-intern. De tweede conclusie moet echter zijn dat, ondanks deze nog altijd relatief hoge statistische *desa*-endogamie, de historische tendens onmiskenbaar in de richting wijst van een gestage afname van het aantal *desa*-interne huwelijken. Dit betekent dat, naast de sociale ontvlechting van de afstammingsgroepen in de loop der tijd, ook de centripetale kracht van (aan-) verwantschap door huwelijken, *desa*-intern sterk is afgenomen. De verwantschappelijke dichtheid van de *desa* in Hiang is de afgelopen halve eeuw daardoor afgenomen.

Of deze tendens ook zo sterk geldt voor het hele dorp is echter nog maar de vraag. Want zoals uit tabel 2.3 blijkt wordt naast de 55% (categorie A) *desa*-interne huwelijken ook nog 16% van de huwelijken gesloten tussen personen afkomstig uit verschillende *desa* van Hiang (categorie B). Dit laatste percentage alleen al is tussen 1985 en 1990 hoger dan het gemiddelde percentage van 12% *semando*-huwelijken (te vergelijken met categorie B, C, D en E uit de tabel) dat Morison noteerde in de jaren dertig. Dus terwijl het percentage *desa*-interne huwelijken in Hiang is afgenomen, is het percentage dorpsinterne Hiangse huwelijken tussen mannen en vrouwen uit de vier *desa* van Hiang juist toegenomen. Hieruit mogen we, denk ik, concluderen dat de oriëntatie op huwelijkspartners voor een deel van *desa* naar dorp is verlegd. De bewoners van Hiang trouwen dus minder dan vroeger in de eigen *desa* maar kiezen in de plaats daarvan dan wel graag voor iemand uit één van de overige *desa* van Hiang. Doordat de Hiangers onderling meer huwen komt ook een deel van de verwantschappelijke bindingen op dorpsniveau te liggen. Een van de gevolgen hiervan is dat erfdelen in de vorm van toerbeurten, nu, in vergelijking tot een halve eeuw geleden, meer verspreid zijn over het grondgebied van het hele dorp.

Om een meer compleet beeld te krijgen van het uxorilokale vestigingspatroon en het endogame karakter van huwelijken in Kerinci werd in 1990 ook een verzamellijst opgesteld van de huwelijksgegevens van alle gehuwden in één straat in het buurtschap (Rukung Tetangga) Sawahan (RT IX) in de *desa* Koto Baru Hiang. In totaal woonden in deze straat 60 echtgenoten met hun gezinnen. Het oudste huwelijk werd gesloten in 1963 en het jongste huwelijk uit de straat was van 1990. Van de in totaal 60 vrouwen

die in 1990 in de straat woonden en die tussen 1963 en 1990 trouwden was 87% afkomstig uit de eigen *desa*, uit Koto Baru Hiang. Van 35 (58%) van de 60 huwelijken waren zowel de man als de vrouw afkomstig uit Koto Baru Hiang. Verder werden 28 (47%) van de 60 huwelijken gesloten tussen verwanten. Deze gegevens over de periode tussen 1963 en 1990 van de bewoners van de uitvalsweg naar Sungai Penuh in Koto Baru Hiang bevestigen het beeld uit tabel 2.3 wat betreft de *desa*-interne huwelijksendogamie in geheel Hiang. Daarnaast blijkt dat ook over een langere periode bezien het uxorilokale vestigingspatroon het grondpatroon van huwelijkse vestiging is gebleven in Kerinci.

Mendapo

Met de instelling van onderdistricten (*kecamatan*) en de herbenoeming van *dusun* in *desa* in respectievelijk de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw werden in Kerinci tevens de *mendapo* opgeheven. De *mendapo*, zoals ook de *mendapo* Hiang waarvan het dorp Hiang de hoofdplaats was, waren op genealogische grondslag gebaseerde dorpenfederaties. In prekoloniaal Kerinci vormden de twaalf of veertien *mendapo* die Kerinci rijk was de enige, trouwens meer ceremoniële dan bestuurlijke, instanties van regionale overheid en bovenlokale staatsvorming. De *mendapo* Hiang bestond in de jaren dertig van de vorige eeuw uit negen *dusun* (*desa*), waarvan er acht genealogisch met elkaar waren verbonden en waarvan er één door het koloniale bestuur uit praktische overwegingen later werd toegevoegd. Voor zover het genealogische verband al enige politieke betekenis had werd dit overvleugeld door het territoriale karakter dat het koloniale bestuur aan de *mendapo* verleende (Morison 1940). In de koloniale en postkoloniale periode hebben de *mendapo* een tijdlang gefungeerd als een soort 'gemeenten' tussen de *dusun* en het districtsbestuur. De reden was dat men de meeste *dusun* in Kerinci veel te klein vond om zelfstandig een 'gemeente' te kunnen vormen. Ondanks de bestuurlijke ondersteuning en de opwaardering van de *mendapo* bleef ook de koloniale overheid vooral aangewezen op de *dusun* als lokale eenheid van bestuur.

Hoewel de *mendapo* in Kerinci enige gelijkenis vertonen met de Minangkabause *nagari* is er een belangrijk verschil. In Kerinci was namelijk nooit de *mendapo* maar de *dusun* de houder van een eigen grondgebied, de *tanah ulayat*. De politiek-genealogische achtergrond van dit monopolie is dat de afstammingsgroepen in Kerinci altijd verbonden zijn geweest met een bepaalde *dusun* (Van Aken 1915, Morison 1940, Watson 1992). Over verschillende dorpen gevestigde afstammingsgroepen, zoals de matrilineaire clans in Minangkabau, hebben in Kerinci nooit bestaan. Ook zijn afstammingsgroepen in Kerinci nooit de houders van de *tanah ulayat* geweest maar was dit altijd de *dusun* als de overkoepelende territoriale eenheid van verschillende lokale afstammingsgroepen. De *adat*bestuurders van de verschillende *dusun* die zitting hadden in de *mendaporaad* zaten daar dan ook niet als de vertegenwoordigers van bepaalde afstammingsgroepen maar als de afgezanten van hun *dusun* (Morison 1940:63). De *mendapo* zijn in de koloniale periode regelmatig onderwerp van bestuurlijke herindeling geweest. De *dusun* (*desa*) in Kerinci, daarentegen, zijn de afgelopen eeuw door de (post) koloniale overheid nooit van samenstelling gewijzigd, gesplitst of samengevoegd. Wel zijn er door bevolkingsgroei en afsplitsing nieuwe *desa* ontstaan en zijn de bestaande *desa* veel groter geworden. De huidige drie *desa* in Hiang zijn bijvoorbeeld nog dezelfde als de drie *dusun* die de Nederlanders aantroffen in 1903. De tegenwoordig vierde *desa* van Hiang, de *desa* Muara Air Dua, is een afsplitsing van de *desa* Betung Kuning, uit 1982. In de regio Hiang bestonden in 1915 dus negen gemeenschappen met in totaal 4.069 inwoners. In 1990 waren dit er veertien met in totaal 12.915 inwoners (zie: tabel 2.4).

Tabel 2.4: Desa afsplitsingen en inwonertal tussen 1915 en 1990 in de regio (Mendapo) Hiang

Desa (1915)	Inwoners (1915)	Afsplitsing?	Desa (1990)	Inwoners (1990)
Hiang Tinggi	329	Nee	Hiang Tinggi	1167
Betung Kuning	232	Ja	Betung Kuning Muara Air Dua	468 230
Koto Baru Hiang	929	Nee	Koto Baru Hiang	2446
Ambai	887	ja	Ambai Bawah Ambai Atas	889 1418
Pendung	76	nee	Pendung	814
Sebukar	300	ja	Sebukar Koto Padang	889 1118
Semerah	581	ja	Semerah Pondok Beringin Dusun Baru	938 761 357
Kayo Aro Ambai	204	nee	Kayo Aro Ambai	441
Bunga Tanjung	531	nee	Bunga Tanjung	979

Bronnen: van Aken 1915:67, BPP-Hiang 1990:7 en interviews.

Inheemse bestuurders (*depati*) en titels (*gelar*)

De bestuursstructuur van het inheemse leiderschap in de *desa* van Hiang is gebaseerd op een hiërarchische indeling van afstammingsgroepen en het daaraan verbonden leiderschap. De lokale afstammingsgroepen in Hiang bestaan als zodanig niet meer of hooguit nog nominaal. De aan de afstammingsgroepen verbonden leiderschapsfuncties en de hieraan verbonden titulatuur is echter nog springlevend. Een beperkt aantal van in rang hoogste afstammingsleiders vormen met elkaar het inheemse (*adat*) bestuur van de *desa*. De oorsprong van de leiderschapsfuncties en de titels ligt in het prekoloniale verleden toen er in Kerinci, buiten de politiek zwakke *mendapo*, geen bovenlokale overheid bestond en de lokale leiders in de gemeenschappen van Kerinci het exclusieve dorpsbestuur vormden. De leiderschapstructuur was gebaseerd op lokaal gevestigde en in een *dusun* verenigde matrilineaire afstammingsgroepen. Per gemeenschap waren er, in ieder geval in theorie, twee tot vijf afstammingsgroepen die *lurah* ('hoofd') werden genoemd (Morison 1940:24, Watson 1992:20). Deze lokale afstammingsgroepen waren weer onderverdeeld in kleinere eenheden die in Hiang *kalbu* ('hart') werden genoemd (Morison 1940:15). De *kalbu* of keleboe zoals ze door Morison werden genoemd waren weer onderverdeeld in kleinere eenheden, de *perut*, 'buik', (Morison 1940:11; Watson 1992:20). Al deze eenheden van verschillende genealogische diepte en omvang hadden hun eigen (mannelijke) leider die verantwoordelijk was voor en als eerste onder gelijken macht uitoefende over zijn eigen afstammingseenheid. Dit leiderschap was niet erfelijk maar rouleerde tussen de verschillende gelijkwaardige onderafdelingen van een afstammingseenheid.

De kleinste eenheid, de *perut*, bestond uit drie of vier generaties matrilineaire afstammelingen van dezelfde (over)grootmoeder en (over)grootvader. Deze eenheid van grootouders, kleinkinderen, broers, zussen en neven en nichten en met de daar omheen gevormde gezinnen bestaat in Hiang nog steeds. Tegenwoordig heet ze alleen niet langer *perut* maar 'familie' en de leden zijn *bersaudara*. Ook de verwanten van vaderszijde worden tot 'familie' gerekend. Het directe sociale en economische belang dat deze verwanten en aanverwanten met elkaar delen zijn de erfrijstvelden die via de systematiek en verdeelsleutel van *gilir ganti* worden toebedeeld en geëxploiteerd. Leider van de *perut* was soms de oudste verwante broer (*mobr*) die *tengganai toea* of *toeo* (Morison 1940:13) werd genoemd. Net zo vaak was dit echter de best gekwalificeerde of

machtigste man in de familie, 'wo' (van *tuo*), of dit nu een verwante broer of oom of de - aanverwante - echtgenoot van zus, tante of oma was. Op het niveau van de *perut* werden de leiders niet getooid met bepaalde titels. Ook tegenwoordig heten de leiders van de *gilir ganti* groepen in iedere familie gewoon 'wo' ('oudste') en zijn het altijd mannen.

Afhankelijk van de feitelijke verwantschappelijke verhoudingen bestond een *kalbu* uit enkele tot tussen de tien en twintig *perut* of families. Morison bespreekt enkele casussen van de genealogische opbouw van *kalbu* in Hiang Tinggi (1940:26-34). De leiders van de *kalbu* werden *nenek mamak* genoemd en droegen een hoogwaardigheidstitel, een *gelar*, die verbonden was met het prestige van dat ambt. Met de overdracht van het leiderschap van de *kalbu* door overlijden, of pensionering verhuisde ook de titel van de ene naar de andere persoon. De regel hierbij was dat het leiderschap en de titel op volgorde door de tijd tussen de verschillende *perut* van de *kalbu* diende te rouleren en dat een vrouw de houder werd van de titel en haar broer of echtgenoot de drager. Gecombineerd met het uxorilocale vestigingspatroon in Hiang leidde deze laatste regel er toe dat de titel niet uit de afstammingsgroep kon migreren. Dat opvolging van leiderschap niet altijd het strikte *gilir ganti* principe tussen de *perut* volgde wijt Morison aan genealogische onvolkomenheden en aan het onvermogen van sommige *perut* om bij toerbeurt een bekwame *kalbu* leider te kunnen leveren (ibid.). Waarschijnlijker is dat de opvolging van het leiderschap tenminste ook altijd een politieke kwestie is geweest waarbij een beperkt aantal machtige personen en *perut* om de bestuurspost streden.

Traditioneel vormden enkele *kalbu* gezamenlijk een politieke eenheid, een *lurah*, waarvan de samenhang al in de tijd van Morison meer op conventie dan op genealogie was gebaseerd. De leiders van de *lurah* vormden het *adat*bestuur van de *desa*. Moest er op het niveau van *lurah* door overlijden of ouderdom een nieuwe leider worden gekozen dan werd ook hier een vaste volgorde door de tijd gevolgd waarbij de ene na de andere *kalbu* aan de beurt kwam om een nieuwe leider te leveren. Hield de nieuwe leider er na verloop van tijd mee op dan was de volgende *kalbu* aan de beurt om een leider te leveren. Was een *kalbu* om de een of andere reden niet in staat om een leider uit haar midden te kiezen dan werd de beurt overgeslagen en ging die naar de volgende *kalbu*. Het principe dat werd hoog gehouden was dat leiderschapsfuncties door de tijd dienden te rouleren tussen afstammingssegmenten (Morison 1940:26-33). Dit thema van *gilir ganti* of van rouleren tussen afstammingsseenheden speelt vandaag de dag nog steeds een grote rol in de toedeling van ambten. De lengte van de ambtstermijn, die in sommige gevallen aanzienlijk is en in andere heel kort, doet hierbij niet ter zake. Net zoals vroeger vormen de leiders van de *lurah* tegenwoordig gezamenlijk het inheemse (*adat*) bestuur van de *desa*. Deze inheemse bestuurders dragen overeenkomstig hun status de hoogste eretitels in de *desa*. In Hiang heten de inheemse bestuurders *depati* en is aan ieder *depati*-ambt is een aparte titel (*gelar*) verbonden.

Het totale aantal leiderschapsambten en eretitels in Hiang werd door Morison (1940:18) in de jaren dertig van vorige eeuw vastgesteld op 142. Sindsdien is het aantal ambten en titels bevroren, of in ieder geval niet meer uitgebreid. Oorzaken hiervoor zijn de verminderde betekenis van het inheemse bestuur en de toenemende betekenis van het lokale overheidsbestuur. Tegelijkertijd nam de bevolking de afgelopen eeuw toe. In 1915 woonden er in Hiang in totaal 1490 mensen (tabel D) met 142 leiders. In 1990 had Hiang 4311 inwoners met nog steeds dezelfde 142 afstammingsleiders. Op het einde van de vorige eeuw had Hiang dus bijna drie maal zoveel inwoners als aan het begin van de eeuw, terwijl het aantal inheemse gezagsdragers hetzelfde was gebleven. Door het demografische effect was er in 1915 op iedere tien dorpelingen een leider en in 1990 op iedere 30.

De meeste van de 142 leiderschapstitels in Hiang zijn voorbehouden aan de *nenek mamak*, de leiders van de *kalbu*. Een minderheid van de hoogste titels wordt gedragen door de *depati*, de territoriale bestuurders van de drie *desa*. De meest prestigieuze titel, die van *depati* Atur Bumi, rouleert in Hiang Tinggi, de oorsprongsgemeenschap van de drie - of met inbegrip van Muara Air Dua - inmiddels vier *desa* van Hiang. Hiang Tinggi is tevens de oorsprongsgemeenschap van alle negen *desa* in de oude *mendapo* Hiang. De titel Atur Bumi ('wereldregelaar'), is volgens de overlevering door de sultan van Jambi

geschonken aan het toenmalige hoofd van Hiang Tinggi. Alle andere titels in Hiang en in de *mendapo* Hiang zijn hier rechtstreeks van afgeleid of indirect via de afsplitsing van afstammingsgroepen en de vestiging van nieuwe nederzettingen. Behalve de onbetwiste suprematie van de titel Atur Bumi en de waardigheid van de drager weet niemand meer precies hoe in de loop van de tijd de ene titel is afgeleid van de andere. Aangenomen wordt dat met de prekoloniale groei van de bevolking en de uitbouw van het aantal afstammingsgroepen en nederzettingen ook langzaam het aantal titels in de *desa* is toegenomen en er per *desa* een bestuurshiërarchie is ontstaan tussen afstammingsleiders (*nenek mamak*) en de territoriale bestuurders van de hele gemeenschap, de *depati*. In de koloniale tijd kwam aan dit proces een einde. Net zoals in de tijd van Morison is ook op het ogenblik het aantal *depati*, de inheemse bestuurders van de *desa*, gefixeerd. In Hiang Tinggi bestaat het college van inheemse (*adat*) bestuurders uit vijf, in Betung Kuning uit vier en in Koto Baru Hiang ook weer uit vijf *depati*. Een beperkt aantal van de in rang hoogste afstammingsleiders van de *kalbu* heeft in alle drie de *desa*, als een soort junior bestuurders in de praktijk ook zitting in het *adat*bestuur. In Hiang Tinggi, Betung Kuning en Koto Baru Hiang zijn dit respectievelijk vijf, vier en vier *nenek mamak*.²⁹ Bijzonder hierbij is dat de *nenek mamak* in Hiang Tinggi *rajo*, in Betung Kuning *rio*, en in Koto Baru Hiang *mangku* worden genoemd. Ook is het aantal van vier *mangku* in Koto Baru minder dan dat van de vijf *depati* en behoort in het *adat*bestuur van Koto Baru Hiang de hoogste functie en titel niet toe aan één van de *depati* maar vreemd genoeg aan één van de vier *mangku*, namelijk de *mangku* Singado Bumi. Voor deze omdraaiing in de hiërarchie is in Koto Baru geen andere verklaring dan dat dit geheel volgens traditie is. Voor de *depati* uit de twee andere *desa* is dit ondermeer een bewijs dat men het in Koto Baru Hiang nooit zo nauw heeft genomen met de opvolgingsregels van bestuursambten. Het aantal titels dat op het ogenblik in Hiang werkelijk in gebruik is, in de zin dat de *gelar* bijvoorbeeld wordt vermeld op een schriftelijke uitnodiging voor een huwelijk of besnijdenis, is veel kleiner dan de door Morison genoemde 142. Per *desa* zijn er dit ongeveer tien, namelijk de titels van de *depati* en *nenek mamak* in het inheemse (*adat*) bestuur. Het aantal titels dat er in Hiang toe doet is hierdoor lang niet meer zo groot als bijvoorbeeld een eeuw geleden. Aan de andere kant zijn de titels hierdoor in zekere zin ook aantrekkelijker geworden. Een *depatititel* is namelijk de kroon op het ambt van *adat*bestuurder en verleent de drager (enige) grandeur en traditioneel gezag in de dorpsgemeenschap.

In het bestuur van de vier *desa* van Hiang is de overgeleverde structuur van hiërarchisch gerangschikte titels (*gelar*) en de daaraan verbonden functies nog steeds van belang omdat alleen dragers (zusters of echtgenotes zijn de houders) van de *gelar* volgens de *adat* zitting kunnen nemen in het inheemse *desa*bestuur. In de prekoloniale tijd stonden de afstammingsgroepen, de *kalbu*, in Hiang volgens het principe van toerbeurt aan de basis van de rekrutering van de *nenek mamak*. Uit de gelederen van de *nenek mamak* werden vervolgens via hetzelfde beginsel van rouleren de *depati* in het *desa*bestuur gekozen. Op het ogenblik gaat dit nog precies zo, alleen zijn er vaker problemen over de opvolging. Door de geringere sociale betekenis van de *kalbu* en de geringere macht van de *nenek mamak* is de collectieve kennis van de genealogische verhoudingen kleiner geworden en de kans op dwalingen en politieke manipulatie bij de opvolging van leiders groter geworden. Je zou kunnen zeggen dat de *kalbu* van afstammingsgroep tot afstammingscategorie zijn genivelleerd: mensen in Hiang weten wel tot welke *kalbu* zij behoren maar `doen' niets speciaals samen als *kalbu* en weten niet hoe de verschillende *kalbu* zich onderling tot elkaar verhouden. Als gevolg hiervan ontrekt de verkiezing van *nenek mamak* en *depati* zich aan het oog van de meeste

²⁹ In Hiang Tinggi bestaat het inheemse (*adat*) bestuur uit *depati* Atur Bumi, *depati* Yang Tunggal, *depati* Atur Bayo, *depati* Tudo, *depati* Nyato Nagaro en uit de vijf *nenek mamak* Kaluha, Rajo Kembalo, Rajo Mendaho, Mendaho Rajo en Seno Pati.

In Betung Kuning bestaat het inheemse bestuur uit *depati* Rajo Depati, *depati* Kedemang, *depati* Agung, *depati* Anggo Rajo en uit de vier *nenek mamak* *rio* Pati, *rio* Perbo, *rio* Agung en Ke Ranggo.

In Koto Baru Hiang bestaat het inheemse bestuur uit *depati* Mendaho Susu Negeri, *depati* Perbo Panjang, *depati* Singado, *depati* Mendaro Bumi Putih, *depati* Riam Bungku en uit de vier *nenek mamak* *mangku* Mudo, *mangku* Agung, *mangku* Pati en *mangku* Singado Bumi.

gewone dorpingen die slechts vage ideeën hebben over de juiste opvolging van het leiderschap in de *desa*. Feitelijk zijn de zittende *nenek mamak* en *depati* naast enkele ambitieuze buitenstaanders vaak de enigen die weten wie uit welke *kalbu* eventueel in aanmerking komt voor de opvolging van een leider die is gestorven of die met 'pensioen' wil gaan. De term *lurah* wordt in het huidige Hiang helemaal niet meer gebruikt. De gedachte is slechts dat boven het genealogische niveau van de *kalbu* een vast aantal *depati* het *adat*bestuur van de hele *desa* vormt. Vast punt hierbij is het vaste aantal *gelar* in het *adat*bestuur.

Als gevolg hiervan functioneert het systeem van *kalbu* leiders en *adat*bestuurders op het ogenblik in retoriek en ceremonieel alsof het in de pas loopt met de genealogische verhoudingen. Feitelijk is het echter een van de genealogische basis redelijk onafhankelijke bestuursstructuur geworden. Hoever het *adat*bestuur werkelijk afstaat van de genealogische basis verschilt per *desa*. In Hiang Tinggi en Betung Kuning zijn de bewoners en de *depati* er van overtuigd dat de personen in het *adat*bestuur niet alleen (genealogische) kennis van zaken hebben maar ook volgens het *bergilir ganti* systeem en volgens *adat*procedures zijn aangesteld. In Koto Baru Hiang heerst grotere onzekerheid over de genealogische onderbouwing van het inheemse *desa*bestuur.³⁰ Een complicerende factor hierbij is de veel grotere bevolking van Koto Baru Hiang. In hoeverre de *depati*, afgezien van de werkelijke of vermeende onderlinge verschillen tussen de drie *desa*, in Hiang in het algemeen nog min of meer systematisch rouleren tussen afstammingscategorieën is trouwens maar de vraag. Meer realistisch is het beeld dat de zittende *depati* bij een vacature door coöptatie hun gelederen aanvullen met een kandidaat, een junior bestuurder, waarbij ongeveer het beginsel van *gilir ganti* wordt gevolgd. Of dit er vroeger heel anders aan toe ging is trouwens ook maar de vraag, maar een belangrijk verschil is dat tegenwoordig de lokale bestuursmacht niet meer alleen in het inheemse bestuur is gevestigd.

Desa bestuur

Elk van de vier *desa* in Hiang heeft een eigen bestuur en grondgebied. Naast het college van *adat*bestuurders is de nationale overheid rechtstreeks in de *desa* vertegenwoordigd door een aangesteld dorpshef, de *kepala desa*. Het door de overheid bezoldigde dorpshef is in de eerste plaats uitvoerder van het overheidsbeleid van districts- en onderdistrictsniveau in de *desa* en naar 'boven' toe de vertegenwoordiger en pleitbezorger van alle ingezetenen van de *desa*. De invoering van de functie van *kepala desa* en van de term *desa* zijn in Kerinci in de jaren zeventig van de vorige eeuw gemeengoed geworden. Daarvóór heette een *desa* een *dusun* en werd het dorpshef *kepala dusun* genoemd. In de koloniale tijd werd met de instelling van de functie van *kepala dusun* (doesoenhoofd) het principe van éénhoofdig bestuur in Kerinci geïntroduceerd. De inheemse *adat* gaat in beginsel uit van een meerhoofdig bestuur (Morison 1940:57, Watson 1992:136). Toen de nieuwe wet op het dorpsbestuur van 1979 werd geïmplementeerd nam met de consolidering en institutionalisering van de centrale macht van het Suharto bewind en de Golkarpartij op het platteland in de jaren tachtig van de vorige eeuw ook de macht van het dorpshef, de *kepala desa*, vis-à-vis de *adat*bestuurders in de lokale politieke arena toe. De standaardisering van de (Javaanse) *desa* als bestuursmodel door heel Indonesië droeg hieraan bij. In 1990 was de macht van de 'overheid' tegenover die van de 'adat' in het lokale bestuur van de *desa* van Hiang hierdoor relatief groot. Ook omdat *adat*bestuurders vaak directe of indirecte belangen hadden in de fondsen en banen van de overheid. In het *adat*college van de *desa* Koto Baru Hiang hadden in 1990 bijvoorbeeld naast drie *fulltime* boeren ook drie leraren, twee ambtenaren en één gepensioneerde militair zitting. Met de ineensstorting van het Suharto regiem in 1998 lijkt een einde gekomen aan de vanzelfsprekende verstrengeling van 'staat' en 'adat' en vooral ook aan de

³⁰ Een illustratie van deze ongewisheid is mijn tevergeefse speurtocht naar de locatie van de *sko* van Koto Baru Hiang. Niemand in Koto Baru Hiang kon een bevredigend antwoord geven op de vraag waar de verzameling van erfvoorwerpen van de *desa* was (gebleven).

onderschikking van 'adat' aan 'overheid' op lokaal niveau. Tijdens het veldwerk in 1999 was het nog ongewis welke gevolgen de grote veranderingen in de nationale en in mindere mate in de provinciale en regionale politieke arena voor het dorp zouden hebben. Die veranderingen betroffen vooral de bestuurlijke verhoudingen en de geldstromen tussen centrum, provincie en de districten.³¹ Anders dan bijvoorbeeld in West Sumatra, waar in de jaren tachtig de *nagari* in kleinere *desa* waren opgesplitst die vanaf 2000 weer zouden worden samengevoegd (F. and K. von Benda-Beckmann 2004), was er in Kerinci geen initiatief en ook geen aanleiding tot een radicale herziening van het dorpsbestuur.

Door de recente wijzigingen in de nationale politiek en de roep om decentralisatie van macht en fondsen kan de indruk ontstaan dat in de *desa* van Kerinci het overheidsbestuur en het *adat*bestuur altijd tegenover elkaar staan of tot voor kort hebben gestaan. Hoewel er zeker sprake is van twee te onderscheiden circuits van bestuur die hun legitimiteit ontleenen aan verschillende machtsbronnen, is dit toch slechts tot op zekere hoogte het geval. 'Overheid' en 'adat' mogen in aard, organisatie, reikwijdte en doelstelling namelijk van elkaar verschillen, in de bestuurspraktijk zijn zij met elkaar verweven. De *kepala desa* is voor de uitvoering en lokale legitimering van overheidsbeleid afhankelijk van de *adat*bestuurders en de laatsten weten zich als wisselgeld voor de tentoongespreide loyaliteit graag geruggensteund door de overheid bij de continuïteit van de aan hun ambt verbonden politieke, economische en ceremoniële voordelen. Hierbij komt dat door het proces van staatsvorming van de afgelopen eeuw voor de bewoners van Hiang de functie van *kepala desa* inmiddels meer legitimiteit heeft verworven naast die van het *adat*bestuur. De lokale verstrengeling van overheid en *adat* was aanvankelijk zelfs zo groot dat de *kepala desa* in de koloniale tijd in de regel werd gekozen door en uit het midden van de *adat*bestuurders (Morison 1940:51). Met deze traditie werd pas in de jaren tachtig met de introductie van de *desa* en de *kepala desa* gebroken. Toch waren ook in 1990 de secretaris en tevens de waarnemend *kepala desa* van Koto Baru Hiang en de *kepala desa* van Hiang Tinggi als *adat*bestuurder (*depati*) opgenomen in het *adat*bestuur van hun *desa*. Ook op andere bestuursniveaus bestaat er in Hiang een grote vermenging van 'overheid' en 'adat'. In 1990 werden de volksvertegenwoordigende raden (LKMD en LMD) in Koto Baru Hiang bijvoorbeeld gedomineerd door verwantschapsleiders van lagere rang.

Met de koloniale en postkoloniale ontwikkeling van een duaal *desa*bestuur is in de loop der tijd ook een zekere taakverdeling ontstaan tussen de twee bestuurscircuits. De koloniale en later de nationale overheid hebben met de instelling van het *desa*bestuur de lokale eindregie willen voeren over zulke uiteenlopende zaken als gezinsplanning, gezondheidszorg, huwelijksregistratie, agrarische productie, belastingheffing en onderwijs. Een aantal meer specifieke taken zoals geschilbeslechting bij conflicten over landbouwgrond, het beheer van het bos, de reproductie van de lokale orde en de waarden in *adat* en de mobilisatie van de bevolking voor publieke werken en het dagelijkse beheer van het grondgebied heeft de overheid echter in eerste instantie altijd beschouwd als de competentie en de plicht van het lokale *adat*bestuur.

Door het duale bestuur heeft het *desa* begrip in Hiang naast een *adatkundige* ook een staatkundige betekenis gekregen. In de meeste zaken maakt dit geen verschil. Als benoemer van een bepaald territorium bestaat er in Hiang en ook in de andere dorpen van Kerinci bijvoorbeeld géén verschil tussen het *adat*rechtelijke en staatkundige begrip *desa*. Als het gaat om de vraag welke personen nu wel en niet tot een bepaalde *desa* behoren dan loopt het begrip *desa* zoals dat door de overheid en door het *adat*bestuur wordt gebruikt echter niet meer synchroon. Want terwijl de *kepala desa* optreedt namens alle ingezetenen van de *desa*, is de lokale zeggenschap van de *adat*bestuurders feitelijk begrensd tot de genealogisch met de gemeenschap verbonden ingezetenen. In Hiang maakt dit verschil in praktijk niet zoveel uit omdat het aantal vreemdelingen in het dorp beperkt is. In sommige andere dorpen in Kerinci is het aantal vreemdelingen veel groter. In 1990 woonden in Hiang in totaal 950 gezinnen waarvan 56 gezinshoofden werden

³¹ Zie over de decentralisatie in Indonesië in het algemeen: Sakai Minako (2002) en Schulte-Nordholt and Gusti Asnan (2003).

aangemerkt als vreemdeling. Het ging hier in de meeste gevallen om Minangkabau, die de laatste decennia vrijwel allemaal in de *desa* Koto Baru Hiang zijn komen wonen. Deze mensen, meest handelaren en winkeliers, behouden ondanks de vaak intensieve persoonlijke relaties met dorpingen en ondanks het feit dat ze soms zelfs in Hiang zijn geboren, voor de dorpingen de vreemdelingenstatus zolang ze niet huwen met iemand uit Hiang. Hierdoor zijn ze ook geen lid en vallen ze buiten de jurisdictie van, in dit geval, de *adat*gemeenschap Koto Baru Hiang. Tenminste, in het inheemse *desa* begrip zoals dat door de bewoners van Koto Baru wordt gehanteerd. Want in het door de overheid gebruikte *desa* begrip, in de zin van gemeente, wonen deze mensen niet alleen in Koto Baru Hiang maar zijn ze ook inwoner (*penduduk*) van Koto Baru met alle daaraan verbonden gebruikelijke rechten en plichten en ressorteren deze mensen evengoed onder dezelfde *kepala desa*. Mede doordat de meeste vreemdelingen zich nauwelijks bemoeien met de landbouw en zichzelf zien als tijdelijke gastondernemers in een andere branche is hun verblijf in Koto Baru Hiang niet vertaald in politieke macht.³² Politieke participatie via het op (aan-) verwantschap gebaseerde systeem van genealogisch leiderschap is voor vreemdelingen daarom uitgesloten. Voor de geboren en getogen Hiangers daarentegen is deelname aan de verwantschappelijke leiderschapshiërarchie nog steeds een gangbare route naar politieke invloed en status in de *desa*.

³² Binnen de huidige verhoudingen is het vrijwel ondenkbaar dat een Minangkabau of Javaan *kepala desa* zou worden. Ook in de twee (feitelijk in elkaar geschoven) adviserende kamers van de volksvertegenwoordiging, de LKMD (*lembaga Ketahan Masyarakat Desa*) en de LMD (*Lembaga Masyarakat Desa*) in Koto Baru Hiang was in 1990 geen enkele vreemdeling vertegenwoordigd. Alle 67 zetels verdeeld over de verschillende sekties (opbouw, veiligheid, gezondheid, etc.) en vertegenwoordigende groepen (jongeren, intellectuelen, vrouwen, geestelijke leiders) van de LKMD en LMD in Koto Baru werden in 1990 bezet door *orang asli*, door personen uit de *adat*gemeenschap.

3

Landbouw: Kerinci en Hiang

Landbouw

In Kerinci is landbouw veruit het belangrijkste middel van bestaan.³³ Doordat ook de meeste ambtenaren en handelaren in Kerinci op de een of andere manier bij de agrarische productie zijn betrokken is Kerinci een echt boerengebied. Dit wil overigens niet zeggen dat alle huishoudens in Kerinci hun inkomens volledig uit het boerenbedrijf halen. Veel huishoudens of gezinnen verdienen hun inkomen juist door een combinatie van werkzaamheden in en buiten de landbouw.³⁴ Wel is landbouw voor de meeste gezinnen de belangrijkste bron van inkomsten

Hoe er in Kerinci wordt geboerd is in de eerste plaats afhankelijk van de plaats. Het dal zelf is vrijwel uitsluitend in gebruik voor de rijstbouw op kunstmatig bevoeide velden (*sawah*). Ook in de kleinere zijdal en langs rivieroeveren liggen *sawah*. In de heuvels rondom het dal overheerst de regenafhankelijke landbouw. Naast de verbouw van éénjarige voedselgewassen zoals mais, aardappelen, pepers en groenten op 'droge', dat wil zeggen niet of nauwelijks bevoeide, akkers (*ladang*) vinden we hier met name boomgaarden (*kebun*) met een meerjarige aanplant van koffie, kaneel, rubber, kruidnagel en allerlei vrucht- en houtbomen en daarnaast ook gespecialiseerde koffie en kaneelplantages. Aansluitend hierop en dieper in de bergen volgt het bos (*hutan*). Het bos strekt zich vanuit de vallei naar alle kanten uit en is leverancier van kruiden, hout, zaailingen, hars, rotan en wild en dient tevens als legale en illegale ontginningsreserve voor de landbouw. Legale ontginningen zijn ontginningen op bosgrond buiten het nationale park Kerinci Seblat. Illegale ontginningen zijn in het park aangelegde *ladang* en *kebun* (zie: hoofdstuk vier).

³³ Van de 66.000 huishoudens in Kerinci in 1988 stonden er bijvoorbeeld 59.000 (89%) te boek als boer (BPS 1988:43). Van de gezinshoofden in de dorpen Selampaung, Masgo en Pelompek in Kerinci was respectievelijk 97%, 96% en 91% boer (Burgers 2004:81).

³⁴ In statistieken en overzichten worden de begrippen gezin (*keluarga*) en huishouden (*rumah tangga*) in Indonesië vaak naast en door elkaar gebruikt. In Kerinci levert dit weinig problemen op, omdat men met *keluarga* en *rumah tangga* meestal hetzelfde bedoelt: ouders met kinderen. Wel wonen in Kerinci vaak meerdere aan elkaar verwante gezinnen onder een dak en is de gezinssamenstelling door de tijd flexibel. Niet alleen omdat kinderen het ouderlijk huis verlaten maar ook door de (tijdelijke) inwoning van andere familieleden of vrienden.

Het grondgebied van het district Kerinci bestaat voor 60% uit bos, voor 30% uit landbouwgrond en voor 10% uit water en verwoeste gronden. Verwoeste gronden zijn in Kerinci ontstaan door landbouw op te steile hellingen en bodemerrosie. Van de in totaal 107.125 hectares landbouwgrond in Kerinci is 18% in gebruik voor de irrigatie-rijstbouw (*sawah*) en 82% voor de regenafhankelijke landbouw (*ladang* en *kebun*). Van het 'droge' areaal is 77% in gebruik voor de teelt van boomgewassen in *kebun* (Aumeeruddy *et al* 1992:214).

In Indonesië wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen het 'natte' en Javaans/Balinese type van intensieve irrigatie-rijstbouw en het 'droge' type van extensieve regenafhankelijke landbouw. Dit onderscheid is voor Kerinci niet relevant.³⁵ Karakteristiek voor de landbouw in Kerinci is namelijk dat zowel 'natte' en 'droge' landbouw naast elkaar bestaan in een gemengde bedrijfsvoering. De aard van de mix verschilt per gezin, plaats, streek en periode. Dit houdt in dat de meeste boeren in Kerinci in de een of andere verhouding tegelijkertijd rijst verbouwen op bevoeide velden (*sawah*), groenten en secundaire voedselgewassen verbouwen op regenafhankelijke akkers (*ladang*) en vooral ook kaneel-, koffie- en vruchtbomen planten in boomgaarden (*kebun*). Daarnaast wordt dit 'gemengde bedrijf' vaak aangevuld met het verzamelen van bosproducten en met het hoeden van kippen, geiten, runderen en waterbuffels.

De gemengde bedrijfsvoering vormt het traditionele grondpatroon van landbouwbeoefening in Kerinci en is in zijn hedendaagse commerciële en zelfvoorzienende varianten nog steeds het meest verspreide landbouwtype in de vallei. Hoe dit gemengde bedrijf precies gestalte krijgt verschilt per dorp en streek. Beslissende factoren zijn hierbij de lokale grondgebruiksmogelijkheden, de lokale geschiedenis van specialisaties, de uitgestrektheid van het grondgebied van een gemeenschap, de geografische ligging ten opzichte van de hoofdplaats Sungai Penuh en andere markten, de lokale bevolkingsdruk en de ontwikkeling van marktprijzen. Tegen de achtergrond van deze belemmeringen en mogelijkheden zullen boerengezinnen echter steeds zoveel mogelijk proberen om met het oog op de dagelijkse behoefte aan geld en voedsel en winsten op langere termijn een werkbaar balans te vinden tussen de verschillende elementen in de gemengde bedrijfsvoering: rijstvelden waarborgen de voedselproductie, *ladang* leveren secundaire voedselgewassen en commerciële groenten en de aanplant van boomgewassen in de *kebun* levert geld op termijn.

In zijn meest diverse en uitgebreide vorm concentreert de gemengde bedrijfsvoering zich in de dorpen op de rand van de centrale hoogvlakte.³⁶ In de kom van het dal zijn boeren meer exclusief gericht op de verbouw van rijst. Hoewel ook hier boeren boomgaarden bezitten in nieuwe en verder weg gelegen ontginningsgebieden. In de beide heuvellandschappen ten Noorden en Zuiden van de hoogvlakte ligt het zwaartepunt juist op de 'droge' landbouw. Daarnaast zijn er hier ook gespecialiseerde gezinsbedrijven waar uitsluitend voedselgewassen en groenten verbouwd worden. De grootste concentratie van kaneelboomgaarden in Kerinci vinden we in de zuidelijke heuvels aan de andere kant van de hoogvlakte. Kaneel (*cinnamon burmanii*) ook wel *casia vera* of *kulit manis* genoemd is sinds de jaren tachtig het belangrijkste handelsgewas van Kerinci en vormt samen met koffie vaak de hoofdmoot van de aanplant in de boomgaarden. In Kerinci worden zowel snelrijpende als inheemse en langzaam rijpende rijstvariëteiten geplant. In Hiang wordt op vrijwel het gehele geïrrigeerde areaal tweemaal per jaar de snelle rijst geoogst. In andere dorpen in Kerinci is dit niet steeds het geval. Met de teelt van koffie en kaneel wordt in Kerinci het meeste geld verdiend en is ook het grootste landoppervlak gemoeid. Toch is niet de teelt van boomgewassen maar het gemengde

³⁵ Het is trouwens maar de vraag of deze tweedeling over het algemeen wel zo relevant is. Ook op Java is bijvoorbeeld de niet-bevoeide en extensieve berglandbouw van veel groter belang dan vaak wordt verondersteld (Palte 1989, Nooteboom 2003:97). Daarnaast bestaan er door de hele archipel allerlei mengvormen en combinaties van droge en natte en intensieve en extensieve landbouw.

³⁶ Beschrijvingen over de aard van dit type van gemengd bedrijf in Kerinci bestaan er voor de dorpen Jujun, Keluru, Semerap en Lempur in Zuid Kerinci (Aumeeruddy *et al* 1992), voor de gemeenschap Koto Lebu Tinggi in Noord Kerinci (Belsky 1991), voor het dorp Pondok Tinggi bij Sungai Penuh (Watson 1992) en voor de dorpen Selampaung, Masgo en Pelompek in Zuid en Noord Kerinci (Burgers 2004). Ook in het dorp Hiang is het gemengde 'nat-droog' bedrijf standaard.

sawah/ladang/kebun bedrijf het belangrijkste middel van bestaan in Kerinci. Wanneer bevolkingsgegevens en landbouwgegevens op elkaar worden betrokken dan is naar schatting 40% van de boeren in Kerinci betrokken bij de gespecialiseerde teelten van boomgewassen en groenten en 60% bij de gemengde landbouw.³⁷

Sawah, ladang en kebun

De huidige gemeente rijst-boomgaard of *sawah-kebun* landbouw in Kerinci zou zich in de tweede helft van de 19e eeuw hebben ontwikkeld uit een ander type van zelfvoorzienende, gemengde landbouw (Belsky 1991:76-124). In dit oudere landbouwsysteem nam de extensieve *ladang* of 'swidden' verbouw van voedselgewassen aanvankelijk een belangrijke plaats in naast de irrigatie-rijstbouw.³⁸ Zo zou de huidige gemengde *sawah-kebun* landbouw in de loop van de 19e eeuw zijn ontstaan uit een zelfvoorzienend *sawah-ladang* systeem. In dit oudere gemengde bedrijf waren de boomgaarden met hun handelsgewassen onbelangrijk en lag de nadruk op de voedsellandbouw met aan de ene kant de irrigatie-rijstbouw en aan de andere kant de extensieve 'swidden' (*ladang*) verbouw van mais, rijst en knolgewassen op tijdelijke akkers (Belsky 1991:76-124). Belsky benadrukt hiermee het belang van de 'droge' voedsellandbouw en hiermee het extensieve systeem van tijdelijke akkers ('shifting cultivation' of 'swidden') in Kerinci aan het begin van 19e eeuw. Door de externe vraag naar meerjarige handelsgewassen zoals bijvoorbeeld koffie zou dit dubbele voedselsysteem in de tweede helft van de 19e eeuw zijn verlaten. Het eerste gevolg hiervan was dat de *ladang* voedselproductie op de tijdelijke akkers in de heuvels vrijwel volledig werd overgeheveld naar de permanent gebruikte en geïrrigeerde velden, de *sawah*, in de rivierdalen. Het tweede effect was dat de *ladang*, door de aanplant van bomen, van tijdelijke akkers werden getransformeerd in permanente boomgaarden (*kebun*).

Twijfelachtig aan dit door Belsky geschetste scenario is het veronderstelde belang van de *ladang* voedsellandbouw aan het begin van de 19e eeuw in Kerinci. Vanuit een evolutionair perspectief is het aannemelijk dat de 'swidden' voedselverbouw in het algemeen vooraf gaat aan het meer intensieve en technologisch meer geavanceerde systeem van irrigatie-rijstbouw.³⁹ Er is echter weinig aanleiding om te veronderstellen dat deze overgang zich in Kerinci in de vorige eeuw heeft voltrokken. Bovendien is het de vraag of een dergelijke overgang van extensieve 'droge' naar intensieve 'natte' systemen van voedsellandbouw in Kerinci sowieso wel ooit heeft plaatsgevonden. Het is namelijk helemaal niet uitgesloten dat de eerste kolonisten in Kerinci van meet af aan de irrigatie-rijstbouw in het dal hebben geïntroduceerd. Belsky ontkent het bestaan van de bevoelde rijstbouw aan het begin van de 19e eeuw in Kerinci overigens niet. Het is echter onduidelijk hoe belangrijk de door Barnes en Campbell beschreven *ladang* voedsellandbouw aan het begin van de 19e eeuw feitelijk was. De door Belsky (1991:79-82) gepresenteerde observaties van de beide Engelsen geven hierover in ieder geval geen uitsluitsel. De tekstfragmenten tonen slechts dat de bewoners van Kerinci in die tijd

³⁷ In 1988 woonden in het centrale dal, waar het gemengde bedrijf algemeen is, 165.000 mensen (BPS 1988: tabellen 34,42) en in de heuvels van Noord en Zuid Kerinci, waar de boomteelt domineert, 116.000 mensen. Dit zou betekenen dat ongeveer 60% van de bevolking van Kerinci een gemengd bedrijf voert en 40% van de boeren zich voornamelijk toelegt op de productie van koffie en kaneel. Waarschijnlijk dient deze verhouding nog te worden bijgesteld ten gunste van het gemengde bedrijf, want in het Noorden en Zuiden bestaan rond de oude dorpen Siulak en Lempur ook betrekkelijk grote rijstarealen.

³⁸ Belsky (1991) trekt deze conclusie uit een vergelijking van tekstfragmenten uit de 19e eeuw. De eerste bron betreft de observaties van de Engelse ontdekkingsreizigers Barnes en Campbell die Kerinci respectievelijk in 1803 en 1818 bezochten (Marsden 1811). De tweede bron bestaat uit rapporten van Nederlandse bestuursambtenaren, die in de tweede helft van de 19e eeuw gestationeerd waren in de kustplaatsen Muko-Muko en Indrapura en die systematisch informatie verzamelden over uit Kerinci aangevoerde landbouw- en bosproducten (Kooreman 1893, Klerks 1897)

³⁹ Burgers (2004:57) verklaart de snelle teruggang van het aandeel van 'swidden' rijstbouw in West en Noord Sumatra na 1880 uit de veel oudere traditie van sedentaire rijstbouw op de vulkanische bodems van wijde valleien, zoals Kerinci, in de Bukit Barisan.

zowel bedreven waren in 'natte' als in de 'droge' voedsellandbouw. Over het relatieve belang van beide systemen in de voedselvoorziening wordt niets gezegd. Het lijkt mij dan ook te gehaast om op grond van deze informatie te concluderen dat de *ladang* voedsellandbouw aan het begin van de 19e eeuw uitgebreider en belangrijker was dan aan het einde van de 19e eeuw. Als er al iets opvalt in de beschrijvingen van Barnes en Campbell dan is dat eerder het tegenovergestelde, namelijk, dat de irrigatie-rijstbouw in Kerinci aan het begin van de 19e eeuw blijkbaar eveneens (reeds) algemeen was. Op grond hiervan alleen al is het twijfelachtig of aan de 'swidden' verbouw van voedsel een prominente plaats moet worden toegekend in de vroeg 19e eeuwse landbouw van Kerinci. Een ander onduidelijk punt is of de door Barnes en Campbell beschreven 'swidden' landbouw wel onderdeel vormde van een systeem van extensieve voedsellandbouw. Wellicht meenden de beide Engelsen, dat de door hen waargenomen *ladang*verbouw van eenjarige voedselgewassen een permanent systeem van 'swidden' voedselverbouw vertegenwoordigde. Wat de beide ontdekkingsreizigers zagen of hebben opgetekend kan echter evengoed een fase zijn geweest in de *ladang-kebun* levensloop die ook nu nog algemeen is in Kerinci.

De *ladang-kebun* cyclus in Kerinci bestaat hieruit dat op nieuw ontgonnen bospercelen in afwachting van de latere uitgroei van de geplante bomen eerst voor een periode van drie tot vijf jaar eenjarige voedselgewassen worden verbouwd. Wanneer de bomen na enkele jaren zijn uitgeschoten transformeert de *ladang* langzaam in een boomgaard (*kebun*). De verbouw van eenjarige voedselgewassen tussen de bomen wordt dan gestaakt. Veel *ladang* in Kerinci zijn dus tijdelijk van aard en ontpoppen zich later tot boomgaarden. De inrichting van de boomgaarden varieert van plantageachtige en gespecialiseerde koffie/kaneelboomgaarden tot gemengde bosboomgaarden waarin naast commerciële boomgewassen ook houtbomen en vruchtbomen worden geplant.⁴⁰ Hoe lang de boomgaarden in productie blijven is afhankelijk van de aanplant en de prijsontwikkeling van specifieke boomgewassen. In het klassieke model dat in Kerinci aan de rand en in het bos nog steeds gangbaar is worden de boomgaarden na een periode van 5 tot 7 jaar weer verlaten en verwilderen deze weer tot (secundair) bos. Veel vaker blijven boomgaarden in het boomgaardengebied door de tijd echter in gebruik met tussenliggende periodes van braakligging en met vervanging van de aanplant.

Een ander punt is dat de geschetste overgang van de verbouw van voedselgewassen op *ladang* naar handelsgewassen in *kebun*, welke volgens Belsky in de tweede helft van de 19e eeuw wordt veroorzaakt door de buitenlandse vraag naar ondermeer koffie uit Kerinci, moeilijk voorstelbaar is vanwege de aard van de boomgaarden in Kerinci. Wanneer het type boomgaard in Kerinci nader wordt beschouwd is het namelijk veel aannemelijker dat deze boomgaarden al lang bestonden voordat de productie van handelsgewassen op gang kwam. De boomgaarden in Kerinci behoren tot het type van gemengde boomgaarden (*kebun campuran*). Dit houdt in dat in de boomgaarden in Kerinci niet alleen kaneel, koffie of bijvoorbeeld kruidnagel worden geteeld, maar dat tussen deze handelsgewassen aanleverende bomen ook allerlei andere bomen worden geplant die vanwege hun vruchten of hout voor de zelfvoorziening of lokale markt van belang zijn. Bovendien staan tussen geplante bomen in de boomgaarden ook bosbomen die spontaan in de *kebun* ontkiemen. De boomgaarden in Kerinci hebben daardoor een bos-achtig uiterlijk. Kenmerkend voor deze bosboomgaarden, of dit systeem van 'agroforestry', is dat ondanks de aanplant van handelsgewassen veel boomgaarden juist nadrukkelijk ook een zelfvoorzieningsbestemming hebben: vruchten, bladeren, bloesem, bast, harsen en jonge spruiten worden gegeten of verwerkt tot medicijnen of tot rituele en magische middelen en het hout wordt gebruikt voor de bouw en voor brandhout.⁴¹ Ook in de meest gespecialiseerde boomgaarden in Zuid Kerinci die louter voor de productie voor de buitenlandse markt worden aangelegd wordt een minimum variant van

⁴⁰ In Kerinci kunnen van Noord naar Zuid zes regionale landbouwsystemen met de daarbij behorende verschillende typen van boomgaarden worden onderscheiden (Aumeeruddy et al 1992:47-49).

⁴¹ Voor een gedetailleerde studie naar de zeer gevarieerde samenstelling van de boomgaarden in Kerinci en de verschillende subsistentiële, medicinale, rituele en commerciële bestemmingen van de boomgewassen in Kerinci, zie: Aumeeruddy et al 1992.

dit 'agroforestry' systeem toegepast waarbij koffie, kaneel en banaan door elkaar worden geplant. Deze zelfvoorzieningsbestemming van veel producten uit de boomgaarden is een bijkomende reden om te veronderstellen dat de *kebun* van Kerinci niet pas zijn ontwikkeld naar aanleiding van de externe vraag naar specifieke boomgewassen in de tweede helft van de 19e eeuw. Waarschijnlijk is dat dit type van *kebun* in Kerinci reeds bestond vóór de introductie van specifieke boomgewassen voor de export zoals koffie in de tweede helft van de 19e eeuw.⁴² Waarschijnlijk is met de externe vraag naar commerciële handelsgewassen in de 19e eeuw alleen het aandeel van deze voor de export bestemde gewassen in de boomgaarden toegenomen en is het totale boomgaardenareaal uitgebreid. De gedachte dat de 'swidden' of *ladang* voedsellandbouw in Kerinci eigenlijk nooit van groot belang is geweest en dat het gemengde type van irrigatielandbouw en de aanleg van boomgaarden al vroeg in de geschiedenis het basis landbouwtype van Kerinci vormde, spoort ook beter met de lokale overlevering, waarin een ondubbelzinnige samenhang wordt verondersteld tussen voorouders en irrigatierijstbouw. Op grond hiervan schat Watson bijvoorbeeld dat de traditie van 'natte' rijstbouw in Kerinci waarschijnlijk al zo'n 500 jaar oud is (Watson 1992:13). Ook in het dorp Hiang is men ervan overtuigd dat de voorouders op de eerste plaats 'natte' rijstboeren waren.⁴³ Anders dan Belsky ben ik dan ook geneigd te geloven dat de 'swidden' of *ladang* voedsellandbouw in Kerinci nooit van meer dan additioneel belang is geweest en dat de huidige gemengde *sawah-kebun* landbouw in Kerinci zijn oorsprong vindt in een tijd die veel verder terug ligt dan de 19e eeuw. Hoe dan ook, met de teelt van koffie aan het einde van de 19e eeuw werd de landbouw in Kerinci voor het eerst betrokken bij de productie van handelsgewassen voor externe markten en werden de *kebun* vanaf die tijd voortaan mede ingericht voor de teelt van buiten het dal gewaardeerde, commerciële boomgewassen. Na 1903 kwam de productie van handelsgewassen pas goed op gang.

De 20^e eeuw

Door de hoogte en ligging waren de Nederlanders niet van plan de landbouw van Kerinci te reorganiseren rondom een door Europese bedrijven gedomineerde plantage-economie. In overeenstemming met de 'nieuwe' koloniale politiek aan het begin van de 20^e eeuw ging werd in Kerinci evenmin nog over gegaan tot een beleid van gedwongen verbouw van gewassen, zoals eerder in het zogenaamde cultuurstelsel. Tegen de tijd dat de Nederlanders zich in Kerinci installeerden was dit dwangbeleid reeds op zijn retour en werd de verplichte verbouw van bepaalde handelsgewassen niet meer overwogen. Wat de Nederlanders met Kerinci voorhadden was iets anders: zij wilden de bestaande voornamelijk zelfvoorzienende kleine boerenproductie in het dal intact laten maar ten behoeve van de koloniale schatkist en particuliere winsten reorganiseren in een commerciële productie voor externe, (inter)nationale markten. De grondgedachte was dat met de juiste aansturing en infrastructuur de boeren van Kerinci vanzelf zouden worden overgehaald tot een meer commerciële productie. Op basis van de ervaring die er was met de uit Kerinci afkomstige handelaren aan de Westkust en op grond van de aan de bewoners van Kerinci toegekende 'mentale huishouding' waren de Nederlanders ervan overtuigd dat de boeren, eenmaal op weg geholpen en bijgestuurd door de juiste financiële prikkels en belastingen, vanzelf hun productie en bedrijfsorganisatie zouden

⁴² Als vertaling van het begrip *kebun* verkies ik het begrip 'boomgaard' boven dat van het in de koloniale tijd gebruikelijke begrip 'tuin'. De reden hiervoor is dat het huidige begrip tuin in het Nederlands nog nauwelijks verwijst naar agrarische productie. Ook verwijst het begrip (bos)boomgaard beter naar de bosachtige opbouw van de *kebun* in Kerinci.

⁴³ Dit betekent overigens niet dat de extensieve braaklandbouw ('swidden-fallow', 'slash and burn', 'shifting cultivation') in Hiang en in Kerinci op zichzelf onbekend of onbelangrijk is. Verder weg gelegen boomgaarden aan de rand of in het bos worden in Kerinci vaak op een 'swidden' manier aangelegd, onderhouden en uiteindelijk verlaten. Waar het hier om gaat is dat dit type van landbouw in Kerinci echter weinig van doen heeft met de productie van voedsel. Het uiteindelijke doel is de teelt van commerciële boomgewassen.

bijstellen in commerciële richting.⁴⁴ Om dit te bereiken werd een bestuurlijke infrastructuur gecreëerd die de veiligheid van alle inwoners in het dal moest waarborgen en die ondermeer ten behoeve van de voor de productie noodzakelijke 'rust en orde' een einde maakte aan oude tussendorpse conflicten. Daarnaast werden wegen, dammen, irrigatiekanalen en markthallen gebouwd, werden herendiensten gevorderd en werd een algemeen stelsel van hoofdelijke belasting ingevoerd (Watson 1984:34,5).

Het landbouwbeleid van de Nederlanders was aanvankelijk zeker niet alleen gericht op vergroting van de 'droge' agrarische productie. Want hoewel de Nederlanders voor de inlijving vooral met bewoners van Kerinci aan de Westkust te maken hadden gehad die handelden in koffie en tabak, wist men ook toen al dat de boeren in Kerinci primair 'natte' rijstbouwers waren. Klerks roemt in zijn rapport zelfs de opvallende 'bedrevenheid' van de mensen uit Kerinci die te Muko-Muko werden gecontracteerd voor de aanleg van 'waterleidingen' (Klerks 1897:93). Over de rijstopbrengsten in Kerinci schrijft dezelfde auteur: "Aan deze cultuur wordt veel zorg besteed, zoodat, behoudens plaatselijke uitzonderingen, de oogst ruim voldoende is om steeds zonder invoer van elders in eigen behoefte te voorzien" (Klerks 1897:94). Wat de Nederlanders niet hadden voorzien was de overvloed aan rijst die in het dal werd aangetroffen. De rijstschuren (*bilik*) bleken 'boordevol' terwijl niet eens het volledige *sawah* areaal werd benut (Van Aken 1915:19). Er werd berekend dat de totale surplusproductie in 1923 een half miljoen *pikul* groot moest zijn (Schrieke 1955:99) en dat in totaal 1 miljoen *pikul*, ofwel 62,5 miljoen kilo rijst in de schuren lag opgeslagen (Watson 1984:41). Een ongelooflijke hoeveelheid die in een halve eeuw was opgespaard. Door de slechte verbindingen was deze rijst nooit uitgevoerd. Bulktransport vanuit Kerinci werd pas mogelijk en rendabel met de openstelling van de weg tussen Sungai Penuh en Tapan in 1923, de westelijk bergweg.

Naast deze belemmering was er volgens Watson ook een andere reden voor de geringe uitvoer van rijst uit Kerinci. In tegenstelling tot andere gewassen werd rijst in Kerinci namelijk niet beschouwd als een vrij verhandelbaar goed: '...there was a great reluctance on the part of the peasants themselves to part with their rice...' (ibid:42). Hoewel Watson en andere auteurs geen verdere uitleg geven aan deze cultuur van rijst oppotten in Kerinci lijkt het vanzelfsprekend dat deze mede het gevolg was van een door de boeren van Kerinci gevoerde zekerheidspolitiek. Niet alleen zorgen gevulde rijstschuren voor gevulde magen in tijden van misoogsten, maar waarschijnlijk vormden de opgeslagen rijstvoorraden ook belangrijke vermogens in de nog nauwelijks gemonetariseerde samenleving van Kerinci. Een aanwijzing hiervoor vinden we in het oude en niet langer geldende 'erfrecht' van Kerinci waarin rijstschuren als een aparte vermogenscategorie werden onderscheiden (Morison 1940:92). Met de door de koloniale overheid afgedwongen en voor een deel door de boeren zelf aangegrepen mogelijkheid om de rijstvoorraden te verkopen in de jaren twintig verdween met de voorraden ook deze vermogenscategorie uit het vigerende erfrecht. In veel dorpen bestaan de ruitvormige rijstschuren nog steeds, maar deze zijn niet langer in gebruik voor de opslag van het belangrijkste voedselgraan in Kerinci. Sinds de jaren twintig verkopen de boeren hun overschotten meteen na de oogst.

De geschiedenis van de teelt van 'droge' gewassen in Kerinci laat zien dat de boeren van Kerinci met wisselend succes en met wisselende intensiteit vanaf de Nederlandse

⁴⁴ Observaties van het 'volkskarakter' van de bewoners van Kerinci leidde tot de volgende beoordeling: 'de Korintjiër', leek op de 'Minangkabause Maleier', maar dan 'minder hooghartig', 'goedaardig', 'zeer werkzaam' en 'hoogst spaarzaam tot op het gierige af'. Ook werden de bewoners van het dal beschouwd als 'achterdochtig', 'lafhartig' en zijnde personen die niet terugschrokken voor 'leugen en bedrog'. Maar omdat 'hij' ook beschikte over 'een gezond verstand' vonden 'nieuwigheden' gemakkelijk ingang en waren 'in hem' alle factoren aanwezig 'om zich economisch en intellectueel snel te ontwikkelen' (zie: Klerks 1897:50,1 en Van Aken 1915:5,60). Opmerkelijker nog dan het welhaast zoölogische perspectief op de 'psychische huishouding' van 'de inlander' is de dubbelhartige weerklank van de ethische politiek in deze beoordeling waarin milde verachting van de onderworpenen gepaard gaat met een nieuw vertrouwen in de ondernemingszin van de gekoloniseerden. (Overigens valt op dat de aard van de meeste (dis)kwalificaties evengoed lijken toegesneden op 'de' Nederlander.)

bezetting gewassen voor externe markten hebben geteeld. In de eerste drie decennia van deze eeuw werden in volgorde van belangrijkheid voornamelijk koffie, tabak en kaneel verbouwd (Van Aken 1915:19-23). Vooral de koffieteelt nam een hoge vlucht. Voor het eerst in de geschiedenis van Kerinci werd hierdoor regelmatig veel geld verdiend door de boeren. Omdat geld ook noodzakelijk werd voor het betalen van belastingen nam het gebruik van geld in de samenleving aan het begin van de eeuw snel toe.⁴⁵ Een ander effect van de koffieteelt was dat er soms grote arbeidstekorten ontstonden in de rijstbouw. Het koloniale bestuur zag zich zelfs genoodzaakt om de regionale voedselproductie veilig te stellen door op straffe van boetes een bewerkingsplicht van de rijstvelden in te stellen. Het succes van de koffiehausse en de daarmee samenhangende bedrijvigheid in Kerinci maakte op buitenstaanders zo'n indruk dat bestuurders geloofden ook in Kerinci getuige te zijn van een historische overgang en van een groots koloniaal experiment, waarbij het onder de bezielende leiding van het bestuur mogelijk was om voornamelijk zelfvoorzienende boeren in korte tijd te transformeren tot assertieve op de markt gerichte boeren ondernemers. De socioloog Schrieke verwoordde deze transformatie in Kerinci en in wijder West-Sumatra als volgt: 'Here we have to do with a revolution in spirit, similar to that of the early capitalist period in Europe, as indicated by Max Weber and Sombart. The 'economic mentality' has made its entry upon the scene', (Schrieke 1955:99).⁴⁶

Met de ineenstorting van de koffieprijsen in de jaren dertig in de nasleep van de grote economische depressie was het echter gedaan met de lucratieve koffieteelt in Kerinci. De commerciële aanmoedigingen verstomden, de grootse verwachtingen van het bestuur werden in de kiem gesmoord en de kapitalistische geest vervluchtigde. Veel dalbewoners werden individueel het slachtoffer van de economische machten en krachten buiten het dal die hen tot dan toe zo gunstig gezind waren geweest. Alleen doordat niet alle kaarten op de productie van handelsgewassen waren gezet was het mogelijk om snel terug te schakelen in de lagere versnelling van de gemengde en grotendeels zelfvoorzienende *sawah-kebun* landbouw waarmee hongersnood en collectieve rampspoed werden vermeden (Watson 1984:41-45; Belsky 1991:107-113). Ook het koloniale bestuur greep in en stelde de rijstbouw weer centraal in haar landbouwbeleid. In de jaren dertig werd door drooglegging van de moerassen in het midden van het dal en door de verlaging van het waterpeil in het Meer van Kerinci het *sawah* areaal aanzienlijk uitgebreid. Het boerenbelang – de aanwas van rijstgrond – was hierbij zo evident dat de koloniale overheid geen enkel probleem ondervond bij de rekrutering van arbeid in dit project (Watson 1984:43).

De Japanse bezetting van Kerinci tussen 1942 tot 1945 maakte een abrupt einde aan het koloniale tijdperk. Zijn de huidige meningen van oudere informanten over het

⁴⁵ Vóór de verovering en bezetting van Kerinci door de Nederlanders was de economie van Kerinci al gedeeltelijk gemonetariseerd. Aan de kust werden bewoners van het dal voor hun handelswaar aan het begin van de 19e eeuw uitbetaald in Mexicaanse en Chinese dollars en later in de eeuw in het gangbare Nederlands-Indische zilvergeld. Voor kleinere domestieke transacties gebruikte men in Kerinci *duit cincin* het zogenaamde 'ringetjes geld' als betaalmiddel. Dit waren koperen en soms zilveren ringen van verschillende grootte en gewicht (Kooreman 1893:186,7). Voor de wisselkoersen tussen dit inheemse betaalmiddel en de koloniale duiten aan het einde van de vorige eeuw, zie: Klerks 1897:111. Naast geld zijn rijst en goud altijd belangrijke betaalmiddelen geweest in Kerinci. Door de stabiliteit en duurzaamheid van de goudprijs werden transacties van grotere omvang of lange tijdsduur, zoals het verpanden van grond, tot in het midden van 20e eeuw meestal uitgedrukt in goudgewicht in plaats van in geld. Ook nu nog beleggen dorpelingen hun spaargeld graag in lijfsieraden die van vrijwel puur goud zijn vervaardigd. Bij aankoop van een gouden sieraad krijgt men in de goudwinkels van Sungai Penuh dan ook een kwitantie waarop niet alleen het geldbedrag maar ook het gewicht in goud van het voorwerp staat vermeld. De goudgewichtmaat heet simpelweg *mas* (goud). 1 *Mas* = 2,5 gram goud.

⁴⁶ In die tijd heerste de opvatting dat de nieuwe toekomst van de kolonie vooral buiten Java gestalte zou kunnen en moeten krijgen waar de landbouweconomie nog niet 'stagneerde' (Hüsken 1988). In het historische verlengde hiervan ligt de agrarische involutiethese van Geertz. Hierin vervult Kerinci een interessante bijrol als lichtend voorbeeld van een regio waar de landbouwontwikkeling juist niet 'in zichzelf keerde' (Geertz 1963).

Nederlandse koloniale bewind in Kerinci sterk verdeeld, over de Japanners heeft men unaniem geen goed woord over. Het enige beeld dat uit die tijd is blijven bestaan is dat van een militaire roofoconomie welke het dal in grote armoede heeft gestort. De Japanse bezettingsmacht vorderde alle rijstvoorraden, voerde de overschotten het dal uit om de legers te voeden en liet de boeren van Kerinci met lege schuren in 1945 achter. In de periode 1945-1970 kreeg de verbouw van handelsgewassen in de boomgaarden een incidenteel en grillig verloop wat het gevolg was van sterk fluctuerende marktprijzen en maatschappelijke instabiliteit. Na de overgave van de Japanners woedde eerst de onafhankelijkheidsoorlog tot 1949 en in het midden van de jaren vijftig raakten de bewoners van Kerinci betrokken bij de separatistische (PRRI) opstand in Sumatra die was gericht tegen het machtscentrum in Jakarta. Nadat de rebellerende gewesten onder curatele waren gesteld van Jakarta en de kruitdampen waren opgetrokken duurde het tot aan het einde van de jaren zestig voordat er in de boomgaarden van Kerinci weer handelsgewassen werden geteeld. In het midden van de jaren zestig vond pas een herstel plaats van de boomgewassenteelt. Deze periode viel samen met de hyperinflatie en de geldontwaarding aan het eind van het presidentschap van Sukarno. Huishoudens die in Kerinci op tijd hun geld hadden omgezet in kaneelboomgaarden profiteerden hiervan het meest doordat zij de kaneelvoorraden die zij eerder hadden gekocht van armere huishoudens pas weer te gelde maakten toen de prijzen weer aantrokken en de exporteconomie opleefde (Burgers 2004:71). Het 'nieuwe orde' regiem van president Suharto beoogde het platteland van Indonesië vanaf 1965 te stabiliseren door een einde te maken aan de honger en armoede op Java, door het land in zijn geheel onafhankelijk te maken van rijstimport en door de exportlandbouw de motor van plattelandsontwikkeling te maken. Hiertoe werden onder de regie van het ministerie van landbouw met zeer wisselend succes vijfjaren plannen uitgevoerd, waarvan het rijstintensificatie programma met zijn nieuwe rijstvariëteiten, kredieten en subsidies voor kunstmest en pesticiden het meest ingrijpende was. Ook in een aantal dorpen in Kerinci werd dit programma in navolging van Java in de jaren tachtig geïmplementeerd door de landbouwdienst. In Hiang werd tussen 1983 en 1990 op vrijwel het volledige rijstveldenareaal overgeschakeld naar snelrijpende rijstsoorten. Het nieuwe goud van Kerinci werd echter de teelt van kaneel dat vanaf de jaren tachtig veruit het belangrijkste exportgewas werd (Belsky 1991:115-118 en Aumeeruddy *et al* 1992). In de jaren negentig van de vorige eeuw werd er door stijgende rijstprijzen ook weer behoorlijk geld verdiend in de rijstbouw. Dit kwam goed uit voor de bewoners van Hiang want die zijn in hun gemengde *sawah-kebun* landbouw toch allereerst rijstboeren.

Klassenvorming

Wanneer we de landbouwgeschiedenis van Kerinci in de 20^e eeuw proberen te duiden vanuit het perspectief van sociaal-economische differentiatie dan moet in de eerste plaats worden geconstateerd dat er in Kerinci naast de gemengde rijst/groente/boomgewassen (*sawah/ladang/kebun*) landbouw een gespecialiseerde grootlandbouw is ontstaan rondom de productie van koffie en kaneel in Noord en Zuid Kerinci. In de kapitaalintensieve kaneelsector, die tot ontwikkeling kwam in de jaren zeventig en tachtig van de 20^e eeuw, heeft zich inmiddels een klasse van regionale grootgrondbezitters uitgekristalliseerd naast een klasse van dealbouwers. In de dorpen in de vallei, daarentegen, is de sociaal-economische ontwikkeling veel minder uitgesproken geweest. Hier bestaat de permanente klasse van grondbezitters nog onverminderd uit grote, middelgrote en kleine boeren die afhankelijk van individuele rijkdom en omstandigheden daarnaast ook pachter, dealbouwer en loonarbeider zijn. De ontwikkeling van het agrarisch kapitalisme in Kerinci volgt dus niet zondermeer het klassiek Marxistisch-Leninistische voorspellingsmodel waarbij de agrarische productiemiddelen (grond en kapitaal) zich ophopen in de handen van weinigen en de massa van de bevolking als (semi-) landloze arbeider met lege handen achterblijft. In ieder geval is in de dorpen, ondanks de commercialisering en de verzakelijking van productierelaties, de boerenstand in Kerinci de afgelopen eeuw geenszins vernietigd. De numeriek grote middengroep van kleine en middelgrote boeren is in Kerinci niet

uiteengevallen in (semi) grootgrondbezitters en (semi) loonarbeiders, zoals wel het geval is op de boeren kaneelplantages. Dit hoeft op zichzelf geen verbazing te wekken, want in de meeste kapitalistische samenlevingen hebben boeren familiebedrijven zich gehandhaafd, maar dan wel in de historische setting van mechanisering en de uitstoot van mensen uit de landbouw, de overgang naar industriële productie en van de ontwikkeling van een dienstenindustrie in de steden. Ook in Kerinci is er een uitbreiding geweest van de dienstensector maar dan wel op het basale niveau van een agrarisch gebied en een industriële ontwikkeling is uitgebleven. Er moeten dan ook andere verklaringen worden gezocht voor het voortbestaan van de boerenstand in Kerinci. Volgens Geertz (1963:116-123), die zich voor Kerinci en West-Sumatra baseert op Schrieke (1955) en die deze twee streken als één gebied en tegenhanger van 'involuerend' Java presenteert, werd de koloniale periode tussen ruwweg 1910 en 1930 in Kerinci gekenmerkt door de overgang van een grotendeels zelfvoorzienende landbouweconomie naar een kapitalistische economie die dreef op de productie voor de internationale agrarische koffiemarkt. Kenmerkend voor de productie van koffie en andere boomgewassen was dat deze in Kerinci buiten de rijstbouw plaatsvond in nieuw aangelegde boomgaarden, in het *ladang/kebun* systeem.

Een cruciale factor bij de vroeg twintigste eeuwse productie van handelsgewassen in Kerinci was dat er in deze periode in Kerinci nog genoeg ruimte op de dorpsgronden was om boomgaarden in de heuvels rondom de dorpen aan te leggen. Op de eerste plaats was er nog voldoende bos om te ontginnen vóór de grens met de door de Nederlanders aangewezen beschermde bosgebieden, de *hutan lindung*. Op de tweede plaats vonden deze bosontginningen niet plaats in een niemandsland of 'open access' gebied, maar op de dorpse grondgebieden, de *tanah ulayat*. Doordat de gemeenschappelijke dorpsgronden van verschillende gemeenschappen (*dusun*) min of meer evenredig verdeeld waren over het dal en doordat ieder volwassen ingezetene van een *dusun*, gesanctioneerd door het inheemse recht, een ontginningsrecht kon claimen op het grondgebied van de eigen *dusun*, vond de eerste stoot van agrarische warenproductie en commercialisering in Kerinci plaats in een gereguleerde en voor iedereen vrij toegankelijke sociale context. Als gevolg hiervan werden de koffie- en rubberaanplantingen min of meer gelijkmatig gespreid over de dorpsgronden in het dal en had vrijwel iedere dorpeling de mogelijkheid om een nieuwe *ladang/kebun* aan te leggen. De eerste fase van massale warenproductie en commercialisering in de geschiedenis van Kerinci ging dan ook niet gepaard met en was evenmin gebaseerd op de monopolisering van de productiemiddelen grond, arbeid en kapitaal door een kleine sociale klasse, maar juist op de aanwending hiervan door talloze familiebedrijven. Doordat rijk en arm in Kerinci betrokken werden bij de teelt van boomgewassen en de opbrengsten en verliezen van deze teelten over de hele bevolking werden gespreid ontwikkelde zich uit de voorheen zelfvoorzienende boerenstand een commerciële boerenstand, waarin de verschillen tussen arm en rijk en tussen het wel en niet bezitten van grond en arbeid weliswaar aanzienlijk, maar betrekkelijk en geleidelijk waren.

Een saillant gegeven hierbij is dat de ontginning golf en de aanleg van boomgaarden ten behoeve van de warenproductie in de eerste helft van de twintigste eeuw in Kerinci werd mogelijk gemaakt door het inheemse recht. Dit punt verdient extra aandacht omdat de gedachte maar al te vaak is dat commerciële ontwikkeling en warenproductie zich slecht verdragen met prekapitalistische productieverhoudingen en dat agrarisch kapitalisme eigenlijk alleen maar goed van de grond kan komen wanneer zij is geschoeid op het klassiek Westerse concept van individueel grondbezit. In dit geval was het echter het inheemse recht dat de aanleg en uitbouw van boomgaarden faciliteerde. Het gemeenschappelijk grondbezit van *dusun* over de dorpsgronden regelde dat lokale boeren toegang hadden tot het dorpsbos en dat anderen werden geweerd en uit het recht van individuele ontginning (*arah ajun*) vloeiende het inheemse individuele bezit van boomgaarden voort. De eerste golf van warenproductie in Kerinci had dan ook het karakter van de verzakelijking en commercialisering van de reeds in het inheemse recht bestaande bezits- en arbeidsrelaties.

De eerste golf van productie van handelsgewassen en commercialisering vond niet plaats ten koste van, maar *naast* de geïrrigeerde rijstbouw. Volgens Geertz (1963:120,1)

was dit een beslissende factor, want hierdoor ontstond voor de boeren van Kerinci en Minangkabau met hun gemengde rijst/groenten/koffie of nat-droog bedrijf wel de mogelijkheid om aan de semi-commerciële zelfvoorzieningslandbouw te ontsnappen, terwijl hij dit niet mogelijk achtte voor de Javaanse rijstboeren. Die zaten door ruimtegebrek als het ware opgesloten in de rijstbouw. Aan het einde van de jaren dertig van de vorige eeuw had de omschakeling naar de warenproductie in Kerinci evenwel (nog) niet het effect gehad van een in een (groot) grond bezittende bovenklasse en landloze onderklasse uiteenvallende boerenstand. De sociale structuur in de dorpen was ondanks of dankzij de commercialisering niet wezenlijk veranderd en bestond nog steeds uit arme en rijke boeren en alles daar tussenin. De sociaal-economische verhoudingen in Kerinci werden dan ook na drie decennia van ingrijpende commercialisering en warenproductie nog steeds beoordeeld als relatief egalitair (Watson 1992:178), maar dan niet onder de conditie van 'gedeelde armoede' zoals op het 'stagnerende' platteland van Java het geval was, maar in de economische context van toegenomen en 'gedeelde welvaart'. Door de economische recessie, de tweede wereldoorlog, de Indonesische onafhankelijkheid en de aanvankelijke politieke instabiliteit in de nieuwe staat verkommerde de productie van handelsgewassen in de periode tussen 1930 en 1965 en werden veel boomgaarden in Kerinci aan hun lot overgelaten en werd rijstbouw weer de belangrijkste zelfvoorzienende en commerciële activiteit (Burgers 2004:58,63). Voor een deel veranderden de verlaten boomgaarden weer in jong bos, terwijl andere boomgaarden onder een regiem van extensief onderhoud de tand des tijds doorstonden en op een laag pitje koffie en rubber bleven produceren. In Hiang zijn nu nog steeds een aantal producerende rubberplantages die stammen uit de jaren dertig van de vorige eeuw. Hoewel de boeren van Kerinci door hun gemengde bedrijfsvoering in staat waren om de bakens te verzetten naar de rijstbouw was met de introductie van de exportlandbouw in de koloniale periode de samenleving van Kerinci definitief de weg ingeslagen van agrarische kapitalistische productie, met de daarbij behorende toenemende sociaal-economische differentiatie.

De tweede hausse van warenproductie ontstond in Kerinci in de tweede helft van de vorige eeuw door de snel stijgende prijzen van koffie op de internationale markt in de jaren zeventig en die van kaneel in de jaren tachtig (Aumeeruddy *et al* 1992:21). Uit het oogpunt van risicospreiding en inkomensverdeling waren boeren in Kerinci reeds gewend om kaneelbomen te planten in hun boomgaarden. Toen de prijzen van kaneel snel stegen in de jaren tachtig van de vorige eeuw werd het kaneelareaal in met name Zuid Kerinci snel uitgebreid en ontstonden hier gespecialiseerde koffie/kaneel boomgaarden.⁴⁷ Deze nieuwe golf van warenproductie onderscheidde zich van de eerste in de koloniale tijd door de schaal waarop agrarische grond en bos werd omgezet in kaneelboomgaarden, door de relatief grote investeringen van grote boeren en door het nieuwe arbeidsregiem in de boomgaarden, dat niet langer louter was gebaseerd op familiewerk en gezinsarbeid maar ook op deelschuld. De deelschuld kwam, en tot op de dag van vandaag komen, uit dorpen in Noord Kerinci en uit gebieden van buiten het district (Aumeeruddy *et al* 1992:42,7, Burgers 2004:131,154). De aanleg van de nieuwe kaneelboomgaarden in Noord en Zuid Kerinci vond ruimtelijk gezien met name plaats achter de dorpsgronden en de benodigde investeringen en arbeid waren niet alleen lokaal maar vooral ook regionaal van karakter. Hierdoor ontwikkelde zich vooral in Zuid Kerinci tussen 1970 en 1990, naast de gemengde dorpslandbouw een tweede systeem van gespecialiseerde kaneellandbouw.

In deze tweede stoot van agrarische warenproductie in Kerinci is het klassieke patroon van klassenvorming beter te herkennen. Aan de ene kant leidde de kaneelhausse tot een tot dan toe in Kerinci ongekende schaalvergroting in investeringen en grondbezit

⁴⁷ Kaneelbomen worden in Kerinci gekapt als ze tussen de 5 en 15 jaar oud zijn en vervolgens ontdaan van hun bast. De opgerolde bast van de stam, de takken en de twijgen wordt gedroogd en verkocht aan handelaren in Sungai Penuh. De kaneel van Kerinci wordt via de haven van Padang geëxporteerd naar de USA en Europa. Vanaf de jaren tachtig van de 20e eeuw ontwikkelde Kerinci zich tot één van de belangrijkste kaneelgebieden in Zuid-Oost Azië (Belsky 1991:176-181 en Aumeeruddy *et al* 1992:194-229).

waarvan de winsten vooral toevielen en nog steeds toevallen aan een betrekkelijk kleine, regionaal opererende en heterogeen samengestelde sociale klasse van agrarische kapitalisten. Aan de andere kant staan de deelbouwers, die feitelijk niet meer dan een loon ontvangen voor hun permanente arbeid en aanwezigheid in de boomgaarden. Het klassieke model van polariserende klassenvorming lijkt hier dan ook van toepassing. In het kaneelgebied is voor het eerst in de geschiedenis van Kerinci een duidelijk afgetekende tweedeling ontstaan tussen de klasse van rijke grondbezitters en die van arme deelbouwers.⁴⁸

Dat de tweede de golf van warenproductie in Kerinci vooral in regionaal perspectief moet worden geplaatst vanwege de herkomst van de bezitters en de arbeiders en de concentratie van de kaneelproductie in het gebied buiten de dorpsgronden, laat overigens onverlet dat ook dorpsboeren inhaakten op de nieuwe mogelijkheden van de kaneelteelt. Het zou dan ook een verkeerd beeld geven wanneer onvermeld zou blijven dat met name ook dorpsboeren in Zuid-Kerinci in die periode ook zoveel mogelijk kaneelbomen gingen aanplanten. In de eerste plaats op hun eigen dorpsgronden, maar daarnaast ook in het nieuw ontsloten bosgebied daarachter. Hierdoor raakte ook de dorpse landbouw plaatselijk verweven met de regionale grootlandbouw. Toch kan worden geconcludeerd dat er vanaf de jaren zeventig in Kerinci een regionaal landbouwsysteem is ontstaan dat tot op de dag van vandaag relatief los staat van de gemengde dorpslandbouw. Ook in Hiang waren er in 1990 en 1999 boeren die ver buiten het dorp in Zuid Kerinci in het bezit waren gekomen van kaneelboomgaarden. Al ging het hier om individuele, rijke rijstboeren die via hun werk als ambtenaar eerder in Zuid Kerinci waren gestationeerd.

Landbouw in Hiang

De geschiedenis van agrarische transformatie heeft in Hiang een andere wending genomen. Uitgedrukt in landgebruik kan de landbouwontwikkeling in Hiang in de tweede helft van de vorige eeuw het beste worden samengevat als een proces van voortdurende uitbreiding van het dorpse rijstareaal door de omzetting van 'droge' akkers en boomgaarden in geïrrigeerde rijstvelden en door het steeds intensievere gebruik van de rijstvelden. Het ruimtelijke effect van deze beweging was niet alleen dat het rijstveldengebied in Hiang de afgelopen decennia steeds omvangrijker werd, maar ook dat de boomgaarden steeds verder weg van het dorp en dieper en hoger in het bos kwamen te liggen.⁴⁹ In Hiang zijn de afgelopen decennia altijd, waar mogelijk, nieuwe *sawah* aangelegd. Sinds de koloniale tijd is het totale rijstareaal in Hiang hierdoor meer dan verdubbeld. Een voorwaarde voor natte rijstbouw is natuurlijk een beschikbare stroom water die de rijstvelden kan bevoeien wanneer dat nodig is en die ook kan worden afgevoerd. Vergeleken met andere dorpen op de rand van de centrale vallei van Kerinci verkeerd Hiang in de gelukkige geografische omstandigheid dat de bergrivier, de Sangkir, die bij het dorp het dal instroomt één van de grootste van Kerinci is, waardoor het potentiële bevoeiingsgebied relatief groot is. Daarnaast loopt de Sangkir, alvorens in het centrale dal te stromen over een afstand van enkele kilometers door een hoger gelegen dwarsdal met betrekkelijk weinig verval naar beneden. Het dwarsdal dat tussen Hiang en Muara Air Dua ligt behoort tot het grondgebied van de *desa* van Hiang. In veel andere dorpen in Kerinci die net zoals Hiang op de rand van de hoogvlakte liggen zijn de rivieren en beken die het dal instromen veel kleiner en hebben deze door de steile heuvels een veel groter verval. Hierdoor is uitbreiding van het rijstveldengebied hier vaak veel moeilijker. Als gevolg hiervan zijn delen van de bevolking van dorpen in centraal Kerinci permanent verhuisd naar nieuwe dorpen in Zuid-Kerinci of pendelen boeren

⁴⁸ Voor een uitgebreide analyse van de levensomstandigheden, de herkomst en de overlevingsstrategieën van deelbouwers in de kaneelboomgaarden in de twee zuidelijke dorpen Masgo en Selampaung vóór en na de economische crisis tussen 1997 en 2003, zie: Burgers 2004.

⁴⁹ De reconstructie van de ontwikkeling van het grondgebruik in Hiang is gebaseerd op de vergelijking van de topografische kaart van 1923/1924, de kecamatankaart van 1985 en de hutan adat kaart van Hiang van 1993, op veldobservaties en op interviews met ter zake deskundige dorpelingen in 1990 en 1999.

tussen de rijstvelden in het oude dorp en verder weg gelegen boomgaardgebieden rondom de vallei.⁵⁰ In Hiang daarentegen heeft de landbouw de afgelopen halve eeuw géén multilokale maar een monolokale ontwikkeling doorgemaakt: het rijstveldengebied op het eigen grondgebied werd gestaag uitgebreid en het boomgaardengebied verschoof hiermee verder het bos in. Het gevolg van deze lokale ontwikkeling is dat de overgrote meerderheid van huidige bewoners van Hiang nu nog steeds boert in de buurt van het eigen dorp. Met de aanleg van de *desa* Muara Air Dua in 1986 verhuisde een deel van de bewoners van de *desa* Betung Kuning uit Hiang weliswaar naar een andere plaats, maar wel naar een locatie op het eigen grondgebied.

Wanneer de landbouw van Hiang wordt geplaatst in het grotere geheel van de landbouw van Kerinci dan behoort Hiang tot de sector van de dorpse landbouw met een gemengde bedrijfsvoering. Ook in Hiang verdelen boeren hun tijd, energie en geld tussen de natte rijstbouw, de verbouw van éénjarige seizoensgewassen, de teelt van meerjarige boomgewassen en het houden van pluimvee, vee en in sommige gevallen vis. De geschiedenis van de landbouw van het dorp is de afgelopen eeuw steeds bepaald door deze lokale, gemengde bedrijfsvoering. Positioneren we Hiang meer precies binnen de gemengde *sawah/ladang/kebun* landbouw van Kerinci dan blijkt het dorp zich de afgelopen halve eeuw echter vooral te hebben gespecialiseerd in de irrigatierijstbouw. Dit betekent dat de boeren van Hiang binnen het complex van gemengde bedrijfsvoering in de eerste plaats rijstbouwers zijn. De reden van deze specialisatie moet gezocht worden in de hierboven genoemde, lokaalspecifieke, geografische omstandigheid dat op het grondgebied van Hiang uitbreiding van het rijstveldengebied relatief gemakkelijk was, terwijl dit voor veel andere dorpen aan de rand van de vallei maar zeer beperkt mogelijk of onmogelijk was.

De eerste grote uitbreiding van het *sawah*areaal in Hiang vond onder koloniale regie plaats, in de jaren dertig van de vorige eeuw, na de instorting van de internationale koffiemarkt. Door drooglegging en drainage van het moerassige gebied aan de dalzijde van Koto Baru Hiang ontstond een nieuw rijstveldengebied dat aansloot op het oudere gebied dicht bij het dorp. Door deze vergroting van het rijstveldenoppervlak kon het inwonertal van Koto Baru Hiang groeien en konden ook bewoners van Hiang Tinggi en Betung Kuning nieuwe rijstvelden verwerven. Hierdoor is het rijstgebied bij Koto Baru Hiang ook nu nog het meest gemengd wat betreft de samenstelling van de bezitters. Volgens de dorpelingen werd met de vergroting van het rijstveldengebied in de jaren dertig van de 20^e eeuw de aanzet gegeven tot een verdere specialisatie in de richting van de rijstbouw. In de jaren tien en twintig van de vorige eeuw was Hiang volgens mijn informanten evengoed ook een koffiedorp.

In de tweede helft van de vorige eeuw werd het rijstveldenareaal aan de andere kant van het dorp rondom de rivier de Sangkir vergroot door de aanleg van nieuwe en steeds hoger gelegen irrigatiekanalen. Doordat de rivier de Sangkir in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw op twee plaatsen door de overheid werd afgedamd, vóór en achter Muara Air Dua, en nieuwe kanalen werden aangelegd, konden steeds meer rijstvelden worden aangelegd op grond die voorheen in gebruik was voor boomgaarden. Ook werden kanaaltjes gegraven vanaf de beken die in het dal van de Sangkir stromen waardoor relatief kleine, tussen de boomgaarden gelegen, plekken met enkele tientallen rijstvelden ontstonden. Door de aanleg van nieuwe irrigatiekanalen vindt er in Hiang nu nog steeds een uitbreiding van het *sawah*areaal plaats. Het resultaat van deze uitbreiding is dat het totale rijstareaal op alle vier de grondgebieden van de *desa* van Hiang de afgelopen halve eeuw gestaag is gegroeid. Naast de ruimtelijke uitbreiding van het rijstveldenareaal heeft er ook een economische uitbreiding en waardevermeerdering plaatsgevonden, doordat de boeren van Hiang in de jaren tachtig van de vorige eeuw onder leiding van de landbouwdienst zijn overgegaan tot de verbouw van snelrijpende rijstsoorten waardoor in plaats van één twee oogsten per jaar de nieuwe standaard werd.

⁵⁰ In de literatuur zijn verschillende voorbeelden te vinden van dorpelingen uit Kerinci die groepsgewijs heen en weer trekken tussen de rijstvelden in het oude dorp en de boomgaarden op de nieuwe ontginningslocatie of van dorpelingen die zich de afgelopen decennia definitief elders in het dal hebben gevestigd, (Adji 1986:303, Aumeeruddy et al 1992:33, Burgers 2004: 74-76).

De overschakeling van de langzame naar de snelle rijst had niet alleen allerlei effecten in de rijstbouw maar was in 1990 ook goed waarneembaar in het boomgaardengebied. Want hier lagen toen, vanwege de arbeidsinspanningen in de rijstbouw, relatief veel boomgaarden er verlaten bij. In de jaren negentig is er een nieuwe balans gevonden tussen het werk op de rijstvelden en in de boomgaarden, waardoor veel boomgaarden opnieuw zijn geopend en nieuwe *ladang* zijn aangelegd, zoals in 1999 kon worden vastgesteld. Veel van die nieuwe boomgaarden verkeren nu nog in de *ladang* of jonge boomgaardfase. Tabel 3.1 geeft een indruk van het relatieve belang van respectievelijk de irrigatierijstbouw, de teelt van boomgewassen en de verbouw van éénjarige gewassen in Hiang:

Tabel 3.1: Grondgebruik in Hiang (ha)

Gemeenschap (desa)	Irrigatierijstveld (sawah)	Boomgaard (kebun)	Akker (ladang)	(ver)Woeste grond (tanah kritis)
Hiang Tinggi Betung Kuning Muara Air Dua	335	150	520	1075
Koto Baru Hiang	300	295	750	400

Noot: gegevens van de desa Hiang Tinggi, Betung Kuning en Muara Air Dua zijn bij elkaar opgeteld.
Bron: BPP Hiang 1990.

Uit tabel 3.1 blijkt dat het aandeel van irrigatierijstvelden in de gemengde bedrijfsvoering in Hiang relatief groot is en dat binnen de regen afhankelijke 'droge' landbouw het aandeel van akkers waarop éénjarige voedselgewassen worden verbouwd groter is dan het aandeel van de boomgaarden. In Hiang worden op de *ladang* vooral pepers en pinda's verbouwd. De (ver)woeste grond in de tabel bestaat uit gronden die in het verleden in productie zijn genomen en ooit in de *ladang/kebun* cyclus waren opgenomen, maar die inmiddels voor een deel zijn verlaten en zijn overwoekerd door grassen. In 1990 was in de drie *desa* Hiang Tinggi, Betung Kuning en Muara Air Dua bij elkaar 570 ha. van de 1075 ha. echter opnieuw beplant. Op het grondgebied van Koto Baru Hiang was dit het geval voor 300 van de 400 ha. (BPP Hiang 1990:11). Zoals eerder is aangegeven was het aantal producerende *kebun* en *ladang* in 1999 in Hiang weer groter dan in 1990. In tabel 3.2 staan de belangrijkste boomgewassen die in de boomgaarden van Hiang worden verbouwd:

Tabel 3.2: Belangrijke boomgewassen in de boomgaarden van Hiang (ha)

Gemeenschap (desa)	Kruidnagel (cenkeh)	Koffie (kopi)	Kaneel (kulit manis)	Kokosnoot (kelapa)	Rubber (karet)	Totaal
Hiang Tinggi Betung Kuning Muara Air Dua	10	50	60	7	20	150
Koto Baru Hiang	20	70	170	15	20	295

Noot: gegevens van de desa Hiang Tinggi, Betung Kuning en Muara Air Dua zijn bij elkaar opgeteld.
Bron: BPP Hiang 1990.

Uit tabel 3.2 blijkt dat net zoals elders in Kerinci ook in Hiang het relatieve aandeel van koffie en kaneel groot is in de boomgaarden. Hoewel de boomgewassen in de tabel apart van elkaar worden gepresenteerd, worden in Hiang in werkelijkheid altijd combinaties van teelten in de boomgaarden geplant. Wat de tabel laat zien is het totale aantal hectares per aanplant. In tabel 3.3 staan de belangrijkste vruchtbomen die in boomgaarden van Hiang worden geplant. Ook de vruchtbomen staan in werkelijkheid tussen andere bomen in de boomgaarden, maar zijn in tabel 3.3 gerangschikt naar totale aantallen (stammen).

Tabel 3.3: Belangrijke vruchtbomen in de boomgaarden van Hiang (stammen)

Gemeenschap (desa)	Banaan (pisang)	Citrus (jeruk)	Doerian (durian)	Avocado (alpokat)	Nangka (nangka)
Hiang Tinggi Betung Kuning Muara Air Dua	13.100	110	215	980	515
Koto Baru Hiang	7.410	190	200	875	416

Noot: gegevens van de desa Hiang Tinggi, Betung Kuning en Muara Air Dua zijn bij elkaar opgeteld.

Bron: BPP Hiang 1990.

Rijstbouw in Hiang

In Hiang worden verschillende soorten rijst verbouwd. Het belangrijkste onderscheid dat de bewoners tussen deze variëteiten maken, is het verschil tussen de inheemse, 'lange' rijst (*padi payo*, *padi panjang*) en de uitheemse, snelrijpende en korte rijst (*padi BIMAS*, *padi pendek*, *padi cepat*). De snelrijpende soorten die twee oogsten per jaar mogelijk maken hebben, sinds de gefaseerde overgang van oude naar nieuwe soorten onder leiding van de landbouwdienst vanaf 1983, in Hiang snel aan terrein gewonnen. Op het ogenblik wordt nog slechts op een klein deel van het *sawah*areaal de lange rijst verbouwd, die een groeitijd van zeven maanden heeft en wordt geoogst met het rijstmesje (*tuai*). Na drie maanden volgt dan nog een kleine naoogst. De snelle rijst is in ongeveer vijf maanden rijp en wordt geoogst met de sikkel (*sabit*). Met de collectieve overschakeling naar de door de overheid met kredieten, zaaigoed, kunstmest en pesticiden gesponsorde verbouw van nieuwe rijstsoorten was het dorp Hiang in Kerinci in de jaren tachtig van de vorige eeuw één van de trendsetters. Inmiddels zijn de snelrijpende variëteiten gemeengoed in Kerinci, vooral in het centrale dal waar de meeste boeren in de eerste plaats rijstboer zijn en waar het jaar door de meeste gezinsarbeid naar de rijstbouw gaat. Niet overal in Kerinci zijn de langzaam rijpende variëteiten echter volledig vervangen door de snelrijpende rijst. De klassieke rijst, die meer smaak zou hebben en waaraan inmiddels de status van *asli* (authentiek) kleeft wordt vooral door rijke boeren in de kaneeldorpen van Zuid-Kerinci verbouwd (Burgers 2004:157). Hoewel met de aanplant van de snelle rijst de opbrengsten per rijstveld per jaar zijn verdubbeld heeft dit tot dusver opmerkelijk genoeg geen organisatorische wijzigingen in het systeem van *gilir ganti* teweeg hebben gebracht. Zoals vanouds duren de toerbeurten in Hiang ook nu nog een vol jaar, terwijl met de snelrijpende rijst het rijstbouwseizoen feitelijk is ingekort van één naar een half jaar. Uitzondering hierop vormt de *sawah* aan de voet van Bukit Tiung. Dit gebiedje bestond tot aan 1990 uit, vooral, rubberboomgaarden. Door een nieuw irrigatiekanaal zijn deze boomgaarden tussen 1990 en 1995 echter geveld en omgeploegd en geëgaliseerd tot *sawah*. Nadat de 'ontginners' van de familieboomgaarden als tegenprestatie vijf jaar de beschikking kregen over de nieuwe *sawah*, kwamen de rijstvelden daarna weer in het gezamenlijke bezit van erfgenamen. Op deze plek is met de teelt van snelrijpende rijstsoorten ook de gewoonte ontstaan van het gebruik van toerbeurten die maar één seizoen duren (*satu kali panen*). Of hiermee een nieuwe frequentie van toerbeurtrijstbouw is ontstaan die zal uitwaaiëren over de rest van het rijstveldenareaal moet de toekomst leren.

De standaard groeicyclus van een rijstveld van 1 *jinjang* (0,2 ha) met snelrijpende rijst in Hiang ziet er vereenvoudigd ongeveer als volgt uit: In de eerste maand wordt de *bibit*, het rijstzaad, nadat het thuis is geweekt en gerijpt of is ingekocht, uitgezaaid in een speciaal daartoe aangelegd en doorweekt kweekbed in een hoek van een *sawah*. Na ongeveer een week wordt het babyveld onder een laagje in- en uitstromend water gezet en een paar keer voor een dag of twee drooggelegd om kunstmest toe te voegen. Na ongeveer 25 dagen is het kweekmateriaal voldoende gegroeid om het over te planten naar de gereedgemaakte *sawah* en heet de jonge rijst voortaan *benih*. Het zijn voornamelijk gespecialiseerde vrouwen en mannen die zich over het kweekmateriaal ontfermen. In dezelfde maand wordt het rijstveld gewied en omgespit, worden dijkes opgehoogd en worden de water in- en uitlaten gerepareerd. Voor het schoonmaken en

omspitten van de velden gebruikt men in Hiang de *parang* (kapmes) en de *cangkul* (hakspade). Slechts her en der in Kerinci worden velden geploegd met waterbuffels (*kerbauw*) of met gemotoriseerde handploegen, zoals ik die in 1999 in dorpen aan het Meer van Kerinci voor het eerst aantrof. De *cangkul* heeft een houten steel van een meter waaraan aan de onderkant in een hoek van 90 graden een metalen blad is bevestigd. Alleen mannen doen dit werk en voor een *jinjang* (0,2 ha) zijn hier in totaal 40 arbeidsdagen mee gemoeid. Het overplanten van de rijst geschiedt in de tweede maand en wordt uitsluitend door vrouwen verricht (tien arbeidsdagen). Tijdens de uitgroei in de tweede, derde en vierde maand wordt het rijstveld voortdurend bevloeid en af en toe drooggelegd, gewied en voorzien van kunstmest. Dit werk geschiedt uitsluitend door vrouwen (zestien arbeidsdagen). Vóór de oogst van de rijst in de vijfde maand, die nu *padi* wordt genoemd, zijn vooral ouderen en kinderen in de weer met lange touwen en daaraan vastgebonden blikjes, schitterpapier en andere voorwerpen om de vogels te verjagen. De oogstwerkzaamheden worden in volgorde van arbeidsdeelname tenslotte verricht door vrouwen, jonge mannen en vrouwen, en mannen (tien tot twintig arbeidsdagen). Tijdens de oogst worden met gekartelde en ongekartelde sikkels (*sabit*) de bundels *padi* een decimeter boven het maaiveld afgesneden, gebundeld en naar de dorsplaats op het veld gebracht. Gedorst wordt er door met de voeten de *padi* uit de aren te 'lopen' en door met twee dorsvlegels (*pemukul*) de korrels uit de aren te slaan. Daarna wordt het kaf van het koren gescheiden door een wijde mand (*niruh*) schuin boven het hoofd te heffen, de wind aan te roepen: 'Krrrruuuuusss angin', en door de rijst vervolgens in de wind omlaag te storten zodat het kaf wegwaait uit de korrelstroom. De *padi* wordt vervolgens verzameld, in zakken gedaan en afgevoerd naar huis. Wanneer betaling van oogstwerk in natura geschiedt vindt nu de verdeling plaats. Naderhand wordt de rijst een paar keer gedroogd op matten voor het huis, voordat deze wordt gepeld bij één van de motorhullers in Hiang. Eenmaal gepeld heet de rijst voortaan *beras*, waarna ze gekookt als *nasi* (*putih*) driemaal daags wordt gegeten.

Het standaard rijstveld in Hiang heet een *jinjang*. Dit is een langgerekt perceel van 20 bij 100 meter (0,2 ha).⁵¹ Alle rijstvelden die naar afmeting en vorm enigszins op een *jinjang* lijken worden in Hiang trouwens met deze oppervlaktemaat benoemd. Pas wanneer een rijstveld ongeveer half zo groot is komen andere maten in zwang. Een halve *jinjang* overlangs van 100 bij tien meter heet een *keping* (0,1 ha) en een halve *jinjang* overdwars van 50 bij twintig meter heet in Hiang een *kerat* (0,1 ha). Een *piring* ('bord') is een stuk *sawah* van tien bij tien meter. In het alledaagse Indonesische spraakgebruik betekent *jenjang* 'maat' of 'schaal', is een *keping* een 'scherf' of 'flinter' en is een *kerat* een 'brok' of een 'stuk'. De lengte- of dieptemaat *depo* (vadem) stamt in Kerinci al van vóór de koloniale periode (Klerks 1897:112). Tegenwoordig is de meter de standaard lengtemaat.

De opbrengst tussen rijstvelden in Hiang verschilt maximaal met ongeveer 30%. Dit is één van de praktische redenen waarom erfgenenamen in Hiang vaak besluiten tot de toerbeurtrijstbouw. In tabel 3.4 staat de gemiddelde oogstopbrengst en oogstwaarde van rijstvelden met een minimale en maximale productie in Hiang. De oogstopbrengst is uitgedrukt in blikken ongepelde rijst (*kaleng padi*) en de oogstwaarde in geld.

⁵¹ De historisch overgeleverde oppervlaktemaat van één *jinjang* in Hiang is 100 *depo* (vadem) lang bij zeven *depo* breed. Een *depo* (*depa Ind.*) is de lengte die gemeten wordt tussen de toppen van de vingers van zijwaarts gestrekte armen. Uitgedrukt in meters is een *depo* tussen de 1,50 meter en 1,70 meter lang. De lengte van een *jinjang* (*jenjang Ind.*) zou dan tussen de 150 meter en 170 meter moeten liggen en de breedte tussen ongeveer tien en twaalf meter. Misschien was dat vroeger anders, maar nu zijn er in Hiang nog maar weinig rijstvelden van een dergelijke omvang. Twintig bij 100 meter, ofwel 0,2 hectare, is de huidige standaard.

Tabel 3.4: Oogstopbrengst in kaleng padi (kp) en in geldwaarde (EUR) per jaar in Hiang in 1999

	<i>jintang</i> (0,2 ha) Lage opbrengst	<i>jintang</i> (0,2 ha) Hoge opbrengst	<i>keping</i> (0,1 ha) Lage opbrengst	<i>keping</i> (0,1 ha) Hoge opbrengst
Oogst 1 (kp) ⁽¹⁾	100	150	50	75
Oogst 2 (kp)	100	150	50	75
Totaal per jaar (kp)	200	300	100	150
Waarde (EUR) ⁽²⁾	450,-	675,-	225,-	338,-

Bron: interviews

(1) Een kaleng padi, letterlijk een blik (ongepelde) rijst, is een 20 literblik met een gewicht van 11 kg.

(2) De wisselkoers in juli 1999 was DFL 1,- = IDR 3000,- (EUR 1,- = IDR 6600,-).

Een volwassene consumeert in Hiang per jaar minimaal 25 blikken ongepelde rijst (*kaleng padi*). Een klein gezin, met twee volwassenen en twee kleine kinderen eet ongeveer 50 blikken ongepelde rijst. Een gezin met twee volwassenen en vier oudere kinderen consumeert ten minste 150 blikken ongepelde rijst. Voordat de rijst geschikt is voor consumptie moet zij worden gepeld in een van de rijsthullers in Hiang. De verhouding tussen de hoeveelheid ongepelde rijst (*padi*) en gepelde, of geslepen, rijst (*beras*) is 12:5. Dit houdt in dat 24 blikken ongepelde rijst tien blikken consumptierijst opleveren. Een volwassene eet in Hiang dus minimaal $5/12 \times 25 = 10,5$ blikken consumptierijst (*beras*) per jaar, ofwel iets meer dan een halve kilo consumptierijst per dag.⁵²

Hoeveel van de oogst van een rijstveld moet worden gereserveerd voor autoconsumptie is sterk afhankelijk van de demografische samenstelling van een gezin en van de kosten van rijstproductie. De kosten van rijstproductie in Hiang variëren met de oppervlakte van het rijstveld. De standaardkosten voor een rijstveld van een *jintang* (0,2 ha) bedragen 50 blikken ongepelde rijst (*kaleng padi*). Productiekosten die in geld of in natura betaald moeten worden zijn kunstmest, bestrijdingsmiddelen en loonkosten. Kijken we naar de tweede kolom tabel 3.4 en gaan we uit van een rijstveld van een *jintang* met een lage jaaropbrengst van 200 blikken, dan moeten 50 blikken betaald worden aan teeltkosten en houden we van dit veld 150 blikken ongepelde rijst over. Afhankelijk van de gezinsdemografie moet vervolgens nog eens 50 (klein gezin) of 150 (groot gezin) blikken van de oogst worden gereserveerd voor de gezinsconsumptie van rijst. Concreet betekent dit dat in het eerste geval rijst overblijft en in het tweede geval niets overblijft omdat de volledige oogst op gaat aan autoconsumptie en productiekosten. In werkelijkheid wordt in Hiang veel rijst direct na de oogst verkocht. Met name om schulden af te lossen of om dure goederen te kopen. In 1999 was in Hiang de tegenwaarde van een blik ongepelde rijst (*kaleng padi*) IDR 15.000,- (EUR 2,30). Gaan we weer uit van de situatie dat een jong gezin een rijstveld van een *jintang* met een lage opbrengst ter beschikking heeft (kolom 2 tabel 3.4) en monetariseren we de opbrengsten en kosten dan leverde de jaaropbrengst van 200 blikken ongepelde rijst in 1999 een bedrag op van drie miljoen rupiah (EUR 450,-) waarvan IDR 750.000,- besteed moest worden aan gezinsconsumptie en IDR 750.000,- aan teeltkosten en waarvan 1,5 miljoen rupiah (EUR 225,-) overbleef. Projecteren we hetzelfde rijstveld met dezelfde opbrengst in een groter gezin dan blijft er minder rijst of geld over of is er zelfs een tekort.

Boomgewassen in Hiang

Naast de rijstbouw vormt de teelt van boomgewassen de tweede component van de gemengde landbouw in Hiang.⁵³ Boomgewas, is de weinig charmante term om aan te

⁵² In een liter gaat 900 gram consumptierijst (*beras*). In een blik (*kaleng*) van 20 liter gaat 20×900 gram = achttien kilogram consumptierijst. Een volwassene eet 10,5 ofwel afgerond elf blikken rijst (*beras*) per jaar. Dat is 11×18 kilogram = 198 kilogram consumptierijst (*beras*) per jaar. De standaard minimumconsumptie voor een volwassene in Hiang is dan 198 kg.: $365 = 0,55$ kilo rijst per dag.

⁵³ Veeteelt is geen belangwekkende agrarische activiteit in de gemengde landbouw van Hiang. Toch scharrelen rondom de meeste huizen in het dorp wat kippen en eenden en hier en daar een geit voor eigen gebruik. Verder zijn er in het dorp ruim 500 runderen (*sapi*) en een kleine 200 waterbuffels of

geven dat het bij de teelt van boomgewassen niet zozeer gaat om de boom maar om de vrucht (koffie), het sap (rubber) of bijvoorbeeld de bast (kaneel) van de boom. Het boomgaardengebied van Hiang bevindt zich in de heuvels achter het dorp (zie: kaart 5.1). Aan de overkant van de Sangkir rivier tot aan de *desa* Muara Dua liggen de *ladang* (niet-geïrrigeerde velden) en *kebun* (boomgaarden) van de *desa* Koto Baru Hiang. De grondgebieden en boomgaarden van de gemeenschappen Betung Kuning en Hiang Tinggi strekken zich aan de dorpse kant van de Sangkir stroomopwaarts uit tot aan de rand van het bos achter de samenstroming van de rivieren Sangkir en Amiliki. Dichtbij het dorp liggen de oudste boomgaarden met daartussen min of meer permanente *ladang* voor de verbouw van groenten en andere eenjarige gewassen. In de bebouwde kom van Hiang zijn er vanwege de dichtheid van bebouwing slechts hier en daar mogelijkheden om op de erven van huizen groenten te verbouwen en vruchtbomen te planten. Voor de 'droge', dat wil zeggen regen afhankelijke teelt in de heuvels, worden in Hiang de begrippen *kebun* en *ladang* afhankelijk van de aard van de beplanting door elkaar gebruikt.

Een *kebun* is in Hiang een volgroeide boomgaard waarin de aanplant van meerjarige boomgewassen (reeds) overheerst. Een *ladang* daarentegen is een veld waar de eenjarige aanplant van knolgewassen, groenten en bananen (nog) het belangrijkste is. Sommige hellingvelden worden met opzet in een permanente *ladang* staat gehouden om groenten te telen, maar de meeste *ladang* in Hiang zijn tijdelijk van aard. Zij zijn de eerste fase in de ontwikkeling van nieuwe boomgaarden. Deze nieuw beplante velden behouden hun *ladang* karakter totdat na enkele jaren vruchtbomen, koffie, kruidnagel, rubber, kaneel en houtbomen het fysieke uiterlijk van het veld hebben veranderd in dat van een boomgaard en de *ladang* dientengevolge voortaan *kebun* heet. Indien een oude boomgaard na jaren wordt gekapt kan de *ladang-kebun* cyclus eventueel opnieuw beginnen.

Er zijn in Hiang gespecialiseerde boomgaarden waar de aanplant bestaat uit een combinatie van boomgewassen met een hoge commerciële waarde. Vooral de combinatie van kaneel en koffie is hierbij in zwang. Veruit in de meerderheid zijn echter de gemengde boomgaarden (*kebun campuran*). In deze boomgaarden bestaat de aanplant slechts voor een deel uit boomgewassen die het goed doen (of deden) op de internationale markt en overwegend uit bomen die een hoge waarde hebben in het dagelijkse gebruik. Typerend voor deze gemengde boomgaarden is dat men betrekkelijk weinig exemplaren van veel verschillende soorten vrucht- en houtbomen plant. Omdat hierbij niet wordt uitgegaan van een symmetrisch plantpatroon met vaste plantafstanden en omdat tussen geplante bomen ook spontaan bosbomen ontkiemen, vertonen de boomgaarden van Hiang een grote visuele gelijkenis met het omringende bos, met zijn dichtheid en verschillende lagen van begroeiing. Vanwege de agro-ecologische gelijkenis met bos worden deze boomgaarden ook wel 'bosboomgaarden' genoemd en staat dit teeltsysteem waarin het bos in hoge mate wordt gesimuleerd bekend als 'agroforestry'.

De teelt van boomgewassen is in de gemengde landbouw van Hiang van secundair belang. Niettemin beschikken in Hiang veel gezinnen over een eigen boomgaard waarvan de opbrengsten (vruchten, bladeren, bast, spruiten, bloesem, paddestoelen en hout) lokaal worden gebruikt om te eten, te bouwen en te koken, of worden aangewend voor medicinale en rituele doeleinden. Daarnaast wordt op kleine schaal, tenminste in vergelijking met Noord en Zuid Kerinci, koffie, kaneel, kruidnagel en rubber verbouwd om geld te verdienen. Vanwege de grote diversiteit aan producten hebben de *kebun* in Hiang een grote gebruikswaarde in het dagelijkse leven. Daarentegen is de ruilwaarde van de

kerbauw (BPP Hiang 1990:16). Zoals elders in Kerinci worden veel runderen in Hiang opgefokt via een *bagi dua* constructie. Deze deelwinning houdt in dat, om en om, de helft van het nageslacht van de stamkoe voor de hoeder is en de andere helft voor de eigenaar/verschaffer van de koe. De runderen zijn sinds de overschakeling naar de snelrijpende rijst niet langer welkom op de nog maar kort braakliggende *sawah* en worden geweid op het hiertoe gereserveerde grasland op de Bukit Tiung aan de overzijde van de Sangkir rivier. De veehouders zijn verenigd in enkele veehoudersgroepen en hoeden de gezamenlijke kuddes dagelijks, bij toerbeurt. Het gebruik en onderhoud van de graslanden, waartoe onder andere het afbranden behoort, is in eigen beheer van de veehoudersgroepen.

boomgaarden in Hiang, in vergelijking met die van de rijstvelden, laag. Het *ladang/kebun* areaal van Hiang beslaat een oppervlakte van 1.715 ha (BPP Hiang 1990:13).⁵⁴

In Hiang bestaan drie manieren van aanleg, onderhoud, beheer en exploitatie van boomgaarden. In de eerste variant wordt een oude reeds bestaande maar verwilderde boomgaard nieuw leven in geblazen door selectieve kap en nieuwe aanplant. Op deze wijze worden oude boomgaarden door de generaties voortdurend opnieuw ingericht. In veel gevallen gebeurt dit geleidelijk door bepaalde bomen te vervangen door andere. Soms gebeurt dit rigoreuzer door de oude aanplant eerst te laten overwoekeren door struikgewas (*semak*) en jong bos (*belukar*). Deze opstand wordt vervolgens gekapt om met een *ladang* te beginnen, die dan na een aantal jaren, als de *tanaman keras* (de houten/harde aanplant) is uitgeschoten, uitgroeit tot een nieuwe boomgaard. In de tweede variant wordt een stuk bos afgeperkt, gekapt en schoongemaakt, dat grenst aan bestaande boomgaarden, eveneens met de bedoeling om dit bosperceel via de *ladang-kebun* cyclus permanent in gebruik te nemen. Door dergelijke bosontginningen op de rand van het boomgaardengebied en het bos worden nieuwe boomgaarden toegevoegd aan het bestaande boomgaarden areaal. De derde manier van aanleg en exploitatie van boomgaarden is een type van semi-zwerflandbouw (*swidden*) dieper in het bos. De intentie is hier om de nieuwe *ladang-kebun* slechts voor een bepaalde periode te gebruiken door naast de éénjarige gewassen alleen commercieel aantrekkelijke en snelgroeiende boomgewassen zoals koffie en kaneel te planten. Daarna wordt het perceel verlaten en overgelaten aan het bos.

Twee casussen: de boomgaarden van Halima en van Rijal

De boomgaard van Halima op de helling van de Bukit Tiung op de andere oever van de Sankir is van het meest voorkomende gemengde type. Het gaat hier om een kleine aanplant van 30 keer 50 meter met overwegend koffiestruiken tussen de hogere vruchten- en houtbomen en met wat groenten. De grenzen van de boomgaard zijn aangegeven met greppels en rijtjes bananenplanten. De boomgaard van Halima is al minstens drie generaties in haar familie. De oude vrouw gaat tweemaal per week vanuit Koto Baru naar de *kebun* om er te werken. De koffie levert een aardig geldinkomen op. Voor Halima is het tussendoor verzamelen en plukken van vruchten en kruiden in de boomgaard, die zij gebruikt voor de bereiding van specifieke gerechten, echter even belangrijk. Halima is de enige gebruiker van de boomgaard, maar de *kebun* is in het gezamenlijke bezit van Halima en haar broers en zussen. De bezitsaanspraken van de overige broers en zussen zijn door het inmiddels langdurige gebruik door Halima echter zover op de achtergrond getreden dat deze alleen nog tot uiting komen in onregelmatige giften van vruchten van Halima aan haar broers en zussen. Ook verzamelen de andere verwanten zo nu en dan zelf vruchten of hout tussen de aanplantingen van Halima in de boomgaard.

De rubberboomgaard van Rijal achter Hiang Tinggi is een voorbeeld van een oude kleinschalige, boerenplantage. Het gaat hier om een *kebun karet* met driehonderd rubberbomen die twee of drie dagen per week worden getapt. De verzamelde latex wordt in de boomgaard gestold tot blubberpakken, die vervolgens worden verkocht aan een handelaar in Hiang Tinggi. De dagopbrengst van deze rubber boomgaard is ongeveer tien kilo latex, en de bomen worden twee of drie keer per week getapt. Met een dagopbrengst van IDR 13.000,- (EUR 2,-) in 1999 is dit een weinig veelbelovende boomgaard en is de *kebun* voor Rijal niet meer dan een bijverdienste. Naar zijn zeggen stamt de aanplant, of in ieder geval een gedeelte daarvan, uit de jaren veertig van de vorige eeuw. Rijal exploiteert de van zijn vader geërfd boomgaard samen met twee andere broers die het werk en de opbrengsten delen. Veel van deze gespecialiseerde rubberaanplanten zijn er

⁵⁴ Ter vergelijking: het totale rijstareaal in Hiang is 635 hectaren groot (BPP Hiang 1990:11). De verhouding tussen het *sawah* areaal en *ladang/kebun* areaal (1.715 ha.) in het dorp is dus ongeveer 1:3. Uitgedrukt in percelen is deze verhouding echter anders. Want het gemiddelde rijstveld is in Hiang een *jintang* (0,2 ha.) groot terwijl de gemiddelde boomgaard 0,5 hectare beslaat. Dit houdt in dat er in het dorp ongeveer evenveel ($5 \times 635 = 3.175$) rijstvelden als ($2 \times 1.715 = 3.430$) percelen *ladang/kebun* zijn.

niet meer in Hiang. De meeste zijn vanaf de jaren vijftig en zestig opnieuw ingericht voor met name koffie en kaneel of, waar mogelijk, inmiddels omgezet in nieuwe geïrrigeerde rijstvelden. De boomgaard van Rijal is dan ook een gedateerd overblijfsel uit een historische fase in de teelt van boomgewassen in Hiang, waarin de aanplant van rubber lucratief was. Dit is niet langer het geval.

Aansluitend en verder stroomopwaarts van Hiang liggen op de linker en rechter heuvelruggen van het dal van de Sankir de boomgaarden die tot het tweede gebied gerekend moeten worden. Fysiek onderscheiden deze verder van het dorp gelegen boomgaarden zich vooral doordat hierin de commerciële combinatie van koffie en kaneel de boventoon voert in de gemengde aanplant en doordat naar schatting de helft van deze boomgaarden is overwoekerd. Een ander verschil is dat het hier zowel om nieuwe in het bos aangelegde boomgaarden gaat met een eerste generatie van gebruikers, als ook om oudere en inmiddels vererfde boomgaarden die opnieuw zijn ingericht voor de teelt van deze handelsgewassen. De nieuw aangelegde eerste generatie ontginningsboomgaarden zijn in het individuele bezit en gebruik van de ontginners. De boomgaarden die zijn vererfd zijn familiebezit maar worden over het algemeen slechts gebruikt door één erfgenaam. De juridische mix in dit tweede boomgaardengebied van individuele boomgaarden en familieboomgaarden (in overwegend individueel gebruik) weerspiegelt de versnelling van bosontginningen in de jaren zestig en zeventig in Hiang. Tot aan de jaren zestig vormde dit voormalige bosgebied de *frontier* van Hiang en werden op geschikte lokaties boomgaarden aangelegd tussen het dorp en de *desa* Muara Air Dua (de afspitsing van Betung Kuning). Inmiddels is een groot deel van deze oudere ontginningen en boomgaarden vererfd. Vanaf de jaren zestig stegen de prijzen van met name kaneel echter in ijltempo hetgeen overal in Kerinci en ook in Hiang leidde tot een golf van nieuwe bosontginningen die duurde tot halverwege de jaren zeventig. In Hiang vonden deze ontginningen voornamelijk plaats tussen de reeds voor boomgaarden in gebruik genomen boslokaties tussen Hiang en Muara Air Dua en vanuit Muara Air Dua verder stroomopwaarts. Hierdoor bestaat het tweede boomgaardengebied van Hiang nu vooral uit boomgaarden met een commerciële bestemming en voor het overgrote deel uit ontginningsboomgaarden in bezit van de eerste generatie van planters.

De reden dat een betrekkelijk groot areaal van deze boomgaarden nu braak ligt, of beter gezegd zeer extensief gebruikt wordt, is dat de meeste van deze boomgaarden zijn geopend in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. De productiviteit van de aanvankelijke aanplant is hierdoor vanaf het begin van de jaren tachtig sterk teruggelopen. Veel van deze boomgaarden verkeren op het ogenblik dan ook in de laatste fase van natuurlijke regeneratie, waarbij door verwildering en verbossing, de vruchtbaarheid van de bodem wordt hersteld. Op termijn, dat wil zeggen na een jaar of tien, kunnen deze boomgaarden weer worden heropend. Dit betekent niet dat deze boomgaarden volledig ongebruikt zijn. In de meeste gevallen verricht de planter nog regelmatig wat lichte werkzaamheden in zijn boomgaard en zijn er naoogsten van koffie en kaneel en van de eveneens bij aanleg van de *kebun* geplante of sindsdien spontaan gegroeide hout- en vruchtbomen. Een bijkomende reden voor de verwildering in het tweede boomgaardengebied is dat deze braaklegging historisch samenviel met de invoering van de snelrijpende rijst in Hiang. Door de overschakeling naar twee rijstoogsten per jaar ging meer geld, arbeid en energie dan voorheen richting rijstvelden met als gevolg dat dit een negatief effect had op investeringen en arbeidsinspanningen in de *kebun*. Door deze historisch samenloop van omstandigheden raakte het tweede boomgaardengebied van Hiang in de jaren tachtig verlaten, doordat hier steeds minder dorpelingen steeds minder arbeid verrichtten. Dit heeft zijn weerslag gehad op de precare interne en tussendorpse machtbalansen inzake de sociale controle over de boomgaardgebieden. Doordat in korte tijd het aantal oogstdiefstallen in de nog producerende boomgaarden snel is toegenomen en hierdoor de risico's van de teelt van boomgewassen in Hiang groter werd, daalde de animo om in deze boomgaarden arbeid en geld te investeren. De rijken van Hiang zijn om deze reden begonnen met de aankoop van commerciële en gespecialiseerde boomgaarden in Noord-Kerinci en Zuid-Kerinci. Hier bestaan geen vervreemdingsrestricties en wordt gewerkt met een arbeidssysteem

(deelbouw) dat oogstdiefstallen tegengaat, omdat er altijd mensen in de boomgaarden zijn.

Tenslotte zijn er bewoners van Hiang die in de verder stroomopwaarts gelegen kleine beekdalen achter Muara Air Dua, via een systeem van zwerflandbouw, tijdelijke boomgaarden aanleggen in het bos. Het gaat hier niet om een aansluitend gebied van nieuwe boomgaarden maar om kleine ontginningslocaties her en der in de bossen. De bedoeling van deze ontginningen is niet om permanente boomgaarden in gebruik te nemen, maar uitdrukkelijk om voor een bepaalde periode commerciële boomgewassen te telen op een perceel dat vervolgens weer wordt verlaten. In Hiang wordt dit type van *frontierlandbouw* en openlegging van bos *ladang berpindah pindah* ('verhuislandbouw') genoemd. Hoewel het hier om een type van in de tijd, langzame, zwerflandbouw gaat impliceert deze boomgewassenteelt in Hiang geen al te spectaculaire nomadische activiteit van boeren of gebruik van gronden. Het gaat hierbij namelijk in de eerste plaats om een nevenactiviteit van sedentaire rijstboeren die deze *swidden* boomgewassenteelt bedrijven als aanvulling. In de tweede plaats zijn de aanplantingen weliswaar tijdelijk van aard, maar dit neemt niet weg dat deze aanplantingen in jaren gemeten in de regel behoorlijk langdurig zijn. Dit komt omdat de teelt van boomgewassen nu eenmaal betrekkelijk veel tijd vergt. Niettemin onderscheiden deze bosontginningen zich van de intensieve en extensieve permanente teeltsystemen in Hiang.

Swidden: de boomgaard van Syarial

De boomgaard van Syarial uit Koto Baru ligt op een klein uur lopen vanaf Muara Air Dua. Een onduidelijk paadje voert door verlaten boomgaarden en stukken bos naar het beekdal van de Pulai waar Syarial samen met zijn vrouw in 1976 een *ladang* huisje heeft gebouwd en begonnen is met een bosontginning. De koffiebossen die onder het huisje te drogen liggen verraden de aanwezigheid van mensen. Vanaf de rivier de Sangkir ben ik geen mensen meer tegen gekomen. Aan de overkant van het dalletje is het bos opengekapte door iemand uit Pungut en vertonen de op de helling liggende en naar alle kanten uitstekende grote bosbomen de gebruikelijke ravage van een vers gekapte perceel. Wij eten rijst met *sambal bunga Iyaeh* (een bloem) en ik ben verrast dat Syarial en zijn vrouw Tarijati in Koto Baru Hiang wonen. De geschiedenis van de ontginning van deze plek begint, zoals de echtgenoten vertellen, met een andere *ladang* bij Muara Air Dua. Het ging hier om een reeds verlaten boomgaard die door de ouders van Tarijati in gebruik werd gegeven en door Syarial in 1971 opnieuw werd beplant met voornamelijk kaneel. Eén kaneelooft en vijf jaar later werd deze familieboomgaard verlaten. Hiervoor waren twee redenen. Veel van de naburige boomgaarden waren op die plaats reeds verlaten waardoor het in verband met oogstdiefstallen op die plek steeds onveiliger werd en de grond was niet meer zo vruchtbaar. Daarom zocht Syarial samen met twee broers een nieuwe vruchtbare en veilige locatie voor een boomgaard in het bos (*rimba*). Gedrieën zijn ze aldus in 1976 in het beekdal van de Pulai begonnen met de ontginning van drie naburige bospercelen van ieder ongeveer anderhalve hectare. Syarial en zijn vrouw zijn als volgt te werk gegaan. Allereerst werd het bosperceel in drie stukken van ongeveer een halve hectare verdeeld. Vervolgens werd het eerste stuk door hen ontgonnen en beplant met eenjarige voedselgewassen en met kaneel en koffie. De grote bomen werden hiervoor omgekapt en voor een deel gebruikt als bouw hout en brandhout. De overige bomen liggen, inmiddels alweer overwoekerd, nog in de boomgaard. Het struikgewas en kleine bomen werden weggekapt, op hopen verzameld en verbrand. Het afbranden van bospercelen is in Hiang niet gebruikelijk. Alleen oude boomgaarden met een overvloed aan grassen en struikgewas worden soms wel eens afgebrand vóór heropening. Na vijf jaar toen de meeste kaneelbomen van het eerste stuk inmiddels waren gekapt, begonnen Syarial en Tarijati met de ontginning van het tweede stuk bos van ongeveer een halve hectare groot. Inmiddels heeft deze handeling zich nogmaals herhaald en werken de echtgenoten nu vooral op het derde stuk van het perceel, terwijl het eerste stuk alweer grotendeels is overwoekerd door jong bos. De achtergrond van dit verhuizen op lokatie is volgens Syarial dat hiermee een gunstige overlap van ontginnings- plant en oogstwerkzaamheden ontstaat. Met dit type van de eenmalige teelt

van kaneel en koffie zijn eigenlijk ook twee soorten van verhuizing gemoeid. De 'grote' verhuizing naar een nieuwe boslocatie en de 'kleine' verhuizingen van grondstuk naar grondstuk op locatie. Op de dag van het interview waren Syarial en Tarijati bezig om koffiebossen te plukken op het derde in gebruik genomen stuk en om jonge kaneelscheuten af te kappen die waren uitgeschoten op de stammen van de eerder omgehakte kanneelbomen op het eerste beplante stuk. Over twee jaar worden de kaneelbomen van het laatste in gebruik genomen deel geoogst. Daarna zullen Syarial en Tarijati hun perceel verlaten om nog slechts af en toe wat na te oogsten. Op het oog leek de opbrengst van die dag niet erg groot. Toch verzekerde Syarial mij dat de totale opbrengst van deze boomgaard hun in staat had gesteld om een huis te kopen in Koto Baru en om recentelijk een reeds kaneel en koffie producerende boomgaard te kopen in Timiai, in Zuid Kerinci. De boomgaard te Timiai hadden Syarial en Tarijati gekocht omdat ze zichzelf nu te oud (ze zijn beide veertigers) vonden voor ontginningswerk. Op mijn vraag wat er op den duur met deze boomgaard zou gebeuren kwam als antwoord dat deze zou verwilderen en weer op zou gaan in het bos. In ieder geval was de boomgaard onverkoopbaar, omdat niemand interesse had in een ver weg gelegen en reeds gebruikte en dus betrekkelijk onvruchtbare boomgaard. De 'verhuislandbouw' is in Hiang inderdaad een aangelegenheid voor jong volwassenen, die het misschien op kunnen brengen om één of twee keer in hun leven te verhuizen naar een nieuwe (illegale) boslocatie.

Rijk en arm in Koto Baru Hiang

Naar lokale begrippen is Hiang geen bijzonder rijk of arm dorp. De overgrote meerderheid van de gezinnen in Hiang heeft naar eigen zeggen een *sederhana* (bescheiden) inkomen. Dit neemt niet weg dat het inkomens- en vermogensverschil tussen de rijkste en armste gezinnen in Hiang aanzienlijk is. De rijken van Hiang zijn naar schatting twintig keer rijker dan de armen in het dorp.

Voor hun inkomen en vermogensopbouw zijn de gezinnen in het dorp aangewezen op verschillende bronnen. De belangrijkste bron van inkomen is de agrarische productie. De belangrijkste bron van vermogen is landbouwgrond. De teelt van koffie, kaneel en vruchten in *kebun* en de *ladang*-groenteteelt levert de dorpingen soms een aanzienlijk en incidenteel inkomen op, maar voor het reguliere inkomen zijn de boeren in Hiang vooral afhankelijk van de productie van rijst en het bezit van *sawah*. Naast de rijstbouw verwerven redelijk wat gezinnen in Hiang ook nog een neveninkomen in de handel, uit overheidsbanen en door allerlei losse arbeid voor dorpsgenoten te verrichten. Voor de omvang van deze laatste inkomens geldt de vuistregel dat gezinnen met veel rijstvelden meestal grote neveninkomsten hebben en gezinnen met weinig rijstvelden meestal kleine neveninkomsten hebben. Deze samenhang is het resultaat van de voortdurende omzetting in Hiang van uit handel of ambten verworven vermogens in *sawah*. Doordat de rijstbouw de belangrijkste bron van inkomen is en omdat de hoogte van additionele inkomens van individuele gezinnen in de regel spoort met de omvang of het niveau van het *sawah*bezit vormt de verdeling van rijstvelden in het dorp de beste alleenstaande indicator om vast te stellen hoe in Hiang de inkomens zijn verdeeld. Dit geldt natuurlijk niet voor de weinige handelaren in het dorp, maar die blijven hier buiten beschouwing.

Een kadastrale of anderszins systematische registratie van grondbezit en grondverkeer bestaat er niet in Hiang. Om een beeld te krijgen op de verdeling van rijstvelden in Hiang moeten daarom andere bronnen worden aangeboord. In dit geval zijn kwantitatieve gegevens van de regionale landbouwdienst gecombineerd met kwalitatieve gegevens uit interviews die in de *desa* Koto Baru Hiang werden afgenomen. De regionale landbouwdienst in Hiang, de Balai Penyuluhan Pertanian Hiang (BBP Hiang) verzamelt agrarische informatie, geeft voorlichting aan boeren en stuurt de agrarische productie in de 77 *desa* van de onderdistricten Sitinjau Laut en Sungai Penuh. De door de landbouwdienst verzamelde gegevens over de landbouw in Hiang en omgeving is gemodelleerd naar nationale maatstaven. Hierdoor moeten de gegevens soms opnieuw worden geïnterpreteerd in de lokale context. De gegevens van de landbouwdienst zijn op zichzelf vrij betrouwbaar. De dienst beschikt in de twee onderdistricten over een netwerk

van lokale consulenten die vrijwel altijd ook zelf boer zijn en daarom goed zijn ingevoerd in de dorpsse verhoudingen.

In het werkgebied van de landbouwdienst woonden in 1990 in totaal 18.105 *kepala keluarga* of gezinshoofden, waarvan 10.688 (59%) gezinshoofden boer/bezitter/bewerker, ofwel, zelfstandige boer waren. In termen van de landbouwdienst is een gezinshoofd een getrouwde man met kinderen of een weduwe, of gescheiden vrouw met kinderen, die een eigen huishouden voert. Naast de categorie van zelfstandige boeren onderscheidde de landbouwdienst 2.540 (14%) gezinshoofden die landbouwgrond bezaten maar deze niet zelf bewerkten. Als we de situatie in Hiang als maatstaf nemen dan gaat het hier niet om afwezige grootgrondbezitters maar om grote boeren die deel uitmaakten van de dorpsgemeenschap, maar die het overschot aan rijstvelden dat zij niet zelf met hun gezin bewerkten hadden verpacht of hadden uitgegeven in deelbouw. Verder telde de dienst 480 (3%) gezinshoofden die de kost verdienden als deelbouwer en 2.536 (14%) gezinshoofden die loonarbeider waren. Tenslotte waren er op het moment van meting in de twee onderdistricten ook 879 (5%) handelaren, 539 (3%) ambtenaren/militairen en was van 443 (2%) gezinshoofden onbekend wat hun belangrijkste beroep en inkomen was (BPP Hiang 1990: 9, tabel 6).

Bekijken we de opgave van de landbouwdienst wat nauwkeuriger dan valt op dat bij elkaar opgeteld liefst 90% van de gezinshoofden in de twee onderdistricten als grondbezitter, boer, deelbouwer of arbeider in de eerste plaats in de landbouw de kost verdient. Dit hoge percentage van afhankelijkheid van de agrarische productie strookt volledig met het beeld van Hiang als boerendorp en met dat van Kerinci als een agrarisch gebied. Kijken we verder naar de verdeling binnen die 90% landbouwende gezinnen dan springt het relatief grote aantal gezinshoofden (59%) in het oog dat opereert als zelfstandige boer/bewerker. Vanwege het erfrechtelijke karakter van *gilir ganti*, speelt de praktijk van toerbeurtrijstbouw zich met name af in dit segment van de boerenstand. Opmerkelijk in de opgave van de landbouwdienst is het geringe aantal deelbouwers (3%). Dit aantal is op het eerste gezicht moeilijk te rijmen met de sociale werkelijkheid, omdat deelbouwcontracten in Hiang juist veelvuldig voorkomen. Bij deelbouw in de rijstbouw gaat het om een seizoensgebonden overeenkomst, waarbij volgens een vooraf afgesproken verdeelsleutel de kosten en opbrengsten van de rijstproductie tussen de grondbezitter en de deelbouwer worden gedeeld. Bij deelbouw bij de productie van boomgewassen gaat het om meerjarige contracten waarbij de uiteindelijke productie wordt gedeeld en de grondbezitter en deelbouwer ook overeenkomen hoe ondertussen in het levensonderhoud van de deelbouwer moet worden voorzien. Deze laatste variant van deelbouw komt in het werkgebied van het BPP Hiang en in Hiang helemaal niet voor, maar is een kenmerkende arbeidsrelatie in het kaneelgebied in Zuid-Kerinci. In de regio van Hiang worden de boomgaarden en *ladang* uitsluitend bewerkt met gezinsarbeid en ingehuurde loonarbeid. In de rijstbouw daarentegen is deelbouw juist heel normaal. Het geringe aantal deelbouwers in de opgave van de landbouwdienst heeft dan ook weinig te maken met de frequentie van deelbouwcontracten in de rijstbouw, maar met de vraag of gezinshoofden voor hun inkomen louter, of bovenal, afhankelijk zijn van deelbouw. Dat deze groep boeren in het werkgebied van de landbouwdienst zeer klein is spoort met de sociale werkelijkheid in Hiang waar deelbouwers, net zo goed als grootgrondbezitters, géén aparte beroepsgroep of sociale klasse vormen, maar deel uitmaken van de boerenstand. Deelbouwers in Hiang zijn in de regel kleine boeren en/of jonge verwanten die hun inkomen uit een kleine toerbeurt of een klein permanent rijstveld aanvullen met een deelbouwcontract met een grote boer of familielid. Hetzelfde geldt voor de 14% van de gezinshoofden die volgens de landbouwdienst te boek staan als loonarbeiders. Ook loonarbeid is in Hiang geen voltijdsberoep en ook loonarbeiders vormen in Hiang geen aparte sociale klasse. Loonarbeiders zijn ook als keuterboer en deelbouwer opgenomen in de onderste regionen van de boerenstand.

In Hiang is het moeilijk om betrouwbare gegevens over grondbezitsverhoudingen te verzamelen. Rijke boeren laten zich niet graag uit over de werkelijke omvang van hun bezittingen en arme boeren hebben vaak een vertekend beeld van de rijkdom van de bovenlaag. Om toch een impressie te krijgen van de onderlinge grondbezitsverhoudingen in de rijstbouw in Hiang werden hierover in de *desa* Koto Baru Hiang 30 informanten in

1990 via gestructureerde interviews ondervraagd. De gegevens uit deze interviews werden vervolgens besproken met een paar sleutelinformanten, die in de loop van het onderzoek bijzonder op de hoogte bleken van de rijstbouw. De selectie van de 30 informanten was willekeurig, maar gebaseerd op het feit dat zij allen betrokken waren bij de rijstbouw op een blok van rijstvelden in Koto Baru Hiang (zie ook: hoofdstuk zeven). Aan de informanten werd niet gevraagd om de omvang van hun eigen rijstveldenbezit op te geven, maar om het bezit van rijstvelden van gezinnen in Koto Baru Hiang (en dat van zichzelf) te koppelen aan enkele zelf te bepalen welvaartscategorieën, die opliepen van arm naar rijk. Vervolgens werd gevraagd om de ongeveer 500 gezinnen van de *desa* Koto Baru Hiang zo reëel mogelijk te verdelen over deze zelf gekozen categorieën. Gaf dit problemen dan werd het totale aantal in te delen gezinnen tot 100 of in een enkel geval zelfs tot tien vereenvoudigd. Bij de koppeling van welvaartscategorieën aan aantallen rijstvelden in bezit werd de informanten gevraagd geen onderscheid te maken tussen rijstvelden in individueel bezit en individuele toerbeurten in het gezamenlijke erfgoed. Pacht, deelbouw en loonarbeid werden buiten beschouwing gelaten. Door deze gegevens met elkaar te vergelijken en te bespreken konden naderhand vier relevante, lokale welvaartscategorieën worden vastgesteld, waarbij iedere categorie correspondeert met het bezit van een bepaald aantal rijstvelden door een bepaald aantal gezinnen. Tenslotte werden deze gegevens door mij gebruikt om te berekenen welk beslag er door iedere welvaartscategorie mogelijk wordt gelegd op het rijstveldenareaal van Koto Baru Hiang.

Tabel 3.5: Schatting van de verdeling van rijstvelden over welvaartscategorieën in Koto Baru Hiang

Welvaarts categorie	Aantal gezinnen⁽¹⁾	%	Aantal rijstvelden in bezit⁽²⁾	ha	ha in <i>desa</i>⁽³⁾	%
Rijk	75	15	5 tot 10	1 tot 2	113	43
Welgesteld	125	25	3 of 4	0,6 of 0,8	88	34
Eenvoudig	150	30	1 of 2	0,2 of 0,4	45	17
Arm	150	30	0 tot 1	0,0 tot 0,2	15	6
Totaal	500	100			261 ⁽⁴⁾	100

(1) In Koto Baru Hiang woonden in 1990 in werkelijkheid 520 gezinshoofden (BPP Hiang 1990:7).

Ter vereenvoudiging gaat de tabel echter uit van 500 gezinnen.

(2) De standaard oppervlaktemaat en tevens algemene naam van een rijstveld in Hiang is: *jinjang*.

Een doorsnee *jinjang* heeft in Hiang een oppervlakte van 0,2 ha.

(3) Voor de berekening van het aandeel van het rijstveldenbezit per welvaartscategorie op het grondgebied van Koto Baru Hiang werd het gemiddelde aantal hectares in iedere categorie vermenigvuldigd met het aantal gezinnen in die categorie.

(4) De oppervlakte van het rijstveldenareaal van Koto Baru Hiang is in werkelijkheid 300 ha. Het verschil berust op de discrepantie tussen de onbekende werkelijke verdeling van rijstvelden en de schatting hiervan door de informanten.

Bron: interviews (n=30)

Bij de interpretatie van de interviewgegevens was het niet moeilijk om deze te stroomlijnen tot de vier verschillende welvaartscategorieën, zoals die zijn weergegeven in tabel 3.5. In het algemeen waren alle informanten het er over eens dat er in Koto Baru Hiang minimaal drie en maximaal vijf verschillende categorieën van rijstveldbezitters van arm naar rijk zijn te onderscheiden. In tabel 3.5 zijn deze gecomprimeerd tot de vier categorieën, rijk (*kaya*), welgesteld (*makmur*), eenvoudig (*sederhana*) en arm (*miskin*). Hierbij werd uitgegaan van drie grenzen. De ondergrens voor een gezin om in Hiang van te leven (*makan saja*) werd gesteld op het jaarlijkse bezit van één rijstveld, één *jinjang*, met een gemiddelde oppervlakte van 0,2 ha. De tweede grens lag volgens de informanten bij een bezit van twee rijstvelden (0,4 ha). Van de opbrengst hiervan kan een gezin in Hiang in eigen levensonderhoud voorzien, maar kan ook het schoolgeld van de kinderen worden betaald en is men in staat om volledig deel te nemen aan de sociale kalender. De derde grens ligt bij drie rijstvelden. Heeft een gezin via individueel bezit en aangevuld met regelmatig terugkerende toerbeurten een gemiddelde van drie rijstvelden per jaar in bezit (0,6 ha) dan kan hiervan goed worden geleefd in het dorp. Zonder

noodzakelijke neveninkomsten uit de 'droge' landbouw, handel of uit een andere baan. Gezinnen die meer dan drie rijstvelden bezitten hebben in beginsel géén overlevingsproblemen die in verband kunnen worden gebracht met een gebrek aan rijstvelden.

In Koto Baru Hiang blijkt de bovenlaag van rijke *sawah*bezitters te worden gevormd door een elite van ongeveer 15% van de gezinnen die tussen de vijf en tien rijstvelden bezitten. De rijkste boer in Koto Baru Hiang zou zelfs buiten de tabel vallen, omdat hij in zijn eentje vijftien rijstvelden (drie ha) bezit. Ook in de andere *desa* van Hiang zijn enkele van deze 'grootgrondbezitters'. Vergelijken we deze gegevens met die van de landbouwdienst dan valt de categorie van 15% rijke gezinnen in Koto Baru Hiang natuurlijk samen met de categorie van 14% van grondbezitters/niet-bewerkers in het werkgebied van de landbouwdienst. Aansluitend op de toplaag volgt in Koto Baru Hiang een tweede laag van 'welgestelde' gezinnen (25%), die drie of vier rijstvelden (0,6 tot 0,8 ha) rijstvelden bezitten. Bij elkaar opgeteld behoort 40% van de gezinnen in Koto Baru Hiang tot de als rijk en welgesteld gedefinieerde sociaal-economische bovenlaag en middenlaag van de *desa*. Als ondergrens geldt hier het bezit van tenminste drie rijstvelden van drie *jinjang* (0,6 ha). De rijken en welgestelden van Koto Baru Hiang bezitten met elkaar 77% van de rijstvelden op het grondgebied van Koto Baru Hiang.⁵⁵

De derde laag van gezinnen (30%) met een 'eenvoudig' leven in Koto Baru Hiang heeft een bezit van één of twee rijstvelden. Het bezit van één rijstveld (0,2 ha) geldt als minimumstandaard van rijstzelfvoorziening en inkomen voor een gezin van twee ouders met twee kinderen. De feitelijke demografische samenstelling van een gezin bepaalt echter de werkelijke behoefte aan geld en rijst. Voor een duurzame, eenvoudige (*sederhana*) maar toereikende levensstijl in het dorp voor een gezin met twee ouders en enkele kinderen gaan de dorpelingen uit van een norm van twee rijstvelden (0,4 ha). Wanneer een gezin door een combinatie van permanent en tijdelijk bezit deze norm weet te halen is er het hele jaar te eten, kan het schoolgeld voor de kinderen worden betaald en blijft er wat geld over voor onvoorziene uitgaven, feesten en kleine investeringen.

De armste 150 gezinnen (30%) in Koto Baru Hiang bezitten helemaal geen of te weinig rijstvelden om van rond te kunnen komen en zijn daarom voor overleving in het dorp genoodzaakt om grond van anderen te bewerken. Beschouwen wij de keuterboeren in Hiang in de eerste plaats als deelbouwers en loonarbeiders dan zijn er in Hiang veel meer deelbouwers en loonarbeiders dan gemiddeld in het werkgebied van de landbouwdienst: 30% om 17%. De meest realistische voorstelling is dat de keuterboeren in Hiang tegelijkertijd tot al deze drie categorieën behoren, maar afhankelijk van de situatie soms meer tot de een dan tot de andere. Een typische Hiangse keuterboer(in) bezit een toerbeurt van rijstproductie, gaat daarnaast vaak een deelbouwcontract aan met een rijkere boer in de familie of in de buurt en werkt zonodig bij als dagloner. En omdat dit ook geldt voor de echtgenote of echtgenoot zijn deze gezinnen van keuterboeren soms vooral boer, soms vooral deelbouwer, soms vooral loonarbeider en bovenal van alles wat.

⁵⁵ Twee andere bronnen die via een omweg inzicht verschaffen in de omvang van de twee categorieën van rijk en welgesteld in Koto Baru Hiang zijn sponsorlijsten (*daftar*) en lijsten van studenten. Onder vermogende buurtgenoten rouleren sponsorlijsten voor cursussen, clubs en festiviteiten. In de buurtschap Sawahan (RTIX) stonden (naast die van mijzelf) steeds zo'n twintig namen vermeld. Vermenigvuldigen we dit aantal met de negen buurtschappen van Koto Baru Hiang, dan kom je op een totaal van 180 gezinnen die in Koto Baru Hiang economisch meetellen. Een aantal dat redelijk overeenkomt met het totale aantal van 200 rijke en welgestelde gezinnen in tabel 3.5. Ook waren er in RTIX in 1990 elf studenten die universitair onderwijs volgden in Padang of Jambi. Alleen rijke gezinnen kunnen zich hoger onderwijs buiten Kerinci voor hun kinderen veroorloven. Nemen we de elf studenten uit RTIX als gemiddelde en vermenigvuldigen wij dit getal met de negen buurtschappen dan zouden er in Koto Baru Hiang 99 gezinnen moeten zijn waarvan tenminste één kind elders studeert. Dit getal lijkt redelijk overeen te stemmen met de 75 rijkste gezinnen van Koto Baru Hiang.

Individueel bezit en toerbeurtvelden in Koto Baru Hiang

Over de verhouding tussen het individuele grondbezit en het gezamenlijke grondbezit in Hiang bestaan geen exacte gegevens. Toch kan hierover een redelijk betrouwbare schatting worden gemaakt wanneer hiervoor tabel 3.5 als uitgangspunt wordt genomen. In tabel 3.5 worden de vier welvaartscategorieën rijk, welvarend, eenvoudig en arm onderscheiden en staat het beslag dat iedere welvaartscategorie op het totale rijstveldenareaal van Koto Baru Hiang legt vermeld in hectares (kolom 6). Combineren we deze gegevens met een inschatting van het procentuele aandeel van toerbeurtijstvelden per welvaartscategorie dan ontstaat het beeld zoals weergegeven in tabel 3.6. De veronderstelling die ten grondslag ligt aan tabel 3.6 is dat het relatieve aandeel van toerbeurtvelden in een gezin toeneemt naarmate dat gezin over minder rijstvelden beschikt. Dus, wanneer een gezin rijk is aan rijstvelden zal slechts een klein deel van dit bezit bestaan uit toerbeurtvelden en, andersom, als een gezin arm is aan rijstvelden zal het grootste deel, of het hele bezit bestaan uit toerbeurten. Deze veronderstelling is gebaseerd op de ervaring in Hiang dat grote boeren bij vererving in de regel slechts een deel van het erfgoed met elkaar als gezamenlijk toerbeurtbezit in ere houden, omdat de meeste grond in permanente individuele stukken wordt verdeeld tussen de erfgenamen. Slechts het restant (dat overigens nog aanzienlijk kan zijn) wordt dan ingevoerd in het systeem van toerbeurtijstbouw. Ook bestaat er bij rijke rijstboeren de meeste kans dat een deel van het totale rijstlandbezit is gekocht tijdens het leven. Deze twee factoren maken het aannemelijk dat van het rijstlandbezit van de rijke boer in Hiang gemiddeld genomen slechts een klein percentage bestaat uit toerbeurtijstvelden. Aan de economische onderkant van de dorpsleven is dit precies andersom. De gezinnen in de categorie van arme boeren die tenminste nog een beetje *sawah* bezitten zullen dit eerder doen in de vorm van vererfde toerbeurten dan in de vorm van permanent individueel grondbezit. De veronderstelling is daarom dat het percentage toerbeurtvelden bij kleinbezitters van rijstvelden hoog is. Om de premisse van het afnemende relatieve belang van toerbeurtvelden bij verschillende categorieën van rijstlandbezit zichtbaar te maken is voor iedere welvaartscategorie in Koto Baru Hiang vervolgens ingeschat welk percentage uit het grondbezit gemiddeld uit toerbeurtvelden en welk percentage uit individuele velden bestaat. Voor de categorie rijke boeren met vijf tot tien rijstvelden (1 tot 2 ha.) werd het gemiddelde aandeel van de toerbeurtvelden aldus op 10% gesteld. Voor de categorie van welgestelde gezinnen met drie of vier rijstvelden (0,6 - 0,8 ha.) werd dit percentage 30%, voor de categorie 'eenvoudig' met één of twee rijstvelden (0,2 - 0,4 ha.) werd dit percentage 60% en voor de categorie van arme gezinnen met minder dan één rijstveld (0 - 0,2 ha.) werd dit percentage vastgesteld op 90%. De percentages van respectievelijk 10%, 30%, 60% en 90% berusten op een schatting van de onderzoeker.

Tabel 3.6: Schatting van de verhouding tussen individuele rijstvelden en toerbeurtvelden per welvaartscategorie in Koto Baru Hiang (ha en %)

Welvaarts categorie	Rijstvelden (ha)	Toerbeurt rijstbouw verreken %	Toerbeurt rijstbouw (ha)	Individuele velden verreken %	Individuele velden (ha)
Rijk	113	10	11	90	102
Welgesteld	88	30	26	70	62
Eenvoudig	45	60	27	40	18
Arm	15	90	13	10	2
Totaal	261 (100 %) ⁽¹⁾		77 (30%)		184 (70%)

(1) De oppervlakte van het rijstveldenareaal van Koto Baru Hiang is in werkelijkheid 300 ha. Het verschil berust op de discrepantie tussen de onbekende werkelijke verdeling van rijstvelden en de schatting hiervan door de informanten.

Bron: interviews (n = 30)

Uit tabel 3.6 blijkt dat in Koto Baru Hiang het grootste deel van de rijstvelden (70%) in individueel bezit is. Van het totale rijstveldenareaal in Koto Baru Hiang bestaat 30% uit toerbeurtvelden. Hoewel de verhouding tussen individuele velden en toerbeurtvelden in Koto Baru Hiang hierdoor naar schatting 7 : 3 is, betekent dit overigens niet dat er van iedere tien gezinnen in de *desa* er slechts drie betrokken zouden zijn bij de toerbeurtrijstbouw. Want terwijl per gezin vaak meer dan één individueel rijstveld is te verdelen, wordt ieder toerbeurtrijstveld juist gedeeld door meerdere personen uit meerdere gezinnen. Met name in het middensegment van 'welgesteld' en 'eenvoudige' gezinnen vinden we in Hiang de meest uitgebreide combinaties van het individuele bezit van rijstvelden en van toerbeurten (tabel 3.6). In deze twee welvaartscategorieën mag dan ook van vrijwel alle gezinnen deelname aan de toerbeurtrijstbouw worden verwacht. Bij elkaar vormen de categorieën 'welgesteld' en 'eenvoudig' 55% van de gezinnen in Koto Baru Hiang (tabel 3.5). De twee welvaartscategorieën die vanwege overvloed of vanwege gebrek het minst met *gilir ganti* te maken (hoeven te) hebben zijn de 15% rijke en de 30% arme gezinnen (tabel 3.5). Laten we de rijken voor het gemak helemaal buiten beschouwing en gaan we er vanuit dat minstens de helft van de 30% arme gezinnen tenminste nog de beschikking heeft over een toerbeurt, dan moet het totale aantal gezinnen in Koto Baru Hiang dat deelneemt aan de toerbeurtrijstbouw op ongeveer 70% worden geschat. Ook van drie andere dorpen in Kerinci is het deelnamepercentage van gezinnen aan de toerbeurtrijstbouw bekend. Volgens Burgers (2004:82) is in Selampaung 62%, in Masgo 42% en in het dorp Pelompek respectievelijk 28% van de gezinnen betrokken bij *gilir ganti*. Opvallend is het grote verschil in participatiegraad tussen deze drie dorpen. De verklaring voor de lage scores in Masgo en Pelompek moet echter worden gezocht in de eigenaardige geschiedenis van deze dorpen. Dit zijn migrantennederzettingen die nog volop in ontwikkeling zijn en waar de agrarische economie vooral draait om de 'droge' teelten (ibid:82,3). Evenals Hiang beschikt het dorp Selampaung daarentegen over een relatief groot rijstveldengebied en behoort dit dorp, net zoals Hiang, cultureel en historisch tot de gevestigde dorpen van Kerinci. Deze vergelijkbaarheid is waarschijnlijk ook de reden dat de participatiegraad van 62% van gezinnen aan de toerbeurtrijstbouw in het dorp Selampaung dichtbij de 70% graad van deelname in Koto Baru Hiang ligt.

Conclusies

Door processen van agrarische transformatie en sociale differentiatie zijn in Kerinci de afgelopen eeuw twee patronen van landbouw ontwikkeld die weliswaar her en der via kapitaal en arbeid met elkaar verbonden zijn, maar die toch vooral ook gescheiden van elkaar tot wasdom zijn gekomen. In het kaneelgebied in Noord en vooral Zuid-Kerinci zijn met relatief grote investeringen boomgaarden aangelegd waar loonarbeid, meestal in de vorm van deelbouw, nu de norm is. Deze dorpse 'grootlandbouw' is van grote invloed op de ontwikkelingen in de landbouw en samenleving van Kerinci. Niet in het minst omdat met de kaneelboomgaarden grote investeringen zijn gemoeid die uitnodigen tot grondspeculatie en tot samenwerkingsverbanden tussen grote boeren en investeerders van buiten de landbouw zoals handelaren, ambtenaren en militairen. Wie veel geld wil verdienen en risico's durft te nemen investeert in de kaneelstreek en niet in de dorpen op en aan de rand van de hoogvlakte van Kerinci met zijn gemengde landbouw. Ook op arme boeren uit geheel Kerinci en uit omliggende gebieden oefent het kaneelgebied grote aantrekkingskracht uit. Maar dan om er als loonarbeider of deelbouwer geld te verdienen. De aanzuigende werking van kapitaal en arbeid in deze pionierlandbouw valt of staat uiteraard met de prijzen van kaneel en koffie. Voorspellingen over de ontwikkeling van dit gebied in de toekomst zijn hierdoor ongewis. In het kaneelgebied is de weg ingeslagen van de klassiek kapitalistische landbouw met aan de ene kant een sociale klasse van grondbezitters en aan de andere kant een arme klasse van deelbouwers en loonarbeiders. Deze ontwikkeling, die zijn startpunt vindt in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, gebiedt een bijstelling van het idee dat in Kerinci de belangrijkste productiemiddelen in de landbouw min of meer gelijkmatig over rijk en arm zijn gespreid.

In de andere sector van de landbouweconomie in Kerinci, die van de rijst/groente/boomgewassen landbouw in de dorpen in en aan de rand van het eigenlijke dal van Kerinci heeft de verzakelijking en de commercialisering van de agrarische productie een minder drastisch effect gehad op de klassenvorming dan in de kaneelstreek. Het zou hier echter voorbarig zijn om daar meteen de conclusie aan te verbinden dat er in de dorpen nauwelijks sprake is van klassenvorming en dat Hiang en de andere dorpen ten overstaan van de kaneelstreek het ideaal van de ongedifferentieerde gemeenschap vertolken. Uit de gegevens over het rijstveldenbezit in Hiang blijkt dat er in het dorp een groot verschil bestaat in grondbezit tussen de rijkste en armste gezinnen. Maar anders dan in de kaneelstreek heeft dit verschil in rijkdom – hoe groot ook – in Hiang niet heeft geleid tot de ontwikkeling van een kleine bovenklasse van monopolistische grondbezitters en een grote onderklasse van landloze deelbouwers en loonarbeiders. Dat de relatief milde verhouding tussen groot en klein grondbezit in Hiang geen incident is in Kerinci blijkt ook uit de studie van Belsky (1991) in Koto Lebu Tinggi en uit de studie van Watson (1992:178) in Pondok Tinggi, twee andere valledorpen. Ook deze onderzoekers benadrukken verschillen in rijkdom in de context van een boerenstand van kleine, middelgrote en grote grondbezitters. De conclusie die we hieruit mogen trekken is dat het aannemelijk is dat verzakelijking en commercialisering in de dorpen van Kerinci weliswaar tenderen naar grotere sociale differentiatie maar dat deze tendens vooralsnog niet heeft geleid tot de systematische uitsluiting van een groot deel van de dorpsbevolking van grondbezit.

4

Grondgebruiksrechten in Hiang

Er zijn verschillende manieren om de grondgebruiksrechten in Hiang te classificeren en om de rechtenbundels die hiermee samenhangen te ontrafelen. Ten eerste kan de autonomie of bevoegdheid van de bezitter/bewerker van de grond tot uitgangspunt worden genomen. Het persoonlijke grondgebruiksrecht kan namelijk opgevat worden als het bezit van een persoonlijke rechtenbundel, die verschillende rechten en plichten met zich meebrengt. Grondbezit in de meest nauwe betekenis van eigendom van de grond omvat de meest uitgebreide persoonlijke rechtenbundel. Andere vormen van bezit, zoals het bezit van een pachtrecht, die verwijzen naar bezit in de ruime betekenis van het woord, bestaan juist uit een meer beperkte persoonlijke rechtenbundel. Wanneer het criterium van de omvang van de persoonlijke rechtenbundel wordt gehanteerd bestaan er in Hiang respectievelijk de categorie van grondbezit, de categorie van hiervan afgeleid grondgebruik en die van agrarische arbeid. Binnen de categorie van grondbezit zijn in Hiang het individuele bezit en het gezamenlijke erfgoed te onderscheiden, binnen de categorie van grondgebruik verpanding, pacht en deelbouw en binnen de categorie van arbeid reciproke arbeid en loonarbeid. De volledige waaier van al deze agrarische rechten kan op enig moment in de geschiedenis het grondgebruiksrecht van Kerinci worden genoemd. Ten tweede kunnen de grondgebruiksrechten in Hiang worden ingedeeld naar juridische herkomst. De beide concepten van het individuele bezit van rijstvelden die in Kerinci worden gebruikt stammen bijvoorbeeld uit het inheemse recht en uit het overheidsrecht. Hoewel deze concepten veel gemeen hebben zijn deze normatief ingebed in te onderscheiden juridische systemen met de daarbij behorende verschillende rechten en plichten. Daarentegen is het individuele ontginningsrecht van bos een zuiver inheems concept en is de vrije gift afkomstig uit het Islamitische recht. Ten derde kunnen de bezits- en arbeidsrechten in Hiang worden gegroepeerd rondom bepaalde teelten. De rijstbouw brengt bijvoorbeeld andere rechten en rechtenbundels met zich mee dan de teelt van koffie. Om zoveel mogelijk recht te doen aan de werkelijkheid is ervoor gekozen om de drie hierboven genoemde manieren van kijken naar de grondgebruiksrechten in Hiang met elkaar te verweven. Het resultaat hiervan is een overzicht van de grondgebruiksrechten in Hiang waarbij eerst de rijstbouw en daarna de boomteelt aan de beurt komt. Per teelt wordt hierbij een onderscheid gemaakt tussen grondbezit, grondgebruik en arbeid en wordt zoveel mogelijk nagegaan wat de herkomst van het recht is. Meestal zijn in dit hoofdstuk Hiang en Kerinci inwisselbare grootheden. Wanneer dit niet het geval is dan wordt dit aangegeven en wordt informatie over Hiang aangevuld

met gegevens uit andere dorpen en streken in Kerinci. Het doel van dit hoofdstuk is om een overzicht te geven van de sociaal-juridische omgeving waarin de toerbeurtijstbouw, *gilir ganti*, is ingebed. Alle besproken rechten vinden we op de grondgebieden van de vier *desa* van Hiang. Deze grondgebieden zelf, de *tanah ulayat*, vormen het onderwerp van hoofdstuk vijf.

Het individuele bezit van rijstvelden

Doordat het gezamenlijke erfgoed in de rijstbouw in Hiang prominent aanwezig is en de ontwikkeling van het individuele grondbezit vaak in verband wordt gebracht met de opkomst van de commerciële landbouw, zou de indruk kunnen ontstaan dat het individuele bezit van rijstvelden in Hiang zich historisch heeft ontwikkeld uit het gezamenlijke erfgoed. Dit is niet het geval. Want zo lang als de dorpingen zich kunnen herinneren bestaat er in Hiang, onder diverse namen, zoals *sawah tetap* (permanent rijstveld), *sawah pribadi* (privé rijstveld) en *sawah milik* (particulier rijstveld), al de aparte categorie van individueel grondbezit naast het gezamenlijke erfgoed. De reden hiervan is dat het individuele bezit van *sawah* zijn oorsprong vindt in de praktijk van ontginning en aanleg van nieuwe *sawah*.

Ook in de literatuur over Kerinci vinden we aanwijzingen dat het individuele bezit van rijstvelden reeds in pre- en vroegkoloniaal Kerinci algemeen moet zijn geweest. Zo schrijft Klerks (1897:90) tegen het einde van de 19^e eeuw reeds: "Individueel bezit wordt over bebouwde gronden uitgeoefend, terwijl de onbebouwde het gezamenlijk eigendom zijn der doesoen, binnen welker grenzen zij gelegen zijn". Vervolgens noteert Klerks (*ibid.*) meer specifiek ten aanzien van de rijstbouw dat: "Leidingen voor besproeiing van sawah's, [...] het individueel eigendom van een persoon of het gezamenlijk eigendom van eenige personen, [zijn]...". Terwijl in de laatste gezamenlijkheden gemakkelijk de erfgenamen in het gezamenlijke erfgoed zijn te herkennen, duidt het eerste deel van de zinsnede ondubbelzinnig op het bestaan van het individuele bezit van rijstvelden aan het eind van de 19^e eeuw. Ook van Aken (1915:24), die aan het begin van de 20^e eeuw stelt dat: "Sawahterrein [...] alleen vervreemd [mag] worden door den eersten ontginning en door dengeen die het inlost, nadat het verpand is geweest", maakt hiermee impliciet gewag van een categorie van individueel bezit van rijstvelden. Dat deze categorie toentertijd niet onbeduidend was valt op te maken uit de toevoeging dat 'verpanding veelvuldig voorkomt' (*ibid.*). Morison (1940) besteedt opmerkelijk genoeg geen enkele aandacht aan het individuele bezit van *sawah* in Hiang in de jaren dertig van de vorige eeuw. Daarentegen opent Watson zijn hoofdstuk over grondbezit in het dorp Pondok Tinggi in Kerinci met de opmerking: "Although in rituals and on the occasion of ceremonies there still exist vestiges of a system of communal ownership of rice-fields, within living memory the system has always been one of individual title to land with more or less absolute rights of disposal" (Watson 1992:153). Met het 'more or less' doelt Watson op de betrekkelijk grote autonomie van individuele grondbezitters en erfgenamen versus de secundaire aanspraken van verwantengroepen en de *desa*. Blijkbaar hebben het individuele grondbezit en het gezamenlijke erfgoed zich in de rijstbouw in Kerinci, zij aan zij, ontwikkeld.

In Hiang bestaan er in beginsel vier routes die leiden naar het individuele bezit van *sawah*. De eerste en inmiddels vrijwel in onbruik geraakte verwervingsroute is ontginning. Het ontginningsrecht (*arah ajun*) van onbebouwde grond, dat in het dorp is voorbehouden aan de leden van de *desa*, leidt in Hiang en Kerinci automatisch tot een individueel bezit van de ontgonnen grond. Hoewel het ontginningsrecht in de boomgaardenzone aan de rand van het bos in Hiang nog van actuele betekenis is, zijn ontginningen in het rijstbouwgebied van het dorp zeldzaam geworden. De reden hiervoor is dat het gehele voor irrigatie geschikte areaal in Hiang ook reeds in gebruik is genomen voor de teelt van rijst. Als gevolg hiervan is het zo goed als onmogelijk geworden om via de ontginningsroute in het persoonlijk bezit van een rijstveld te komen en stukt via deze klassieke weg ook de toevoer van nieuwe individuele titels over rijstvelden in Hiang. Weliswaar worden er in Hiang nog steeds nieuwe *sawah* aangelegd, maar deze *sawah baru* bevinden zich zonder uitzondering op de plaats van voormalige boomgaarden die in

het algemeen tot een gezamenlijk erfgoed behoren. Ook na de omzetting in rijstvelden blijven deze gronden in het gezamenlijke bezit van dezelfde eigenaren. De echo uit het verleden die hier nog nagalmt betreft de vrij lange termijn van exclusief gebruik voor de ontginning nieuwe-stijl, die een boomgaard herinricht tot een *sawah*. Na het individuele gebruik voor een periode van drie tot vijf jaar komt de nieuwe sawah weer in het bezit van de oorspronkelijke bezitters van de boomgaard.

De tweede verwervingsroute van individuele *sawah* ontstaat in de zeldzame omstandigheid wanneer er slechts één erfgenaam is van rijstvelden die reeds in individueel bezit waren. Dat deze route niet volledig imaginair is blijkt uit het geval van Din, die aan de markt van Koto Baru woont. Als enig kind erfde Din op volwassen leeftijd een uitgebreid pakket individuele rijstvelden en werd hij op slag een grote grondbezitter in Hiang.

De derde en weinig gepraktiseerde route van verwerving van individueel *sawah*bezit in Hiang, is die van schenking (*hibah*). De vrije gift is een Islamitisch concept en element uit het Islamitische recht. In Kerinci gaat het hierbij vooral om oudere mensen die goederen geven aan jongeren die niet noodzakelijk tot de erfgenamen behoren. Volgens het geldende inheemse erfrecht in Kerinci komen alleen de persoonlijk tijdens het leven verworven goederen in aanmerking voor schenking en geldt dit niet voor erfgoederen. Van een *hibah* overeenkomst wordt een akte opgemaakt die wordt geregistreerd op het kantoor van het onderdistrict.⁵⁶ Dat de vrije gift vrij uitzonderlijk is in Hiang heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat in Kerinci eigen kinderen sowieso alle zelfverworven goederen en alle erfgoederen van de ouders erven. *Hibah* is dan alleen interessant in die weinige gevallen waarbij men iemand om bijzondere redenen en van buiten de kring van eigen kinderen wil laten delen in de erfenis.

De vierde en tevens meest gebruikelijke verwervingsroute van individuele *sawah* in Hiang is koop. De praktijk van koop en verkoop van rijstvelden (en van toerbeurten over rijstvelden) stamt in Kerinci waarschijnlijk reeds uit het midden van de 19^e eeuw, toen er vanwege de handel met de Nederlanders al redelijk veel Nederlands muntgeld in het dal circuleerde (Watson 1992:157). De praktijk dat individuen vrijelijk hun persoonlijk rijstveld konden verkopen tegen welk ruilmiddel dan ook (goud, zilver, rijst) is in Kerinci echter waarschijnlijk al veel ouder en onafhankelijk van externe markteconomische relaties tot stand gekomen. De reden hiervoor is dat het segment van individuele *sawah* afkomstig uit ontginning steeds voor nieuwe verhandelbare individuele vermogens zorgde. Voor zover de herinnering reikt heeft het beginsel van individuele bezittingen en de transfer van de individuele vermogens in Kerinci dan ook blijkbaar nooit ter discussie gestaan. Wat door de geschiedenis wel altijd onderwerp van regeling is geweest is de vraag aan wie en onder welke voorwaarden (ver)koop mogelijk was. Deze kwestie is ook nu nog relevanter dan het blote feit dat er in Kerinci verhandelbare individuele grondbezittingen bestaan. Doordat in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw het grootste deel van de voor irrigatie geschikte grond in Kerinci inmiddels in beslag werd genomen door rijstvelden, moet in die tijd een kentering hebben plaatsgevonden waarbij ontginning werd vervangen door (ver)koop als de voornaamste verwervingsroute van individuele *sawah*. Zoals Watson (1992:157) hierover opmerkt, speelde hierbij uiteraard ook de toenemende monetarisering van de samenleving een rol, waardoor het voor meer mensen mogelijk en noodzakelijk werd om rijstvelden te (ver)kopen. Onder druk van de koloniale overheid en door scholing werd het vanaf die tijd ook gebruikelijk om grondverkoop op schrift te stellen. Deze koopakten (*surat jual beli*) bestonden uit onderhandse overeenkomsten op zegelpapier, waarop de grootte, de ligging, de grenzen, de naam van de *sawah*, de verkoopprijs, de naam van de koper en de verkoper en eventuele bijzonderheden werden vermeld en die werden voorzien van de handtekeningen (of duimafdrukken) van de koper en verkoper en van die van enkele

⁵⁶ Dat het met de vrije gift geen vaart loopt in Kerinci blijkt uit de registratie op het onderdistrictskantoor. In 1988 en 1989 werden respectievelijk drie en één schenkingen (*akta hibah*) ingeschreven in het *hibah* register (bron: overzichtstaat *hibah* registratie onderdistrict Sitingau Laut).

getuige-deskundigen; meestal verwantschapsleiders en het *desa*hoofd.⁵⁷ Van een centrale en consequente registratie van de verkoopakten was in de koloniale tijd in Kerinci overigens geen sprake, hoewel deze transacties moesten worden gemeld bij de toenmalige 'onderdistricts'- (*mendapo*)besturen in verband met de hieraan verbonden belasting (Morison 1940:85,6).⁵⁸

Uitkoop van andere erfgenamen in een gezamenlijk erfgoed is de andere route om via koop uiteindelijk de individuele bezitter van een rijstveld te worden. Hierbij kan één van de erfgenamen de anderen één voor één of allemaal tegelijkertijd uitkopen door hun toerbeurten te kopen. In beginsel kan ook iemand van buitenaf het hele toerbeurtpakket opkopen, maar dit gebeurt in de praktijk nauwelijks. Hoewel er in Hiang dringende redenen kunnen zijn om over te gaan tot verkoop van erfdelen; een huwelijk, een ziekenhuisopname, schulden, een motor, schoolgeld voor de kinderen, zijn er evenveel redenen; sociale zekerheid, respect en angst voor de (voor)ouders, de onafhankelijke status van de familie in de gemeenschap, om af te zien van de uitverkoop van toerbeurten. Toch is de (ver)koop van toerbeurten (*giliran*) al vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw in Hiang een gebruikelijke weg om in het individuele bezit van rijstvelden te komen (Morison 1940:94).

De registratie van individueel grondbezit

Sinds de tweede helft van de jaren zeventig van de vorige eeuw vindt er in Kerinci door de overheid een registratie plaats van individuele grondbezittingen, op grond van de Agrarische Basiswet van 1960 en zijn talloze uitvoeringsverordeningen. Het doel van deze registratie is om de belastingheffing doeltreffender te maken, om een betere koppeling te kunnen maken tussen grond, kredieten en investeringen, om de inheemse eigendomsconcepten te herdefiniëren in de sfeer van het nationale recht en om de lokale grondbezittingen vanuit de besloten lokale grondmarkten over te hevelen naar de bovenlokale, vrije markt ten behoeve van commerciële ontwikkelingen. De gestandaardiseerde eigendomstitel die hierbij, zoals in de rest van Indonesië, wordt afgegeven heet *hak milik*. Een concept, dat wat betreft aard en omschrijving het Nederlandse juridische begrip particulier eigendom dicht benaderd. In Kerinci is de registratie van de individuele grondbezittingen de verantwoordelijkheid van de *kecamatan*, de onderdistricten. In het onderdistrict Sitinjau Laut waartoe Hiang behoort is de registratie, zoals elders, verplicht verbonden aan de verkoop van grond, terwijl ook gefaseerd door de tijd en op initiatief van het onderdistrictskantoor, registratie plaatsvindt.

Wanneer twee partijen besluiten tot de (ver)koop van grond, moet hiervan via het *desa*hoofd, de *kepala desa*, melding worden gemaakt aan het kantoor van de *camat*, de onderdistrictsbestuurder. Officieel trekken ambtenaren dan de gegevens zoals oppervlakte en ligging na en boeken zij het grondstuk in het register *akta jual* ten kantore van de *camat*, alvorens aan de nieuwe eigenaar een *hak milik* bewijs op zijn of haar naam te verstrekken. In de praktijk is het echter vooral het *desa*hoofd die controleert of de verkoper de rechtmatige eigenaar is en of de gegevens omtrent de grond kloppen. Of dit gebeurt na raadpleging van verwantschapsleiders, die geacht worden het beste geïnformeerd te zijn over het wie, wat en waar van het grondbezit, varieert tussen het ene en andere geval in Hiang. De kennis van deze getuige-deskundigen omtrent de geschiedenis en het fijne van bezitsaanspraken behoort in Hiang namelijk tot de belangrijkste politieke hulpbronnen. De keuze van de familie oudsten, de positie van de dienstdoende *kepala desa*, en de politieke relaties van de bij de verkoop betrokken partijen tot deze bestuurders, zijn hierdoor vaak bepalend of een verkoop wordt voorzien

⁵⁷ Het oudste document dat ik uit een persoonlijk archief in Hiang heb kunnen achterhalen is een grondverpandingsovereenkomst (*surat gadai*) uit 1932. De oudste door mij gekopieerde verkoopakte (*soerat djoel*) dateert van 1942 en betreft de verkoop van een *sawah* voor '150 roepiah contant'.

⁵⁸ De enige aanzet in de koloniale tijd tot wat een kadaster kan worden genoemd bevindt zich nog in het archief van het *Kantor Pertanahan* (de gronddienst) in Sungai Penuh. Het gaat hier om de fragmentarische optekening van enkele stadspercelen in Sungai Penuh in de jaren dertig van de 20^e eeuw.

van de handtekeningen van de nodige getuigen. Hoewel men om deze reden weleens zijn toevlucht zoekt tot heimelijke onderhandse (schriftelijke) verkopen, of zich rechtstreeks wendt tot de *kepala desa* met voorbijgaan aan de verwantschapsleiders, is dit over het algemeen een hachelijke zaak.

In het eerste geval heeft men bij toekomstige geschillen over de bepaling van de bezitsaanspraak geen been om op te staan. Want zowel het klassieke 'inheemse registratie en informatie systeem' (de in de hoofden van de verwantschapsleiders opgestapelde kennis en de daarbij behorende aantekeningen), als ook de overheidsregistratie verplichten tot kennisgeving, onderzoek en ratificatie van grondoverdrachten. Alleen persoonlijke macht kan hier dan nog uitkomst bieden. In het tweede geval loopt men het risico om de verwantschapsleiders tegen zich in het harnas te jagen waardoor bij een eventueel toekomstig conflict tussen partijen over de rechtmatigheid van de verkoop (was de verkoper wel de individuele bezitter? Hadden de bezitters wel het recht om zonder instemming of tenminste inkennisstelling van de erfgenamen in spe de voorouderlijke toerbeurten te verkopen?), van deze kant geen steun ondervonden zal worden. Dit laatste is geen sinecure, want geschillen over grondbezit ontstijgen de dorpsgemeenschap bijna nooit, omdat deze door de overheid (de *kepala desa*, de *camat*, de districtsrechtbank) vrijwel altijd worden terug verwezen naar de arena van herkomst: de *desa*. Hierdoor kiezen de bewoners van Hiang, net zoals door Watson (1992) is aangetekend voor Pondok Tinggi, over het algemeen en ondanks de hieraan verbonden dubbele kosten voor de zekerheid van de duplicaatroute van registratie van individuele bezittingen. Hierbij wordt tegelijkertijd of achtereenvolgens aan de *kepala desa* en de verwantschapshoofden om goedkeuring gevraagd.⁵⁹ Het *hak milik* register van het onderdistrict wordt gevoed vanuit twee kanalen: via de registratie van de transfer van grond van de ene naar de andere partij en via de lopende registratie van velden in individueel bezit. Het register groeit hierdoor nog steeds. In 1988 en 1989 werden respectievelijk 22 en 40 verkoopakten (*akta jual*) opgetekend in het register van het onderdistrictskantoor van Sitinjau Laut. Van de in totaal 2.184 hectaren *sawah* in het onderdistrict werden tot aan 1990 cumulatief 493 hectaren (23%) geregistreerd als *tanah milik bersertifikat (hak milik)* (monografi kecamatan Sitinjau Laut 1989/1990). Voorlopig beperkt het registratieprogramma zich in Hiang tot het rijstareaal en laat het de boomgaarden buiten schot. Met een percentage van 23% in 1990 is het programma van grondregistratie in het onderdistrict succesvol. In Indonesië was in 1993 gemiddeld 22% van alle percelen grond geregistreerd (F. and K. von Benda-Beckmann 2004:14). Doordat in het onderdistrict naar schatting tenminste 30% van de rijstvelden tot de categorie van gezamenlijk erfgoed behoort zou met aftrek hiervan zelfs een registratiepercentage van de individuele velden van 31% gecijferd kunnen worden.⁶⁰

Sawah tetap en sawah milik

Nemen we het laatste cijfer als uitgangspunt dan behoort in Hiang en in het onderdistrict 69% van de individuele rijstvelden tot de inheemse categorie van *sawah tetap* en bijgevolg 31% tot de overheidscategorie van *sawah milik*. Het traditionele (*tetap*) en het moderne (*milik*) concept van individueel grondbezit verwijzen naar twee verschillende juridische systemen die andere rechten en plichten met zich meebrengen. In de filosofie en theorie van het inheemse recht is het individuele grondbezit namelijk aan grotere beperkingen onderhevig dan in die van het overheidsrecht. Want heeft een

⁵⁹ Voor de verdeling van de registratiegelden (*mas angus*) bij grondvervreemding in Hiang in de koloniale tijd, tussen het 'doesoenhoofd', de *nenek-mamak* (verwantschapsleiders) en de *Mendapokas* ('onderdistrict'), zie: Morison (1940:85,86). Watson trekt een parallel met de registratieprocedure in Pondok Tinggi in de tweede helft van de jaren zeventig maar signaleert tevens ook een aantal verschillen. Het belangrijkste verschil is dat de *kepala desa* volgens de nationale wet geen boodschap heeft aan de verwantschapsleiders om de registratieprocedure te doorlopen, terwijl de laatsten dwang uitoefenen om hun postie als getuige-deskundige en de hieraan verbonden inkomsten te continueren (Watson 1992:169).

⁶⁰ Nemen we het totale grondgebied van Indonesië tot uitgangspunt dan was naar schatting in 1995 slechts tussen de 7% en 8 % van dat grondgebied geregistreerd (Slaats 2000:44).

geregistreerde *sawah milik* bezitter in het overheidsrecht de mogelijkheid om te allen tijden aan eenieder naar keuze zijn of haar *sawah* te verkopen (verpanden of verpachten), een individuele bezitter die zijn of haar titel ontleent aan het inheemse normatieve systeem (*adat*) ziet zichzelf geplaagd voor het gebod om vooraleerst in eigen kring (erfgenamen, familie, afstammingsgroep, buurt, *desa*) een koper (pandnemer of pachter) te zoeken en ziet zich daarnaast geplaagd voor het verbod van verkoop buiten de eigen *desa*. Juridisch is de handelingsvrijheid van *sawah milik* bezitters dan ook veel groter dan die van de inheemse individuele bezitters van *sawah tetap*. De laatste bezitstitel refereert namelijk op de eerste plaats aan de afbakening van het individuele recht van permanent persoonlijk gebruik van een *sawah* temidden van de gezamenlijke erfgoederen en verwijst slechts in tweede instantie naar de transfermogelijkheid en de ruilwaarde van de *sawah*.

In de praktijk is deze juridische tegenstelling in Hiang echter om twee redenen minder scherp afgebakend. Ten eerste, omdat vanaf de koloniale tijd, met de aansluiting van Kerinci in het staatsverband en de toenemende intensiteit van commerciële productie en consumptierelaties, *milik* noties van bezitsaanspraken langzamerhand zijn toegevoegd aan het meer beperkte *tetap* denkbeeld. Hierdoor heeft de categorie van inheems, individueel bezit de afgelopen halve eeuw een ideologische ontwikkeling doorgemaakt waarbij de individuele aanspraken zijn versterkt ten koste van de secundaire aanspraken van de gemeenschappen en heeft de inhoud van het concept *sawah tetap* in de reflectie hierover in de theorie van het inheemse recht steeds meer een *hak milik*-achtige invulling gekregen. Als gevolg hiervan wordt nu ook in het inheemse domein van het lokale grondgebruiksrecht in Hiang een grotere autonomie van individuele bezitters ten aanzien van alle aspecten van het bezit, het beheer en het gebruik van individuele *sawah* erkend. Een aanwijzing dat de handelingsvrijheid van individuele grondbezitters inderdaad is toegenomen en dan met name dat deel van de primaire aanspraken dat betrekking heeft op de reikwijdte van de transfer van de ruilwaarde van *sawah*, vinden we in de omstandigheid dat tot aan de jaren dertig regelrechte verkoop blijkbaar minder voorkwam dan verpanding (van Aken 1915:24, Morison 1940:85, Watson 1992:159), terwijl verkoop van *sawah* nu algemeen is en verpanding juist weinig voor komt. De tweede reden is dat bij de historische receptie van de overheidscategorie van *sawah milik* in Hiang een eigen interpretatie van deze categorie in de dorpsgemeenschap is ontstaan welke meer aansluit op het inheemse concept van *sawah tetap*. Want hoewel men in Hiang zonder meer begrijpt dat de autonomie van een bezitter van *sawah milik* in theorie groter is dan die van de bezitter van een ongeregistreerd rijstveld, betekent dit niet dat men hiermee aan de *hak milik* categorie ook alle hieraan door de overheid verbonden waarden en inhouden heeft overgenomen. Een belangrijk verschil met het overheidsrecht is bijvoorbeeld dat men ook de *sawah milik* bezitters in Hiang niet slechts beschouwt als toevallig op deze lokaliteit samenwonende autonome (en anonieme) subjecten van de gemeenschap Indonesië, maar vooraleerst als leden van dezelfde dorpsgemeenschap, die dezelfde culturele en historische achtergrond delen. Ook *sawah milik* bezitters kunnen zich hierdoor niet volledig onttrekken aan de intensieve sociale controle van de gemeenschap waarin ze zijn opgegroeid, wonen en werken.

Vanuit dit perspectief is het ook voor de *sawah milik* bezitters, ondanks de wettelijke mogelijkheid, niet eenvoudig om hun private rijstvelden volledig af te snijden van secundaire aanspraken van de dorpsgemeenschap. Concreet betekent dit dat ook de *sawah milik* bezitters in Hiang nog steeds moeite ondervinden bij regelrechte verkoop buiten de gemeenschap doordat in het dorp aan het door de overheid gegarandeerde *hak milik* concept ook inheemse elementen worden verbonden. Bij elkaar genomen kan men dan ook stellen dat in Hiang de juridische verschillen tussen het inheemse concept en het overheidsconcept van individueel bezit slechts graduëel van aard zijn en dat beide betekenissen in de loop der tijd naar elkaar zijn toegesloegen. Daarom worden in Hiang de van oorsprong verschillende begrippen *sawah tetap*, *sawah milik* en *sawah pribadi* nu ook als generieke termen voor privé bezit gemakkelijk door elkaar gebruikt en maakt men tussen deze bezitstitels pas na doorvragen een kwalitatief onderscheid. De belangrijkste ontwikkeling hierbij is dat naast de verlokalisering van het overheidsconcept van *sawah milik* het concept van gemeenschap in Hiang tegelijkertijd is opgerekt van

*desa*gemeenschap naar dorpsgemeenschap. De verkoop van een rijstveld tussen leden van de verschillende *desa* in Hiang is hierdoor nu even gemakkelijk als tussen bewoners van dezelfde *desa*.

Wat betreft dit laatste punt is het belangrijk om te wijzen op de ontstane ideologische differentiatie tussen de drie *desa* van Hiang. Een differentiatie die vooral verklaard moet worden uit de verschillende omstandigheden waarbinnen nieuwe interpretaties en waarderingen van het individuele bezit in Hiang hun beslag krijgen en hebben gekregen. Het gaat hier om een verschil in opvatting over de secundaire aanspraken in de *desa* Hiang Tinggi en Betung Kuning enerzijds en de gemeenschap Koto Baru anderzijds (zie ook: kaart 5.1). In Hiang Tinggi en Betung Kuning wordt op ideologisch niveau nog strikt vast gehouden aan de door de *desa* opgelegde en door de gemeenschap begrensde vervreemdingsrestricties en formuleert men deze beperking nog steeds als een verbod waar streng de hand aan wordt gehouden, hoewel bij nader onderzoek bleek dat ook in deze twee *desa* verkoop naar buiten had plaatsgevonden. Daarentegen is dit in Koto Baru niet langer het geval. Hier is er geen sprake meer van een gemeenschap-breed uitgedragen verbod op de verkoop van *sawah* naar buiten. De inmiddels in vergelijking grotere distantie tussen primaire en secundaire bezitsaanspraken wordt in Koto Baru dan ook niet langer uitgedrukt in termen van onwrikbare verbodsbepalingen maar in termen van sociale voorkeursrechten van familieleden en buurtgenoten bij verkoop. Van dit onderscheid is men zich in Hiang terdege bewust en het vormt onderdeel van meer generale verschillen tussen de conservatieven van Hiang Tinggi en Betung Kuning en de progressieven van Koto Baru Hiang. Onder meer om deze reden etaleren de bewoners van Hiang Tinggi en Betung Kuning hun *adat* niet zonder trots als *masih kuat* (nog steeds sterk) en wordt met enige minachting neergekeken op de, in deze visie, gecorrumpeerde *adat* van Koto Baru. Andersom beschouwen de bewoners van Koto Baru zichzelf als modern en eigentijds en diskwalificeren zij de (ideologische) beslotenheid van de twee bovenstroomse gemeenschappen met de denigrerende notie: *belum maju* (nog niet ontwikkeld).⁶¹

Uiteraard zijn deze sentimenten niet geheel vrij van vooroordelen en lijken ze tot op zekere hoogte inherent aan het verkeer tussen de sociaal afgebakende gemeenschappen in het dorp zonder dat het hierbij altijd om reële verschillen hoeft te gaan. Maar de consequentie waarmee vanuit beide kanten de scheidslijn steeds wordt getrokken tussen Hiang Tinggi en Betung Kuning enerzijds en Koto Baru anderzijds bevestigt dat er in Hiang per gemeenschap verschillende ideeën circuleren over de relatie tussen individuele grondbezitters en de secundaire aanspraken van de gemeenschap. Hoewel ik zelf aanvankelijk de indruk had dat het hier ging om een recente ontwikkeling, werd mij van alle kanten verzekerd dat deze tweedeling in het dorp al zo oud was als de afsplitsing van Koto Baru uit de oorsprongsgemeenschap Hiang Tinggi. Van meet af aan zouden de bewoners van Koto Baru de rekkelijken van Hiang zijn geweest en hierdoor zouden uitheemse en nieuwe ideeën en ontwikkelingen met name in Koto Baru een voedingsbodem vinden. Of deze tweedeling in Hiang een cultureel geïnstitutionaliseerde historische achtergrond heeft is moeilijk te beoordelen, maar dat is zeker niet uitgesloten. Als nazaten in rechte lijn van de mythische stichters van het dorp en van (wellicht) de oudste nederzetting in Kerinci, kunnen de bewoners van Hiang Tinggi namelijk gemakkelijker en meer vanzelfsprekend schitteren in de rol van koersvaste en toegewijde behoeders van het culturele erfgoed. Terwijl de vrijzinnigheid van de bewoners van Koto

⁶¹ De bewoners van Koto Baru Hiang blijken de werkelijke dan wel vermeende verschillen tussen de drie *desa* van Hiang (Muara Air Dua wordt in dit verband gezien als een annex van Betung Kuning) vooral te beschouwen en te bespreken als verschillende evolutionaire ontwikkelingsstadia. Voor het in politieke afstamming met Hiang verbonden buurdorp Ambai reserveert men de laagste ontwikkelingstrap, vanwege de verstrengeling van de conservatieve *adat*traditie met de strenge Islamitische geloofsopvatting aldaar: *‘Di Ambai seperti Aceh !* (In Ambai lijkt het wel Aceh !). Vervolgens maakt men voor Hiang het onderscheid tussen respectievelijk Hiang Tinggi en Betung Kuning, waarbij de laatste *desa* al minder geldt als een bastion van parochiale beslotenheid. Tenslotte wordt de moderniteit dan voor Hiang gered door het vrijzinnige Koto Baru. In deze classificatie zien we gemakkelijk de gebruikelijke indelingen van primitief naar ontwikkeld, die ook de overheid op talloze terreinen en allerlei varianten in Indonesië hanteert.

Baru misschien de noodzaak vertolkt om in de pas te blijven lopen met ontwikkelingen in de omringende wereld. Evenmin is uitgesloten dat deze juridische differentiatie niet de oorzaak maar het gevolg is van verschillende historische ontwikkelingen tussen de *desa* in Hiang. Zo was het aantal bewoners van de *desa* Koto Baru Hiang ook reeds aan het begin van de eeuw veel groter dan het aantal bewoners van Hiang Tinggi en Betung Kuning, wat erop kan duiden dat vooral Koto Baru toen reeds langere tijd een dorpsinterne en dorpsexterne migratiebestemming had. Ook werd bijvoorbeeld de nieuwe markt van Hiang, het symbool van intensievere commerciële relaties met de buitenwereld, in de koloniale tijd aangelegd te Koto Baru Hiang en wonen op het ogenblik vrijwel alle etnische vreemdelingen van het dorp in Koto Baru.⁶² Daarnaast zetelt het onderdistrictsbestuur sinds de jaren zeventig in Koto Baru Hiang en wonen hier met name de ambtenaren die werkzaam zijn op de diverse kantoren, waardoor Koto Baru tot op zekere hoogte meer 'verplicht' de karakteristieken draagt van een 'open' gemeenschap.

Tegen deze achtergrond is het aannemelijk dat de concepten gemeenschap, gemeenschapsbeheer en individuele autonomie in Koto Baru in ieder geval reeds vanaf de koloniale tijd ruimer zijn geïnterpreteerd dan in Hiang Tinggi en Betung Kuning. Hoewel in Koto Baru de juridische gemeenschapsbependingen ten aanzien van de vervreemding van *sawah* niet meer van kracht zijn heeft dit echter niet geleid tot een golf van verkopen van *sawah* aan derden. Ook de nieuwe *hak milik* titels hebben hierin nauwelijks verandering gebracht. Het belangrijkste effect van de ruimere interpretatie van de handelingsvrijheid van grondbezitters in Koto Baru is dat de in eigen gemeenschap wonende etnische vreemdelingen, niet langer uitgesloten worden van individuele bezitsaanspraken over rijstvelden. Sinds de jaren tachtig hebben enkele Minangkabau families hierdoor inmiddels een *sawah milik* kunnen kopen van Koto Baru families.⁶³ Hierdoor lijkt het erop dat de grondregistratie in Hiang vooralsnog het effect heeft van een impliciete normatieve oprekking van het begrip gemeenschap, waardoor het grondverkeer zich nu ook legitiem kan uitbreiden tot de vreemdelingen in de *desa*. Hoewel hiermee in ruimere zin nog steeds het aloude idee wordt gecontinueerd dat de individuele grondbezitters in ieder geval woonachtig moeten zijn in de gemeenschap of tenminste in Hiang, zijn de geïnformeerde inwoners van Koto Baru zich bewust dat met deze precedënten van legitieme verkoop aan 'vreemdelingen' op termijn de zeggenschap van de in Koto Baru gewortelde verwantengroepen en de *desa*-gemeenschap over de landbouwgrond verminderd. Rijstvelden die eenmaal in handen zijn van derden onttrekken zich namelijk aan de *adat* Koto Baru Hiang. Dit betekent bijvoorbeeld dat Minangkabau erfregels gerespecteerd moeten worden voor die percelen die nu in bezit zijn van de Minangkabau gezinnen. Ook kan, omdat de Minangkabau gezinnen geen deel uitmaken van de Koto Baru Hiang verwantengroepen, via deze route geen druk worden uitgeoefend om te voorkomen dat bij eventuele latere verkoop deze percelen in bezit komen van absente eigenaren. Vooralsnog is de getrapte uitverkoop van Koto Baru rijstvelden naar mensen die geen sociale bindingen met de *desa* onderhouden echter meer een zaak van de toekomst, want behalve de reeds in Koto Baru Hiang woonachtige vreemdelingen is er in het algemeen van buitenaf weinig belangstelling voor bezitstitels

⁶² In totaal wonen er op het ogenblik 60 etnisch 'vreemde' gezinnen in Hiang (op een totaal van 942 Hiangse gezinnen), waarvan er 56 in Koto Baru wonen. Enkele van deze gezinnen zijn recent in het dorp gearriveerd, andere wonen hier al meerdere generaties.

⁶³ Van de in totaal 56 in Koto Baru Hiang woonachtige en van buiten Kerinci afkomstige gezinnen hadden in 1990, 20 gezinnen een eigen huis en erf in eigendom (*hak milik*). De rest huurde een woning, werkplaats of winkel van Koto Baru families. Voor deze groep etnische vreemdelingen, waarvan enkele gezinnen de nazaten zijn van mensen die al drie generaties in Hiang wonen, is het altijd mogelijk geweest om rijstvelden te huren of te pachten, maar was eigendom van landbouwgrond tot voor kort uitgesloten, omdat zij niet werden gerekend tot de (*adat*) gemeenschap van Koto Baru. Hoewel dit laatste in beginsel nog steeds geldt zolang een huwelijk met een Hiangse echtgeno(o)t(e) uitblijft, bestaat sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw voor deze residerende gezinnen de openlijke mogelijkheid van grondbezit in Koto Baru. In 1990 bezaten als gevolg hiervan vijf Minangkabau gezinnen geregistreerde *sawah milik* percelen te Koto Baru Hiang (bron: survey 'vreemde' huishoudens in Koto Baru Hiang.)

in Koto Baru. Ambtenaren, handelaren en winkeliers van buiten (vooral in Sungai Penuh) branden hun vingers namelijk niet graag aan transacties rondom het met groepssentimenten omgeven voedselgewas rijst en investeren vanwege de winstmarges in Kerinci liever in kaneelboomgaarden in Zuid en Noord Kerinci. En boeren uit naburige *desa* zijn over het algemeen niet kapitaalkrachtiger dan de inwoners van Hiang zodat deze geen werkelijke concurrentie vormen voor de relatief schaarse rijstvelden in individueel bezit die te koop worden aangeboden.

Het gezamenlijke erfgoed van rijstvelden (*sawah giliran*)

De tweede categorie van individuele bezitsaanspraken over rijstvelden bestaat in Hiang uit de individuele toerbeurten in het gezamenlijke erfgoed. De operationele toedeling van het erfgoed, de toerbeurtijstbouw, wordt uitvoerig behandeld in hoofdstuk zes en zeven. Hier volsta ik met een korte kenschets van de aard van de bezitsaanspraken in het gezamenlijke erfgoed. Afhankelijk van de nadruk die er wordt gelegd op de overeenkomsten of verschillen met de categorie van individueel bezit, is het gezamenlijke erfgoed in Hiang, vanuit twee optieken te beschouwen. Wanneer vooral wordt gelet op overeenkomsten, springen de resolute interne afbakeningen van de erfdelen en de *gilir ganti* wijze van exploitatie in het oog. Het is dan ook goed mogelijk om het erfgoed op de eerste plaats te zien als een in mede-bezit gehouden variant van individueel *sawah*bezit: de erfgenamen stellen zich op als individuele aandeelhouders en eenmaal aan toerbeurt onderscheidt de autonomie van een erfgenaam zich nauwelijks van die van een individuele bezitter van *sawah*. Ten aanzien van pachters, deelbouwers en arbeiders treedt een toerbeurthouder op dezelfde manier naar buiten als een individuele grondbezitter. In het sociale verkeer van agrarische relaties is de status van toerbeurthouder dan ook feitelijk gelijk met die van individueel bezitter, met dien verstande dat de toerbeurthouder slechts een tijdelijke aanspraak op het gebruik van de rijstvelden van het erfgoed maakt.

Wanneer de aandacht wordt verlegd naar de verschillen tussen het gezamenlijke erfgoed en de categorie van individueel bezit, vallen daarentegen allereerst het groepsgewijze aspect van het beheer, het bezit en het gebruik van de *sawah* en de verwantschappelijke bindingen tussen de aandeelhouders op. Want is koop namelijk de gebruikelijke route om individuele rijstvelden te verwerven en is het individuele bezit hiermee vooral een persoonsgebonden aangelegenheid, de ongedeelde bezittingen komen tot stand door gezamenlijke vererving en zijn hierdoor onverbrekkelijk verbonden met groepsrelaties die reeds voorafgaande aan de vererving bestonden en die daarna blijven voortduren. In zekere zin is het gezamenlijke erfgoed van rijstvelden dan ook te beschouwen als de materialisering van afstammingsrelaties door en in de tijd, waarmee deze bezitscategorie zich kwalitatief onderscheidt van het individuele bezit, dat niet alleen persoonlijk is, maar ook is gebonden aan de levenstermijn van de bezitter.

Ook op het meer feitelijke niveau van handelen zijn er wezenlijke verschillen tussen het individuele en gezamenlijke bezit van rijstvelden in Hiang. Zo gebiedt het gezamenlijke erfgoed een voortdurend intern overleg tussen toerbeurthouders over de volgorde en verdere vererving van toerbeurten, moet door gezamenlijke actie de bezitsaanspraken van erfgenamen worden veilig gesteld of uitgebreid in wijdere verwantengroepen en vergt het erfgoed een gezamenlijk grond- en irrigatiebeheer. Vanuit deze invalshoek zijn de individuele aanspraken ondergeschikt aan het groepskarakter van het gezamenlijke erfgoed in Hiang en slechts moeizaam te vergelijken met de status van de bezitsaanspraken van individuele bezitters. Onafhankelijk van de vraag aan welk van de twee hierboven genoemde perspectieven op het gezamenlijke bezit in Hiang analytisch de voorkeur moet worden verleend - ik denk dat beide perspectieven elkaar noodzakelijkerwijs aanvullen - kan worden vastgesteld dat aan zowel het individuele bezit als het gezamenlijke erfgoed in Hiang een zelfde status van bezit of eigendom wordt toegekend. Dit betekent dat ook het gezamenlijke erfgoed wordt beschouwd als het particuliere vermogen van een specifieke groep personen waarover anderen (personen en gemeenschappen) slechts op afstand secundaire aanspraken kunnen doen gelden.

De omkering van het aandeel van individuele en gezamenlijke rijstvelden

In de theorie en ideologie van het inheemse recht van Kerinci zijn rijstvelden in individueel bezit en toerbeurtvelden, communicerende vaten: zijn er meer toerbeurtvelden dan zijn er minder individuele velden, en andersom; zijn er op een gegeven moment in de tijd meer velden in individueel bezit (*sawah tetap/milik*) dan zijn er minder toerbeurtvelden (*sawah giliran*). De verklaring hiervoor is dat individuele velden na vererving weer gezamenlijk erfgoed en dus toerbeurtvelden worden en dat de koop van toerbeurten tijdens het leven kan leiden tot de omvorming van gezamenlijk erfgoed naar individueel bezit. In zekere zin wordt deze waarheid gestaafd door de waarneming in Hiang en Kerinci dat alle rijstvelden inderdaad in individueel of gezamenlijk (toerbeurt)bezit zijn. Door het inheemse recht, of beter gezegd door de aan het inheemse recht ontleende ideologische interpretatie van het inheemse systeem van grondbezit, wordt hiermee het beeld opgeworpen van een zekere evenredige en arbitraire verdeling van het individuele en het gezamenlijke grondbezit. Deze voorstelling is echter nogal geflatteerd. Want, weliswaar, zijn heel veel gezinnen en families in Hiang betrokken bij de toerbeurtrijstbouw, maar dit neemt niet weg dat naar schatting 70% van de rijstgrond in Hiang in individueel bezit is (zie: tabel 3.6). Nog afgezien van de werkelijke omvang van het individuele grondbezit per persoon, gezin of familie, duidt deze algemene verhouding tussen de twee categorieën van rijstgrondbezit erop dat het individuele grondbezit zich tot op zekere hoogte heeft verzelfstandigd ten opzichte van het gezamenlijke grondbezit. Blijkbaar is het door het inheemse recht voorspelde automatisme van overheveling van rijstgrond van de ene naar de andere categorie door de generaties niet meer vanzelfsprekend, of misschien zelfs nooit vanzelfsprekend geweest. De vraag is dus hoe de verhouding tussen individueel bezit en gezamenlijk erfgoed een halve eeuw geleden in Kerinci was en welke ontwikkeling de beide vormen van grondbezit vervolgens hebben doorgemaakt.

Uit de beschrijving van Morison (1940) kan alleen maar worden opgemaakt dat in de jaren dertig van de vorige eeuw de rijstbouw in Hiang werd gedomineerd door het gezamenlijke erfgoed en de toerbeurtrijstbouw. Er is echter reden om te twijfelen aan de volledigheid van het door Morison geschetste beeld, omdat deze helemaal geen verslag doet van het bestaan van het individuele bezit van *sawah*, terwijl eerdere bronnen (Klerks 1897, van Aken 1915) en latere reconstructies (Watson 1992) laten zien dat het individuele bezit van rijstvelden in Kerinci ook al in de koloniale periode en daarvoor gemeengoed moet zijn geweest.

Van oudsher is het individuele bezit in Kerinci verbonden geweest met de ontginning van nieuwe landbouwgrond. De aanleg van nieuwe en de uitbreiding van oude *sawah* en de daarbij behorende systemen van beheersing van de waterstromen was meestal wel een collectieve onderneming van jonge mannen van (meerdere) afstammingsgroepen, maar uiteindelijk werd de ontginning op persoonlijke titel voor het leven de individuele bezitter van één van de nieuwe rijstvelden in het complex. Deze ontginningen waren vaak kleinschalig en lokaal, maar soms ook grootschalig en bovenlokaal, waardoor in de loop der tijd steeds nieuwe grond beschikbaar kwam om rijst te verbouwen. Nadat eerder het waterniveau van het Meer van Kerinci kunstmatig was verlaagd, werd onder regie van de koloniale overheid tussen 1930 en 1936 een groot deel van het moerassige, drooggevallen gebied in de kom van de hoogvlakte van Kerinci gedraineerd en rijstbouwrijp gemaakt. Ontginning was dus ook toen Morison zijn gegevens verzamelde tussen 1936 en 1938 nog steeds een belangrijke verwervingsroute van individuele *sawah*. Het is daarom wel zeker dat in de jaren dertig van de vorige eeuw tenminste ook een deel van de rijstvelden in Hiang en in de andere dorpen van Kerinci in individueel bezit moet zijn geweest.

Ook omdat, daarnaast, het onderlinge opkopen van toerbeurten door erfgenamen in het gezamenlijke erfgoed zeer gebruikelijk was (Morison 1940:94). Het beeld dat hier naar voren komt is dat aan het einde van de koloniale tijd het individuele grondbezit in de rijstbouw algemeen moet zijn geweest, maar dat het grootste deel van het rijstveldenareaal niettemin in handen was van het gezamenlijke erfgoed van verwanten. Hoe de werkelijke verhouding tussen individuele en gezamenlijke rijstvelden was ten tijde van Morisons onderzoek in Hiang is niet meer na te gaan, maar is voor ons doel ook

niet zo relevant. Belangrijk is de constatering dat gerekend in hectares het aandeel van het individuele grondbezit in de rijstbouw nu juist groter is dan het aandeel van het gezamenlijke grondbezit. Blijkbaar heeft er zich in de tweede helft van de 20^e eeuw een omkering in de verhouding tussen beide categorieën van grondbezit voorgedaan. De vraag is nu waarom en hoe dit is gebeurd.

De meest voor de hand liggende verklaring is dat het gezamenlijke erfgoed en de toerbeurtijstbouw als model van rijstproductie en grondbezit aan het 'uitsterven' is en langzaam plaats maakt voor het individuele grondbezit. Besluiten immers genoeg families eenmaal om de nalatenschap van rijstvelden voortaan permanent te verdelen tussen de erfgenamen, dan houdt het gezamenlijke erfgoed vanzelf op te bestaan. Tot dusver is er in Hiang echter helemaal niet besloten tot afschaffing van het gezamenlijke erfgoed. In 1990 en nogmaals in 1999 heb ik in Hiang kunnen vaststellen dat broers en zussen bij vererving van *sawah* er in vrijwel alle gevallen nog steeds voor kiezen om gezamenlijk een erfgoed te exploiteren. De zaak ligt dus ingewikkelder. Want terwijl de toerbeurtijstbouw in verhouding tot het individuele grondbezit aanzienlijk minder belangrijk is geworden, heeft tegelijkertijd vrijwel iedere familie in Hiang nog steeds een gezamenlijk erfgoed. De verklaring voor deze schijnbare tegenstrijdigheid ligt voor een deel in het inheemse recht en voor een deel in de gewijzigde grondbezitsverhoudingen in de dorpen van Kerinci.

Uit het grondplan van de toerbeurtijstbouw in Kerinci (zie: hoofdstuk zes) blijkt dat het inheemse erfrecht van Kerinci geenszins verplicht om een nalatenschap van rijstvelden ongedeeld te laten in een nieuw te vormen gezamenlijk erfgoed. Indien de erfgenamen hiertoe besluiten mag een nalatenschap van rijstvelden ook evengoed permanent worden opgedeeld in individuele grondstukken. Het inheemse erfrecht schrijft slechts voor dat een erfgoed gelijk of tenminste zo gelijk mogelijk moet worden verdeeld tussen de rechtmatige erfgenamen⁶⁴. Het is trouwens helemaal niet uitgesloten dat een halve eeuw geleden ook al niet altijd alle rijstvelden in de toerbeurtpool stroomden, doordat in families waar veel rijstvelden te verdelen waren bijvoorbeeld ook reeds een splitsing werd gemaakt tussen een categorie van permanent onder de erfgenamen te verdelen velden en een categorie van gezamenlijke toerbeurtvelden. Vanuit deze startsituatie met een keuzemenu voor erfgenamen tussen permanent verdelen en/of ongedeeld laten van een nalatenschap, wordt het ook begrijpelijk hoe de huidige verhouding tussen individuele velden en toerbeurtvelden in Hiang tot stand is gekomen.

Katalysator hiervan is het proces van commercialisering in de landbouw van Kerinci. Nadat het proces van commercialisering in de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw min of meer tot stilstand was gekomen, begonnen rijke erfgenamen in Hiang vanaf de jaren zestig erfenissen anders te verdelen. Dit anders hield over het algemeen in dat eerst, wanneer mogelijk, in de nalatenschap zoveel mogelijk afzonderlijke rijstvelden als individueel bezit werden toegewezen aan de erfgenamen en dat vervolgens het restant beschikbaar werd gesteld voor het gezamenlijke erfgoed van de broers en zussen. Deze omslag in de praktijk van vererving vanaf de jaren zestig werd gevoed door de snelle monetarisering van de samenleving, nadat de kaneelteelt in de boomgaarden goed op gang was gekomen. Steeds meer mensen kregen hierdoor de behoefte aan snel beschikbaar geld om in boomteelten te investeren, een doktersrekening te betalen, een kind te kunnen laten studeren of bijvoorbeeld om een huis te bouwen. Een individueel erfdeel dat economisch zit geblokkeerd in een gezamenlijk erfgoed biedt wel de mogelijkheid van rijstzelfvoorziening en voorspelbare inkomsten uit de rijstbouw op termijn, maar kan niet gemakkelijk op ieder (individueel) gewenst moment te gelde worden gemaakt. De verkoop van een toerbeurt neemt tijd in beslag, omdat onderhandeld moet worden met de andere erfgenamen en is vaak moeilijk snel te realiseren omdat in de praktijk alleen de andere erfgenamen kunnen kopen. Een

⁶⁴ Aanvankelijk waren (misschien) alleen vrouwen de rechtmatige erfgenamen van rijstvelden en betekende evenredig delen dat de nalatenschap werd verdeeld tussen de vrouwelijke (eigen) kinderen (Morison 1940). De afgelopen vijftig jaar heeft gelijkwaardig delen in ieder geval de betekenis gekregen dat alle eigen kinderen, vrouwen en mannen, recht hebben op een evenredig deel van de nalatenschap.

individueel veld daarentegen kan ieder moment worden verkocht, verpand of verhuurd, ook buiten de kring van directe familieleden. Met de verdere commercialisering van de rijstbouw in de jaren zeventig en tachtig, mede door de omschakeling naar de snelrijpende soorten, werden ook de rijstvelden in Hiang zelf steeds meer een investeringsobject, waarvan de verkoopwaarde (ruilwaarde) net zo belangrijk werd als de productiewaarde (de gebruikswaarde). Met de toenemende geldswaarde van de grond, gepaard aan de toenemende behoefte aan geld is het begrijpelijk dat erfgenamen ook een groter deel van de nalatenschap in eigen hand wilden krijgen en uit de gezamenlijke boedel wilden lichten om hun eigen deel gemakkelijker te kunnen verzilveren. Tegen deze achtergrond moet de praktijk van individuele verkaveling van nalatenschappen in Kerinci worden gezien. Zonder dat het gezamenlijke erfgoed overigens werd afgeschaft werd hierdoor vooral in de rijke en welgestelde families het aandeel dat als individueel grondbezit permanent werd verdeeld onder de afzonderlijke erfgenamen vergroot ten koste van het aandeel dat als gezamenlijk erfgoed werd voortgezet. In de meest extreme variant houden rijke families in Hiang en Pondok Tinggi (Watson 1992) op het ogenblik hierdoor nog maar één rijstveld als gezamenlijk erfgoed aan terwijl de rest van de rijstvelden permanent wordt verdeeld onder de erfgenamen. In armere families is dit bij gebrek aan rijstvelden in de nalatenschap niet mogelijk en wordt de toerbeurtijstbouw daardoor meer vanzelfsprekend door de volgende generatie gereproduceerd. Het gevolg van de onttrekking van rijstvelden aan het gezamenlijke erfgoed ten faveure van individuele velden is dat nu in Hiang naar schatting nog maar 30% van de rijstvelden op het totale rijstareaal tot de toerbeurtvelden behoort. Historisch gezien betekent dit waarschijnlijk een omkering ten aanzien van de verhouding tussen individuele velden en toerbeurtvelden in de jaren dertig van de vorige eeuw. Maar waarom hebben rijstrijke families dan niet besloten tot de volledige afschaffing van het gezamenlijke erfgoed en de toerbeurtijstbouw?

Hiervoor zijn verschillende redenen. De eerste is dat ook rijke families in Hiang, ondanks de toegenomen nevenactiviteiten, nog steeds volop zijn betrokken bij de landbouw en het dorpsleven. Door radicaal te breken met de traditie van het gezamenlijk erfgoed zou de dorpselite zich buiten het sociale universum van het dorp plaatsen. Door het gezamenlijke erfgoed in stand te houden blijft de dorpselite, in ieder geval op minimale wijze, handelen binnen de morele grenzen van wat wel en niet acceptabel wordt geacht in de dorpsgemeenschap. Voor rijke families is het wijs beleid om zich als rijkaards niet teveel te onderscheiden van meer gewone stervelingen in het dorp. Het gezamenlijk bezit is het geruststellende, ideologische teken bij uitstek van rijke dorpingen aan de rest van het dorp dat zij ondanks de verschillen in leefstijl toch nog steeds boer onder de boeren zijn. Daarnaast maakt het gezamenlijke erfgoed, ook al bestaat het slechts uit één veld, de familie sterk (*kuat*) in de dorpsarena. Het gezamenlijke erfgoed dwingt intern namelijk tot een sociale en zakelijke verbondenheid en inschikkelijkheid, waardoor de familie als groep in externe aangelegenheden sterker staat. Ook legitimeert een gezamenlijk erfgoed, door de genealogische verbondenheid van kinderen met ouders en voorouders via het erfgoed, als geen enkel ander bezitsobject de plaats van de familie en van die van de afzonderlijke erfgenamen in de dorpsgemeenschap. Door het aanhouden van een gezamenlijk erfgoed – hoe klein ook – blijft een familie in Hiang sociaal en historisch diep verankerd in het dorp. Tenslotte vormt het gezamenlijk erfgoed voor de dorpselite een belangrijk politiek bezit. Het is de schakel naar wijdere genealogische verbanden en hiermee naar het, op pseudo-afstamming gebaseerde, systeem van inheemse bestuursposten. Als inheems *adat*bestuurder kan politieke invloed worden uitgeoefend op de gang van zaken in het dorp en als hoofd van rijstbouwzaken in de familie is de toegang tot patronageachtige diensten van armere familieleden gemakkelijker. Met de inperking van het gezamenlijke erfgoed is in rijke families trouwens ook de tendens ontstaan om de hieraan verbonden toerbeurtijstbouw te reserveren voor de vrouwelijke erfgenamen, de zussen. Hiermee lijkt de door Morison (1940) beschreven toerbeurtijstbouw van matrilineage-segmenten in de jaren dertig van de vorige eeuw weer tot leven gewekt. In werkelijkheid gaat het hier echter om de tijdelijke opschorting van de rechten van mannelijke erfgenamen (de

broers), die uit overwegingen van prestige afzien van het daadwerkelijke gebruik van hun toerbeurten, maar niet van hun erfrechten en de ruilwaarde hiervan.

In het brede middensegment van dorpelingen in Hiang die rijk noch arm zijn, is de ratio tussen de omvang van de nalatenschap en het aantal erfgenamen bepalend voor de onderlinge verhouding tussen het deel van de nalatenschap dat wordt toegewezen als individueel bezit en het deel dat in het gezamenlijk erfgoed van de broers en zussen komt. In de meeste gevallen zal om praktische overwegingen, bijvoorbeeld de verrekening van de opbrengsten van de verschillende velden voor *gilir ganti* worden gekozen. Bij minder rijke families is het vaak onmogelijk om naast het te vormen gezamenlijke erfgoed voldoende afzonderlijke individuele rijstvelden te definiëren. Hier houdt de onmogelijkheid of moeilijkheid van evenredige permanente verdeling de traditie van het gezamenlijke erfgoed stevig in het zadel. In veel families in Hiang is het aantal rijstvelden in de nalatenschap vaak ruim genoeg om gunstig te kunnen toerbeurten, maar ook weer te klein om deze permanent te kunnen verdelen. Het is met name in deze laag van de boerenstand dat de uitkoop van andere erfgenamen tot de praktijk van alle dag hoort. Uiteindelijk kan dit leiden tot individueel grondbezit. Voor de middelgrote boeren in Hiang zijn rijstvelden veel meer dan voor de rijken in het dorp een teeltmedium dan een speculatieve bron van inkomsten door koop en verkoop. Voor de arme dorpelingen, die vaak niet meer dan een toerbeurt van vader en/of moeder te erven hebben, bestaat er geen keuze tussen individueel of gezamenlijk bezit en vormt een vererfde toerbeurt, die gedeeld moet worden met broers en zussen in het gezamenlijke (klein)bezit, de enige ingang tot grondbezit in de rijstbouw.

Wat we hier waarnemen is een differentiatie in de ideologische, politieke, sociale en economische betekenis van het complex van toerbeurtijstbouw in Hiang tussen, wat ik voor de eenvoud van het betoog, maar de grote, de gewone en de kleine boeren zal noemen. Voor de gezinnen van de grootste rijstboeren die beschikken over veel rijstvelden in individueel bezit en die betrokken zijn bij een relatief klein gezamenlijk erfgoed, heeft de toerbeurtijstbouw in de totale bedrijfsvoering nauwelijks economische waarde. *Gilir ganti* is hier, zoals we hierboven zagen, vooral van familie-interne en van externe ideologische en politieke betekenis. Voor de middenklasse van gewone boerengezinnen in Hiang, die in alle denkbare verhoudingen over individuele en gezamenlijke velden beschikken, varieert het relatieve economische, sociale en politieke belang van aanzienlijk tot klein, maar over het algemeen vertegenwoordigt *gilir ganti* in veel gewone gezinnen een substantiële economische waarde ten opzichte van het individuele grondbezit. Met name in dit brede, naar boven en naar beneden toe uitwaaiende middensegment van de boerenstand in Hiang zijn het gezamenlijke erfgoed en het individuele grondbezit gemiddeld genomen het meest evenwichtig vertegenwoordigd. Het gezamenlijke erfgoed in deze gezinnen bestaat meestal uit een combinatie van geërfde ('oude') toerbeurten uit de vorige generatie en van een enkel of enkele nagelaten individuele rijstvelden, die met elkaar een nieuwe toerbeurtpool vormen. Aan de onderkant van de economische ladder, bij de gezinnen van kleine boeren, is het individuele bezit van *sawah* afwezig en vormen toerbeurten de enige vorm van grondbezit in de rijstbouw. De boeren uit deze gezinnen zijn naast deeltijdgrondbezitter ook het meest veelvuldig deelbouwer en dagloner. Hoewel de inkomsten uit deelbouw en loonarbeid groter kunnen zijn dan die uit de toerbeurt(en), is het economische belang van *gilir ganti* in de onderste laag van grondbezitters relatief het grootst. Formeel omdat de toerbeurtijstbouw in de gezinnen van kleine boeren als categorie van grondbezit het 100% alleenrecht heeft en substantieel omdat hier de opbrengsten van toerbeurten in het totale gezinsinkomen uit de landbouw het meeste gewicht in de schaal leggen. Net zoals onder de rijke boerengezinnen is ook onder de arme boerengezinnen de ideologische betekenis van de toerbeurtijstbouw groot, maar dan om de gespiegelde reden dat arme gezinnen via de toerbeurtijstbouw als deeltijdgrondbezitter zichzelf en anderen kunnen bewijzen (of wijs maken) dat zij nog steeds een volwaardig en achtenswaardig lid van de boerenstand in de dorpsgemeenschap zijn. Voor arme boeren vormt deelname aan de toerbeurtijstbouw daarom een belangrijk element van sociale identiteit en eigenwaarde.

Waarschijnlijk was de betekenis van de toerbeurtijstbouw een halve eeuw geleden in Kerinci ook sterk afhankelijk van het inkomen, de maatschappelijke positie, de sociale identiteit en de toekomstverwachtingen van het gezin. Aan de andere kant lagen de verschillen tussen gezinnen en sociale klassen toen waarschijnlijk toch minder ver uit elkaar dan nu het geval is, wat we kunnen opmaken uit het feit dat het gezamenlijke erfgoed de dominante vorm van grondbezit in de rijstbouw was. Een halve eeuw later is het individuele grondbezit de overheersende vorm van grondbezit in de rijstbouw geworden en is er buiten het gezamenlijke erfgoed om een veel zichtbaarder verschil ontstaan tussen arm en rijk door meer of minder individueel grondbezit. Door de differentiatie van de economische, politieke, sociale en ideologische waarden van de toerbeurtijstbouw in de verschillende sociale klassen van grondbezitters in de rijstbouw in Hiang is de toerbeurtijstbouw de afgelopen halve eeuw niet alleen blijven bestaan maar is zij ook zelf onderdeel geworden van klassenverschillen.

Sawah verpanding (gadai en jual tanggung)

Een constructie, die het individuele bezit of deelbezit van *sawah* in Hiang dicht benadert is verpanding. In beginsel gaat het bij *sawah*verpanding om een overeenkomst tussen een bezitter en gebruiker van rijstvelden, waarbij de bezitter (de pandgever) tegen betaling van een geldbedrag (de pandsom) afstand doet van het gebruik van het rijstveld ten behoeve van de pandnemer, totdat de pandsom weer wordt ingelost. Een grondbezitter kan op deze wijze aan geld komen zonder dat de *sawah* definitief wordt vervreemd en pandnemers kunnen op deze wijze tegen gereduceerde verkooptarieven voor langere tijd aan rijstvelden komen, zonder dat ze evenwel eigenaar worden. In de koloniale tijd was *sawah*verpanding of *gadai*, in Hiang nu *jual tanggung* (borgverkoop) genoemd, de meest gebruikelijke transactie om geld te verdienen zonder volledig afstand te doen van alle bezitsrechten over rijstvelden (van Aken 1915:24, Morison 1940:85, Watson 1992:159). Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw was verpanding in Hiang belangrijker dan verkoop. Sindsdien zijn verpandingsrelaties met hun typische kenmerken en conflicten op de achtergrond geraakt en meer en meer uit beeld verdwenen. Waarschijnlijk heeft zich in het dorp een ontwikkeling voltrokken, waarbij de plaats van verpanding deels is ingenomen door de verkoop van grond, door bankleningen en door pachtrelaties. Toch kan de categorie van verpanding in Kerinci nog niet volledig in het historisch archief worden bijgezet, omdat er in Hiang nog steeds pandrelaties worden aangegaan en vooral omdat er nog oude bestaan.

In de familie van Ilyas is bijvoorbeeld al drie generaties een *pandsawah*, die de erfgenamen alleen van en aan elkaar mogen (ver)panden. De oorspong van deze *pandsawah* ligt in de vererving in de generatie van de grootmoeder van Ilyas. Deze erfde samen met de andere broers en zussen in totaal vijf rijstvelden, waaronder één kleintje. Vóór de vererving werd de kleine *sawah*, met instemming van de broers en zussen, echter reeds door hun ouders aan de oma van Ilyas verpand, voor zes goudeenheden (*enam mas*). Daarom besloten de broers en zussen om de vier grote rijstvelden gezamenlijk per toerbeurt te gebruiken en de kleine *pandsawah* aan de grootmoeder van Ilyas te laten onder de voorwaarde dat alle erfgenamen en hun nakomelingen als gezamenlijke erfgenamen van de eigendomsaanspraak over de kleine *sawah* te allen tijden het recht hadden om deze eveneens in pand te nemen wanneer de oorspronkelijke pandsom zou worden ingelost aan de grootmoeder van Ilyas. Oma: *Siapa yang mau bikin sawah kecil harus bayar kepada saya yang enam mas* (Wie het kleine rijstveld wil bewerken moet aan mij de zes 'goud' betalen). Tot op heden heeft niemand echter van de andere erfgenamen of hun nakomelingen de pandsom ingelost aan de nog steeds levende oude grootmoeder van Ilyas. Als pandnemer is zij hierdoor nog steeds de houder van de *sawah*, hoewel zij deze al lang niet meer zelf bewerkt. Haar inmiddels volwassen kleinkinderen, waaronder Ilyas, bewerken nu als deelbouwers van oma om beurten het kleine rijstveld. Wanneer grootmoeder overlijdt blijft het rijstveld in effectief bezit van haar nakomelingen die zowel de erfgenamen zijn van de oorspronkelijke pandgever als de pandnemer. Alle nakomelingen van de broers en zussen van oma houden als erfgenamen van de oorspronkelijke pandgevers (de overgrootouders) echter het recht om de

sawah naar zich toe te trekken door de pandsom alsnog in te lossen. Hoe een en ander zich in de toekomst zal ontwikkelen is hierdoor ongewis, maar zeker is dat de kleine *sawah* hierdoor onlosmakelijk blijft verbonden met de, iedere generatie uitdijende, groep van erfgenamen.

Misschien is de positie van verpanding in Hiang niet representatief voor heel Kerinci. Volgens de dorpelingen vindt verpanding in veel van de buurdorpen namelijk nog steeds op grote schaal plaats. Of dit waar is heb ik niet kunnen controleren en geeft geen antwoord op de vraag waarom verpanding dan juist in Hiang in onbruik is geraakt. Hiervoor worden verschillende redenen gegeven. Volgens sommigen is verpanding niet in overeenstemming met de Islam en omdat men nu beter dan vroeger op de hoogte is van religieuze voorschriften zou het voortaan een zonde (*dosa*) zijn om een verpandingrelatie aan te gaan. Het *ribaverbod* in het Islamitische recht verbiedt een persoon om winst te maken op een bezitsobject dat niet van hem is (F. von Benda-Beckmann 1979:174). In praktijk maakt de pandnemer echter altijd winst, omdat hij niet alleen de pandsom ooit terugkrijgt maar daarnaast ook winst trekt uit de opbrengsten van het rijstveld vóór de inlossing van de pandsom. Hoewel de uitleg van het toegenomen religieuze bewustzijn strelend is voor de eigenwaarde van de dorpelingen en de inhoud en consequenties van het *ribaverbod* in heel Indonesië worden bediscussieerd, moeten er ook meer seculiere redenen zijn geweest voor de terugloop van verpandingrelaties in Hiang. De belangrijkste reden die hierbij naar voren komt is dat men vanaf de tweede helft van de jaren zestig van de vorige eeuw in het dorp af wilde van de voortdurende problemen van vererfde pandrelaties (was het in de vorige generatie verpanding of verkoop?, is de pandsom ooit en door wie dan ingelost?) en dat dit mogelijk werd omdat men vrijer werd om rijstvelden te verkopen en te verpachten. Deze meer liberale houding ten aanzien van verkoop en pacht werd onder meer mogelijk door het toegenomen geldverkeer. Opvallend aan deze verklaring is dat geen enkele dorpeling in dit verband verwees naar de passages over grondverpanding in de Indonesische Agrarische Basiswet van 1960, terwijl het tijdvak waarin verpandingrelaties in Hiang in onbruik zijn geraakt een samenhang veronderstelt.

De Indonesische regelgeving over grondverpanding gaat uit van de gedachte dat verpanding tot ongewenste verschuldiging leidt. Met name in Java zijn het vooral verarmde families die door geldgebrek verleid worden om via de verpandingroute hun grond af te staan. Deze grond keert dan vervolgens vaak niet meer terug naar de oorspronkelijke eigenaar omdat inlossing van de pandsom op termijn door dezelfde armoede vaak onmogelijk is. In de Agrarische Basiswet, artikel 7 van Wet 56 van 1960, is daarom de regeling getroffen dat pandgrond na een termijn van zeven jaar, ongeacht of de pandsom is ingelost, weer terugkeert naar de oorspronkelijke bezitter van de grond. Deze wettelijke maatregel heeft, evenmin als in West-Sumatra (F. von Benda-Beckmann 1979:169-176), in Kerinci (Watson 1992:159,160) echter geen ingang gevonden, omdat het in Kerinci namelijk niet alleen of niet zozeer arme gezinnen zijn die hun grond verpanden. In Kerinci zijn het net zo goed rijstveldrijke families, die overvloedige velden verpanden. De reden hiervoor is dat ook rijkere families vaak per direct geld nodig hebben. Toepassing van de wettelijke termijn betekent in deze omstandigheid dan dat de toch al welgestelde partij na zeven jaar weer gratis, dat wil zeggen zonder inlossing van de pandsom aan de armere partij, weer eigenaar van de grond wordt. Om deze reden, en omdat verpanding in Kerinci een interne familie aangelegenheid is, geldt volgens Watson in Kerinci nog de oude regeling dat de pandnemer de 'bezitter' van het perceel blijft totdat de pandsom, ongeacht de tijdsduur, is ingelost door de oorspronkelijke eigenaar, of diens erfgenamen (Watson 1992:160). De gegevens over Hiang bevestigen het voortbestaan van deze in Kerinci gebruikelijke traditie van plicht tot inlossing van de pandsom bij ongelimiteerde tijdsduur. Sterker nog, uit het oudste door mij in Hiang verzamelde document blijkt niet alleen dat het in de koloniale tijd gebruikelijk was dat terugkeer van de *sawah* pas mogelijk was na inlossing van de pandsom, maar ook dat het voor de oorspronkelijke eigenaar onmogelijk was om

vóór de afloop van een vastgestelde minimumtermijn de *sawah* in te lossen.⁶⁵ Toch blijft het de vraag of de agrarische basiswet ook niet in Kerinci inmiddels van grotere invloed is geworden dan Watson en de dorpelingen van Hiang suggereren. De belangrijkste aanwijzing hiervoor is dat de klassieke pandovereenkomsten in Hiang alleen nog worden gesloten tussen naaste familieleden en dat in alle andere gevallen verpandingrelaties vanaf de jaren zestig zijn vervangen door *sasih lama*, de langdurige pacht.

Sawah jaarpacht (*sasih lama* en *sewa*)

Sasih lama is een langdurige pachtrelatie tussen verpachter en pachter. Deze regeling wordt in Hiang altijd op schrift gesteld en ondertekend door getuigen. Net zoals bij verpanding moet de pachtsom in beginsel in één keer, vooraf worden voldaan. Ook vindt de betaling van de pachtsom wel in termijnen plaats maar dan telkens vóór aanvang van het nieuwe plantseizoen. Het grote verschil met verpanding is dat er bij langdurige pacht uiteindelijk geen pandsom hoeft te worden ingelost en dat de termijn van pacht vooraf wordt overeengekomen. De gebruikelijke maximumduur van *sasih lama* in Hiang is vijf jaar.

Sewa, of jaarpacht, is in Hiang een meer frequente methode van verhuur van rijstvelden. Ook bij *sewa* wordt de pachtsom door de pachter vooraf voldaan waarna de pachter voor een periode van een jaar, dat wil zeggen voor twee rijstseizoenen sinds de snelrijpende rijstsoorten worden geplant, het volle genotsrecht heeft over de *sawah*. In de literatuur zijn geen aanwijzingen te vinden over pacht in Kerinci. Oudere informanten verzekerden mij echter dat kortlopende pachtcontracten, die tegenwoordig eveneens op schrift worden gesteld, ook in de koloniale tijd reeds bekend waren in Hiang. Een verschil met vroeger is dat de jaarpacht nu veel vaker voorkomt. Dat de jaarpacht of jaarhuur (*sewa*) van rijstvelden per definitie een periode van een jaar beslaat, houdt verband met de jaarlijkse wisseling van de toerbeurten welke nog is afgestemd op de productie van de oude rijst. Om zeker te zijn van een pachtcontract worden deze vaak ver voor het begin van het nieuwe agrarische jaar afgesloten. Dorpelingen die verlegen zitten om geld wachten namelijk niet altijd tot september om een rijstveld te verpachten, maar proberen reeds in de maanden daarvoor geld te innen voor het in het volgende seizoen te verpachten perceel. Hierdoor zijn potentiële pachters ook genooddaakt om direct geld 'op tafel' te kunnen leggen. Om deze reden zijn in de onderhandse schriftelijke overeenkomsten ook boeteclausules opgenomen om de pachter schadeloos te stellen indien later blijkt dat het perceel als het erop aan komt niet geleverd kan worden. Reeds verpachte rijstvelden kunnen niet beschikbaar blijken wanneer bijvoorbeeld een erfgenaam van een toerbeurthouder meent dat hij of zij de toerbeurt (*giliran*) van vader of moeder in het komende seizoen kan gebruiken, terwijl dit niet zo blijkt uit te pakken. Doordat verpachten een (tijdelijke) overvloed aan rijstvelden veronderstelt, en pachten een pachtsom vereist, is pacht in Hiang vooral een overeenkomst tussen de boeren uit de economische midden- en bovenlaag. Het armste segment in het dorp is vrijwel uitgesloten van pacht, omdat deze gezinnen nooit of slechts in uitzonderlijke gevallen in staat zijn om vooraf het pachtgeld te betalen. Doordat bij pacht sommen zijn gemoeid in de orde van grootte van een maandsalaris van een lagere ambtenaar, geeft met name deze overeenkomst aanleiding tot een verwevenheid van allerlei geldstromen en kleine speculaties.

Bu Marlis kon in augustus 1990 bijvoorbeeld een klein rijstveld pachten voor IDR 100.000, waarvan de netto jaaropbrengst voor een meewerkende boer na aftrek van de pachtsom en de arbeidskosten werd geschat op 100 *kaleng* ofwel 300.000 *rupiah* (prijspeil 1990). Marlis had echter geen geld om de pachtsom te betalen, terwijl haast

⁶⁵ In de in 1932 opgestelde schriftelijke pandovereenkomst (*soerat gada'i*) tussen Haji Abdul Hakim uit Penduk Mudik en Berahim uit Koto Baru Hiang verklaart de eerste dat hij voor een bedrag van 80 roepiah een rijstveld aan de laatste verpand onder de voorwaarden dat: "Volgens onze wederzijdse afspraak de familie van Berahim het rijstveld voor een periode van vijf jaar beheer(s)t en bezit. Voordat deze vijf jaar om zijn mag ik, Haji Abdul Hakim, de *sawah* niet inlossen. Wanneer na vijf jaar de *sawah* niet wordt ingelost, blijft Berahim het rijstveld behouden en bewerken en wordt deze *sawah* niet geleverd" (vertaling JvdV).

was geboden omdat het nieuwe seizoen voor de deur stond. Marlis, tevens onderwijzeres, zocht daarom naar andere wegen om aan geld te komen. Zij vond Adin, een buurvrouw, bereid om haar de IDR 100.000 te lenen tegen het gebruikelijke dorpse rentetarief van 10 % per maand, dat wil zeggen tegen een rente van IDR 10.000 per maand. Marlis legde uit dat zij de lening in december zou terugbetalen met de IDR 135.000 die zij dan van de spaarclub van school zou ontvangen. In deze spaarclub (*arisan*) van tien leerkrachten, gaven om de beurt telkens negen personen aan de tiende persoon iedere maand IDR 15.000. Adin leende Marlis de IDR 100.000, schreef hiervoor een door Marlis ondertekende kwitantie/schuldbekentenis uit, en Marlis pachtte het rijstveld. Zoals afgesproken betaalde Marlis in december aan Adin IDR 100.000 + IDR 30.000 (drie maanden rente) en ontving zij de kwitantie als betalingsbewijs.

Sawah deelbouw (*bagi dua* en *bagi tiga* hasil)

De derde ergens tussen bezit en arbeid in zwevende categorie van agrarische relaties in de rijstbouw in Hiang is deelbouw. Deelbouw onderscheidt zich vooral van verpanding en pacht, doordat hierbij voordat het seizoen begint geen betaling wordt verricht van de ene aan de andere partij. Daarnaast worden de lopende kosten die verbonden zijn aan de rijstproductie tijdens het seizoen gespreid en op de een of andere wijze gedeeld door de bezitter en de bewerker. Verder is het kenmerkend voor deelbouw dat de uiteindelijke oogst wordt gedeeld, ongeacht of het resultaat goed of slecht is. Tenslotte betreft het hier geen schriftelijke maar een mondelinge overeenkomst tussen bezitter en bewerker. Hoewel deelbouwcontracten, vooral die tussen familieleden, aanleiding geven tot allerlei op de situatie toegesneden kleine aanpassingen, worden in Hiang twee basisvarianten van deelbouw onderscheiden.

De eerste variant, die van *bagi dua*, is de meest gebruikelijke. Bij *bagi dua* ('ieder de helft') wordt de staande oogst evenredig (1:1) tussen de bezitter en de bewerker van het perceel verdeeld door net vóór de oogst het rijstveld in tweeën te delen. Bezitter en bewerker oogsten dan ieder zelf de helft van het perceel door inschakeling van gezinsleden, vrienden of loonarbeiders. De kosten voor zaaigoed, kunstmest en pesticiden komen bij een *bagi dua* overeenkomst volledig voor rekening van de bezitter van het rijstveld, terwijl alle arbeid of extra arbeidskosten tijdens de productie (omspitten, overplanten, wieden) voor rekening zijn van de deelbouwer.

In de tweede variant, *bagi tiga hasil*, is de verhouding tussen kosten en opbrengst aldus geregeld: alle arbeids-, teelt- en transportkosten zijn voor rekening van de deelbouwer, onder wiens hoede ook het hele perceel wordt afgeoogst. Als tegenprestatie ontvangt de deelbouwer hiervoor tweederde deel van de oogst, terwijl de bezitter van de grond éénderde deel van de rijst *bersih* (schoon) voor de huisdeur krijgt afgeleverd. De term *bagi tiga hasil* (éénderde van de opbrengst) verwijst dan ook naar de positie van de grondbezitter in deze deelbouwrelatie. De *bagi tiga hasil* constructie komt in Hiang minder voor dan die van *bagi dua*, maar is tussen het eerste veldonderzoek in 1990 en het tweede in 1999 wel belangrijker geworden. Beide overeenkomsten zijn populair. Vanuit het gezichtspunt van de bezitter van een rijstveld, die verder weinig bemoeienis met de rijstproductie wil hebben, is deelbouw een alternatief voor het verpachten van grond en voor de meeste deelbouwers is het onaantrekkelijk of onmogelijk om voorafgaande aan de teelt een pachtsom te betalen.

Anders dan bij pacht vindt deelbouw in Hiang plaats tussen alle economische strata in het dorp. Voor arme gezinnen, pas gehuwden en jongeren is *bagi dua* de overeenkomst bij uitstek om toegang tot de productie van rijst te krijgen. Hierbij heeft deelbouw het sociaal-psychologische voordeel dat het voor de buitenwereld niet altijd duidelijk is of de op het land werkende of toezicht houdende boer(in), deelbouwer of grondbezitter is. Deze voor de deelbouwers gunstige onzekerheid - aan grondbezit kleef in Hiang de hoogste status - wordt mede in de hand gewerkt doordat in Hiang jaarlijks sowieso honderden percelen van eigenaar wisselen op de toerbeurtvelden. Zoals deelbouwers zich om sociale en politieke redenen het liefst als grondbezitter profileren, zo hebben grote boeren juist vaak de behoefte om de werkelijke omvang van hun grondbezittingen te camoufleren om het gelijkheidsideaal in het dorp niet al te openlijk geweld aan te doen.

Ook hiervoor is een scherm van deelhouders, die gemakkelijk voor eigenaar kunnen worden aangezien, van ideologisch nut.

Deelhouding wordt in de boeren beleefswereld van de dorpen als meer natuurlijk, vanzelfsprekend en meer menselijk ervaren dan pacht, omdat de tegenprestatie aan de grondbezitter gerelateerd is aan de flexibiliteit van de uiteindelijke oogstopbrengst. Of in Hiang voor pacht of deelhouding wordt gekozen hangt vooral af van de actuele geldbehoefte en van de ambitie van de grondbezitter om betrokken te zijn bij de rijstproductie. Kenmerkend voor een pachtrelatie is namelijk niet alleen de financiële transactie die zich afspeelt nog voordat er een hakspade in de grond is gestoken, maar tevens dat de wegen van de grondbezitter en de pachter na afsluiting van het contract uiteenlopen. Bij pacht heeft de grondbezitter verder immers geen bemoeienis meer met de productie. Bij deelhoudovereenkomsten blijft de grondbezitter echter belanghebbende en vergt dit overleg, kostendeling en aandacht. De grondbezitter is bij deelhouding per definitie geïnteresseerd in alle zaken die samenhangen met de rijstbouw en de opbrengst, variërend van plantmethoden, de toevoeging van bestrijdingsmiddelen en de ontwikkeling van de marktprijzen. Alleen voor grondbezitters die zich vanwege hun inkomens uit de ambtenarij of handel juist zoveel mogelijk willen onttrekken aan het boerenleven is het aantrekkelijk om eerder aan pacht dan aan deelhouding te denken, of om dezelfde reden binnen de varianten van deelhouding eerder een *bagi tiga hasil* dan een *bagi dua* overeenkomst te overwegen. Het segment van deeltijdboeren is in Hiang echter klein vergeleken met de boeren die hun kost volledig in de landbouw moeten verdienen. Hierdoor is het in Hiang voor grondbezitters, wier ambitie in de landbouw ligt, en dit geldt voor de meeste bewoners van het dorp, meer vanzelfsprekend om deelhoudrelaties aan te gaan. Daarnaast is deelhouding verankerd in het familieleven in het dorp, omdat deelhouding bij uitstek een overeenkomst is die wordt aangegaan tussen mensen van verschillende generaties. Personen van middelbare leeftijd en daarboven die meestal inmiddels door hun carrière in de landbouw of door vererving over voldoende rijstland beschikken maken namelijk het liefst gebruik van de arbeid van kinderen, kleinkinderen en andere jongeren om hun grond te bewerken. Voor jongeren en nieuwe gezinnen is deelhouding in de familie de aangewezen route en de eerste stap op weg naar een zelfstandig boerenbestaan en biedt deelhouding de mogelijkheid om vertrouwd te raken met de rijstvelden die men later zal erven.

Een punt dat vanwege de beoordeling van het proces van klassenvorming in Hiang nog besproken moet worden is de aard van de deelhoudcontracten in het dorp. In zijn studie naar het proces van agrarische transformatie in Java benadrukt Hüsken (1988:250-1) dat in het dorp waar hij onderzoek deed loonarbeid in de tweede helft van de vorige eeuw heeft plaatsgemaakt voor de voor de grondbezitter om economische, politieke en sociale redenen gunstigere regeling van deelhouding. Hüsken rekent voor dat deelhouding, ook in de context van kapitalistische landbouw, voor de grondbezitter economisch gezien profijtelijker is dan loonarbeid. Bovendien biedt deelhouding de grondbezitter het politieke, domestieke en sociale voordeel dat eigen is aan langdurige patronageverhoudingen. Nu is loonarbeid één ding en deelhouding een ander, maar waar het bij deze arbeidsrelaties van surplusonttrekking tussen de ene en andere klasse echter vooral om gaat is de 'relatieve onderhandelingspositie' (Scott in Hüsken 1988:251) die bepaalt hoe kosten en opbrengsten feitelijk worden verdeeld. Hier doet zich nu een opvallend verschil voor in de door Hüsken beschreven deelhoudvoorwaarden en voorwaarden in Hiang en Kerinci. Het gaat hier overigens niet om de vraag hoe gebonden of serviel deelhouding is of kan zijn, want daarvoor sluit ik mij voor Kerinci graag aan bij Biezeveld (2002:187), die voor Minangkabau opmerkt dat deelhoudrelaties in West-Sumatra in tegenstelling tot die in laagland-Java géén verticale afhankelijkheidsrelatie tussen deelhouding en grondbezitter impliceren. Ook in Minangkabau vormen deelhouders geen landloze onderklasse, maar behoren deelhouders tot de klasse van grondbezitter/loonarbeider/deelhouding die op verschillende manieren toegang tot de rijstbouw hebben. De slechtere onderhandelingspositie van de deelhouders in Java blijkt vooral uit de deelhoudbepalingen zelf.

Bij deelhouding gelden altijd allerlei bepalingen die te maken hebben met de vraag wie welke arbeidskosten, teeltkosten en transportkosten voor zijn rekening moet nemen. De

kern van de deelbouwregeling bestaat echter altijd uit de verdeelsleutel van de oogstopbrengst tussen de grondbezitter en deelbouwer. Wanneer we ons op deze kernbepaling richten dan valt op dat er tussen de regeling zoals Hüsken (1988:131, 145 noot 28, 173, 247, 252) die voor Java beschrijft en de regelingen in Kerinci een groot inhoudelijk verschil bestaat. Want terwijl de standaardverdeling van de opbrengst in het Javaanse dorp 1:2 is, wat wil zeggen dat de deelbouwer eenderde en de grondbezitter tweederde van de oogst krijgt, is die verdeling in Kerinci precies andersom: tweederde gaat naar de deelbouwer en eenderde naar de grondbezitter. Tenminste in de *bagi tiga hasil* variant. Meer gebruikelijk in Kerinci is echter de voor de deelbouwer nog gunstigere 1:1 variant, *bagi dua*. Want bij *bagi dua* wordt niet alleen de staande oogst evenredig door de deelbouwer en de grondbezitter gedeeld, maar zijn ook de kosten voor zaaigoed, kunstmest en pesticiden voor de grondbezitter, terwijl alleen de arbeidskosten voor de deelbouwer zijn. Ook Watson (1992:173) en Biezeveld (2002:178) beschrijven voor respectievelijk Kerinci en West-Sumatra dezelfde voor de deelbouwer profijtelijke arbeidsvoorwaarden, terwijl Nooteboom (2003:142-8) voor Oost-Java, net zoals Hüsken (1988) voor Midden-Java, juist weer de voor de grondbezitter gunstigere regelingen beschrijft. Hieruit kunnen twee conclusies worden getrokken. Ten eerste dat deelbouwregelingen in Indonesië niet overal hetzelfde zijn. Ten tweede dat de voorwaarden van deelbouw in Kerinci relatief gunstig zijn voor de deelbouwer. Dit laatste duidt op een goede onderhandelingspositie van deelbouwers in de rijstbouw in Kerinci, hetgeen ook uitgelegd kan worden als een betrekkelijk klein machtsverschil tussen grondbezitters en deelbouwers in de dorpen.

Agrarische arbeid in de rijstbouw

Naast de verschillende typen van grondbezit en productiebezit is agrarische arbeid de derde wijze waarop men in Hiang kan deelnemen aan de rijstproductie. Omdat in het dorp de meerderheid van de gezinnen bestaat uit kleine en grote boeren, vindt arbeidsuitwisseling tussen generaties en gezinnen op veel manieren plaats. De betaling van arbeid is afhankelijk van de aard van de werkzaamheden, de sociale distantie tussen grondbezitter en arbeider en van de sekse en de leeftijd van de arbeider. Oogstwerkzaamheden worden voornamelijk betaald in blikken (*kaleng*) rijst, terwijl voor het schoonmaken, omspitten en het wieden van de rijstvelden in de regel in *rupiah* wordt afgerekend. Hierbij wisselen verwanten, vrienden en burens vaak met gesloten beurzen arbeid uit, terwijl voor meer omvangrijke taken voor korte tijd loonarbeiders worden ingehuurd van buiten de familie of buiten het dorp. Mannelijke dagloners verdienen over het algemeen meer dan vrouwelijke arbeiders en jongeren.

Dat in Hiang frequent gebruik wordt gemaakt van allerlei vormen van arbeid buiten het eigen gezin om, heeft slechts in beperkte zin te maken met verschillen in rijkdom en grondbezit. De belangrijkste reden hiervoor is dat de rijstbouw in het dorp wordt gekenmerkt door een arbeidstechnologie die uitgaat van menskracht in combinatie met eenvoudige technologie, waarbij gezinsarbeid voor lopende werkzaamheden tijdens de groeicyclus voldoet, maar onvoldoende is voor enkele arbeidsintensieve fases in de rijstteelt die zich in het hele dorp met een marge van drie weken tegelijkertijd voordoen. Tot deze arbeidsintensieve taken behoren in Hiang het omspitten van de velden en het overplanten van de rijst aan het begin van het seizoen, en de oogst aan het einde van de teeltcyclus. Hoewel met name in dorpen rondom het Meer van Kerinci soms waterbuffels (*kerbauw*) worden ingezet om kluiten aarde te vertrappelen, komt dit in de rest van het dal en in Hiang niet voor.⁶⁶ Dit betekent dat de rijstteelt in Kerinci voornamelijk drijft op handmatig werk met behulp van de *cangkul* (hakspade), de *parang* (kapmes) en de *tuai* (rijstmes) of *sabit* (sikkel) en de draagmand-met-hoofdband (*yanki*). Deze op zichzelf eenvoudige werktuigen zijn vanwege de lage aanschaffkosten en toegespitst op specifieke

⁶⁶ In 1999 zag ik voor het eerst dat in één van de dorpen aan het meer, in Semerap, in de plaats van *kerbauw* gemotoriseerde handploegen werden ingezet. De dierkracht van *kerbauw* en ossen wordt verder alleen gebruikt voor het trekken van karren en sledes.

taken, in talloze uitvoeringen voor iedereen in Kerinci betaalbaar.⁶⁷ Ook omdat de rijstbouw van jongs af aan wordt geleerd, is het in Kerinci niet noodzakelijk om over bijzondere kennis, ervaring of gereedschap te beschikken om als (loon)arbeider deel te kunnen nemen aan de rijstbouw. Deze kennis is algemeen en vrijwel iedereen beschikt zelf over de noodzakelijke werktuigen of kan deze gemakkelijk lenen. In Hiang kunnen de verschillende typen van arbeid bij de rijstbouw als volgt worden ingedeeld:

Grondbezitters, pachters en deelbouwers in Hiang zijn over het algemeen zelf werkende of zelf meewerkende boeren. Dit houdt in dat zij ook wanneer zij soms een beroep doen op arbeiders het grootste deel van hun eigen tijd besteden aan de rijstbouw. Dit zelf (be)werken (*kerja sendiri* of *bikin sendiri*) moet hier ruim en in meervoud worden gezien. Want zelf de grond bewerken betekent per definitie dat de echtgeno(o)t(e) evenals overige gezinsleden meewerken, eventueel aangevuld met andere familieleden, buren en vrienden. Wanneer gezinsleden hier buiten beschouwing worden gelaten, kunnen we de incidentele hulp van familieleden en buren benoemen als vormen van veralgemeniseerde wederzijdse hulp. Kenmerkend voor deze vorm van wederzijdse hulp is dat deze incidenteel en kortdurend (een middag, een ochtend) van karakter is en dat er geen expliciete verwachtingen zijn omtrent de tegenprestatie. Doordat veel jongeren echter ook naar school gaan, en gezinnen steeds meer de sociale kernen in de dorpssamenleving worden ten koste van de meer uitgebreide verwantengroepen, wordt de mobilisering van deze 'generalized reciprocity' echter steeds moeilijker. Ouderen, die vroeger zelf als jongen of meisje hiervan de meeste lasten hebben gedragen beklagen zich daarom nu over het feit dat tegenwoordig 'haast niemand (lees: jongens of meisjes) nog zomaar wil helpen'. Jongeren daarentegen zijn vanwege school en andere activiteiten minder snel bereid om nog voor anderen dan hun eigen ouders te werken en hebben hiervoor vergeleken met vroeger ook feitelijk minder tijd beschikbaar. Daarom is de tendens in Hiang om vrijblijvende hulp te vervangen door meer afgepaste vormen van wederzijdse hulp.

Het uitwisselen van arbeid op min of meer strikt reciproke basis (*kerja gantian*) is in het dorp de meest voorkomende vorm om met gesloten beurzen extra arbeid te rekruteren. Hierbij gaat het in de rijstbouw om de uitwisseling van arbeid tussen verwanten en buren, waarbij als tegenprestatie in beginsel dezelfde arbeid op een ander tijdstip wordt verricht, maar waar indien zo afgesproken, ook andere diensten of werkzaamheden tegenover kunnen staan. Omdat in Hiang reciproke arbeid en loonarbeid naast elkaar bestaan en rijkere boeren gemakkelijker uit kunnen wijken naar loonarbeid dan armere, kleeft aan uitgebreide uitwisselingsschema's in families tussen rijkere en armere gezinnen altijd het potentiële risico van ongelijke wederkerigheid of uitbuiting. Aan de andere kant leiden deze zachte vormen van patronage juist ook tot meer sociale zekerheid voor de afhankelijke partij.

Loonarbeid (*upah*) wordt in Hiang alleen ingehuurd voor de arbeidsintensieve handelingen van het ompspitten en wieden van de *sawah* en het overplanten en oogsten van de rijst. Kleine en middelgrote boeren maken hierbij vooral gebruik van de arbeid van andere dorpelingen, terwijl rijke boeren hiervoor ook arbeiders van buiten het dorp rekruteren. In Hiang worden twee varianten van loonarbeid door elkaar gebruikt.

In de eerste variant, in Hiang kortweg *upah* genoemd, wordt niet alleen geld betaald maar krijgen de arbeiders ook te eten, te drinken en te roken. Een arbeidsdag loopt hierbij van ongeveer acht uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Om tien en twaalf uur zijn er onderbrekingen van een half uur om te 'drinken' waarbij meestal *kolak* (een zoete, gevulde soep) met *ketan* (kleefrijst) wordt geserveerd en van half twee tot half drie is de middagpauze waarin rijst met een bijgerecht wordt gegeten. Vervolgens

⁶⁷ De productie van deze werktuigen is in Kerinci geconcentreerd in enkele dorpen. Van rotan gevlochten draagmanden (*yanki*) en matten, om bijvoorbeeld rijst te drogen, worden exclusief gemaakt in het dorp Sungai Tutung en verkocht op de markt van Sungai Penuh (zie ook: Siebert 1989). Ook zijn hier geïmporteerde en in Kerinci vervaardigde ijzerwaren te koop. De domestieke productie van kapmessen en sikkels is geconcentreerd in de smidse dorpen Pendung en Kotopadang in de centrale vallei, op vijf kilometer van Hiang. De smeden hier leveren maatwerk op bestelling in hun smederijen aan huis. De door blaasbalgen gloeiend heet gestookte houtskool is traditioneel afkomstig uit de bossen en boomgaarden van Hiang.

wordt tot een uur of vijf gewerkt. Mannen verdienen in 1990 hiermee voor een dag gemiddeld IDR 2.000 en een pakje sigaretten. Vrouwen verdienen gemiddeld 1.500 *rupiah* per dag, en kregen geen sigaretten.⁶⁸

In de tweede variant van loonarbeid, *upah lepas* (vrije arbeid) wordt door de boer geen voedsel en sigaretten verstrekt, maar krijgen de arbeiders alleen loon; gemiddeld IDR 3.000 per dag (1990) voor mannen en een paar honder *rupiah* minder voor vrouwen. Ik heb geen patroon kunnen ontdekken in voorkeuren bij arbeiders of boeren voor de ene of andere dagloonvariant, hoewel de loon-plus-eten versie over het algemeen meer wordt gewaardeerd. De twee tot zes dagloners die meestal tegelijkertijd aan het werk zijn worden door de grondbezitters, pachters of dealbouwers zelf gerekruteerd. In vrijwel alle gevallen gaat het hier om voor de gelegenheid samengestelde arbeidsgroepen van verwanten, kennissen en buurtgenoten. Voor de dagloners in Hiang is het onmogelijk om het hele jaar alleen van dit werk rond te komen. Hiervoor is er niet regelmatig genoeg werk beschikbaar. Het zijn dan ook vooral jongeren die als dagloners werken en armere gezinnen die daarnaast hun eigen grond bewerken of anderszins in Hiang aan de kost moeten zien te komen. Voor de oogstwerkzaamheden geldt dat de meeste en meestal vrouwelijke dagloners niet worden betaald in geld, maar in rijst. De standaard verdeelsleutel is dan dat van elke tien *kaleng padi* (een blik ongepelde rijst) er één is voor de dagloner. Per dag oogst een persoon ongeveer tien *kaleng*, hetgeen in 1990 neerkwam op een tegenwaarde van tussen de IDR 2.000 en IDR 3.000.

Een andere mogelijkheid in Hiang is om werk uit te besteden aan een aannemer die tegen een vast bedrag met een ploegje arbeiders het karwei klaart. Ook hier bestaan twee varianten. In de eerste variant *upah borongan kontan* of aangenomen werk dat 'contant' betaald moet worden, betaalt de boer aan de aannemer het afgesproken bedrag direct uit. Met het omspitten van een standaard rijstveld van een *jinjang* in aangenomen werk is in Hiang per keer een gemiddeld bedrag gemoeid van tussen de IDR 20.000 en IDR 25.000 (1990). Wie en hoeveel arbeiders er werken wordt overgelaten aan de aannemer, die zich wel moet houden aan het afgesproken maximale aantal dagen dat er gewerkt wordt. Omgerekend is *upah borongan* duurder dan het zelf huren van dagloners, maar erg veel maakt dit voor grote boeren die anders betrekkelijk veel dagloners moeten rekruteren niet uit. Door deze smalle marge zijn er in Hiang ook geen *tukang panen* (loonwerkers) die een bestaan vinden in het aannemen van oogsten. In Hiang gaat het hier meestal om boeren uit een van de nabuurdorpen waarvan er één optreedt als meewerkend voorman en aannemer. Het aantrekken van arbeiders uit andere dorpen via het systeem van aangenomen werk is betrekkelijk nieuw in Hiang en heeft vooral te maken met de omschakeling naar de snelrijpende rijstsoorten in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Omdat in Kerinci namelijk niet overal de snelle rijst wordt geteeld en omdat de aanvang van de teeltcyclus van dorp tot dorp in Kerinci verschilt, verspringt hiermee ook de netto vraag naar arbeid door het jaar van dorp tot dorp. Hierdoor is het voor boeren in Hiang niet al te moeilijk om loonarbeiders van buiten het dorp te huren. Uit interviews over agrarische arbeid schat ik dat in 1990 in Hiang ongeveer 10% van alle loonarbeid in de rijstbouw werd uitbesteed in de vorm van aangenomen werk. Hierbij inbegrepen is dan de tweede variant van *upah borongan*, die is georganiseerd op basis van verwantschap, buurtschap of vereniging in Hiang.

Deze tweede vorm van aangenomen werk *upah borongan bayar sesudah panen* (aangenomen werk te betalen na de oogst) verschilt van de eerste doordat de arbeidsgroepen om veel meer redenen dan alleen geld verdienen zijn georganiseerd en doordat boeren pas na afloop van de oogst de arbeiders betalen. Feitelijk gaat het hier om in groepsverband georganiseerde spaar-en-kredietsystemen met seculiere en religieuze doelstellingen. Van oudsher is deze vorm van aangenomen werk in Hiang gelieerd aan verwantschapssegmenten (*kalbu*), maar tegenwoordig wordt ook door buurtschappen (*Rukun Tetangga*), beroepsgroepen en bijvoorbeeld sportclubs werk in de rijstbouw aangenomen. In Hiang bestonden in 1990 in totaal meer dan 40 van deze verenigingen, waarvan de helft in de grootste *desa*, Koto Baru Hiang. Van de in totaal 21

⁶⁸ De wisselkoers in april 1990 was IDR 900,- = DFL 1,-

aldus georganiseerde arbeidsgroepen in Koto Baru Hiang waren er vier georganiseerd op basis van verwantschap en afstamming (*kalbu*), drie op grond van een menging van verwantschap en buurtschap en twee op basis van gezamenlijke veeteeltbelangen van de leden. Verder waren de leden van twee voetbalclubs, van een traditionele slagwerkvereniging en van negen buurtschappen werkzaam in de rijstbouw. De kleinste groep had acht leden en de grootste 30, terwijl de meeste van deze arbeidsgroepen tussen de vijftien en twintig deelnemers hadden. In totaal waren in 1990 in Koto Baru Hiang 329 personen verenigd in arbeidspools voor rijstbouw.

Een beeld van hoe een dergelijke arbeidsgroep in 1990 te werk ging geeft de grootste dagloongroep en familievereniging met de mooiste naam in Koto Baru Hiang, de *kelompok kalbu* Jama'Atussolihin, ofwel de afstammingsgroep van 'de ontelbare waarachtige gelovigen'. De naam zegt al dat we hier te maken hebben met een religieuze vereniging waarin de beleving en het praktiseren van de Islam voorop staan. De groep Jama'Atussolihin bestaat al vier generaties en telde in 1990 30 (aan)verwante volwassenen die afstammen van de voorouder Jalisah. Het lidmaatschap van de groep is vrijwillig, maar gebonden aan afstamming en aanverwantschap. Niet iedereen in de familie is lid, maar alle leden zijn wel familie. De groep is (soms) gesplitst in een vrouwen- en mannengroep en heeft zoals iedere vereniging een bestuur met een voorzitter, secretaris en penningmeester.

De meest frequente door deze religieuze verwantenvereniging georganiseerde activiteit is de wekelijkse gebedsbijeenkomst op zondagavond, waarbij onder leiding van een Islamitische voorganger (*buya*) religieuze teksten worden uitgelegd en voorgedragen. Om de kosten van de consumpties te spreiden is aan deze bijeenkomsten een contributie verbonden, waarvoor alle leden, ongeacht aanwezigheid, in 1990 wekelijks IDR 500 in de kas stortten. Een loterij bepaalde de volgorde van de bijeenkomsten in de huizen van de leden die hiervoor een week eerder IDR 13.000 (2.000 bleef in kas) uit de kas meekregen om inkopen te kunnen doen. Tijdens elke bijeenkomst was er ook een collecte (*uang thalil*) om de voorganger (IDR 1.500) te betalen en om de religieuze artefacten op peil te houden. Verder betaalde ieder lid per bijeenkomst IDR 100 aan de kleine, 'lief en leed kas', van waaruit bijdragen tot een maximum van IDR 5.000 bij geboorte, huwelijk, ziekte en overlijden werden uitgekeerd. Ook kleine leningen waren mogelijk. Hoewel de leden van de groep wekelijks bijeenkwamen om te bidden en om over allerlei te praten in de sociale beslotenheid van de familie, vond de belangrijkste financiële activiteit van de groep buiten op de rijstvel-den plaats.

Gesplitst in een mannengroep en vrouwengroep verrichtten de leden aangenomen werk (*upah borongan*) voor andere leden van de verwantenvereniging. Bij uitzondering werd ook wel eens voor iemand van buiten het groepsverband gewerkt. De mannenafdeling richtte zich hierbij op het spitwerk aan het begin van het seizoen terwijl de vrouwen actief waren in het overplanten van de rijst en in het onkruid wieden. Oogstwerkzaamheden werden door de leden van Jama'Atussolihin niet verricht. Voor één *jinjang* spitwerk bracht de groep een bedrag van IDR 30.000 (zonder voeding) in rekening en iets minder voor het overplanten en wieden. In tegenstelling tot de gewone contante vorm van aangenomen werk, die gemiddeld 5.000 *rupiah* goedkoper was, wordt bij *upah borongan bayar sesudah panen*, echter niet direct afgerekend met de boer en evenmin met de loonarbeiders. De boer, voor wie de groep heeft gewerkt stort het aan de groep verschuldigde bedrag namelijk pas na de oogst van het perceel aan het einde van het seizoen in de grote kas. De dagloners krijgen hun loon ook pas bij de eerstvolgende *Lebaran*, de belangrijkste feestweek van de religieuze kalender, als spaarloon in één keer uit de kas. Het boekjaar van de religieuze verwantenvereniging loopt van *Lebaran* tot *Lebaran*, het Islamitische nieuwjaar dat ieder jaar een kleine maand vroeger valt. Voor iedere man en vrouw apart werd door het jaar heen nauwgezet bijgehouden hoeveel dagen er waren gewerkt. Als geheel werkte de arbeidsgroep gemiddeld acht werkdagen per seizoen, dat wil zeggen zestien (zon)dagen per jaar, waarmee in 1990 gemiddeld een totaal bedrag van IDR 800.000 aan aangenomen werk werd verdiend. Wanneer de meeste mannen werken kan bijvoorbeeld op een dag twee of drie *jinjang* worden omgespit. Leden die vrijwel altijd meewerken sparen op deze wijze

een bedrag van rond de IDR 30.000 per jaar (1990) voor zichzelf op, de (goedkope) tegenwaarde van vijftien arbeidsdagen veldwerk.

Het loon kregen de leden echter met *Lebaran* niet in geld maar in vlees uitgekeerd. Dit ging als volgt: met het in de kas gestorte geld van de boeren waarvoor werd gewerkt werd een rund gekocht van om en nabij de IDR 500.000 (1990). Het dier werd vervolgens geslacht en de verschillende soorten vlees werden tot en met de botten in 50 gelijke porties verdeeld. Een portie vertegenwoordigde in dit geval dan een waarde van IDR 10.000. Vervolgens kreeg iedere arbeider zijn of haar jaarloon uitbetaald in porties vlees. Iemand die in totaal IDR 20.000 door het jaar had verdiend ontving dan bijvoorbeeld twee porties vlees. Omdat gezinnen meestal genoeg hebben aan één portie vlees bleven er in de praktijk meestal porties rund over. Hierin werd voorzien doordat restdelen vlees van leden desgewenst aan mensen van buiten de groep werden verkocht, die hierop voor *Lebaran* al konden intekenen. Het door de groep verdiende restbedrag dat overbleef na aanschaf van het rund werd eveneens volgens de verdeelsleutel van het persoonlijke arbeidsaandeel verdeeld.

De voordelen van deze vorm van aangenomen werk en religieuze activiteiten in eigen beheer zijn duidelijk: boeren beschikken op deze manier over een iets duurder maar betrouwbare arbeidspool uit eigen familie, waarvan de kosten kunnen worden uitgesteld tot na de oogst. De daglonende verwanten zijn verzekerd van vlees en extra geld met *Lebaran*, waardoor ze aan hun sociale verplichtingen kunnen voldoen. Doordat tenminste een deel van de familieleden zowel de positie van boer als die van dagloner innemen tijdens het seizoen heeft aangenomen werk dat na de oogst wordt afgerekend (*upah borongan bayar sesudah panen*) ook het cultureel gewaardeerde voordeel min of meer wederkerig te zijn.

Wanneer we het gehele scala aan grondbezit, grondgebruik en arbeid in de rijstbouw in Hiang overzien dan is het meest opvallende dat de rijstbouw in het dorp aanleiding geeft tot een grote veelvormigheid in agrarische relaties waarin 'oud' en 'nieuw', 'inheems' en 'uitheems' en meer en minder commercieel of zelfvoorzienend op verschillende manieren naast elkaar bestaan en met elkaar zijn verweven.

Kenmerkend voor het grondbezit, het grondgebruik en de agrarische arbeid in Hiang is verder dat deze te onderscheiden niveaus van bezit en deelname in het productieproces van rijst vaak veelvuldig met elkaar zijn verweven. Een bezitter van een *sawah* kan bijvoorbeeld besluiten om het rijstveld voor een jaar te verpachten. De pachter op zijn of haar beurt kan de *sawah* weer in deelbouw uitgeven. De deelbouwer kan vervolgens een deel van het arbeidsintensieve werk op wederkerige of commerciële wijze uitbesteden aan anderen. Daarnaast geldt voor de rijstbouw in Hiang dat de aan de verschillende niveaus van bezit en deelname aan de rijstproductie verbonden statusposities maar tot op zekere hoogte zijn verbonden met sociale klassen in de dorpsamenleving. De 15% rijke gezinnen in Hiang (zie tabel 2.4) manifesteren zich natuurlijk alleen als grondbezitters en personen uit deze gezinnen zul je niet gauw op de velden aantreffen. Aan de economische onderkant van de dorpsamenleving, de 30% arme gezinnen, is de zaak precies omgedraaid. Deze gezinnen verrichten veel van de veldarbeid in Hiang en zijn slechts soms, als hen een toerbeurt toevalt, kleingrondbezitter. Het grootste deel van de dorpsgemeenschap, 55% van de gezinnen die in de tabel welgesteld en eenvoudig zijn genoemd, bestaat echter uit een relatief breed middensegment, de lokale 'middenklasse'. Deze middenklasse van boeren bestaat uit personen, gezinnen en families die elementen van grondbezit, grondgebruik en agrarische arbeid, zowel simultaan als over een langere tijdsperiode, in zich verenigen en die daardoor noch louter tot de klasse van grondbezitters, noch louter tot de sociale klasse van arbeiders gerekend kunnen worden.

De daadwerkelijke mix van grondbezit, pacht, deelbouw, loonarbeid en buiten-agrarische ondernemingen en lonen is in Hiang per gezin verschillend en afhankelijk van een veelvoud van demografische, sociale en economische factoren. Dat personen en gezinnen door de tijd heen van positie wisselen heeft in ieder geval ook te maken met het feit dat jongeren en startende gezinnen vaak alleen over arbeid beschikken, terwijl personen van middelbare leeftijd en oudere gezinnen vaak inmiddels over de middelen beschikken om grond te kopen, of door vererving de mogelijkheid krijgen om

grondbezitter te worden. Hoewel het proces van klassenvorming van veel grotere invloed is op de grote verschillen in grondbezit in Hiang, bestaat er daarnaast tussen leeftijd en het feit of men meer vanuit de bezitszijde of arbeidskant betrokken is bij de rijstbouw ook een zekere correspondentie. Daarnaast vinden we in veel gezinnen uit de middenklasse gelijktijdig de verschillende posities van bezitter en arbeider naast elkaar. In het Hiang is het bijvoorbeeld heel gewoon om tegelijkertijd zowel de permanente individuele bezitter van een rijstveld te zijn als om deelbouwer te zijn voor een ander en is het niet ongebruikelijk om tijdens het seizoen zowel eigen arbeid uit te wisselen als ook om vreemde loonarbeid in te huren.

Het bezit en gebruik van boomgaarden in Hiang

De teelt van boomgewassen is in Hiang vooral van aanvullend agrarisch en commercieel belang en voor de zelfvoorziening en voedselzekerheid van huishoudens van minder betekenis dan de rijstbouw. In samenhang hiermee zijn de tot ontwikkeling gekomen bezits- en gebruiksaanspraken in het boomgaardengebied van Hiang ook minder divers dan in de rijstbouw. Heeft het in de rijstbouw bij voorbeeld zin om een onderscheid te maken tussen bezitsrechten (individueel en gezamenlijk bezit), gebruiksrechten (deelbouw en pacht) en arbeidsrechten (reciproke arbeid, loonarbeid en aangenomen werk), bij de teelt van boomgewassen is dit niet het geval. De praktijk van het verpachten of het in deelbouw nemen van boomgaarden bestaat in het dorp namelijk niet, terwijl andere vormen van arbeid dan gezins- of familie-arbeid met betrekking tot de teelt van boomgewassen slechts rudimentair zijn ontwikkeld. Dit houdt in dat er ten aanzien van de aanspraken op boomgaarden eigenlijk alleen een onderscheid kan worden gemaakt tussen de categorieën van individueel bezit en die van gezamenlijk erfbezit. Daarnaast is het zo dat het gezamenlijke erfbezit van boomgaarden, anders dan in de rijstbouw, feitelijk één gebruiker van de boomgaard veronderstelt, waarmee de teelt van boomgewassen in Hiang vooral een zaak is van individuele personen en gezinnen. Hoewel de wijze van exploitatie van boomgaarden in Hiang hiermee grotendeels overeenstemt met de sociaal-jurische vormen van de teelt van boomgewassen in andere dorpen op de rand van de centrale vallei in Kerinci (Aumeeruddy *et al.* 1992), is de situatie in Hiang hiermee zeker niet representatief voor geheel Kerinci.

In Noord-Kerinci en Zuid-Kerinci, waar de commerciële teelt van kaneel en koffie de lokale rijstbouw heeft overvleugeld, heeft de verbouw van boomgewassen namelijk wel aanleiding gegeven tot de ontwikkeling van beter afgebakende en van het grondbezit afgeleide productie- en arbeidsrelaties. Zo zijn absente grondeigenaren en deelbouwcontracten in de kaneelstreek van Kerinci eerder regel dan uitzondering en wordt hier veelvuldig gebruik gemaakt van allerlei varianten van loonarbeid om de commercieel aantrekkelijke kaneel te produceren. Door het additionele, commerciële belang van de boomgaarden in Hiang heeft hier deze ontwikkeling naar een meer uitgebouwd stelsel van verschillende typen van bezits-, gebruiks- en arbeidsrechten en contracten niet plaats gevonden.

De klassieke weg om in Hiang het individuele bezit van een boomgaard te komen is ontginning van bos. In de koloniale tijd werd het recht van ontginning (*arah ajun*) in Hiang verkregen nadat men hiertoe een verzoek had gericht aan het hoogste college van verwantschapsleiders, hen een klein bedrag had betaald, opmetingen waren verricht en de zaak werd bekrachtigd door een ceremoniële maaltijd (Morison 1940:80-84). Op het ogenblik is legale ontginning van bos niet langer mogelijk. Dit neemt niet weg dat er in Hiang op het ogenblik nog steeds een categorie van producerende eerste generatie (ontginnings-) boomgaarden bestaat die in het individuele bezit zijn van de planters. In het lokale recht geldt namelijk onverminderd dat de ontginner nog automatisch de bezitter is van het grondstuk en de daarop aangeplante boomgaard. Voor planter kan in dit geval ook plantster worden gelezen omdat het recht van *arah ajun* in Hiang aan gehuwde en in het dorp gevestigde mannen en vrouwen werd vergund. In de meeste gevallen is de aanvankelijke ontginning mannenwerk, maar daarna zijn veel onderhouds- en oogstwerkzaamheden typische vrouwentaken, waardoor ontginningsboomgaarden meestal tot de gemeenschappelijk verworven goederen van gehuwden worden gerekend.

Hoewel het ontginningsrecht dan ook slechts werd verleend aan een van de twee echtelieden, is hierdoor het op het ontginningsrecht gebaseerde bezit van boomgaarden vanaf het begin reeds meer dan een strikt individueel bezit. Na enige jaren kunnen namelijk beide echtgenoten door hun geleverde arbeid aanspraken doen gelden op het bezit van de nieuwe *kebun*.

De tweede verwervingsroute van individuele boomgaarden in Hiang is koop. De verkoop van boomgaarden heeft in Hiang de afgelopen twee decennia geen hoge vlucht genomen door de specialisatie op de rijstbouw. Verkoop van de eerste generatie ontginningsboomgaarden, of doorverkoop van reeds eerder verkochte boomgaarden is echter zonder meer mogelijk. Verkoop van vererfde boomgaarden mag alleen met instemming van alle erfgenamen. Bij deze transacties wordt altijd een onderhandse verkoopakte opgemaakt. Analoog aan de situatie in de rijstbouw geldt ook ten aanzien van boomgaarden de traditionele door de gemeenschappen opgelegde beperking dat vervreemding slechts mogelijk is tussen de leden van dezelfde *desa*. Tenminste in Hiang Tinggi en Betung Kuning. In Koto Baru Hiang geldt deze restrictie niet langer, hoewel dit tot nu toe nauwelijks gevolgen heeft gehad voor de praktijk van vervreemding, omdat er van buitenaf nauwelijks belangstelling is om in Koto Baru boomgaarden te kopen. De reden hiervoor is dat de heuvels op het grondgebied van Koto Baru Hiang minder geschikt zijn voor de teelt van boomgewassen.

Na het overlijden van een echtpaar komen boomgaarden in Hiang in het gezamenlijke bezit van de kinderen. Anders dan bij de vererving van *sawah* leidt dit echter niet tot toerbeurtgewijze en gezamenlijke exploitatie van de *kebun*. Vanwege de relatief lange tijd die er ligt tussen aanplant en oogst (koffie drie tot vijf jaar, kaneel zeven tot twaalf jaar), wordt in de regel namelijk maar één van de erfgenamen de nieuwe permanente gebruiker van de boomgaard. Hierdoor ontstaat bij de vererving van boomgaarden een scheiding tussen de bezits- en gebruiksanspraken, waarbij een van de erfgenamen hoofdgebruiker is en alle broers en zussen gezamenlijk het bezitsrecht hebben. Het gezamenlijke bezit heeft de consequentie dat de broer of zus die de boomgaard heeft overgenomen deze niet op eigen gezag en initiatief kan verkopen. Eventuele verkoop en de daarbij behorende verdeling van de verkoopsom is namelijk een zaak van de gezamenlijke erfgenamen. De tweede consequentie is dat de nieuwe hoofdgebruiker weliswaar het alleenrecht van gebruik van de boomgaard krijgt, maar dat dit niet geldt voor de eventueel nog productieve bomen die door de (groot)vader of (groot)moeder van de erfgenamen werden geplant. Sommige vruchtbomen, zoals durian bijvoorbeeld, dragen pas na lange tijd vruchten, waardoor het soms eerder de nazaten van een planter dan de planter zelf zijn die hiervan profijt trekken. Wanneer dit het geval is houden de andere erfgenamen het recht om in de opbrengst van de nog productieve oude aanplant te delen, wanneer ze tenminste meehelpen met onderhoud en de oogst. Om bij de geliefde en waardevolle durian vruchten te blijven; het is bijvoorbeeld gebruikelijk voor erfgenamen om tijdens het oogstseizoen (*musim durian*) om de beurt bij de bomen te waken. De vruchten die dan tijdens zo'n wacht van de bomen vallen zijn dan voor de betrokken erfgenaam⁶⁹. Doordat de meeste nog productieve vererfde boomgaarden in Hiang van het gemengde type zijn kleven er bijna ook altijd restaanspraken van anderen aan de oude bomen en is de gebruiker meestal beperkt in de keuze van de vervanging van de aanplant. Een groot aantal van de verder van het dorp gelegen boomgaarden dat wordt vererfd is meestal echter nog maar half in productie of al langere tijd uit productie, omdat de oorspronkelijke bezitter door gebrek aan belangstelling of door ouderdom niet langer veel werk steekt in het onderhoud. Deze boomgaarden worden langzaam weer overgroeid door jong bos (*belukar*).

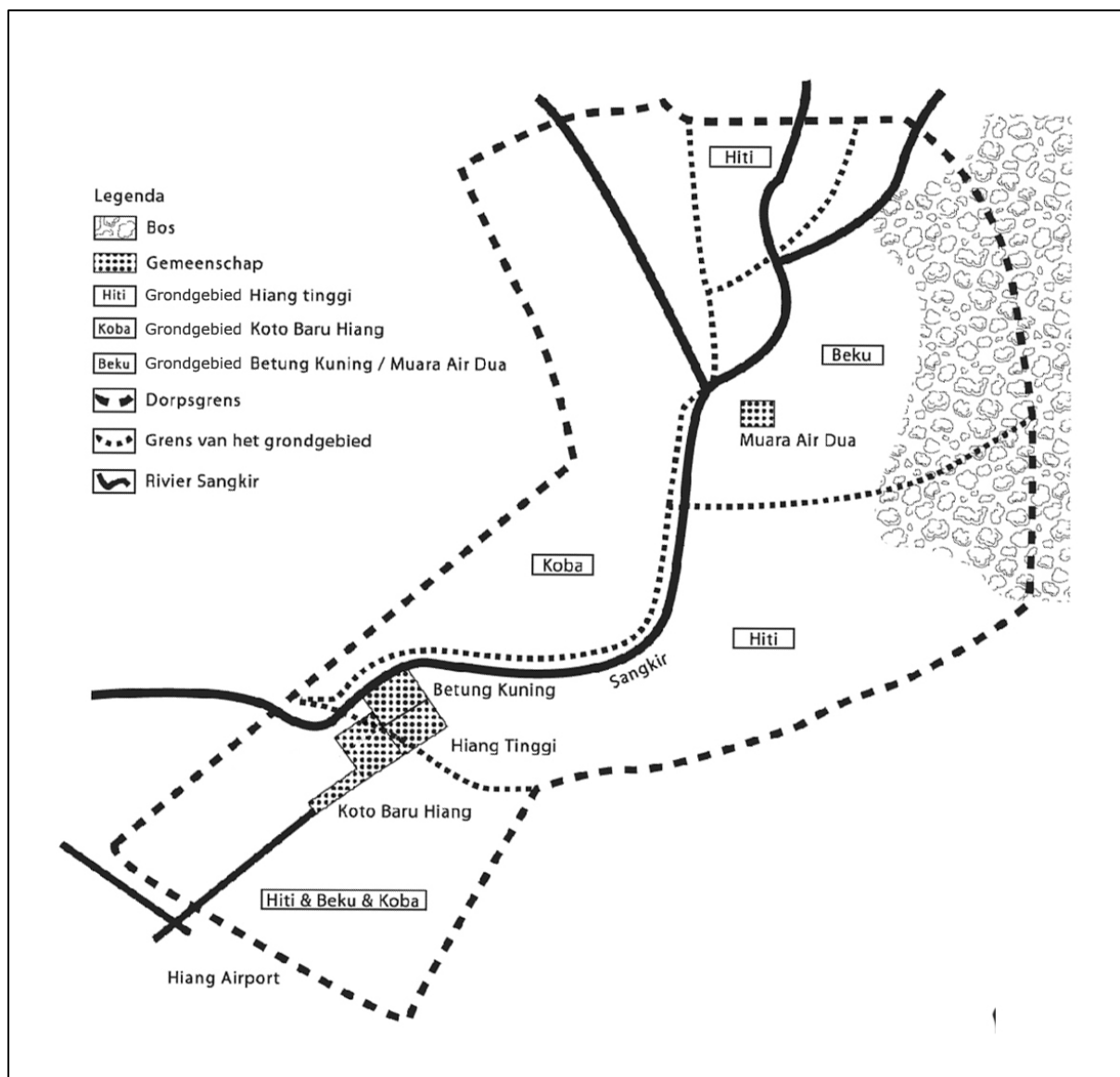
⁶⁹ De durian is zo groot als een kleine voetbal en heeft een gepantserde en haast ondoordringbaar harde schil met puntige stekels. Voor het openbreken van de kamers met het onvergelijkbaar geurende en, indien goed rijp, bijna gistende roomgele vruchtvlees is enige handigheid met het kapmes geboden. In Kerinci en in geheel westelijk Indonesië, is de durian met zijn pré-historische uiterlijk zonder meer de meest gewilde vrucht in het voortdurende wisselende aanbod van de vele soorten van vruchten. Ook veel dieren zijn dol op durian, hoewel weinige in staat zijn om de vrucht open te breken. In Hiang heeft de durian een hoge marktwaarde en is het een gewaardeerd geschenk bij bezoeken.

5

Gemeenschap en natuurbehoud

`Common property`

De rijstbouw en de boomgewassenteelt en de daarmee samenhangende rechten van beheer, bezit en gebruik die in het vorige hoofdstuk zijn besproken vinden in Hiang plaats op de grondgebieden, de *tanah ulayat*, van de vier *desa* in het dorp. Op drie van de vier *tanah ulayat* van Hiang zijn tenminste twee categorieën van collectief bezit te onderscheiden. De eerste categorie, die van het gezamenlijke erfgoed van rijstvelden en de daaraan verbonden systematiek van toerbeurtijstbouw wordt in hoofdstuk vijf en zes besproken. De tweede categorie van collectief bezit, die van het gemeenschappelijke bezit van het bos, is het onderwerp van dit hoofdstuk. De categorie van het gezamenlijk erfgoed van productieve landbouwgronden staat in de antropologische literatuur vooral bekend als het erfgoedbezit (`inherited property') van verwanten of afstammingsgroepen. De categorie van het gemeenschappelijke bezit van woeste gronden, bossen, visgronden en andere natuurlijke hulpbronnen is de afgelopen decennia bekend geworden onder de noemer `common property'. Met het begrip `common property' wordt verwezen naar het gemeenschappelijke regiem van beheer, bezit en gebruik van de hulpbronnen. Het bezitsobject, de gemeenschappelijke hulpbronnen, worden meestal `common property resources' genoemd, maar ook het begrip `common pool resources' is hiervoor in zwang. Over `common property' en `common property resources' bestaat inmiddels een zeer uitgebreide literatuur (zie: McCay & Acheson 1987, Bromley 1992, Ostrom 2002). Een groot deel van deze literatuur bestaat uit beschrijvingen en analyses van lokale instituties van `common property' beheer. Een klein deel is gewijd aan de vergelijkende theorievorming over de economische effectiviteit en de duurzaamheid van het beheer, bezit en gebruik van gemeenschappelijke hulpbronnen (Baland & Platteau 1999, Leach *et al.* 1999, Agrawal 2003). Het doel van deze studies is meestal de beoordeling van het succes van natuurbehoud, of juist het gebrek hieraan, door lokale instituties.

Kaart 5.1: Hiang: desa en grondgebieden

Aanvankelijk zagen antropologen het gemeenschappelijk beheer van lokale hulpbronnen als een aangelegenheid van lokale, inheemse gemeenschappen, en hooguit als een zaak waarbij dorp en staat, samenwerkend of elkaar tegenwerkend, met elkaar waren betrokken. Met de wereldwijde roep om het behoud van soorten, de conservering van biodiversiteit en de bescherming van de natuur in het algemeen sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn echter ook steeds meer internationale bovenstatelijke organisaties en nationale en internationale niet-gouvernementele organisaties (NGO's) actief betrokken geraakt bij het beheer van natuurparken en bij allerlei vormen van lokaal natuurbeheer. Financieel gevoed door de wereldgemeenschap en ideologisch gesterkt door de gedachte op te treden namens de gehele mensheid (en de dieren en de planten) bestaat er hierdoor een sterke tendens tot mondialisering van het beheer van voorheen strikt lokale hulpbronnen. Deze ontwikkeling heeft er toe geleid dat er op lokaal niveau nu naast de lokale bevolking en de eigen overheid vaak ook internationale organisaties en NGO's als belanghebbenden deelnemen aan het beheer van 'common property resources' (F. en K. von Benda-Beckmann 1998:25). Dit is ook in Hiang het geval. Naast de *desa* zijn in Hiang de lokale overheid, het nationale park Kerinci Seblat en het Wereldnatuurfonds (WWF) sinds 1993 betrokken bij het beheer van het bos van Hiang. Het dorpsbos van Hiang ligt op de grondgebieden van de *desa* Betung Kuning, de

desa Muara Air Dua en de *desa* Hiang Tinggi (zie: kaart 5.1). Het inheemse recht volgend, maken de bewoners van de *desa* van Hiang nog steeds exclusieve aanspraken op het beheer, bezit en gebruik van hun *tanah ulayat* en bijgevolg dus ook op het staande bos op deze grondgebieden. In navolging van de koloniale staat claimt de Indonesische staat echter een primair bezitsrecht over het hele territorium van Indonesië en dus ook over de lokale grondgebieden van de *desa* van Hiang. Daarnaast gaat het overheidsrecht ervan uit dat alle bossen die niet in individueel bezit zijn in Indonesië behoren tot het staatsdomein. Verder worden er door het nationale park Taman Nasional Kerinci Seblat, de Wereldbank en het WWF een internationale claim gelegd op de natuur in het park en op de landbouw aan de rand van het park. Al deze partijen sturen het beheer, het bezit en het gebruik van de natuurlijke hulpbronnen in en rondom Hiang. De bemoeienis van deze belanghebbenden leidde in 1993 tot de ondertekening van een lokale beheersovereenkomst tussen de districtsoverheid, het nationale park en het WWF aan de ene kant en de bewoners van de *desa* Hiang Tinggi, Betung Kuning en Muara Air Dua aan de andere. Kern van de overeenkomst is de benoeming van het dorpse bos van de drie *desa* tot *hutan adat* (*adatbos*), met als doel de bevrozing van de landbouw en de regulering van menselijke activiteit aan de grens met het nationale park waardoor in de toekomst het bos van het nationale park beter gevrijwaard blijft van menselijke exploitatie.

Met de komst van verschillende, externe partijen als medebeheerders van het bos in Hiang, in het Engels dan meestal co-management genoemd, is een nieuwe lokale institutie van beheer, bezit en gebruik van het bos ontstaan. De lokale invulling van het concept 'common property', dat in het inheemse recht is gebaseerd op het gemeenschappelijk bezit van het bos op de *tanah ulayat* van de eigen *desa*, is hiermee ook veranderd. Want niet langer is de *desa* de exclusieve beheerder, bezitter en gebruiker van het bos, voor zover zij dat nog was gezien de eerdere toeëigening van de bossen en de *tanah ulayat* van de *desa* door eerst de koloniale en later de nationale staat. Voortaan worden de beheersrechten, de gebruiksrechten en de bezitsrechten van het bos gedeeld door verschillende dorpse, buitendorpse en zelfs internationale partijen, waardoor het gemeenschappelijke element in het concept 'common property' in Hiang niet langer slaat op de gemeenschap van boeren die het bos gebruiken, maar op het geïnstitutionaliseerde medebeheer van de oude en nieuwe belanghebbenden. Hoe de rechten van beheer, bezit en gebruik van het bos in Hiang hiermee zijn verschoven vormt het onderwerp van het tweede deel van dit hoofdstuk. In het eerste deel wordt allereerst de vraag beantwoord hoe het concept *tanah ulayat* uit het inheemse recht en de statelijke koloniale en nationale claims ten aanzien van de bossen en het grondgebied zich tot elkaar verhouden. Doordat de kiem van deze verhouding werd gelegd in de koloniale tijd is het zaak om aandacht te besteden aan de controverses hierover in die periode van de geschiedenis van Kerinci en Indonesië. Temeer omdat er zich op juridisch gebied ten aanzien van het vraagstuk van de positie van de staat en die van de *desa* en het gemeenschappelijke bezit van natuurlijke hulpbronnen tot aan de beheersovereenkomst uit 1993 geen belangrijke wijzigingen meer hebben voorgedaan.

Beschikkingsrecht

Misschien wel het oudste in de antropologie en daarbuiten gebezigde begrip om het gemeenschappelijke, dorpse beheer, bezit en gebruik van natuurlijke hulpbronnen te beschrijven is 'communaal grondbezit'. Vanaf de 19^e eeuw kwam dit begrip in zwang onder evolutionisten en vooral ook marxisten, maar van meet af aan is het ook altijd omstreden geweest. De voornaamste reden hiervoor was dat uit lokaal empirisch onderzoek telkenmale bleek dat er heel wat kon worden afgedongen op het vermeende communale karakter van plattelandsgemeenschappen zonder dat dit tot een noemenswaardige herziening van de theorie van communaal bezit leidde. Het geloof in een onvermijdelijke communale of communistische oerfase van samenlevingen en de hiervan nog traceerbare restanten aan de rand van de eigen samenleving of in die van buiten Europa was zo sterk en zo algemeen dat empirische correcties hierop nauwelijks vat hadden. In de meest extreme, unilineaire-evolutionistische opvatting werden in het

communale bezit de resten gezien van een oercommunistisch samenlevingspatroon, dat historisch gezien ten grondslag lag aan alle andere, opeenvolgende eigendomsstypen en samenlevingsvormen (Engels 1980 [1891]). In mildere varianten, werd het communale grondbezit niet gezien als expressie van oorspronkelijk communisme of onderdeel van de 'Aziatische productiewijze' in de Marxistische theorie, maar als een natuurlijk, en vaak bijna onbedoeld geïdealiseerd maar daardoor niet minder geromantiseerd, element van het traditionele dorpsverband van sterk egalitaire boerengemeenschappen. Sterk verankerd in de speculatieve evolutionaire en marxistische theorievorming suggereerde het begrip communaal bezit op zijn minst dat afzonderlijke huishoudens en personen eigen, individuele rechten in de collectiviteit ontbeerden, of dat deze volledig ondergeschikt waren aan die van de gemeenschap. Later en nader historisch onderzoek wees echter uit dat de zaak ingewikkelder en lokaal ook veel gedifferentieerder was: waar communaal grondbezit voorkwam was bezitsdifferentiatie eerder regel dan uitzondering en wanneer er sprake was van een communaal dorpsverband betekende dit niet noodzakelijk dat alle huishoudens daaraan deelnamen (van der Wee 1986).

Een ander begrip dat nauw samenhangt met het idee van gemeenschappelijk bezit van hulpbronnen door boeren en dat in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werd ontwikkeld, maar dat meer verwijst naar de gemeenschap van bezitters dan naar het bezitsobject, is het concept 'closed corporate community' (Wolf 1966, 1967). In tegenstelling tot de aanhangers van het idee van communaal grondbezit was het gemeenschappelijk bezit van grond, op welke manier dat ook gestalte gegeven, volgens Wolf géén oorspronkelijk maatschappelijk patroon, maar het historische resultaat van een op machtsongelijkheid gebaseerde interactie tussen landheren en bureaucraten en de hieraan schatplichtige (semi-) prekapitalistische boerengemeenschappen. In plaats van een oorspronkelijke gemeenschapsvorm en authentieke vorm van bezit beoordeelde Wolf het gemeenschappelijke bezit van natuurlijke hulpbronnen en allerlei sociale nivelleringsmaatregelen in *peasant*gemeenschappen als een defensiemechanisme en overlevingsstrategie van aan de rand van de staatssamenleving en markt levende boeren. Met het begrip 'closed corporate community' werd de aandacht gevestigd op specifieke *peasant*dorpen waarvan de bewoners de gelederen sloten door interne machtsverschillen en bezitsverschillen te nivelleren en door de gemeenschap naar buiten toe te presenteren als een gezamenlijke en voor buitenstaanders gesloten broederschap: de corporatie.

Hoewel Wolf expliciet was over de sociale, politieke, economische en ideologische elementen van dorpse corporatieve regelingen in uiteenlopende gebieden in Rusland, Mexico, de Andes, het nabije Oosten en centraal Java, heeft hij zich nergens in detail uitgelaten over de aard van de relaties tussen individuele en gemeenschappelijke rechten in deze gemeenschappen. Zowel het communale dorp met zijn communale grondbezit en de 'closed corporate community' zijn daarom weinig realistische begrippen om de prekapitalistische geschiedenis van het collectieve bezit (en die van het individuele bezit) in Hiang en Kerinci te beschrijven. Zeker ook omdat het gezamenlijke erfgoed in de rijstbouw en het gemeenschappelijke bezit van de dorpse grondgebieden in Hiang en Kerinci zich de afgelopen eeuw verder hebben ontwikkeld in de context van staatsvorming en kapitalistische landbouw.

Wanneer we ons rekenschap geven van het Nederlandskoloniale en Nederlandstalige verleden in Indonesië dan schuift in het verband van het dorpse beheer van hulpbronnen onmiddellijk de invloed en het werk van de zogenaamde *adat*rechtschool naar voren en de daarin gebezigde term (dorps) 'beschikkingsrecht'. Reeds (of zo men wil: pas) vroeg in de 20^e eeuw bestond er in koloniaal Indonesië onder in etnologische vraagstukken geïnteresseerde juristen en bestuursambtenaren een hernieuwde aandacht voor het inheemse (gronden) recht. De aanleiding hiertoe was de gevoelde noodzaak om meer zaak te maken van de economische ontwikkeling van de kolonie door een scherpere scheiding te maken tussen staatsgronden, het staatsdomein, aan de ene en de inheemse rechten op grond aan de andere kant. De koloniale staat kon door de juridische inbezitneming van het territorium dan eigendomsrechten verlenen aan Europese bedrijven op grondgebieden die vrij waren van inheemse rechten. De boerenbevolking zou dan met meer rechtszekerheid kunnen beschikken over de overgebleven

grondgebieden (F. en K. von Benda-Beckmann 1998:12). Doordrongen van het feit dat het begrip dorpsgemeenschap in de Indonesische archipel van een andere betekenis was dan in Nederland werden bij de inventarisatie van de regionale *adat(s)* dan ook nieuwe begrippen ontworpen om meer grip te krijgen op het geheel eigen 'Oosterse' karakter van de Indonesische culturen en samenlevingen.⁷⁰ Vanwege de oprukkende (koloniale) overheid en door processen van individualisering en commercialisering van grondbezitrelaties kwam ondermeer de aard van de Indonesische plattelandsgemeenschap (en de daaraan verbonden bevoegdheden) ter discussie te staan. Want dat men hier niet te maken had met seculiere gemeentes van individuele grondbezitters was voor iedereen duidelijk. Hoe 'de' Indonesische gemeenschap (*desa, dusun, nagari, huta*) als culturele, sociale en juridische eenheid en gezamenlijkheid dan wel begrepen diende te worden was echter veel minder helder. Om een einde te maken aan de vele (uiteenlopende) opvattingen van onderzoekers, bestuursambtenaren en het gouvernement over 'het wezen' van het Indonesische dorp introduceerde Van Vollenhoven, die door zijn invloedrijke publicaties al snel de geestelijke vader en de onbetwiste leider van het *adat*rechtproject in Indonesië werd, het begrip 'beschikkingsrecht'.⁷¹

Het is verhelderend om hier wat langer stil te staan bij Van Vollenhovens idee van beschikkingsrecht. Niet zozeer omdat de inhoud van dit begrip veel verschilt van bijvoorbeeld het begrip 'common property', maar omdat met de invoering van dit begrip in de koloniale bestuurspraktijk de basis werd gelegd voor een door de koloniale staat gelegitimeerde verdeling van rechten en plichten tussen dorpsgemeenschappen en de overheid. De koloniale overheid gebruikte het beschikkingsrecht als een instrument om gewenst beleid te kunnen implementeren op lokaal niveau en tevens om datzelfde bestuur af te schermen van de meer alledaagse problemen van samenleven en overleven van de bevolking die hiervoor werd terugverwezen naar eigen dorp en eigen leiders. In Kerinci werden de *dusun*hoofden en *mendapoleiders* hierdoor naast vertegenwoordigers van de lokale bevolking tevens agenten van de koloniale staat op dorpsniveau. Hoewel in de bestuurspraktijk de onderschikking van lokale gemeenschappen aan de koloniale staat en van het beschikkingsrecht aan het statelijke recht een voldongen feit was, werd met de invoering van het concept beschikkingsrecht ook impliciet de semi-autonome status van dit recht erkend. Het proefschrift van Morison (1940) over de *Mendapo Hiang* in Kerinci is eigenlijk één lange verhandeling over deze lokale bestuursstructuur, die haar legitimiteit zowel ontleende aan lokaal-inheemse als aan bovenlokaal-koloniale rechten, plichten en aanspraken. Met de intrede van de koloniale overheid in 1903 was het in Kerinci gedaan met de autonomie van de dorpsgemeenschappen, die tot dan toe, ook met betrekking tot de afbakening van de dorps grondgebieden en het gebruik van natuurlijke hulpbronnen, eigenlijk alleen met buurdorpen te maken hadden gehad. Eenmaal in het koloniale staatsverband werd de overgeleverde sociale structuur van gemeenschappen (*dusun*) met eigen grondgebieden en - de nu voortaan - semi-autonome zeggenschap over de daarop aanwezige natuurlijke

⁷⁰ Het is in dit verband opmerkelijk dat centrale figuren in de bestudering van het *adat*recht, zoals van Vollenhoven en Ter Haar, ondanks hun toewijding aan de ontsluiting van het inheemse recht in een tijd die vooral was gericht op modernisering van de Indonesische samenleving onder Westers beheer, open oog hadden voor de dynamiek van zich onder de invloed van maatschappelijke veranderingen wijzigende en vernieuwende *adats*. Toenmalige tegenstanders van de *adat*rechtsschool moeten bij lezing van de werken van Van Vollenhoven en ter Haar dan ook in het ongelijk worden gesteld betreffende het vermeende conservatieve karakter van de *adat*rechtsschool doordat deze teveel gefixeerd zou zijn geweest op overgebleven inheemse en juridische restanten uit een inmiddels achterhaald verleden bij de beoordeling van de geldende werkelijkheid. Weliswaar is van de producten van de *adat*rechtsschool, de vele regionale *adat* onderzoeken, en vooral van de toepassing hiervan door anderen in de rechtsgang, een conserverende werking uitgegaan in de vorm van een zich juist niet vernieuwend overheids-*adat*recht, maar dit is bezwaarlijk op het conto te schrijven van die onderzoekers die als eersten in koloniaal Indonesië licht wierpen op de tot dan toe veronachtzaamde culturele en juridische eigenheid van het inheemse recht in de archipel.

⁷¹ Volgens Ter Haar zijn anderen Van Vollenhoven vooraf gegaan in het gebruik van de term beschikkingsrecht. Het was echter Van Vollenhoven die met zijn scherpe analyses dit begrip als systematisch element van het gehele *adat*recht van Indonesië tot leven bracht (ter Haar 1950:294).

hulpbronnen in Kerinci echter zoveel mogelijk in tact gelaten. Met de erkenning van de gemeenschappen (*dusun*) werden ook de daartoe behorende grondgebieden, de *tanah ulayat*, erkend waarover de gemeenschappen, volgens de koloniale overheid, een *hak ulayat*, ofwel 'een zuiver beschikkingsrecht' uitoefenden (Morison 1940:75). Hiermee werd het lokale beschikkingsrecht bovenlokaal gelegitimeerd en tegelijkertijd ondergeschikt gemaakt aan het statelijke recht. Vanaf het begin van de 20^e eeuw is het lot van de dorpse grondgebieden in Kerinci en de zeggenschap daarover daarom ook altijd verbonden geweest met de bemoeienis van eerst de koloniale en later de nationale staat.

Van Vollenhoven heeft het idee van het beschikkingsrecht op verschillende plaatsen in zijn uitgebreid oeuvre onder de aandacht gebracht, maar het duidelijkste in zijn 'Miskeningen van het adatrecht' en in 'De Indonesiër en zijn grond' (Van Vollenhoven 1909, 1919). Daarnaast besteed ook Ter Haar (1948:81-101) in zijn overkoepelende studie 'Adat law in Indonesia' (een Engelse vertaling met voorwoord van E. Hoebel en A. Schiller van zijn 'Beginselen en stelsel van het adatrecht' uit 1939) uitgebreid aandacht aan Van Vollenhovens ideeën hierover en vult hij deze aan met nieuwe gegevens en etnologische inzichten. Volgens Van Vollenhoven komt het beschikkingsrecht toe aan een stam, een dorpenbond of – meestal – een dorp (nooit aan een individu), en uit zich zowel op als buiten Java in hoofdzaak in zes verschijnselen:

"1e. de rechtsgemeenschap zelf en haar leden mogen de woestgebleven grond binnen den beschikkingskring vrijelijk gebruiken (er ontginnen, een gehucht stichten, producten zamelen, jagen, weiden); 2e. vreemden mogen daar dat zelfde alleen met haar toestemming doen, en begaan zonder die toestemming een delict; 3e. soms door haar leden, altijd door vreemden, moet haar voor het profiteeren van dien grond een recognitie worden betaald; 4e. zij is aansprakelijk voor enkele bepaalde delicten, binnen dien kring gepleegd en niet op een dader te verhalen; 5e. zij kan dit haar beschikkingsrecht niet blijvend vervreemden; en 6e. -dit is ons punt hier- zij behoudt, in knellende of minder knellende mate, bemoeiing ook met den in cultuur gebrachten grond binnen den beschikkingskring. [...] Zoo doordringt, omlijst en reguleert dit Indonesische beschikkingsrecht het geheele complex der bevolkingsrechten ook op cultuurgrond. In sommige deelen van Indië zijn de beschikkingskringen door wijde tusschenstrooken, strooken niemandsgrond, gescheiden; in vele andere daarentegen is aan het beschikkingsrecht zelfs geen bunder gronds onttrokken" (1919:7-11).⁷²

Van Vollenhoven vond de term beschikkingsrecht vreemd genoeg zelf overigens nogal ongemakkelijk (1909:19). Maar omdat hij wist dat het niet zozeer om het begrip zelf ging, maar om de politieke slagkracht van het begrip en omdat hij er op uit was om voor dit doel een nog niet ingeburgerd algemeen Nederlandstalig 'juridische' begrip te vinden dat niet verwees naar een bestaande Nederlandse juridische werkelijkheid, maar dat juist het 'andere' en 'Oosterse' karakter naar voren zou doen komen, terwijl het tegelijkertijd bruikbaar moest zijn als generaal Nederlandstalige benoemer van de verschillende regionale inheemse begrippen die in gebruik waren, overtuigde hij zichzelf en zijn lezers

⁷² In zijn eerder gepubliceerde 'Miskeningen van het adatrecht' beschrijft Van Vollenhoven dezelfde zes kenmerken van het beschikkingsrecht, zij het in iets andere bewoordingen en in een andere volgorde (1909:19,20). Door de verschillende volgordes – passend in verschillende betogen – ligt het accent in bovenstaand citaat op de blijvende bemoeienis van rechtsgemeenschappen op de reeds in cultuur gebrachte grond (hier punt zes). In de oudere 1909 versie is een en ander omgewisseld, waardoor wat hierboven punt vijf als laatste element aan bod komt: "6e. -en dat is niet het minst merkwaardige- zij [de rechtsgemeenschap] kan dit haar recht [het beschikkingsrecht] niet blijvend vervreemden" (1909:20), waarmee door Van Vollenhoven hier vooral de eigendomsstatus van het beschikkingsrecht wordt beklemtoond.

van de waarde van het begrip beschikkingsrecht (zie: Van Vollenhoven 1909:30).⁷³ Later schrijft Ter Haar over de positionering van het begrip beschikkingsrecht:

Earlier writers have covered the complex of community rights in the land under such terms as 'property rights' or the 'communal right of ownership'. But an inextricable tangle resulted from the use of such terms, until in 1909, faced with this fact, van Vollenhoven introduced the term 'beschikkingsrecht (right of disposal) as the technical term which has since gained acceptance. Yet, even this term is etymologically misleading, because no actual right of alienation is vested in the community. In order to deal with this objection, van Vollenhoven carefully described the six characteristic features of the right of disposal, at the same time making clear that the absence of any power to alienate the land is one of these features (1948:81).

Na van Vollenhovens introductie aan het begin van de 20^e eeuw vindt het concept beschikkingsrecht onder veel onderzoekers van het *adat*recht in de kolonie snel ingang. Ook in Kerinci. Spreekt Klerks (1897:90) bijvoorbeeld nog van communaal grondbezit, zowel Van Aken (1915:23) als Morison (1940:75) hebben het daarna reeds over het beschikkingsrecht in Kerinci. Door het beschikkingsrecht naar voren te brengen als een oeroud en onvervreemdbaar recht van iedere inheemse gemeenschap in Indonesië dacht Van Vollenhoven een politiek weerwoord te hebben gevonden tegen de aanspraak van de koloniale staat dat de staat en niemand anders dan de staat de exclusieve bezitter van alle onbebouwde grond in Nederlands-Indië was. Het officiële standpunt van de koloniale overheid ging uit van de zogenaamde domeinleer (F. en K. von Benda-Beckmann 1998:12,). De domeinleer, een verzameling van regelingen en wetten die de overheid vanaf 1870 voor Java en later voor andere gebiedsdelen afkondigde, was gebaseerd op het juridische concept dat alle grond die niet in (privaatrechtelijk) eigendom was, eigendom van de staat was. Hiermee werden alle eventuele (publiekrechtelijke) bezitsrechten van collectiviteiten, zoals die van dorpen over het dorpse grondgebied (*tanah ulayat*) en de hierop aanwezige natuurlijke hulpbronnen, overgeheveld naar de staat. Weliswaar werden de economische aanspraken van dorpelingen op nabijgelegen woeste gronden erkend, maar deze werden in de domeinleer niet opgenomen als rechten maar als belangen, die als zodanig niet in aanmerking kwamen voor compensatie bij onteigening (F. en K. von Benda-Beckmann 1998:13).⁷⁴

⁷³ Het beschikkingsrecht werd volgens Van Vollenhoven uitgeoefend door 'rechtsgemeenschappen' die zeggenschap hadden over een eigen geografische ruimte: de 'rechtskring'. Dit laatste begrip moet niet verward worden met de negentien in omvang zeer veel grotere cultureel-etnische, territoriale 'rechtskringen' (met grote R bij wijze van spreken) waarin heel Indonesië door Van Vollenhoven werd ingedeeld. Op vier na, werden alle geschriften van Van Vollenhoven gebundeld in de driedelige monumentale reeks 'Het adatrecht van Nederlandsch-Indië'. In het Eerste deel hiervan uit 1925 zet Van Vollenhoven uiteen waarom en hoe hij tot de indeling van geheel Indonesië in negentien rechtskringen is gekomen (pp. 133-148). In Ter Haar (1948) vinden we deze rechtskringen als '*law areas*' op een kaartje bijeen. Kerinci, een typisch voorbeeld van een moeilijk in te delen 'volk' of 'gebied', werd door Van Vollenhoven niet ingedeeld bij Minangkabau (rechtskring drie) maar bij Zuid-Sumatra; rechtskring vier (1925:273).

⁷⁴ In de domeinverklaring (Agrarische Wet) uit 1870 wordt alle niet-bebouwde ('maagdelijke') grond tot eigendom van het gouvernement verklaard en voortaan bejegend als 'staatsdomein vrij-van-inheemse-rechten' (Sonius 1981:XLVII). In die visie konden gemeenschappen wel beschikkingsrechten uitoefenen over woeste grond, maar dan alleen als een aan het eigenaarsrecht van de overheid ondergeschikt recht. Deze maatregel waarmee de overheid zichzelf tot superieure grootgrondbezitter promoveerde moet worden gezien tegen de achtergrond van de koloniale expansie aan het einde van de 19e eeuw waarbij machtsuitoefening en controle over de natuurlijke hulpbronnen (concessie-verlening voor de plantage-landbouw en delfstoffenbedrijven) in het gebied van de archipel belangrijker worden. Van Vollenhoven wilde een omkering van de domeinverklaring bewerkstelligen en trachtte het belang van bevolking en koloniale onderneming met elkaar te verzoenen door het beschikkingsrecht voorop als autonoom recht te erkennen en het gouvernement na aftrek van de aldus

Met andere hervormers van het koloniale systeem aan het begin van de 20^e eeuw, de reformisten, was Van Vollenhoven ervan overtuigd dat de Indonesische bevolking echter alleen een eigen welvaartsontwikkeling zou kunnen doormaken als zij ook over eigen hulpbronnen zou kunnen beschikken. Vandaar de aandikking door Van Vollenhoven van het historische en sacrale karakter van het beschikkingsrecht en van de claim van universaliteit binnen het Indonesische cultuurgebied. Om het beschikkingsrecht populair te maken moest het natuurlijk wel gemakkelijk herkenbaar en bruikbaar zijn voor het bestuur. Daarom beschreef Van Vollenhoven het beschikkingsrecht in de vorm van een tijdloos model dat in beginsel bestond uit een aantal onveranderlijke elementen en promoveerde hij het beschikkingsrecht tot het centrale gegeven van het inheemse recht, het *adat*recht. Hoewel Van Vollenhoven zich bewust was van de gedifferentieerde inmenging van de koloniale overheid en geschiedenis in de overgeleverde, lokale vormen van het beschikkingsrecht, dacht hij ook dat onder de deken van historische 'vervormingen' toch altijd weer het oorspronkelijke beschikkingsrecht kon worden aangetroffen. Wat dat betreft verschilde Van Vollenhovens opvatting niet zoveel van die van de evolutionisten en marxisten die in het communaal bezit een primitieve, ofwel oorspronkelijke, bezitsvorm en gemeenschapsvorm meende te herkennen.

Lopen we de zes punten van het door van Vollenhoven geformuleerde beschikkingsrecht na dan blijkt vooral dat deze ook in de eerste helft van de 20^e eeuw in Kerinci, al eerder als ideologische en praktische richtlijnen golden dan als absolute ge- en verboden. Ten aanzien van de eerste twee punten van Van Vollenhovens beschikkingsrecht kan bijvoorbeeld worden opgemerkt dat in beginsel anderen dan de leden van de eigen *dusun* in Hiang wel niet vanzelfsprekend het recht hadden om op de *tanah ulayat* de woeste gronden (de bossen) te ontginnen of om daar producten te verzamelen, maar dat buitenstaanders hiervan aan de andere kant ook niet volledig van waren uitgesloten. Over de openstelling van het ontginningsrecht aan buitenstaanders laat Morison (1940:81) bijvoorbeeld geen enkel misverstand bestaan: "Lieden van buiten de doesoen kunnen eveneens een stuk grond aanvragen en krijgen dit in den regel ook toegewezen". Morison (1940:80-82) vermeldt hierbij dat aanvragen wel altijd moesten worden goedgekeurd door het *dusun*bestuur en dat hieraan voor buitendorpsen extra kosten waren verbonden die moesten worden betaald aan het bestuur van de *dusun*. Dit is geen onbelangrijke constatering, omdat hiermee wordt aangegeven dat de feitelijke toegang tot de bossen van Hiang ook vroeger al net zo goed het resultaat was van omstandigheden en van onderhandeling als van in- en uitsluiting op ideologische gronden. Hierbij komt dat waarschijnlijk ook in het verleden niet altijd alle mannen en vrouwen in de *dusun* werkelijk gebruik zullen hebben gemaakt van het ontginningsrecht en het verzamelrecht. Het is aannemelijk dat deze rechten slechts door een deel van de volwassenen van de eigen *dusun*, aangevuld met door het *dusun*bestuur gemachtigde buitenstaanders, effectief werden gebruikt. De positie van de *dusun*bestuurders hierin was dubbelzinnig. Aan de ene kant moesten zij ervoor waken dat de natuurlijke hulpbronnen beschikbaar bleven voor de bewoners van de eigen *dusun* en aan de andere kant was er een materieel belang om buitenstaanders toestemming te verlenen hulpbronnen te exploiteren.

Dat voor de ontginnings- en verzamelrechten een kleine afkoopsom werd geëist (punt drie van Van Vollenhoven) was op zichzelf niet zo vreemd, omdat met deze betaling door buitenstaanders expliciet het beschikkingsrecht van de *dusun* over deze gronden werd erkend. Over de bezitsstatus van het grondgebied, de *tanah ulayat*, merkte Van Vollenhoven in punt vijf op dat het beschikkingsrecht over het grondgebied onvervreemdbaar, dat wil zeggen niet overdraagbaar en onverkoopbaar was. Voor Van Vollenhoven was deze invulling van het beschikkingsrecht van gemeenschappen van groot politiek gewicht in de koloniale setting aan het begin van de 20^e eeuw, omdat hij hiermee de grondgebieden van de gemeenschappen wilde vrijwaren van aanspraken van de koloniale staat, die 'na aftrek' van de dorpse grondgebieden nog over voldoende

gecontroleerde grondgebieden alleen de rest van de 'maagdelijke' grond als zuiver eigenaarsdomein te laten (1909:31).

woeste (niet-geclaimde) gronden kon beschikken om deze als statelijk grootgrondbezitter te exploiteren.

In de lijn van Van Vollenhoven pleitte Morison (1940:78) dan ook voor een schriftelijke vastlegging van de geografische afbakening van de beschikkingsrechten van alle 150 *dusun* in Kerinci in de jaren dertig, mede omdat – contra Van Vollenhoven – in de Oendang-Oendang Djambi, de provinciale variant van de domeinverklaring uit 1874, werd vastgelegd dat alle grond die niet in gebruik was voor landbouw door de lokale bevolking tot het staatsdomein gerekend moest worden. Hiermee werd het beschikkingsrecht ook in Jambi als autonoom recht ontkracht en hoogstens erkend als een aan het statelijk recht ontleend en ondergeschikt lokaal recht. Volgens Morison (1940:78) ‘begreep’ de bevolking van Kerinci de Jambische verordening niet omdat de domeinverklaring een recht bevatte dat, zoals hij nogal dubbelzinnig uitdrukte, ...” eenigermate in strijd is met de terzake geldende adatregelen”. Of de bevolking van Kerinci dit recht werkelijk niet begreep of onder dwang van de koloniale omgeving niet wenste te begrijpen is echter maar de vraag. Dit is overigens een belangrijk punt omdat hiermee ook gelijk de toon werd gezet voor de relatie tussen dorpelingen en de latere Indonesische overheid. Volgens Morison (1940:78) erkenden de dorpelingen van Hiang, in overeenstemming met de gedachtegang van Van Vollenhoven, wel de *macht* van de overheid om ‘boschreserves’ aan te wijzen *buiten* de gemeenschapsgronden, maar: “In alle andere gevallen [de bossen op de *tanah ulayat*, JvdV] echter verwacht men, dat een gebruikmaking van bedoelde beschikkingsmacht gepaard gaat met de erkenning van de adatrechten, hetgeen te bewerkstelligen is door afkoop van die rechten zooals elders in Korintji geschiedde bij erfpachtsaanvragen. In de Mendapo Hiang vond dit nog niet plaats”. Ook de Indonesische overheid is later in Kerinci nooit overgegaan tot afkoop en volledige erkenning van het beschikkingsrecht.

Het zesde element van het beschikkingsrecht is volgens Van Vollenhoven de altijd aanwezige, maar overigens niet altijd even ‘knellende’, bemoeienis van de gemeenschap met de in cultuur gebrachte grond. Van Vollenhoven bedoelde hiermee dat het beschikkingsrecht naast de regulering van het bezit en gebruik van de woeste gronden ook invloed uitoefende op het individuele bezit van reeds in cultuur gebrachte landbouwgrond. Deze invloed had het karakter van een gemeenschapsinterventie op het gebruik en de overdraagbaarheid van het individuele grondbezit. In de meeste gevallen ging het om beperkingen van het recht van vervreemding en verpanding. Ook in Hiang bestonden beperkingen op de verkoop van grond. Hiervoor was in de jaren dertig van de vorige eeuw toestemming nodig van het *dusun*bestuur. Deze toestemming werd volgens Morison (1940:84) eigenlijk nooit geweigerd, ook niet aan personen van buiten de *dusun*, hoewel dit volgens Morison (1940:85) aan de andere kant weer nauwelijks voorkwam omdat het *dusun*bestuur ...”gewoonlijk vele zwaarigheden aanvoert tegen een verkoop aan niet-doesoengenooten”. Hoewel Morison hierover niet geheel duidelijk is mogen we aannemen dat het aspect van bemoeienis van de gemeenschap met de verkoop en verpanding van grond tachtig jaar geleden zwaarder woog dan op het ogenblik het geval is. Hoewel van een regelrecht verkoopverbod van rijstvelden en boomgaarden aan buitenstaanders in Hiang waarschijnlijk nooit sprake is geweest en zo’n verbod nu al helemaal niet meer geldt, is het in Hiang nog steeds wel gebruikelijk om rijstvelden en boomgaarden bij verkoop eerst aan familieleden en daarna pas aan anderen aan te bieden. Met het zesde element van het beschikkingsrecht sloot Van Vollenhoven aan op de in die tijd gangbare ideeën over communaal grondbezit, waarin het centrale thema niet het beheer, bezit en gebruik van woeste maar van in cultuur gebrachte gronden was. Met het concept beschikkingsrecht werd door Van Vollenhoven echter van meet af aan de totale bemoeienis van de gemeenschap met zowel de woeste gronden als de landbouwgronden op het grondgebied bedoeld.

Hoewel ook Van Vollenhoven ervan uitging dat het door hem beschreven beschikkingsrecht onder dwang van onvermijdelijke maatschappelijke veranderingen uiteindelijk gedoemd was om te verdwijnen en dat dit recht uit zichzelf in de (verre) toekomst wel zou oplossen, ging het er hem om dat de overheid het recht niet had om, alvast vooruitlopend op deze zaak van lange adem, uit eigen belang de maalstroom van de tijd in deze maar alvast naar eigen hand te zetten (Van Vollenhoven 1909, 1933:567). Tegen

deze achtergrond is het begrijpelijk, hoe sympathiek Van Vollenhovens reformistische streven ook was, dat zijn analyse van het 'oeroude' beschikkingsrecht niet alleen een etnografisch maar ook een politiek doel had (zie ook: Sonius 1981: XXIX-XXXI). Hiervoor was het zaak om het beschikkingsrecht zo sterk mogelijk, dat wil zeggen in zo 'zuiver' mogelijk inheemse vorm over de hele archipel te typeren. Om dit te bereiken werd bij de analyse van het beschikkingsrecht een grote afstand genomen van de bestuurlijke, sociale en commerciële geschiedenis van inmenging van het koloniale geheel op dat recht en werden spontane inheemse, of door invloeden van buiten in gang gezette lokale veranderingen en ontwikkelingen in het beschikkingsrecht genegeerd. Nu was het niet zo dat Van Vollenhoven en ook Ter Haar in de werking van het beschikkingsrecht geen regionale differentiaties of historische dimensies ontwaarden. Het probleem was eerder dat zij deze diversiteit beschouwden als variërende hoedanigheden en afgeleiden van hetzelfde onveranderlijke oerbeschikkingsrecht en dat zij beschikkingsrechten niet konden zien als intrinsiek veranderlijke en veranderbare dynamische onderdelen van zich wijzigende contexten in processen van acculturatie. Hierdoor was het voor de onderzoekers van het beschikkingsrecht ook nauwelijks mogelijk (en tot op zekere hoogte ook niet wenselijk) om enig reliëf te geven aan de onvermijdelijke verschillen tussen het beschikkingsrecht als een cultureel gewaardeerd ideologisch model en de meer alledaagse betekenis van de hieraan verbonden principes als normatieve richtinggevers in concrete en levensechte (onder)handelingssituaties. De band tussen recht en samenleving werd hierdoor afgesneden en het beschikkingsrecht verkreeg het karakter van een 'primitive isolate'. Weliswaar beoogden de *adat*rechtonderzoekers, in tegenstelling tot het bestuur en zijn op Westerse leest geschoeide juristerij, om juist het echte 'levende' recht van Indonesië te beschrijven, maar omdat zij hierbij vooral het typisch 'onveranderlijke andere' van de systematiek en de beginselen van het 'Oosterse' recht wilden laten zien werd het *adat*recht hiermee tegelijkertijd losgeweekt van de veranderlijke sociale werkelijkheden waarvan het deel uitmaakte.

De politieke strijd tussen de voor- en tegenstanders van het beschikkingsrecht eindigde in het begin van de twintigste eeuw in een soort remise, waarbij de staat wanneer het om grote economische belangen ging de officiële domeinleer uitvoerde en wanneer deze belangen niet op het spel stonden een gedoogbeleid voerde ten aanzien van het beschikkingsrecht. Met name lagere bestuursambtenaren, die veel met de bevolking te maken hadden, stonden vaak sympathiek tegenover het idee van het beschikkingsrecht op de *tanah ulayat* van de *desa*. Niet in het minst omdat de onteigening-zonder-schadeloosstelling van de *tanah ulayat* door de staat, ook in Kerinci (Morison 1940:78), net zoals elders in de uitvoering vaak op grote weerstand van de bevolking stuitte (F. en K. von Benda-Beckmann 1998:15). Maar ook, omdat het bestuur niet altijd over de capaciteit beschikte om daadwerkelijk te kunnen interveniëren in lokale aangelegenheden. Na de onafhankelijkheid in 1945 werd het koloniale recht aanvankelijk om praktische redenen door de Indonesische staat gehandhaafd en langzaam aangevuld en vervangen door nieuw recht. Het grondenrecht, waarin ook de relatie tussen staat en dorpsgronden onderwerp is, werd in de Agrarische Basiswet van 1960 geregeld. In deze wet werd eigenlijk niets wezenlijks veranderd aan de eerdere koloniale verhouding tussen statelijk recht en de lokale *adat* en tussen het staatsbezit van grond en de *tanah ulayat* (Slaats 2000). Juridisch gezien trad de Indonesische staat in de voetsporen van de koloniale en dat is tot op heden zo gebleven. Wel zijn ten aanzien van het bosbeheer en de bescherming van de natuur een aantal nieuwe wetten afgekondigd, die van invloed zijn op het beheer, bezit en gebruik van de bossen op de *tanah ulayat*. Deze discussie krijgt een nieuwe dimensie aan het einde van de 20^e eeuw met de opkomst van de mondiale inmenging in lokaal natuurbeheer.

Bosbescherming in Kerinci

In 1982 werd het natuurpark Taman Nasional Kerinci-Seblat (TNKS) opgericht. Doel van het park is de instandhouding van de biodiversiteit van de flora en fauna van 1.3 miljoen hectare regenwoud in de bergen van de Bukit Barisan en het omliggende lagere gebied.

Het park is één van de meest uitgestrekte conserveringsgebieden van Indonesië.⁷⁵ Het grondgebied van het park heeft de vorm van een ovaal en strekt zich in de lengte uit over een afstand van 350 kilometer over delen van de provincies Sumatera Barat, Jambi, Bengkulu en Sumatera Selatan. Het dal van Kerinci ligt middenin in het tot natuurpark aangewezen gebied (zie:kaart 2.2). Met de totstandkoming van het park werd de status van Kerinci van een welvarend maar achteraf gelegen landbouwgebied veranderd in die van een in het centrum van het park gelegen, gevaarlijk, uitdijende landbouwenclave. Nadat het beleid van het parkbeheer aanvankelijk was gericht op het vaststellen van grenzen, het terugdringen van illegale ontginningen en het tegengaan van stroperij werd vanaf de jaren negentig van vorige eeuw ook ingezet op duurzame samenwerkingsverbanden met lokale boerengemeenschappen aan de binnen- en buitengrenzen met het park. In totaal zijn er ongeveer 450 dorpen die aan het park grenzen. Door het sluiten van samenwerkingsovereenkomsten met dorpelingen tracht het parkbeheer de grens met het park voor de toekomst te consolideren. Ook Hiang kwam in aanmerking voor zo'n overeenkomst, omdat er op het grondgebied van het dorp nog bos 'over' was en omdat het aantal illegale ontginningen over de grens met het park hier relatief gering was. In 1993 werd tussen de bestuurders van Hiang Tinggi en Betung Kuning/ Muara Air Dua aan de ene kant en vertegenwoordigers van het nationale park en het districtsbestuur aan de andere kant een beheersovereenkomst over het bos van Hiang gesloten. Juridisch baseert het parkmanagement zich hierbij op het overheidsrecht, zoals hiervoor besproken, en op de lange traditie van bosbescherming in Kerinci.

Bosbescherming is niet nieuw in Kerinci. Reeds in de koloniale tijd gaf de natuurpracht van het gebied aanleiding om Gunung Kerinci (de 'Piek van Indrapoera') in 1929 aan te wijzen tot 'natuurmonument' (Staatsblad van N.I. nr. 474). In natuurreservaten was elk menselijke ingrijpen verboden. Daarnaast werd in de jaren twintig van de vorige eeuw ter beveiliging van de waterhuishouding van het laagland van Oost-Sumatra geheel Kerinci als een kwetsbaar waterwingebied aangemerkt en onder het regiem van het door de overheid beschermde bos, de zogenaamde 'boschreserves' geplaatst.⁷⁶ Dit hield in dat de overheid, in overeenstemming met de domeinleer, de bossen van Kerinci in bezit nam en onder toezicht stelde van staatsbosbeheer. Menselijke activiteit in het bos werd hierdoor officieel beperkt tot het verzamelen van bosproducten en het selectief jagen. Om problemen met de lokale bevolking te voorkomen ging de koloniale staat ook in Kerinci echter pragmatisch om met de inbezitneming van het staatsdomein en werden lokale landbouwbelangen zoveel mogelijk ontzien. Het praktische gevolg hiervan was dat de grenzen met het beschermde bos (*hutan lindung*) in Kerinci niet aan de bosrand, maar zo'n drie tot vijf kilometer achter de dorpen in het bestaande bos werden geprojecteerd.⁷⁷ Hiermee werd een bosgebied gecreëerd tussen het agrarische areaal en het beschermde bos dat door de dorpelingen kon worden gebruikt en verbruikt en dat impliciet werd gedoogd als grondgebied (*tanah ulayat*) van de *desa*. De Indonesische wetgever veranderde aanvankelijk weinig aan de juridische status van de natuurreservaten en de beschermde bossen van Kerinci. De Boswet van 1967 maakte een onderscheid tussen bossen in individueel bezit (*hutan milik*) en alle andere bossen, de staatsbossen (*hutan negara*). Analooq aan de eerdere koloniale indeling werd de laatste categorie onderverdeeld in beschermd bos (*hutan lindung*) en natuurreservaat (*cagar alam*). De dorpelingen van Hiang gebruiken het begrip *hutan lindung* nu nog

⁷⁵ Voor informatie over de flora en fauna, onderzoek en beheer van het park, raadpleeg: www.kerinci.org

⁷⁶ Deze toewijzingen waren gebaseerd op de Natuurmonumentenordonnantie uit 1916 (Stb. van N.I. nr. 278) en de Natuurmonumenten en Wildreservatenordonnantie uit 1932 (Stb. van N.I. nr. 17). In 1941 volgde nog een revisie op de 1916/1932 ordonnantie (Stb. van N.I. nr. 167) die nooit meer in werking trad, maar die retrospectief nog vaak wordt gezien als het juridische schakelpunt tussen de koloniale en de Indonesische wetgeving op het gebied van natuurbescherming.

⁷⁷ De huidige grens van het nationale park volgt achter Hiang - en vrijwel overal in Kerinci - de in de koloniale tijd vastgestelde grens tussen het agrarische gebied en de beschermde bossen. Zie ook: PHPA (Directoraat-Generaal Natuurbeheer Ministerie van Bosbouw) 1987: grondgebruikkaart district Kerinci, census en ingetekende illegale ontginningslocaties.

steeds voor de bossen op het territorium van het nationale park. Pas de laatste twee decennia zijn alle bossen in Indonesië onderwerp geworden van nieuwe nationale wetgeving op het gebied van het beheer van natuurlijke hulpbronnen en het milieu en ruimtelijke ordening.⁷⁸ Deze wetten lagen ook in Kerinci ten grondslag aan het in ruimtelijke ordeningsplannen geïntegreerde natuurbeheer. Voor Kerinci betekende dit dat de ontwikkeling van het nationale park Kerinci Seblat samenviel met de ruimtelijke ordening en economische en functionele zonering van de hele vallei.⁷⁹ Een van de doelstellingen was om door zonering het bos beter te beschermen. Ook de aanwijzing van zogenaamde bufferzones, waarin beperkingen werden gesteld aan bepaalde landbouwactiviteiten en andere juist werden gestimuleerd en gesponsord vormden onderdeel van dit beleid. De grootste internationale financiers van de vele uiteenlopende projecten van Taman Nasional Kerinci Seblat zijn het Wereldnatuurfonds (WWF) en de Wereldbank.⁸⁰

Om bosbescherming van fictie tot werkelijkheid te maken werden door het parkbeheer met dorpen aan de parkgrens in de jaren negentig van de vorige eeuw lokale beheersovereenkomsten gesloten. De beheersovereenkomsten zijn gebaseerd op het concept 'integrated conservation and development projects' (ICDP), waarbij in ruil voor het medebeheer en behoud van de biodiversiteit van landschappen en habitats aan de lokale bevolking ontwikkelingsvoordelen in de vorm van sociale projecten, infrastructurele werken en landbouwondersteuning worden toegekend. Tot aan 2001 werden aan de grenzen van het hele park in totaal met 134 *desa* lokale beheersovereenkomsten afgesloten (Abdul Aziz Saleh 2001:184). In Hiang werd in 1993 een overeenkomst getekend.

Met de beheersovereenkomst begon een nieuwe fase in het beheer, bezit en gebruik van de bossen van Hiang. Tot aan de jaren negentig van de vorige eeuw bestond er namelijk wel wetgeving maar nauwelijks een actief handhavingsbeleid wat betreft natuurbescherming. De bosbescherming van de koloniale overheid had voor de dorpelingen feitelijk weinig om het lijf, omdat het verbruik en gebruik van bos rondom Kerinci toen nog geen hoge vlucht had genomen. In Hiang was er tussen het dorp en de grens met de 'boschreserve' (*hutan lindung*), de huidige grens met het park, in de eerste helft van de 20^e eeuw nog zoveel bos op de grondgebieden van de drie *desa* dat ontginningen voor de aanleg van boomgaarden buiten het beschermde bos plaatsvonden. Hoewel zeker ook bosbeschermers was de koloniale overheid in Kerinci in de eerste plaats uit op economische ontwikkeling, waarvoor het staatsdomein graag werd opengesteld. Tegen betaling werden aan een aantal Nederlandse thee en koffieondernemingen daarom op het staatsdomein, en overigens buiten de *tanah ulayat* van de dorpen om, zogenaamd erfpachtpercelen vergund.⁸¹ Door de bosbescherming op afstand voerden de gemeenschappen van Hiang in de koloniale periode feitelijk hun eigen *tanah ulayat* beleid: bosgebruik en bosontginningen waren het voorrecht van de inwoners van de eigen *desa*, of van de eigen *dusun* zoals de gemeenschappen toen nog werden genoemd (Morison 1940:75-90). Met mate konden ook vreemdelingen, tegen betaling, rechten verkrijgen. Uit deze tijd stamt in Hiang bijvoorbeeld het tot voor kort geldende gewoonterecht van vissers uit Seleman aan het meer om houtbomen te vellen voor het

⁷⁸ Zie: Undang-undang Pokok Pengelolaan Lingkungan Hidup 1982 (Milieu Basis Wet). Undang-undang tentang Konservasi Sumber Daya Alam Hayati dan Ekosistemnya 1990 (Behoud van Levende Natuurlijke Hulpbronnen en Eco-systemen Wet) en de Wet op de Ruimtelijke Ordening uit 1992.

⁷⁹ Zie bijvoorbeeld het Site Plan Kawasan Wisata Gunung Tjueh dan Gunung Kerinci, Departemen Kehutanan 1989 waarin voorstellen worden gedaan voor de ontwikkeling van eco-toerisme in hiervoor aangewezen gebieden.

⁸⁰ Voor een overzicht van projecten en de financiering van Taman Nasional Kerinci Seblat, zie: The World Bank Project Document april 1996. In 2001 werden de betalingen van de Wereldbank trouwens opgeschort vanwege de herhaalde eis van het bureau van de districtsbestuurder (*bupati*) van Kerinci aan het Wereldnatuurfonds tot 'compensatiebetalingen' (Burgers 2004:223). Een opmerkelijke ontwikkeling omdat de districtsoverheid zich hierbij ten aanzien van internationale organisaties in dezelfde onderhandelingsrol positioneert als de lokale dorpsgemeenschappen die voor afkoop van hun *tanah ulayat* rechten geld wilden zien van de koloniale staat.

⁸¹ Zie: Topografische kaart 1923, Sumatra, Res. Sumatra's Westkust, blad 74 A.

maken van vissersprauwen, het gewoonterecht van smeden uit Pendung en Kotapadang, midden in het dal van Kerinci, om houtskool te mogen branden en het gewoonterecht van buurdorpelingen om stenen uit de rivier de Sangkir te verzamelen voor de aanleg van wegen. Toezicht hierop werd uitgeoefend door een opzichter (*petinggi adat*) uit Hiang Tinggi of uit Betung Kuning, een functionaris die ook nu nog steeds bestaat. Door de vanzelfsprekende aanwezigheid van bos op de grondgebieden van de drie *desa* van Hiang – ook de Bukit Tiung op het grondgebied van *desa* Koto Baru Hiang was nog deels bebost – was de toewijzing van de daar achter gelegen bossen tot beschermde bossen door de koloniale staat in Hiang nauwelijks van betekenis voor het dagelijkse leven. Het enige dat de dorpelingen hieraan hebben over gehouden is het concept ‘beschermde bos’ (*hutan lindung*) en het besef dat de staat rechten doet gelden op de bossen en alle daarin levende dieren en planten in Kerinci.

Tussen 1950 en 1980 was natuurbescherming geen onderwerp van betekenis in Indonesië. In Kerinci werd deze periode na een aanvankelijke terugval naar de zelfvoorzienende gemengde landbouw gekenmerkt door de aanplant van nieuwe kaneelboomgaarden. Ook in Hiang werden in dit tijdvak steeds verder van het dorp nieuwe *ladang* en *kebun* aangelegd. Dit leidde ertoe dat het bos op het grondgebied van de *desa* Koto Baru Hiang aan het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw was opgebruikt en dat sommige bewoners van Koto Baru Hiang verder weg in het park (gedoogd/illegaal) commerciële koffie/kaneelboomgaarden gingen aanleggen.⁸² Aan de andere kant van de rivier de Sangkir op de grondgebieden van de *desa* Betung Kuning (en Muara Air Dua) en de *desa* Hiang Tinggi was echter nog steeds bos op steilere en hogere hellingen. Na de aanvankelijke uitbouw van het *ladang*- en boomgaardenareaal in de jaren zeventig stokte de snelle uitbreiding in de jaren tachtig hier om twee redenen. Ten eerste had de overgang naar de teelt van snelrijpende rijstsoorten aanvankelijk tot gevolg dat arbeid uit de boomgaarden werd overgeheveld naar de rijstbouw. Ten tweede leidde deze verhuizing tot een verminderde aanwezigheid in en controle over het boomgaardengebied waardoor het aantal oogstdiefstallen toenam. Ook in het park werd in die tijd stelselmatig gestroopt en geroofd. Waarschijnlijk door met militairen en politieagenten samenwerkende bendes (Siebert 1989). Het gevolg hiervan was dat het tempo van bosontginningen in Hiang in de jaren tachtig sterk terugliep en dat het boomgaardengebied in 1990 voor een deel braak lag, met als nettoresultaat een overgebleven strook bos vóór de grens met het park op de grondgebieden van de *desa* Hiang Tinggi, Betung Kuning en Muara Air Dua.

Beheersovereenkomst

Met de ondertekening van de beheersovereenkomst in 1993 ontstond in Hiang een nieuwe fase in het beheer, bezit en gebruik van het overgebleven ‘dorpse’ bos.⁸³ In 1992 hadden het nationale park, het Wereldnatuurfonds en de inwoners van Keluru in Zuid-Kerinci reeds een soortgelijke overeenkomst over het beheer van het lokale bos getekend, dat voortaan als ‘*adatbos*’ door het leven ging. Het dorpshoofd ontving voor het duurzame beheer van dit bos, of liever gezegd bosje van 40 ha, uit handen van de toenmalige president Soeharto in 1993 zelfs een milieuprijs (Bakels 2000:104). Het in navolging hiervan in Hiang geïnstalleerde *adatbos* bestond uit het restant bos van ruim 800 ha op de grondgebieden van de *desa* Hiang Tinggi en Betung Kuning/Muara Air Dua, vóór de grens met het nationale park. Of in Keluru de term *adatbos* reeds ingeburgerd was voor de overeenkomst met de autoriteiten weet ik niet, maar in Hiang ging het in ieder geval om de lancering van een tot dan toe volstrekt nieuw concept. Waarschijnlijk suggereert de term van overheidswege dat het idee van *adatbos* in overeenstemming is

⁸² Zie ook de beschrijving van de ‘swidden’ boomgaard van Syarial (hoofdstuk 3)

⁸³ De volledige tekst van de overeenkomst is te vinden in: Keputusan Bupati Kepala Daerah Tingkat II Kerinci, nomor 266 tahun 1993: Dokumen kebijaksanaan umum, Strategi dan pengelolaan hutan adat desa nenek limo Hiang Tinggi, nenek empat Betung Kuning Muara Air Dua, sebagai daerah penyangga (daerah interaksi) Taman Nasional Kerinci Seblat di kecamatan Sitingau Laut kabupaten daerah tingkat II Kerinci.

met de lokale *adat*, dat wil zeggen met het lokale concept van het gemeenschappelijke beheer, bezit en gebruik van de *tanah ulayat* in het inheemse recht. Zoals we zullen zien valt hierop nogal wat af te dingen, hoewel het concept *adatbos* misschien kan worden opgevat als de volgende stap in de ontwikkeling van het inheemse concept *tanah ulayat*.

Door de samenvoeging van de stukken bos op de grondgebieden, de *tanah ulayat*, van Hiang Tinggi, Betung Kuning en Muara Air Dua werd het medebeheer van het Hiangse bos aan inheemse kant voortaan een gezamenlijke activiteit van de *adat*functionarissen (*depati*) van deze drie *desa*. Volgens het inheemse recht was het beheer van de grondgebied, het recht van ontginning en het gebruik van het bos juist altijd een zaak van iedere *desa* afzonderlijk. De gezamenlijke handhaving van beheer van het gehele bosgebied was dit overigens niet in Hiang. Al in de koloniale tijd werd er door de *depati* van Hiang Tinggi, Betung Kuning, en aanvankelijk ook door die van het buurdorp Ambai, gezamenlijk en om beurten over het gezamenlijke grondgebied gewaakt. De *petinggi adat* ('*adathoofd*') was als opzichter verantwoordelijk voor een gereguleerd gebruik van het bos en voor de uitgifte van bosgrond voor de aanleg van nieuwe *ladang*. Nadat het buurdorp Ambai meer haar eigen weg ging werd de toerbeurt van de opzichter van Ambai teruggevorderd door de oorsprongsgemeenschap Hiang Tinggi. Hierdoor verkreeg Hiang Tinggi het recht van twee beurten tegenover één beurt van Betung Kuning om de *petinggi adat* te leveren. Een beurt duurt in beginsel vijf jaar. Het principe van de tussen Hiang Tinggi en Betung Kuning (Muara Air Dua) roulerende opzichter werd ook bij de installatie van het *adatbos* overgenomen. De dorpelingen uit de *desa* Koto Baru Hiang bleven buiten de overeenkomst, omdat zij geen traditionele rechten kunnen doen gelden op dit bosgebied.

Het voornaamste doel van de overeenkomst is de instandhouding van het *adatbos* van Hiang, als bufferzone tussen het agrarische gebied en het park. Het tweede doel is een betere bescherming van het bos in het park in deze regio. De beheersmaatregelen die hiervoor werden genomen bestaan uit twee verschillende pakketten: maatregelen die betrekking hebben op het beheer, bezit en gebruik van het *adatbos* en regelingen met betrekking tot het beheer, bezit en gebruik van het achterliggende bos van het nationale park, het parkbos. Daarnaast wordt in de beheersovereenkomst een onderscheid gemaakt tussen het beheer, bezit en gebruik van landbouwgrond (productierechten) en het beheer, bezit en gebruik van het bos (verzamelrechten). De plichten, verantwoordelijkheden en rechten van de dorpelingen staan uitgebreid beschreven in de beheersovereenkomst. Het zou te ver voeren om de volledige tekst van de overeenkomst in beschouwing te nemen.⁸⁴ Wij beperken ons tot een samenvatting aan de hand van bovenstaande indelingen.

De juridische status van het *adatbos* is *hak milik adat* (inheems bezit) en de gemeenschappelijke bezitters zijn de drie *desa* in kwestie. Binnen de opgestelde richtlijnen van beheer en voor zover het gebruik van het *adatbos* niet strijdig is met het overheidsrecht zijn de vertegenwoordigers (*depati*) van de drie *desa* 'autonoom' (*mempunyai hak otonomi*) in het beheer van het *adatbos*. In het 858 ha. grote *adatbos* bevonden zich bij de installatie 26 *ladang/kebun*, variërend van 0,5 tot 2 ha., met een totale oppervlakte van 33 ha. Volgens de richtlijnen is de ontginning en aanleg van nieuwe *ladang* in het *adatbos* voortaan verboden. De reeds productieve 26 *ladang* zijn opnieuw 'gelegaliseerd' met de status van *hak pakai* (gebruiksrecht). Dit gebruiksrecht ressorteert onder het bezitsrecht van het *adatbos* en het gebruik van de *ladang/kebun* moet volgens de voorschriften plaatsvinden. Voldoet de planter niet aan de gestelde eisen van duurzaamheid en natuurbeheer dan vervalt het gebruiksrecht en wordt het terrein weer *hak milik adat*. In de beheersovereenkomst staan alle 26 planters met naam en perceelpositie vermeld. De bestaande *ladang* en *kebun* mogen niet worden verkocht of verpand. Dit geldt trouwens voor het hele *adatbos*: niemand heeft het recht om (delen van) het *adatbos* te verkopen, te verpanden of te verhypothekeren. Over vererving van de productieve *ladang/kebun* zijn geen richtlijnen opgesteld.

⁸⁴ Een uitgebreide beschrijving van de rechten en plichten van de dorpelingen staat in de beheersovereenkomst 1993, afdeling reglement (*peraturan bersama tiga desa*) 11-16.

Voor alle dorpingen met een vaste verblijfplaats in de drie *desa* gelden plichten en rechten in het *adatbos*. Zo is er de plicht tot natuurbescherming, geldt er een kapverbod van specifieke bomen, een jachtverbod, een ontginningsverbod, een afbrandverbod en een vuilstortverbod. Daartegenover staat het recht om in het *adatbos* voor thuisgebruik grondstoffen, bamboe, geneeskrachtige planten en kiemplantjes te verzamelen en door de opzichter aangewezen bomen te kappen. Voor iedere gevelde boom voor thuisgebruik moeten op dezelfde plek 50 zaailingen worden teruggeplaatst. Het gebruik van motorkettingzagen is in het *adatbos* verboden.

De overeenkomst beperkt zich niet tot het nieuwe *adatbos*, maar gaat ook over het beheer, bezit en gebruik van het daarachter liggende parkbos. De juridische status van het bos in het nationale park is *hak milik negara* (staatsbezit). Planters uit Hiang Tinggi, Betung Kuning en Muara Air Dua die reeds een *ladang* hadden geopend in het bos van het park werden geacht hiermee vanaf 1993 te stoppen onder de volgende voorwaarden: was de ontginning minder dan zes maanden oud of reeds geoogst dan moest het terrein onmiddellijk worden verlaten; was de aanplant tussen zes maanden en vijf jaar oud dan moest worden gestopt na de eerstvolgende oogst. Bij het verlaten van het perceel was en is de planter verplicht om ter vervanging het perceel te beplanten met bosbomen. Inmiddels zou door deze maatregelen elke vorm van landbouw in het park in de buurt van het dorp moeten zijn verbannen. Verder is het in het park verboden om te jagen, om te ontginnen, om af te branden, om *ladanghuisjes* te bouwen, om bomen te kappen en mogen alleen met een parkvergunning dieren en planten worden verzameld.

Als tegenprestatie voor het natuurbeheer van het *adatbos* en de bescherming van de grens met het nationale park werd de dorpingen van Hiang vanaf 1993 een aantal economische voordelen toegewezen. Een aantal van deze ontwikkelingsprojecten van algemeen nut waren in 1999 reeds gerealiseerd: in het dorp was waterleiding aangelegd, door de aanleg van nieuwe irrigatiekanaaltjes was het rijstareaal heuvelopwaarts verder uitgebreid, de weg van Hiang Tinggi naar Muara Air Dua was geasfalteerd en Muara Air Dua was aangesloten op het elektriciteitsnet. Individuele planters hadden goedkoop de beschikking gekregen over bodemverbeteraars om de grond in de boomgaarden te verrijken. Ook in het *adatbos* was vanuit het oogpunt van natuurbeheer succes geboekt. Nieuwe ontginningen waren uitgebleven en het beheer en gebruik van het *adatbos* was met zoveel elan opgepakt dat nu tenminste andere mensen effectief uit het bos werden geweerd. Misschien wel de grootste verandering tussen 1993 en 1999 was de heropening van *ladang* en *kebun* in het agrarische gebied van de drie *desa* buiten het *adatbos*. Hiervoor zijn drie redenen aan te voeren. Ten eerste waren de dorpingen in de jaren negentig inmiddels gewend aan het arbeidsritme van de snelrijpende rijstsoorten waardoor weer surplusarbeid ontstond die kon worden gebruikt voor de aanleg en het onderhoud van groenteakkers en boomgaarden. Daarnaast was het in 1999 duidelijk dat ontginning in het *adatbos* en in het park niet langer werd gedoogd en dat dit door het illegale karakter en het nieuwe handhavingsbeleid ook grote bedrijfsrisico's met zich meebracht. Hierdoor werd heropening en het opnieuw leven inblazen van de sinds de jaren tachtig van afgelopen eeuw verwilderde boomgaarden een reële optie. Het belangrijkste was echter dat met het nieuwe natuurbeheer en de infrastructurele werken de spiraal van onveiligheid en ontvolking van het boomgaardengebied tot staan werd gebracht en werd omgebogen naar een ontwikkeling van herbevolking en veiligheid in het landbouwgebied. Het gevolg hiervan was dat het in 1999 weer veel drukker was in het boomgaardengebied en dat het aantal producerende *ladang* en *kebun* in Hiang sterk was toegenomen ten opzichte van 1990.

Gemeenschappelijk bezit

In het licht van de discussie over de 'common property' status van het bos op de grondgebieden van de *desa* van Hiang is de vestiging van het *adatbos* een interessante ontwikkeling. Een ontwikkeling die in zekere zin teruggrijpt op het pleidooi van Morison (1940:78) uit de jaren dertig van de vorige eeuw om de fysieke grenzen van de *tanah ulayat* van de *dusun* van Hiang en alle andere dorpen in Kerinci schriftelijk vast te leggen ten opzichte van de beschermde bossen, de *hutan lindung*, om zo een antwoord te

verschaffen op de vraag welke instantie over welke bosgebieden in Kerinci welke zeggenschap had. Dat het beschikkingsrecht hierbij niet langer een autonoom recht was en altijd moest worden gezien in het grotere geheel van het koloniale staatsdomein en van demografische en economische ontwikkelingen was ook toen al duidelijk. Aan de andere kant was ook Morison ervan overtuigd dat het inheemse recht en de *tanah ulayat* van de *dusun* van Hiang zowel feitelijk als strategisch waren gebaseerd op legitieme aanspraken, die uit praktische overwegingen van bestuurbaarheid van de kolonie niet zonder meer opzij geschoven konden worden. Uiteindelijk is de rechtvaardiging van de *tanah ulayat* per *desagemeenschap* in Hiang in het inheemse recht gebaseerd op de ideologie van gemeenschappelijke afstamming: de mythische voorouders (*nenek moyang*) en dorpsstichters hebben de *tanah ulayat* gevestigd en verworven en het grondgebied is vervolgens van generatie op generatie aan de huidige bewoners overgedragen als rechtmatig gemeenschappelijk bezit. Vijftig jaar later lag het vraagstuk van het beheer, bezit en gebruik van het Hiangse bos in totaal gewijzigde omstandigheden ten grondslag aan de oprichting van het *adatbos* van Hiang. De vraag die nu voorligt is of met de installatie van het *adatbos* een einde is gekomen aan het lokale bosbezit op de grondgebieden van de *desa* (*dusun*) van Hiang, of dat de totstandkoming van het *adatbos* juist de renaissance heeft ingeluid van het inheemse beheer, bezit en gebruik van het bos op de *tanah ulayat*? Een gemakkelijk 'ja' of 'nee' is op deze vraag niet te geven. Afhankelijk van de gekozen invalshoek (de staat, het park, het dorp, de landbouw en de natuur) en van het niveau van de analyse (het beheer, het bezit en het gebruik van landbouwrechten en verzamelrechten) zal het antwoord steeds anders zijn. Toch kan er, zonder een volmondig ja of nee, wel een balans worden opgemaakt als we kiezen voor de invalshoek van de dorpingen en wanneer we de verschillende maatregelen met elkaar vergelijken en in historisch perspectief plaatsen.

Het eerste dat opvalt aan de beheersovereenkomst is dat de dorpingen van Hiang voortaan moeten erkennen dat het beheer, bezit en gebruik van het bos in Hiang een zaak is van twee belanghebbende partijen: de dorpingen en de staat/het park. Dit beginsel werd in de koloniale tijd ook wel aangehangen maar nooit geëffectueerd in een daadwerkelijke door de betrokken partijen geratificeerde overeenkomst en afkoop van de dorpsse belangen. Op abstract juridisch niveau betekent dit dat de lokale bevolking, of althans haar vertegenwoordigers, nu de rechten van de staat erkennen als het gaat om legitieme bemoeienis met zowel de bossen van het park als die van het dorp. Deze bemoeienis is gebaseerd op de nationale wetgeving die alle bossen in Indonesië die niet in particulier bezit zijn tot staatsbezit rekent. Tegelijkertijd erkent de staat (het park) in de overeenkomst evenzeer de mindere rechten van de lokale bevolking van beheer, bezit en gebruik van het Hiangse bos op de historische grondgebieden van de *desa*. Een belangrijk verschil met de koloniale tijd is dat de staat nu niet een vreemde mogendheid is, maar de eigen Indonesische overheid. Hoewel de dorpingen van Hiang geen overdreven verwachting van 'good governance' van hun eigen overheid hebben en algemeen bekend is dat de financiering en organisatie van het nationale park evenzeer een internationale aangelegenheid is van het WWF en de Wereldbank, moet worden beklemtoond dat de aanvaarding door de dorpingen van de legitimiteit van de staatsaanspraak op het grondgebied van het park nu groter is dan in het koloniale verleden. Niet in het minst omdat met de installatie van het *adatbos* aan de rand van het parkbos ook impliciet de rechten van de dorpingen een legitieme basis hebben gekregen in, of tenminste aan de zijkant van, het staatsrecht. Door de scheiding van *adatbos* van parkbos is ook duidelijk geworden waar zowel fysiek als conceptueel de grens ligt tussen het beheersgebied van de dorpingen en van het park: in het park mag niemand meer komen en het *adatbos* is onderwerp van medebeheer door beide partijen.

Met de erkenning van de parkgrens als achtergrens van de *tanah ulayat* van Hiang Tinggi en Betung kuning/Muara Air Dua en van het *adatbos* is in ieder geval een einde gekomen aan het idee dat de grondgebieden van de *desa* van Hiang zich eindeloos, of tenminste tot aan de bron van de rivier de Sangkir, uitstrekken in het bos achter het dorp. Dit is geen onbelangrijk gegeven, want in de klassiek opvatting over de fysieke grenzen van de *tanah ulayat* werden grenzen wel nadrukkelijk getrokken tussen de *desa* van Hiang en die van buurdorpen, maar was er in het achterland, in de verder gelegen

onbewoonde heuvels en bergen, feitelijk geen grens. Het lokale concept van de open achtergrens was gebaseerd op de grotendeels fictieve claim dat het territorium dieper in het bos als het ware meewandelde en gelijke tred hield met de uitbreiding van het landbouwareaal aan de dorpse kant. Bracht de koloniale instelling van 'beschermd bos' al met zich mee dat dit concept niet langer onproblematisch was, met de ondertekening van de beheersovereenkomst werd door de dorpelingen voortaan de achtergrens met het nationale park expliciet erkend.

Ook op een andere manier vormde de installatie van het *adatbos* een breuk met het verleden. Want hoewel bosbeheer altijd al onderdeel was van het gebiedsbeheer door de dorpelingen, was het toch nooit meer dan een bijproduct van bestaansverwerving en landbouw op de *tanah ulayat*. Met de beheersovereenkomst is het accent van het bosbeheer op de *tanah ulayat* van landbouwreservaat echter definitief verschoven naar dat van natuurreservaat. Het concept *adatbos* heeft in tegenstelling tot het concept *tanah ulayat* dan ook louter te maken met de conservering van het dorpse bos omwille van het bos en niets meer met het verbruik van het bos voor ontginningen. Hiermee is overigens niet gezegd dat de boeren van Kerinci tot dusver een louter utilitaire relatie met het bos en met alle daarin levende wezens hebben onderhouden.⁸⁵ Niettemin overheerste in het *tanah ulayat* concept de 'boeren' gebruikswaarde van de natuurlijke omgeving en is met het *adatbos* de invalshoek verschoven naar natuurbehoud.

Het reglement van het *adatbos* van Hiang vertoont een zekere gelijkenis met de regels die ook eerder golden voor de *tanah ulayat* van Hiang Tinggi en Betung Kuning/Muara Air Dua. Nieuw is de samenvoeging van het bos op de grondgebieden tot één beheersgebied onder hetzelfde *adatbos*regiem. Doordat ook vroeger het beheer van dit bosgebied al een gezamenlijke verantwoordelijkheid was van de *desa* Hiang Tinggi en Betung Kuning kan het *adatbos* in die zin gezien worden als de verdere uitbouw van een reeds ingeslagen inheemse ontwikkeling. Echt nieuw is dat in het *adatbos* geen onderscheid meer wordt gemaakt tussen de bosgebieden van de *desa* Hiang Tinggi en Betung Kuning/Muara Air Dua. Ook geldt de beheersovereenkomst voor alle bewoners van deze *desa* en niet alleen voor de *adat*gemeenschappen van die *desa*. Dit betekent dat alle in deze *desa* woonachtige dorpelingen, ongeacht herkomst en huwelijkse status, plichten maar ook rechten hebben ten aanzien van het *adatbos*. De huidige gemeenschap van gebruikers van de natuurlijke hulpbronnen van het *adatbos* bestaat hierdoor uit een samenvoeging van meerdere kleinere gemeenschappen, terwijl buitenstaanders uit bijvoorbeeld de buurdorpen geen rechten hebben.

Binnen deze nieuwe sociale gemeenschap wordt nu een juridisch onderscheid gemaakt tussen planters en verzamelaars. De kleine categorie van planters beperkt zich tot de zittende boeren die al een *ladang* of *kebun* op het grondgebied van het *adatbos* hadden geopend. Zij behoren binnen de bredere gemeenschap tot de geprivilegieerde minderheid van 26 personen die het recht hebben behouden om te boeren in het *adatbos*. De aard van dit recht is echter ingeperkt tot een persoonlijk gebruiksrecht (*hak pakai*). Met de bevestiging van het aantal planters en de omzetting van hun inheems individueel bezitsrecht in een individueel gebruiksrecht is ook het inheemse ontginningsrecht (*arah ajun*) dat vroeger toeviel aan alle dorpelingen en de grondslag vormde van het individuele bezitsrecht van boomgaarden verloren gegaan. Was het voorheen zo dat ieder gemeenschapslid het recht had op een ontginningsperceel op de *tanah ulayat* en door bewerking van dit perceel een bezitsrecht verwierf over de boomgaard, in het nu overgebleven *adatbos* is het ontginningsrecht opgeheven en is het bezitsrecht gedegradeerd tot een gebruiksrecht. De afschaffing van het ontginningsrecht (*arah ajun*) zou in de toekomst wel eens de Achilleshiel van het bosbeheer kunnen worden, want tegenover het opgelegde ontginningsverbod staat het in de lokale cultuur diepgewortelde ontginningsrecht van het boerenbestaan.

⁸⁵ De bewoners van Hiang leven temidden van een uitbundige en alom aanwezige spontane natuur. De sociale relatie tussen bewoners en natuur is hierdoor net zo goed gegrondvest op een spirituele en animistische als op een profane band met al het leven in het bos. Voor een antropologische analyse van de symbolische relatie tussen cultuur en natuur en tussen mensen, dieren en voorouders in Kerinci, zie: Bakels (2000).

Met de afschaffing van het ontginningsrecht werd het inheemse recht van 'terugval' overigens op een bijzondere manier juist weer nieuw leven ingeblazen. Het klassieke recht van terugval houdt in dat toegewezen percelen bij ondergebruik of misbruik weer door de gemeenschap kunnen worden teruggevorderd. Vroeger werd dit recht eventueel geactiveerd om verlaten of verwaarloosde boomgaarden opnieuw te kunnen toewijzen aan andere dorpingen (Morison 1940:86). Werd dit recht vroeger feitelijk al haast nooit ingezet en was het idee altijd al belangrijker dan de daad, de laatste decennia is dit gemeenschapsrecht volledig in onbruik geraakt. Volgens het reglement van het *adatbos* volgt terugval nu bij onreglementair gebruik, met dien verstande dat het perceel dan niet aan een andere planter wordt toegewezen maar aan de 'natuur', aan het bos. Concreet betekent dit dat de planter die de *ladang* of *kebun* niet volgens het criterium van duurzame natuurbeheer exploiteert het gebruiksrecht verliest. Het nieuwe reglement maakt deze ingreep mogelijk omdat de planter in het *adatbos* slechts een gebruiksrecht (*hak pakai*) en niet langer een (inheems) bezitsrecht heeft. Met de inperking van het aantal planters en hun gebruiksrechten is het *adatbos* vanuit de optiek van de landbouw nog maar een 'common property' voor een gering aantal dorpingen. Een probleem voor de toekomst vormt wellicht de vererving van de 26 *ladang* en *kebun*. In de beheersovereenkomst is hierover niets terug te vinden, hoewel de suggestie wordt gewekt dat de persoonlijke gebruiksrechten voor het leven zijn en niet erfelijk zijn. In 1999 wist echter niemand in het dorp mij te vertellen hoe dit zat. De planters die ik hierover sprak wekten evenwel de indruk dat de bestaande *ladang* en *kebun* gewoon en als vanouds in de familie zouden blijven net zoals de boomgaarden buiten het bos en dat het gebruiksrecht in de toekomst door kinderen of kleinkinderen kon worden geërfd. Als verzamel- en sprokkelgebied van planten, dieren en grondstoffen voor niet-commercieel thuisgebruik vormt het *adatbos* in intentie en handelingspraktijk de voortzetting van de oude *tanah ulayat*. Verzamelrechten blijven behouden voor alle inwoners van de betrokken *desa*. Veel meer dan vroeger is het toetsingscriterium nu echter dat het verzamelen geen inbreuk mag maken op het duurzame natuurbeheer in het *adatbos*.

Ook wanneer we er van uitgaan dat de beheersovereenkomst in Hiang voor langere tijd zal standhouden is het de vraag wat de dorpingen nu eigenlijk gewonnen en verloren met de installatie van het *adatbos*? Het grote verlies is dat in het *adatbos* ontginningen ten behoeve van de landbouw onmogelijk zijn geworden. Het is echter maar de vraag hoe erg dit verlies is. Ook de dorpingen van Hiang beseffen namelijk dat het behoud van het bos de lager gelegen *kebun* en *sawah* bescherming biedt tegen overstromingen en aardverschuivingen. Ter bescherming van de boomgewassenteelt en de rijstbouw is gemeenschappelijke bosbescherming daarom uiteindelijk een welbegrepen collectief belang. Met de installatie van het *adatbos* kan lokale bosbescherming dan ook worden opgevat als een nieuwe 'common property resource' waarvan het collectieve behoud ten dienste staat van de landbouw op lagere terreinen. Daarnaast waren de hellingen van de Bukit Tebakar sowieso al een moeilijk terrein om *ladang* te openen, wat ook de belangrijkste reden is dat dit restant bos op de *tanah ulayat* van Hiang Tinggi en Betung Kuning/Muara Air Dua tot in de jaren negentig heeft stand gehouden. Verder heeft het nieuwe natuurbeheer in de vorm van infrastructurele werken en landbouwsubsidies het dorp aanwijsbare nieuwe publieke voorzieningen opgeleverd. Ook zijn de oude *ulayat* rechten van bezit en gebruik van het bos in het *adatbos* wel ingeperkt, maar het bijkomende voordeel hiervan is dat deze beperkte landbouwrechten en verzamelrechten nu naast het inheemse recht ook een legitimering hebben gekregen in het statelijke recht. Hierdoor hebben deze rechten binnen en vooral buiten het dorp aan erkenning gewonnen. De planters in het *adatbos* zijn hierdoor nu ook door het park, dat wil zeggen de overheid, verzekerd van de legale status van hun gebruiksrecht. Verder is ook de voortzetting van het verzamelrecht van de dorpingen met de installatie van het *adatbos* voor de toekomst beter veilig gesteld. Want door de erkenning van het park zijn deze rechten nu beter afgegrensd van eventuele buitendorpse aanspraken. Konden de dorpingen voorheen alleen het inheemse recht mobiliseren wanneer personen uit andere *desa* het bos introkken om hout of planten te verzamelen, nu kunnen onder de beschutting van het parkrecht vreemdelingen gemakkelijker worden geweerd. Doordat met het handhavingsbeleid van het park het

legale gebruik en verbruik van de bossen overal in Kerinci problematischer is geworden is het *adatbos* van Hiang als verzameldomein hierdoor nog meer dan vroeger een exclusieve 'common property resource' van de dorpingen van Hiang Tinggi en Betung Kuning/Mauara Air Dua geworden.

De keerzijde van deze voor de dorpingen van Hiang niet ongunstige ontwikkeling is het verlies aan autonomie over het beheer, het bezit en gebruik van het bos. Want waren de dorpingen - tenminste in de ideologie van het inheemse recht - ooit heer en meester over het bos op hun *tanah ulayat*, met de installatie van het *adatbos* zijn zij definitief medebeheerder geworden. Hierdoor heeft het gemeenschappelijke bosbezit in Hiang ook een andere betekenis gekregen. Was het beheer, het bezit en het gebruik van het bos van Hiang voorheen een strikt lokale aangelegenheid met de installatie van het *adatbos* is het gemeenschappelijk bezit van het bos een gemeenschappelijke aangelegenheid geworden van overheid, park en dorpingen. Op het niveau van beheer is het bos van Hiang hierdoor de 'common property' van verschillende, belanghebbende partijen geworden.

Overzien we de ontwikkeling van het gemeenschappelijke bezit van het bos op de *tanah ulayat* in Hiang de afgelopen eeuw dan kan worden geconcludeerd dat in twee opvolgende historische fases de oorspronkelijke zeggenschap en de collectieve rechten van de lokale bevolking over het Hiangse bos gestaag zijn afgenomen. Met de inbezitneming van Kerinci door de Nederlanders in 1903 kwam een einde aan de prekoloniale tijd, fase een, waarin de *dusun* van Kerinci in hoge mate autonoom waren en volgens het inheemse recht de volledige zeggenschap uitoefenden over hun eigen grondgebieden, de *tanah ulayat*. De regelmatige tussendorpse oorlogjes, die volgens Van Aken (1915:5) altijd om grond gingen, bevestigen deze prekoloniale onafhankelijkheid. In de koloniale tijd, fase twee, verloren de gemeenschappen hun politiek-bestuurlijke onafhankelijkheid en werden de inheemse collectieve rechten op de *tanah ulayat* en het bos via de uitvoering van de zogenaamde domeinleer ondergeschikt gemaakt aan de juridische inbezitneming van de koloniale staat van de bossen in Kerinci. Zoals overal in Kerinci werd rondom Hiang het inheemse *tanah ulayat* regiem met zijn ontginningsrecht gedoogd, maar de koloniale staat eigende zich het grote bosgebied buiten de dorpen in Kerinci, als staatsbezit, toe. Met de beheersovereenkomst in Hiang, fase drie, kwam ook een einde aan de semi-autonome status van het dorpsbeheer, bezit en gebruik van het overgebleven dorpsbos in Hiang. Het Hiangse bos, dat buiten het park ligt, werd hierdoor alsnog ook feitelijk staatsdomein. De collectieve inheemse bezitsrechten van het *adatbos* vervielen aan de staat en de dorpingen behielden het recht van medebeheer en selectief gebruik. De juridische ontwikkeling van het gemeenschappelijke bezit van het dorpsbos in Hiang wordt dan ook gekenmerkt door een langdurig en trapsgewijs proces van onteigening. Het dorpsconcept van 'common property' dat gebaseerd was op de insluiting en uitsluiting van boeren van het ontginningsrecht heeft hierdoor plaatsgemaakt voor een institutioneel concept van 'common property' waarin de nadruk ligt op het medebeheer van het bos door verschillende lokale en bovenlokale, belanghebbende partijen met als doel het behoud van het bos.

In Hiang zijn het gebruik van het bos en de aanleg van boomgaarden van additioneel belang in de gemengde landbouweconomie. Veel belangrijker is de productie van rijst. Over het gezamenlijke erfgoed en de toerbeurtijstbouw, de tweede categorie van collectief bezit in Hiang, gaan de volgende twee hoofdstukken.

6

Toerbeurtijstbouw: casussen en patronen

Zoals hiervoor is besproken wordt een aanzienlijk deel van de rijst in Hiang en Kerinci verbouwd door erfgenamen die samen met elkaar een erfgoed delen. Naar schatting is 30% van de rijstvelden in Koto Baru Hiang in gezamenlijk bezit van erfgenamen (zie: tabel 3.5) en is, wanneer we de gegevens uit Koto Baru vrijelijk extrapoleren naar heel Hiang, ongeveer 70% van de gezinnen in Hiang via één of beide echtgenoten, betrokken bij het gezamenlijk erfgoed in de eigen familie. De rijstvelden van het gezamenlijke erfgoed worden in Kerinci niet gezamenlijk door de erfgenamen bewerkt. Evenmin worden de opbrengsten collectief gedeeld of hebben arme erfgenamen meer rechten van rijstproductie in de familie. Op basis van evenredigheid van erfdelen krijgt iedere erfgenaam een gelijk aandeel van rijstproductie in het gezamenlijke erfgoed. Dit aandeel wordt in Kerinci voor iedere erfgenaam vervolgens omgezet in een individuele toerbeurt van rijstproductie. Het onderling vastgestelde toerbeurtrooster geeft aan welke erfgenaam in welk jaar aan de beurt is om één of meerdere velden van het gezamenlijke erfgoed te bewerken. Het toerbeurtrooster bepaalt de volgorde van gebruik en vormt tevens het aanknopingspunt van allerlei onderhandse regelingen tussen erfgenamen. Met name deze aan het toerbeurtrooster verbonden particuliere regelingen zoals het delen van arbeid en oogsten door afzonderlijke erfgenamen of het uitlenen van de toerbeurt aan een armlastige zus of broer, maakt de rechtenbundel van de toerbeurtijstbouw in families vaak nog complexer dan de vaak toch al ingewikkelde systematiek van toedeling volgens het toerbeurtrooster. Toch is het basisprincipe van *gilir ganti*, ofwel de toerbeurtijstbouw, als operationele *modus* van het gezamenlijke erfgoed in Hiang en Kerinci betrekkelijk eenvoudig: niet de rijstvelden worden verdeeld, maar de rechten om rijst te produceren. En omdat niet iedereen tegelijkertijd aan de beurt kan komen gaat dit volgens een jaarrooster op volgorde door de tijd.

Het doel van dit hoofdstuk is om aan de hand van een aantal casussen van *gilir ganti* te laten zien hoe de toerbeurtijstbouw, in al zijn eenvoud en complexiteit, in Hiang werkt. Voordat de casussen van *gilir ganti* worden besproken worden echter eerst de erfrechtelijke context en het grondplan van de toerbeurtijstbouw nader toegelicht. In het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op de spreiding van een aantal kwantitatieve elementen van *gilir ganti*.

Van de Nederlandstalige auteurs die reeds in het verleden de aandacht hebben gevestigd op *gilir ganti* in Kerinci, vertaalt Scheltema (1931:56) *gilir ganti* met 'om beurten bewerken' en spreekt Morison (1940:93) van een 'systeem van rouleering'. Watson (1992) die in het Engels over Kerinci schrijft noemt *gilir ganti*, 'a system of rotating rights'. Hoewel ik zo nu en dan de begrippen 'beurt' en 'roulering' ter afwisseling ook zal gebruiken geef ik de voorkeur aan een vertaling waarin de term 'toerbeurt' centraal staat. Het begrip toerbeurt verenigt namelijk het beste het zich herhalende, het wisselende en het roulerende karakter van *gilir ganti* en benadert naar mijn mening hiermee het dichtst de gangbare betekenis van *gilir ganti* in Kerinci. In het Indonesisch betekent het werkwoord *bergilir*, iets 'om beurten' doen en het werkwoord *berganti*, 'elkaar afwisselen'. Als samengesteld werkwoord heeft *(ber)gilir ganti* dan de betekenis van 'iets beurtelings en afwisselend', ofwel 'bij toerbeurt' doen. Omdat in dit geval 'het bij toerbeurt doen' specifiek betrekking heeft op de rijstbouw vertaal ik *gilir ganti* in één woord met 'toerbeurtijstbouw'. De van het werkwoord *(ber)gilir* afgeleide verzelfstandiging *giliran*, betekent in het Indonesisch 'beurt' maar laat zich zoals het in Hiang wordt gebruikt en in overeenstemming met wat hiervoor is opgemerkt het beste vertalen met 'toerbeurt'. Wanneer in Hiang iemand de beschikking krijgt over een toerbeurt wordt dit duidelijk gemaakt met de zinsnede: '*dapat giliran*'.

Het gezamenlijke erfgoed in Hiang heeft geen aparte naam, maar *is*, zoals dat heet, *pusaka*. Met het begrip *pusaka* (*pusako* of *ske*) wordt tot uitdrukking gebracht dat het om een vererfd goed gaat. Erfrijstvelden in Hiang worden echter niet *sawah pusaka* maar *sawah giliran* genoemd. Waarschijnlijk om tot uitdrukking te brengen dat de wijze van gebruik (*sawah giliran*) minstens zo belangrijk is, zo niet belangrijker, dan de juridische status van het erfgoed (*pusaka*). De beste vertaling van *sawah giliran* is toerbeurtijstveld, of in het meervoud, toerbeurtijstvelden.

Voor erfgenamen, broers en zussen (en hun kinderen en kleinkinderen), die toerbeurtijstvelden delen bestaat in Hiang, behalve de genealogische aanduiding dat ze *seperadik* (directe verwanten, letterlijk: broers en zussen) zijn, geen aparte groepsterm. In de regel wordt de erfgroep vernoemd naar de naam van de leider, *wo* (van *tuo* of *tua*), met de toevoeging van het genealogische begrip *kalbu*. *Kalbu* heeft hier dan niet meer de oude en politieke betekenis van omvangrijk afstammingssegment (Morison 1940:15), maar de materiële betekenis van een groep verwanten van verschillende generaties die via de vererving van toerbeurtrechten en rijstvelden met elkaar te maken hebben. Er wordt dan gesproken van de '*kalbu* van Ahmad' of de '*kalbu* van Haji Yunus' om de ene erfgroep af te bakenen van de andere. In de tekst gebruik ik afwisselend woorden als 'toerbeurtgroep', 'erfgroep' of 'toerbeurtgezelschap' om de erfgenamen van verschillende generaties aan te duiden die via *gilir ganti* te maken hebben met dezelfde nalatenschap.

De erfrechtelijke context

Het gezamenlijke erfgoed in Kerinci kent een diachrone en synchrone dimensie. De diachrone dimensie heeft te maken met de vererving van het erfgoed door de historische tijd en door de verschillende generaties. De synchrone dimensie behelst de vererving en het gebruik van het erfgoed door erfgenamen (en hun kinderen en kleinkinderen) van een bepaalde generatie. De diachrone dimensie van het erfgoed is in Kerinci wel aanwezig, maar anders dan bijvoorbeeld in Minangkabau (vgl: F. von Benda-Beckmann 1979) zwak ontwikkeld. De reden hiervan is dat in Kerinci het gezamenlijke erfgoed van rijstvelden géén zogenaamd onvervreemdbaar goed is dat in beginsel zo ongeschonden mogelijk van de ene op de andere generatie moet worden doorgegeven. In Hiang en Kerinci gaat het gezamenlijke erfgoed feitelijk maar één generatie mee. De waarde van de vererfde toerbeurten neemt per generatie namelijk zo snel af dat dit vrijwel altijd leidt tot uitkoop van erfgenamen en tot de vorming van een nieuwe toerbeurtgroep die slechts een uitsnede is uit de grotere groep van verwanten. In Hiang bestaan wel meergeneratie toerbeurten, maar deze vormen nooit meer dan een deel van het gezamenlijke erfgoed van broers en zussen. Met de instroom van individuele velden van de ouders naast de al bestaande toerbeurten begint iedere generatie van broers en zussen feitelijk met een

nieuwe erfgoed. Daarnaast blijven materiële relaties in het wijdere erfgoed van de familie met andere verwanten (ooms en tantes en neven en nichten) via de van vader of moeder vererfde toerbeurten bestaan, zo lang de toerbeurten niet onderling worden verkocht. De synchrone dimensie komt in Hiang het sterkste tot uiting in het gezamenlijke gebruik van het erfgoed door de levende generaties. Meestal gaat het dan om drie generaties (opa/oma, vader/moeder, broer/zus) van mensen die, overigens met verschillende rechten en plichten, van het erfgoed gebruik maken. Alleen de oudste, levende generatie is in Hiang echter werkelijk erfgenaam in de diachrone betekenis van het woord.

In Kerinci erven alle kinderen in beginsel een gelijk deel van de nalatenschap en gelden geen regels van uitsluiting van mannen of vrouwen, of regels die bepaalde kinderen bevoordelen. Dit geldt voor alle goederen, maar kan wel betekenen dat bepaalde goederen bij de verdeling van de nalatenschap tegen elkaar worden uitgeruild en dat niet alle kinderen op dezelfde manier deelnemen aan de erfenis van de beschikbare roerende en onroerende goederen. Niettemin is het uitgangspunt dat kinderen evenveel erven en dit geldt zeker voor de meest productieve landbouwgronden, de *sawah*. Termen uit het inheemse erfrecht in Kerinci vertonen soms grote gelijkenis met die uit het erfrecht van de Minangkabau in West-Sumatra. Deze overeenkomst is echter vaker meer nominaal dan inhoudelijk.⁸⁶ In Hiang werd het aan het matrilineaire erfrecht uit Minangkabau ontleende begrip *pusaka tinggi* (meergeneraties afstammingserfgoed) bijvoorbeeld soms te pas en te onpas gebruikt om mij ervan te overtuigen dat een bepaald complex van rijstvelden al generaties lang van dezelfde *kalbu* was. Nader onderzoek wees dan altijd uit dat het hier om een vertekening van de werkelijkheid ging: sommige rijstvelden en toerbeurten waren dan wel meerdere generaties in de familie, maar andere rijstvelden waren dan evengoed inmiddels aan het erfgoed onttrokken en de werkelijke groep van erfgenamen versprong per generatie binnen de *kalbu*. Vanwege het veranderlijke en tijdelijke karakter van zowel het erfgoed als de per generatie deelnemende erfgenamen bestaat er in Hiang in diachrone betekenis daarom helemaal geen *pusaka tinggi*. Het belangrijkste onderscheid tussen het erfrecht van Minangkabau en Kerinci is overigens dat in Kerinci de eigen kinderen alle goederen erven (Willinck 1909:791, Morison 1940:92, Watson 1992:189,195), terwijl in West-Sumatra tenminste een deel van de erfstroom niet van ouder naar kind maar van moedersbroer naar zusterskinderen, naar de *kemenakan* loopt (F. von Benda-Beckmann 1979). In Hiang erven de kinderen alle individuele rijstvelden en toerbeurtrechten van beide ouders.

Een ander element van het erfrecht van Kerinci is het onderscheid tussen aan de ene kant het huwelijkse vermogen van beide echtgenoten en aan de andere kant de persoonlijke vermogens van de afzonderlijke ouders. Dit onderscheid is van belang voor de vaststelling van de erfstroom bij het overlijden van de eerste ouder. Het persoonlijk vermogen van de overleden ouder wordt rechtstreeks door de kinderen geërfd. De 'langstlevende echtgenoot' blijft de bezitter van zijn of haar individuele vermogen en wordt tevens de beheerder van het gezamenlijke huwelijkse vermogen van beide echtgenoten, tenminste zo lang de ouder niet opnieuw trouwt. Het begrip beheer moet hier zo worden opgevat dat de overlevende ouder als bezitter van de helft van het vermogen ook de meeste zeggenschap behoudt over de andere helft van het huwelijkse vermogen, met dien verstande dat het gebruikelijk is om bij belangrijke beslissingen de kinderen, de toekomstige erfgenamen, te raadplegen. Doordat het gemeenschappelijke vermogen van beide ouders onder beheer van de overlevende echtgenoot komt vindt de definitieve verdeling van de erfenis in de regel pas plaats nadat beide ouders zijn overleden. Een definitieve regeling is vaak ook uit praktische overwegingen pas mogelijk als beide ouders dood zijn. Want kinderen erven niet alleen de respectievelijke toerbeurten van de ouders maar ook de individuele rijstvelden uit het huwelijkse

⁸⁶ Volgens Watson (1992:186) dateert het gebruik van Minangkebause begrippen in Kerinci uit de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw toen de erfrechtelijke terminologie van Minangkabau met West-Sumatraanse handelaren en met het Nederlandse bewind mee migreerde naar Kerinci. Doordat aan Minangkebause erfrechtelijke begrippen toentertijd een grote culturele waarde werd toebedeeld vonden een aantal van deze begrippen ook relatief snel ingang in de taal van het erfrecht in Kerinci.

vermogen van de ouders die in dezelfde nalatenschap stromen en die samen met de oude toerbeurten opnieuw moeten worden verdeeld en gedeeld. Slechts bij hoge ouderdom of onvermogen van de nog levende echtgenoot wordt de huwelijkse nalatenschap eerder, dat wil zeggen nog tijdens het leven van de overlevende echtgenoot, verdeeld.

Doordat de verdeling van de nalatenschap plaatsvindt na de dood van de ouder blijft deze zijn of haar hele leven heer en meester over de eigen rijstvelden, toerbeurten en *kebun*. Toch nemen (volwassen) kinderen en soms kleinkinderen vaak al ver voor de dood van de ouders grond of toerbeurten van de (groot) ouders in bruikleen of maken zij – als dat er is – op een ander manier gebruik van het (groot) ouderlijke vermogen. Zo lang het gaat om bruikleen van grond of om verkapte vormen van bruikleen zoals een genereuze *sawah*-deelbouwovereenkomst geldt dit in Hiang niet als een erfrechtelijke schenking. Zelfs als sommige kinderen tijdens het leven door de ouders om goede of slechte redenen op deze manier bedoeld of onbedoeld sterk worden bevoordeeld ten opzichte van andere kinderen heeft dit in de opvattingen van de dorpeelingen geen gevolgen. Naar algemeen inzicht hebben grootouders en ouders tijdens het leven de volledige vrijheid om gebruiksrechten over grond naar eigen inzicht onder de kinderen en kleinkinderen te verdelen of kinderen hiertoe de toegang juist te onthouden. Deze machtsbron wordt door ouderen over het algemeen scherp bewaakt en op het einde van het leven met name ingezet bij de organisatie van de oudedagsvoorziening.

Hoewel het erfrecht een scherp onderscheid maakt tussen het *inter vivos* gebruik van het ouderlijke vermogen en de *post mortem* verdeling van de nalatenschap zullen met hun erfdeel ontevreden erfgenamen toch vrijwel altijd proberen een regeling te treffen waarin giften aan andere kinderen alsnog worden verrekend in de nalatenschap. Of dit lukt hangt af van de welwillendheid van de overige erfgenamen en van de interne machtsverhoudingen tussen de erfgenamen. Watson (1992:207) maakt melding van lijsten met giften in geld en natura van ouders aan kinderen die door erfgenamen bij de verdeling van de nalatenschap worden opgesteld om alsnog een verrekening af te dwingen. In de praktijk is de verdeling van de nalatenschap in Hiang de uitkomst van (soms langdurige) onderhandelingen tussen erfgenamen waarbij uitzonderlijke *inter vivos* giften in de onderhandelingen worden ingebracht, maar waar de evenredige verdeling van de *post mortem* nalatenschap het uitgangspunt blijft.

Als ouders om wat voor reden dan ook een stuk grond verkopen en hiermee de uiteindelijke nalatenschap van rijstvelden verkleinen dan is hier door de kinderen weinig aan te doen. In Hiang is iedereen, ook oude mensen met kinderen en kleinkinderen, vrij om naar eigen inzicht grond te kopen of te verkopen. De reden doet er niet toe, hoewel er onder aanstaande erfgenamen meer begrip en sympathie bestaat voor de verkoop van een rijstveld uit armoede of om bijvoorbeeld op bedevaart naar Mekka te gaan dan voor de aanschaf van luxe verbruiksgoederen zoals motoren. Weinig begrip bestaat er voor de verkoop van grond aan één van de kinderen, of het moet zo zijn dat de andere kinderen, bijvoorbeeld uit de opbrengst van de verkoop, tegelijkertijd worden gecompenseerd. Naast verkoop bestaat er de mogelijkheid om onroerend goed te schenken. De vrije gift, *hibah*, is vanuit het Islamitische recht geïncorporeerd in het lokale erfrecht. Schenkingen aan kinderen komen in Hiang echter zelden voor, omdat de kinderen uiteindelijk sowieso alle goederen van de ouders erven. Ook Watson (1992:208) trof in Pondok Tinggi maar een paar gevallen van *hibah* aan.

Om bij het overlijden van de erflater de scheiding tussen het huwelijkse en het persoonlijke vermogen te regelen wordt in Kerinci gebruik gemaakt van een aantal concepten die de goederen van een echtpaar ordenen naar herkomst. Door Willinck (1909:791,2), Morison (1940:90,1) en Watson (1992:188,9) zijn deze herkomstcategorieën de afgelopen eeuw in steeds iets andere bewoordingen maar met dezelfde strekking beschreven.

De eerste categorie van geërfd erfgoed, of van *harta pusaka*, omvat de goederen die reeds door vader of moeder persoonlijk werden geërfd. Het kan hier gaan om een huis, om geld of sieraden, een *keris* (dolk), om een stuk grond of om een toerbeurtrecht. Het is niet belangrijk of dit goed of dit recht al vele generaties of slechts één generatie in de familie van vader of moeder is. Het criterium in Hiang en Kerinci voor *harta pusaka* is

slechts of het goed reeds door vader of moeder werd geërfd. Werd het door vader of moeder persoonlijk geërfd dan is het goed zondermeer *pusaka* en dan geldt de regel dat de kinderen dit goed rechtstreeks erven van de overleden vader of moeder.

Tot de tweede categorie van erfgoederen die rechtstreeks naar de kinderen gaan behoren alle door vader of moeder persoonlijk gekochte of anderszins verworven goederen die reeds in het bezit waren van vader (*harta pembawaan*) of moeder (*harta dapatan*), voordat deze in het huwelijk traden.

Tot de derde categorie behoren de goederen die tijdens het huwelijk van vader en moeder door beide echtelieden zijn gekocht, gemaakt of aangelegd (*harta pencarian*). De algemene opvatting is dat het hierbij weinig uitmaakt wie van de ouders de meeste arbeid heeft verricht of de aankoop heeft gedaan. Zonder nadrukkelijk tegenbewijs geldt als vuistregel dat alle binnen de levensduur van het huwelijk verworven goederen tot de huwelijkse gemeenschap van goederen behoren. Pas nadat beide ouders zijn overleden erven de kinderen de *harta pencarian* en het persoonlijke vermogen van de langstlevende ouder. Als alle goederen van beide ouders zijn geërfd vervallen voor de erfgenamen de aanvankelijke statusverschillen tussen de verschillende categorieën. Voor de kinderen worden al deze goederen dan erfgoed: *pusaka*.

In Hiang worden de herkomstcategorieën vooral gebruikt om na het overlijden van de eerste ouder vast te stellen welke goederen direct door de kinderen worden geërfd en welke (voorlopig) in bezit en beheer van de andere echtgenoot blijven. Omdat na de dood van de langstlevende echtgenoot alle goederen toch toevallen aan de eigen kinderen maakt het dan verder niet meer uit wat de herkomst van de goederen was. Een andere reden om de herkomstcategorieën te operationaliseren is dat heel wat dorpelingen tijdens hun leven meerdere keren huwen, waardoor de overledene vaak kinderen heeft uit verschillende huwelijken. Met behulp van de herkomstcategorieën kan dan worden bepaald welke groep kinderen uit welk huwelijk welke rechten kan doen gelden op welk deel van de erfenis.

Vrouwen en mannen

De huidige gelijkberechtiging tussen vrouwen en mannen in het erfrecht in Kerinci heeft zich, naar het schijnt, de afgelopen eeuw ontwikkeld uit een andere vorm van toewijzing van erfdelen waarbij juist een verschil werd gemaakt tussen de seksen. Volgens Willinck werd er in wat je het klassieke erfrecht van Kerinci zou kunnen noemen naast de hierboven genoemde indeling in herkomstcategorieën namelijk ook nog een onderscheid gemaakt tussen soorten van goederen. 'Onroerende' goederen zoals huizen en landbouwgrond kwamen in dit prekoloniale erfrecht aan de dochters en 'roerende' goederen zoals vee en spaargeld gingen naar de zoons (Willinck 1909: 611, 761, 792). Volgens Morison erfden vrouwen in Hiang dienovereenkomstig in de jaren dertig van de vorige eeuw de landbouwgronden, de huizen en de rijstschuren. De goederen die in Hiang naar de zoons gingen waren vee, huisraad, rijst en geld (Morison 1940:92). Watson (1992:189,190) heeft enige twijfel over de empirische diepgang van Morisons observatie omdat volgens hem het onderscheid in roerende en onroerende erfgoederen in de jaren dertig van de vorige eeuw ook in Hiang al op zijn retour moet zijn geweest.

In het onderscheid tussen vrouwengoederen (onroerend) en mannengoederen (roerend) is nog gemakkelijk de prekapitalistische boerensamenleving te herkennen die Kerinci eens was. Een samenleving waarin de strategische boerenhulpbronnen, die de reproductie van de levenscyclus van gezin, familie en boerenbedrijf moesten garanderen, in de dagelijkse handen van de vrouwen waren. Handel vond plaats in het commerciële domein van de plattelandseconomie en was voorbehouden aan mannen en bij vererving aan zonen. Watson die zich buigt over de vraag hoe het ene stelsel van erfrecht is vervangen door het andere meent dat de verzakelijking en commercialisering van het boerendeel van de economie van Kerinci tot gevolg heeft gehad dat mannen zich aan het begin van de vorige eeuw hebben ingedrongen in het erfdomein van de vrouwen. Exclusieve vrouwengoederen zoals de *ladang*, de rijstschuren en de *sawah* zijn hierdoor successievelijk ook mannengoederen geworden (1992:196). Watson hierover:

"Although the contrast between movables and immovables would seem to suggest that in some special way landed property is associated with daughters, it is more likely that the distinction was expressive of what was a convenient mode of division at a certain historical juncture, when men tended to look beyond the land for the acquisition of wealth. When circumstances changed and first upland cultivation and then rice became potential sources for earning a cash income, then the principal of equal shares was stressed to the exclusion of the old criterion of division" (1992:210).

Door de overgang van het erfsysteem van mannengoederen en vrouwengoederen naar het systeem van gelijkberechting van de seksen zou de indruk kunnen ontstaan dat vrouwelijke erfgenamen tegenwoordig ten opzichte van de mannen per saldo slechter af zijn. Dit is niet waar. Vrouwen delen tegenwoordig namelijk evengoed in het van oudsher mannelijke domein van erfgoederen, de roerende goederen, en wat belangrijker is, vrouwen zijn door de verzakelijking van de agrarische economie zelf ook veel meer dan vroeger zelfstandige, commerciële ondernemers en bezitters van landbouwgrond en toerbeurten geworden. Je zou kunnen zeggen dat met de verovering door de mannen van het vrouwelijke domein van erfgoederen vrouwen zich naast de mannen tegelijkertijd van prekapitalistische gebruikers tot zelfstandige bezitters van grond in een commerciële landbouweconomie hebben geëmancipeerd. Waren vrouwen in de tijd dat de gebruikswaarde de ruilwaarde van grond nog overheerste vooral de gebruikers van landbouwgrond en mannen de beheerders, tegenwoordig zijn vrouwen evenals de mannen in de eerste plaats de bezitters. Dit laat overigens onverlet dat vrouwen in Hiang en Kerinci ten opzichte van mannen in het algemeen een ondergeschikte maatschappelijke positie innemen. In de schaduw van deze ongelijkheid handelen veel vrouwen echter als zelfstandige ondernemers. Marlis, onze overbuurvrouw in Hiang, was bijvoorbeeld altijd bezig met landbouwtransacties en leningen om haar eigen grond en toerbeurten zo fortuinlijk mogelijk te laten renderen. Haar echtgenoot, een gepensioneerd landmachtcorporaal, hield zich daarentegen juist verre van alles wat met landbouw en handel te maken had.

De rijstvelden uit een nalatenschap stromen niet automatisch in het systeem van *gilir ganti*. Het erfrecht in Hiang en Kerinci verplicht op zichzelf niet tot *gilir ganti*. De regels van het erfrecht voorzien er slechts in dat de rijstvelden en de toerbeurten uit de nalatenschap, net zoals andere goederen, in principe gelijkelijk worden verdeeld onder de erfgenamen. Indien er veel rijstvelden te verdelen zijn dan gaat de voorkeur vaak uit naar een dubbele verdeling waarbij iedere erfgenaam tenminste één rijstveld voor zichzelf krijgt en daarnaast een toerbeurt in dat deel van de nalatenschap dat voortaan als gezamenlijk erfgoed door het leven gaat. Soms stroomt alleen het restant aan rijstvelden, aangevuld met eerdere generatie toerbeurtrechten in de toerbeurtpot. In Pondok Tinggi komt deze praktijk veelvuldig voor (Watson 1992:193). In Hiang is dit alleen het geval bij *sawah*-rijke families, waar het aantal te verdelen rijstvelden beduidend groter is dan het aantal erfgenamen. Maar ook weer niet in alle rijke families, want particuliere rijkdom is soms evengoed de reden waarom erfgenamen het zich juist kunnen veroorloven om de rijstnalatenschap ongedeeld te laten en bij toerbeurt te gebruiken. Doordat er bijna altijd toerbeurtrechten uit eerdere generaties zijn te verdelen is een minimale voortzetting van de toerbeurtijstbouw in een nieuw te vormen gezamenlijk erfgoed trouwens sowieso bijna ook altijd vanzelfsprekend.

Hoewel de gelijke verdeling van toerbeurten voorop staat krijgen vrouwen in Hiang *de facto* soms meer toebedeeld dan mannen. Aanvankelijk dacht ik dat het hier ging om een echo van het oude erfrecht waarin de onroerende goederen en dus ook de toerbeurten naar de vrouwelijke erfgenamen gingen. Bij nadere inspectie bleek het hier echter te gaan om onderlinge (synchrone) regelingen tussen broers en zussen zonder erfrechtelijke (diachrone) consequenties. Een goed voorbeeld hiervan was het arrangement dat Gafaramli met zijn zus had getroffen:

Gafaramli, de enige Engels sprekende dorpeling van Hiang die graag op zijn motor door het dorp toerde, had zijn toerbeurt al jaren uitgeleend aan zijn lievelingszus. Hij was niet de enige in de familie want zijn andere twee broers deden hetzelfde en gaven hun jaarlijkse toerbeurt steeds aan twee andere zussen in bruikleen. Hierdoor werden de geërfde toerbeurten van de zes broers en zussen feitelijk steeds verdeeld tussen de drie zussen. De nalatenschap waarmee deze regeling was verbonden bestond uit een groot aantal rijstvelden waarvan de meeste velden al eerder permanent waren verdeeld tussen de zussen en broers. Slechts de oude toerbeurtrechten uit de generatie van de ouders aangevuld met een rest-rijstveld werden in toerbeurt genomen door de zes broers en zussen. Omdat Gafaramli en zijn broers door de omvang van hun individuele grondbezit voor hun levensonderhoud echter op geen enkele manier afhankelijk waren van de toerbeurtrechten in de gezamenlijke nalatenschap werd besloten om de zussen dit recht te vergunnen. Tussen de drie broers en de drie zussen werden hierover twee aan twee afspraken gemaakt. Wat Gafaramli betreft kon deze regeling met zijn zus blijven voortduren totdat zijn eigen kinderen over enkele jaren oud genoeg waren om zijn toerbeurt te gebruiken. Dan zou hij de bruikleenregeling met zijn zus beëindigen en zijn toerbeurt terugvorderen.

Het patroon dat zich hier aftekent is dat vermogende (oudere) broers hun toerbeurt desgewenst voor lange tijd achtereen in bruikleen geven aan een zus of jongere broer. Hierdoor lijkt het soms of het aantal erfgenamen van een nalatenschap kleiner is dan het aantal kinderen of dat een aantal erfgenamen werd uitgesloten. In werkelijkheid gaat het hier echter niet om een scheve erfrechtelijke verdeling maar om een onderhandse bruikleenregeling tussen broers en zussen die weliswaar lang kan duren maar die wordt beëindigd wanneer de legitieme erfgenaam van de toerbeurt dat wil. Het is trouwens niet uitgesloten dat deze bruikleenregeling Morison (1940:92) op het verkeerde been heeft gezet toen hij optekende dat in Hiang alleen vrouwen rijstvelden en toerbeurten konden erven. De meest gegeven verklaring voor de praktijk van het in bruikleen geven van de toerbeurt van met name broers aan zussen is dat vrouwen voor hun inkomen afhankelijker zijn van de lokale landbouw dan mannen. De gedachte is dat mannen gemakkelijker dan vrouwen hun vleugels kunnen uitslaan om in andere sectoren van de economie betaalde banen en inkomens te verwerven. Er speelt hier echter ook een ideologisch motief. Mannen vinden het namelijk ook eervol en een teken van (wel-)stand wanneer de bemoeienis van vrouwen zich beperkt tot het bewerken en het instandhouden van de (voor-)ouderlijke *sawah*. Aan de buitenwereld laat je hiermee zien dat de familie welvarend is, terwijl de samenwerkende vrouwen in het gezamenlijke erfgoed tevens de noodzakelijke sociale en rituele relaties met elkaar en met de overleden (voor-)ouders onderhouden.

Ook in minder rijke families bestaan onderlinge bruikleenregelingen van toerbeurten. In armere families bundelen erfgenamen hun toerbeurt bijvoorbeeld om een betere spreiding van rijstopbrengsten door de jaren te bewerkstelligen. Vooral vrouwen werken in Hiang op deze manier vaak samen, waardoor ze meer gelijkmatig kunnen profiteren van elkaars oogsten. Ook deze vorm van bundeling van hulpbronnen kan een verklaring zijn voor het feit dat Morison (1940:92) veronderstelde dat alleen vrouwen in Hiang *sawah* konden erven. De arrangementen van bruikleen en bundeling hebben met elkaar gemeen dat het gebruik van toerbeurten door verwanten op een bepaald moment in de tijd niet altijd in overeenstemming hoeft te zijn met de feitelijke erfrechtelijke toedeling van de toerbeurten. Dit is een belangrijk gegeven in onderzoek naar *gilir ganti*. Want, is het door de roulatie van toerbeurten door de tijd al moeilijk genoeg om op een bepaald moment in de tijd grip te krijgen op de praktijk van toerbeurtijstbouw, de mogelijke discrepantie tussen erfrechtelijke positie en feitelijk gebruik maakt de zaak er niet eenvoudiger op. Overigens wordt de sociale complexiteit van de toerbeurtijstbouw slechts voor een deel veroorzaakt door het verschil tussen erfrechtelijke positie (diachronie) en onderhandse regelingen (synchronie). Een andere oorzaak van de relatieve ingewikkeldheid van de praktijk van *gilir ganti* ligt in het gegeven dat er bijna

altijd wel tenminste drie levende generaties erfgenamen zijn in hetzelfde (synchrone) tijdvak die naast en door elkaar met het erfgoed te maken hebben.

Toerbeurthouders, erfgenamen en bewerkers

Een nieuw gezamenlijk erfgoed begint in Hiang altijd met een aantal broers en zussen die de nalatenschap van rijstvelden en toerbeurten van vader en moeder erven en gaan verdelen. De instroom van toerbeurten en rijstvelden in het nieuwe erfgoed vindt plaats via drie kanalen: via (de familie van) moeder, (de familie van) vader en vanuit het huwelijks vermogen van beide ouders. In de regel wordt het erfgoed pas op latere leeftijd geërfd als erfgenamen al zijn getrouwd en zelf al een gezin en kinderen hebben. Vanuit het gezin bekeken betekent dit dat meestal beide echtgenoten op een gegeven moment erfgenaam worden in het gezamenlijke erfgoed dat zij delen met hun eigen broers en zussen. Hierdoor is de deelname aan de toerbeurtijstbouw door gezinnen in Hiang meestal verzekerd via beide echtgenoten. Hoewel deze twee circuits van *gilir ganti* genealogisch niets met elkaar te maken hoeven hebben stroomt de opbrengst hiervan wel in hetzelfde gezinsinkomen. Met het verstrijken der jaren komen met de gehuwde kinderen natuurlijk ook de kleinkinderen en in de regel maken kinderen en kleinkinderen ook gebruik van het erfgoed. Als we in de eerste generatie uitgaan van vier broers en zussen die gemiddeld ieder weer vier kinderen hebben dan zijn er na de tweede generatie al 20 personen die met hetzelfde erfgoed maken hebben. Tellen we hierbij nog een aantal oudere kleinkinderen (de derde generatie) dan loopt dit aantal gemakkelijk op tot boven de 30 personen. Deze personen hebben niet allemaal dezelfde rechten en plichten. In Hiang is alleen de oudste levende generatie van erfgenamen van belang als het gaat om het erfrechtelijke aspect van de toerbeurtijstbouw. Zij zijn de enige die een persoonlijke toerbeurt in bezit kunnen hebben: '*giliran itu saya punya*' ('die toerbeurt is van mij'). De nazaten van de oorspronkelijke, levende erfgenamen bezitten niet de toerbeurt, maar bezitten een hiervan afgeleid bruikleenrecht of deelbouwrecht. In het spraakgebruik is dit niet altijd meteen duidelijk want ook tweede en derde generatie erfgenamen hebben de gewoonte om de vraag van wie de toerbeurt is te beantwoorden met: '*kita punya*' ('die is van ons'). Pas bij doorvragen blijkt dan dat het '*kita*' ('wij') betrekking heeft op de verschillende generaties in de familie. Overigens zal ter onderscheid van de eerste generatie, een tweede of derde generatie erfgenaam in dit verband nooit het persoonlijk voornaamwoord '*saya*' ('ik') in de mond nemen. Opmerkelijk is wel dat het woord '*punya*' ('bezitten') hier door alle generaties wordt gebruikt, waaruit blijkt dat ook de opvolgende generaties zich tijdens het leven al evengoed (een beetje) de bezitter voelen van de toerbeurt van vader of van oma. Om een onderscheid te kunnen maken tussen het diachrone, erfrechtelijke en het synchrone element van de toerbeurtijstbouw is het zinvol om een analytisch verschil te maken tussen tenminste drie categorieën van toerbeurtgebruikers in Hiang:

De eerste categorie van oorspronkelijke, nog levende, erfgenamen noem ik in het Nederlands de *toerbeurthouders*. Ik verkies dit begrip boven de term toerbeurteigenaar omdat in het woord 'houder' evenals bij aandeelhouder goed tot uiting komt dat het gaat om mede-bezit. Tevens ligt in het begrip houder besloten dat het hier gaat om iemand die in bezit is van de meest uitgebreide set van rechten en plichten ten aanzien van het bezitsobject. In Hiang is de toerbeurthouder de juridische en de economische bezitter van de toerbeurt. De toerbeurthouder heeft volledige beslissingsbevoegdheid over de toerbeurt en voert als aandeelhouder tevens het medebeheer over het gezamenlijke erfgoed. De toerbeurthouder is in diachrone en ideologische zin ook de (be)houder van het erfgoed door de generaties.

De tweede categorie zijn de *erfgenamen*, de (vaak volwassen) kinderen, van de toerbeurthouder, die de persoonlijke toerbeurt van vader of moeder eventueel in bruikleen hebben en hiervan dan het economische profijt trekken. Erfgenamen noemen zich in Hiang *waris*. De erfgenaam is geen bezitter in juridische zin en geen aandeelhouder van de gezamenlijke nalatenschap, maar is soms wel de feitelijke economische bezitter van de toerbeurt voor een jaar. In het algemeen zullen jonge toerbeurthouders hun toerbeurt meestal zelf exploiteren en de opbrengst ten goede laten

komen aan hun eigen gezin. Toerbeurthouders van middelbare leeftijd geven het materiële voordeel van de toerbeurt vaak, tijdelijk, voor één jaar of meerdere jaren, uit handen aan hun kinderen. Een huwelijk van zoon of dochter en de geboorte van (klein-)kinderen zijn voor ouders de meest gebruikelijke aanleiding om een toerbeurt voor een of meerdere seizoenen volledig ter beschikking te stellen aan een kind. Als alle kinderen hun eigen huishouden aan de gang hebben dan stopt de toewijzing van toerbeurten in de regel en schakelen oudere toerbeurthouders over op een systeem van deelbouw met kinderen of kleinkinderen. De opbrengst van de toerbeurt wordt in het laatste geval gedeeld tussen de (groot-)ouder/toerbeurthouder en de erfgenaam/deelbouwer. De bewerker van de *sawah* of degene die leiding geeft aan het werk kan een toerbeurthouder of een erfgenaam zijn, maar ook een buitenstaander.

De derde categorie zijn de *bewerkers* van het rijstveld. Het erfrechtelijke onderscheid tussen toerbeurthouder en erfgenamen zegt op zichzelf namelijk nog niets over de feitelijke betrokkenheid van de houder of bezitter bij de rijstteelt. Hoewel met name erfgenamen hun veld vaak zelf bewerken kunnen zowel toerbeurthouders als erfgenamen hun toerbeurt evengoed samen met anderen bewerken of verpachten of 'verdeelbouwen'. Deze anderen kunnen familieleden, maar ook burens en vrienden zijn. Voor deze derde categorie van *toerbeurtbewerkers* zijn de regelingen van pacht en deelbouw in beginsel gelijk aan die van pacht en deelbouw van individueel grondbezit. Het belangrijkste verschil tussen de drie te onderscheiden categorieën van toerbeurtgebruikers is dat de toerbeurthouder en de erfgenaam in een erfrechtelijke relatie tot elkaar staan, maar dat dit niet noodzakelijk het geval is tussen houder en erfgenaam aan de ene en bewerker aan de andere kant. Wanneer er sprake is van deelbouw dan voert de toerbeurtbewerker eventueel vergezeld van gezinsleden de meeste werkzaamheden zelf uit. Is de toerbeurt verpacht dan kan de pachter het rijstveld zelf bewerken of op zijn of haar beurt het werk weer uit handen geven aan een andere deelbouwer of aan een arbeidsgroep.

Grondplan toerbeurtrijstbouw

De precieze uitwerking van *gilir ganti* varieert in Hiang en Kerinci per gezin en familie en is sterk afhankelijk van particuliere economische en demografische omstandigheden. Het grondplan van toerbeurtrijstbouw is echter steeds hetzelfde en kan stapsgewijs in een betrekkelijk klein aantal punten worden samengevat:

Ten eerste erven de toerbeurthouders een gelijkwaardige toerbeurt van rijstbouw in dat deel van de nalatenschap dat in het toerbeurtcircuit komt. Het rijstveld of de rijstvelden blijven fysiek ongedeeld en komen onder het gezamenlijke beheer van de directe toerbeurthouders. Reeds bestaande toerbeurten uit de nalatenschap van de erflater(s) worden ook in evenredige fracties verdeeld tussen de toerbeurthouders en vormen samen met de nieuwe toerbeurten het totaal van te verdelen toerbeurten van rijstbouw in het nieuwe gezamenlijke erfgoed.

Ten tweede wordt het erfgoed vervolgens verdeeld in zoveel mogelijk afzonderlijke toerbeurtrijstvelden. De perceelsgrootte van toerbeurtvelden varieert in Hiang, afhankelijk van de ligging, tussen de 0,1 en 0,2 ha. De waarde van de toerbeurt is afhankelijk van het totale aantal erfgenamen en het totale aantal te verdelen rijstvelden en oude toerbeurten. In de meest simpele vorm houdt dit in dat als er bijvoorbeeld één rijstveld te verdelen is tussen drie kinderen, iedere toerbeurthouder met een frequentie van één keer in de drie jaar aan de beurt komt. De looptijd van de toerbeurt, de *giliran*, is dan drie jaar. De looptijd van de toerbeurt geeft aan om de hoeveel jaar een individuele toerbeurthouder aan de beurt komt. De gebruikstijd van een toerbeurt is in Hiang gestandaardiseerd op één jaar. Het gebruiksjaar loopt van augustus tot augustus en omvat tegenwoordig twee rijstseizoenen. Per toerbeurt wordt dus tweemaal geoogst. De geboortevolgorde, van oud naar jong, bepaalt in beginsel ook de toerbeurtvolgorde.

Ten derde wordt in gezamenlijk overleg het toerbeurtrooster opgesteld. Het toerbeurtrooster, dat meestal schriftelijk wordt vastgelegd, regelt twee aspecten: de volgorde van gebruik door de tijd (*wie is er aan de beurt?*) en, indien er meerdere rijstvelden zijn, ook de rotatie van de toerbeurthouders over de verschillende rijstvelden

(waar is wie aan de beurt?). Wanneer verschillende velden tot dezelfde nalatenschap behoren dan rouleren de erfgenamen over de velden om er voor te zorgen dat de verschillende oogstopbrengsten met elkaar door de tijd worden verrekend. Als een nalatenschap is samengesteld uit oude en nieuwe toerbeurten, wat meestal het geval is, dan liggen de rijstvelden waarop die toerbeurten betrekking hebben meestal ook niet naast of bij elkaar. Een wisseling van toerbeurt betekent dan ook vaak dat er in een ander deel van het dorp moet worden geboerd. Soms omvat een toerbeurt niet één maar twee of meer velden. Een rijstveld dat tegelijkertijd met een ander veld tot dezelfde toerbeurt behoort heet in Hiang een *teman sawah*, een 'vriend-rijstveld'.⁸⁷

Ten vierde kan de toerbeurthouder het toegewezen rijstveld zelf bewerken, ter beschikking stellen aan een erfgenaam of verhuren of in deelbouw uitgeven aan een andere bewerker. Wat vaststaat is dat de toerbeurt gebruikt moet worden voor de rijstteelt en dat de *sawah* op het einde van het seizoen weer gebruiksklaar moet worden opgeleverd aan de volgende toerbeurthouder.

Ten vijfde mag de individuele toerbeurt van de toerbeurthouder worden verkocht. Verkoop en uitkoop van toerbeurten vindt regelmatig plaats, maar in het algemeen alleen tussen erfgenamen onderling. Toerbeurthouders kunnen een ander gezamenlijk uitkopen. Bij een collectieve uitkoop wordt het totale aantal toerbeurthouders kleiner, wordt de looptijd van de toerbeurt korter en wordt de waarde van de toerbeurt hierdoor groter. Bij een individuele verkoop van de ene naar de andere toerbeurthouder blijft de looptijd van de toerbeurt even lang, maar verwerft de koper een extra toerbeurt.

Ten zesde moeten conflicten over het bezit van de toerbeurt worden opgelost binnen de *kalbu*. Conflicten over het bezit van toerbeurten zijn in Hiang inherent aan het toerbeurtsysteem. De beslechting van geschillen hierover is een zaak van intern familieberaad en van adequaat handelende familieleden. Als praten niet meer helpt dan is het 'kapen' van een rijstveld aan het begin van het seizoen de meest gebruikelijke weg (en procedure) om een herziening van de toewijzing van de toerbeurt af te dwingen. Genealogische kennis, de kennis van onderlinge transacties, en machtsrelaties zijn de belangrijkste ingrediënten die bepalen wie de houder van de betwiste toerbeurt wordt.

Aan de hand van een aantal casussen wordt het grondplan van *gilir ganti* in de rest van dit hoofdstuk nader toegelicht. De eerste casus uit 1990 gaat over een oud conflict in de familie van Haji Yusuf over de verdeling van toerbeurten. De casus uit 1999 die daarop volgt gaat over de verdeling van de nalatenschap van Haji Yusuf door zijn erfgenamen.

Casus: Haji Yusuf en de 'Maleise' sawah (1990)

In 1990 woonde de toen 69-jarige Haji Yusuf met zijn – tweede – vrouw Zainab schuin tegenover de buurtmoskee Babussalam in Koto Baru Hiang. Zainab had tijdens haar huwelijk met Yusuf zeven kinderen gekregen van wie er nog zes in leven waren. Bustami, de oudste zoon en van beroep kassier bij een bank in Sungai Penuh, woonde met zijn gezin tegenover zijn ouders in dezelfde straat. Hazinar, tweede kind en oudste dochter, woonde met haar man in Bangko. Het half afgebouwde huis van Hazinar op het perceel tussen de weg en het ouderlijke huis vormde het bewijs dat de oudste dochter serieus van plan was om te zijner tijd naar Hiang terug te keren. Aspul, de tweede zoon en het derde kind was gehuwd met een vrouw uit Penawar en woonde in dit buurdorp. Halima, het vierde kind en de tweede dochter, woonde nog thuis bij haar ouders. De verblijfplaats van Muspida, het vijfde kind en de derde zoon, was onduidelijk. Ook Zul, de vierde zoon en met zijn negentien jaren de jongste van het gezin, woonde nog thuis.

⁸⁷ In Hiang hebben alle rijstvelden een naam. Van een blok van 34 rijstvelden in Koto Baru Hiang waarvan de namen werden geïnterpreteerd bleken acht *sawah* genoemd naar een vrucht of vruchtbom (bijvoorbeeld: 'kapok' of 'limoen'), droegen twee rijstvelden de naam van een rijstgerecht ('naar rijst' en '*nasi goreng*') hadden drie velden de naam van het irrigatiekanaal waaraan ze lagen (bijvoorbeeld: 'lang kanaal'), verwezen de namen van dertien rijstvelden naar een plaatsbepaling (bijvoorbeeld: 'tegenover', 'stroomafwaarts', 'uiteinde') en waren zeven namen niet thuis te brengen.

Haji Yusuf en Zainab hadden in 1990 samen twee rijstvelden van elk een *jinjang* groot in individueel bezit. Haji Yusuf heeft tijdens zijn leven vaak rijstvelden gekocht, verkocht, gehuurd, 'verdeeld' en verpacht, zoals onder meer bleek uit het stapeltje transactiedocumenten dat hij zorgvuldig thuis bewaarde (en dat hij mij als een van de weinigen in het dorp een tijdje toevertrouwde ter bestudering en om te kopiëren). Geboren in Hiang heeft Haji Yusuf in zijn jeugd al werkende een tijdje doorgebracht in de omgeving van Padang. Voor het eerst getrouwd in de jaren vijftig van de vorige eeuw is hij sindsdien in Hiang altijd boer geweest. Het gezin van Haji Yusuf en Zainab heeft niet altijd evenveel grond ter beschikking gehad. De gezamenlijke echtgenoten hadden de afgelopen dertig jaar nooit meer dan drie en nooit minder dan één rijstveld in individueel bezit. Daarnaast waren Haji Yusuf en Zainab beiden ook houders van een toerbeurt. Zainab had uit de nalatenschap van haar ouders om het jaar (1 uit 2) de beschikking over een *keping* van ongeveer 0,1 ha. Haji Yusuf was in iedere cyclus van drie jaar, tweemaal achtereenvolgend aan de beurt (2 uit 3) op een *sawah* van eveneens een *keping* groot.

Het toerbeurtrecht van Haji Yusuf was afkomstig uit de verwerving van een *sawah* ter grootte van een *jinjang* in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Nadat Haji Yusufs moeder Fatima, de bezitter van het rijstveld, was overleden besloten Haji Yusuf en zijn twee zussen het rijstveld eerst te splitsen in twee *keping*. Vervolgens werd tussen de broer en zussen een volgorde van gebruik afgesproken van de twee nieuwe velden. Yusuf was in het eerste jaar van de driejarige cyclus aan de beurt op het ene veld, in het tweede jaar bewerkte hij het andere veld en in het derde jaar had hij géén recht van rijstbouw. Met telkens een ander startjaar gold hetzelfde rooster voor de twee zussen, zodat de twee velden voortdurend in gebruik waren door twee van de drie erfgenamen. Ieder jaar in augustus bespraken Yusuf en zijn zussen de voorgenomen overeenkomsten van verhuur of deelbouw van een toerbeurt. Na jaren van persoonlijk gebruik en van incidentele verhuur gaf Haji Yusuf zijn toerbeurtveld in een latere periode van zijn leven in bruikleen aan zijn pas gehuwde kinderen. De laatste jaren waren het de nog thuiswonende kinderen die als deelbouwer voor vader en moeder optraden. Haji Yusuf heeft in het verleden enige risico's genomen om zijn eigen erfdeel en dat van zijn zussen te vergroten. In de jaren zeventig van de vorige eeuw ondernam hij daartoe een naar zijn eigen mening rechtmatige en volgens anderen omstreden offensieve actie.

De zaak die Haji Yusuf op de spits dreef en die hem en zijn twee zussen uiteindelijk een klein voordeel opleverde ging over de oorsprong van het toerbeurtveld van zijn moeder Fatima. De twee *keping* die Yusuf en zijn zussen in 1990 bij toerbeurt gebruikten waren oorspronkelijk afkomstig uit een nalatenschap van drie rijstvelden met een totale oppervlakte van 0,6 ha. Deze drie *jinjang* waren aanvankelijk in het bezit van de ouders van Fatima, de grootouders van Yusuf. In de jaren dertig van de vorige eeuw werden de drie rijstvelden verdeeld onder vier erfgenamen; Fatima en haar drie broers. Hiertoe werd het erfgoed in twee delen gesplitst. Fatima, de moeder van Yusuf, erfde als enige vrouw in het gezelschap van erfgenamen één rijstveld van één *jinjang* als individueel bezit. Dit is de *sawah* die door Yusuf en zijn zussen later weer in twee *keping* werd verdeeld. De andere twee velden van ieder 0,2 ha. werden niet permanent verdeeld, maar werden door de drie broers van Fatima bij toerbeurt bewerkt. In de jaren vijftig vertrokken de twee jongste en nog ongehuwde broers naar Maleisië met als doel om daar als tussenstop geld te verdienen voor de pelgrimstocht naar Mekka. De twee broers keerden echter nooit meer terug naar Hiang. Zij trouwden in Maleisië, kregen daar kinderen en bleven er wonen.

Haji Ahmad, de oudste en in Hiang achtergebleven broer, gebruikte vanaf die tijd in zijn eentje de twee toerbeurtvelden met als argument dat hij een deel van het reisgeld van zijn broers naar Maleisië had voorgeschooten met het toerbeurtrecht van de twee als onderpand. Volgens Haji Ahmad mocht hij daarom tot aan de terugkomst in Hiang de toerbeurtrechten van de twee broers gebruiken. Of de toerbeurtrechten werkelijk ooit zijn verpand is onduidelijk. In ieder geval was deze zaak voor Haji Yusuf, na de dood van Fatima en Haji Ahmad, aanleiding om de

verdeling van het familiebezit in de voorafgaande generatie ter discussie te stellen. Hiertoe lanceerde Yusuf als oudste van de opvolgende generatie in het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw een campagne om de twee gesplitste delen van het originele erfgoed weer bijeen te brengen in één toerbeurtverband. Volgens Haji Yusuf had zijn oom Haji Ahmad namelijk weliswaar het recht gehad om bij verstek van de Maleisië-gangers de twee velden voor zichzelf te gebruiken ter compensatie van het geld dat hij de broers had geleend voor hun reis naar Mekka, maar, zo betoogde Haji Yusuf, de broers waren nooit teruggekeerd en na vijftien jaar van persoonlijk gebruik was Haji Ahmad meer dan voldoende gecompenseerd. Daarnaast hadden volgens Yusuf ook andere familieleden waaronder zijn moeder Fatima een bijdrage geleverd aan de kosten van de reis van de broers. De conclusie van Haji Yusuf was dan ook dat de kinderen van Haji Ahmad niet de enige rechtmatige erfgenamen van de twee toerbeurtvelden waren. Hen kwam slechts Haji Ahmads deel toe en het deel van de 'Maleise broers' zou opnieuw moeten worden verdeeld tussen de nakomelingen van zowel Fatima als Haji Ahmad. Nu achteraf bleek dat de 'Maleise broers' definitief van het toneel waren verdwenen, waren er volgens Haji Yusuf feitelijk maar twee erfgenamen van de oorspronkelijke 3 velden: Fatima (de moeder van Haji Yusuf) en Haji Ahmad, zijn oom. Volgens Haji Yusuf moest de nalatenschap alsnog en met terugwerkende kracht worden verdeeld in twee gelijke delen tussen de nakomelingen van Fatima en Haji Ahmad. De oplossing zou hieruit moeten bestaan dat de nakomelingen van Fatima het inmiddels gesplitste veld van Fatima verder in toerbeurt zouden houden, dat de kinderen van Haji Ahmad het tweede veld in toerbeurt zouden houden en dat het derde veld (dat nu ook in handen was van Haji Ahmads kinderen) zou gaan rouleren tussen de twee takken van de familie.

De kinderen van Haji Ahmad bestreden deze visie uiteraard met als belangrijkste argument dat er wel degelijk sprake was van een pandrelatie tussen Haji Ahmad en zijn broers en dat alleen door inlossing van de schuld Haji Yusuf en zijn zussen mede-erfgenaam konden worden. Verder beklemtoonden zij dat Haji Yusuf blijkbaar was 'vergeten' dat in de oorspronkelijke verdeling zijn moeder Fatima reeds was bevoorreeld ten koste van de drie broers, doordat zij van de drie velden er één in individueel bezit had geërfd. Naar 'moderne' inzichten was het immers niet meer vanzelfsprekend dat vrouwen een groter deel zouden moeten erven dan mannen. Zo geredeneerd had Fatima net zo goed ten onrechte een veld uit de nalatenschap als persoonlijk bezit geërfd. Hiermee geconfronteerd trachtte Haji Yusuf in 1973 de ontstane patstelling in de familie te doorbreken door op te houden met praten en door een van de toerbeurtvelden van de erfgenamen van Haji Ahmad aan het begin van het seizoen illegaal te bewerken. Hierdoor gealarmeerd riepen zijn neven en nichten de hulp in van hoger geplaatste familieleden. Ook Haji Yusuf, die genoodzaakt werd om zijn werk te staken, nam zijn toevlucht tot familieleden om een oplossing te vinden.

Uiteindelijk werd het conflict als volgt beslecht: Haji Yusuf en zijn zussen behielden de in twee *keping* gespitste *jintang* van Fatima die zij onderling in toerbeurt hadden. De nakomelingen van Haji Ahmad behielden één van de twee overige *jintang* in toerbeurt. De derde *jintang* een 0,2 ha. groot veld, tot dan toe in bezit van de erven van Haji Ahmad, werd in tweeën gesplitst. De ene helft behielden de nakomelingen van Haji Ahmad maar de andere helft zou voortaan bij toerbeurt rouleren tussen de twee familietakken. Met deze oplossing werd de claim van Haji Yusuf slechts voor een deel gehonoreerd. De relaties tussen de twee familietakken over de roulerende *sawah* bleven ook moeizaam wat in 1976 resulteerde in de verkoop van het rijstveld aan één van de zonen van Haji Ahmad. Haji Yusuf en zijn zussen ontvingen een deel van de verkoopsom waarmee de nieuwe toerbeurtrelatie tussen de neven en nichten na drie jaar alweer werd afgebroken. In 1978 leek de geschiedenis van de 'Maleise sawah' nog een onverwacht staartje te krijgen toen tot ieders verrassing een aantal kleinkinderen van de 'Maleise broers' Hiang bezochten. Tot opluchting van Haji Yusuf bleken de Maleisiërs echter alleen geïnteresseerd in hun Indonesische familie en hadden zij

niet in het minst belangstelling voor de in Hiang achtergebleven erfden van hun grootvaders. Haji Yusuf is in 1997 gestorven.

Casus: de erfgenamen van Haji Yusuf en Zainab (1999)

Tijdens zijn leven is Haji Yusuf twee keer getrouwd geweest. Uit het eerste huwelijk werden drie kinderen geboren. De eerste twee stierven op jonge leeftijd. Het derde kind Suki, een zoon, woonde in 1999 in Hiang. Tijdens het tweede, veel langere huwelijk van Haji Yusuf met Zainab werden zeven kinderen geboren waarvan er één op jonge leeftijd stierf. Zoals hierboven beschreven is van deze zes kinderen Bustami de oudste en Zul de jongste. In 1999 was Zainab inmiddels een bejaarde vrouw. Reeds in 1998 besloot Zainab om de *sawah* nalatenschap van Haji Yusuf en van haarzelf onder haar kinderen te verdelen. Alleen de persoonlijke toerbeurt van Zainab uit haar familie ter grootte van één *keping* die één maal in de twee jaar ter beschikking kwam werd buiten de erfenis gehouden. De opbrengst hiervan was bestemd voor Zainabs persoonlijke levensonderhoud. De nalatenschap die werd verdeeld bestond hierdoor in totaal uit twee individuele rijstvelden van ieder 1 *jinjang*, het gezamenlijke huwelijkse vermogen van Haji Yusuf en Zainab, aangevuld met het persoonlijke toerbeurtrecht van Haji Yusuf ter grootte van één *keping* dat twee maal in de drie jaar beschikbaar kwam (2 uit 3). Omdat het totale aantal erfgenamen groter was dan het aantal te verdelen velden was een permanente opsplitsing niet aan de orde en besloten de kinderen om alle velden van de nalatenschap bij toerbeurt te gebruiken. Hiertoe werd er een nieuwe toerbeurtgroep geformeerd. Feitelijk werden er drie toerbeurtgezelschappen gevormd, ieder met een eigen rooster. Om alle erfgenamen zoveel mogelijk aan de beurt te laten komen werden de twee individuele velden van ieder één *jinjang* eerst overlangs verdeeld in vier velden ter grootte van een *keping*. Omdat het eerste huwelijk van Haji Yusuf van kortere duur was geweest en dus een relatief kleine bijdrage had geleverd aan de totale vermogensopbouw in de twee huwelijken kreeg Suki als zoon uit het eerste huwelijk een kleiner erfdeel dan de zes broers en zussen uit het tweede huwelijk. Om dit verschil tot uitdrukking te brengen werd de nalatenschap in drie afdelingen verdeeld. In de eerste afdeling participeren alleen de zes broers en zussen uit het tweede huwelijk. In de andere twee afdelingen de zes plus Suki. (zie: tabel 6.1).

De eerste afdeling bestaat uit twee rijstvelden, die in tabel 6.1 veld A en veld B worden genoemd. De zes broers en zussen delen deze twee velden. Afdeling twee bestaat uit de andere twee rijstvelden: veld C en veld D (tabel 6.1). Afdeling drie bestaat uit de oorspronkelijke toerbeurt van Haji Yusuf. De afdelingen twee en drie worden gedeeld door de zes broers en zussen en door hun halfbroer Suki. Bij elkaar erven de zes kinderen uit het tweede huwelijk dus in drie afdelingen van de nalatenschap, terwijl Suki alleen deelneemt in de tweede en derde afdeling. Wordt de oude toerbeurt van Haji Yusuf, welke gelijkelijk werd verdeeld onder alle erfgenamen, voor het gemak even buiten beschouwing gelaten dan erven de zes broers en zussen in de eerste afdeling ieder $1/6^{\text{de}}$ deel en in de tweede afdeling iedere $1/7^{\text{de}}$ deel. Bij elkaar is dit per erfgenaam ongeveer 15,5% van de nalatenschap. Suki, de andere erfgenaam uit het eerste huwelijk, kreeg in totaal ongeveer 7% van de rijstvelden.

In de rechterkolom van tabel 6.1 staat voor de komende jaren de volgorde van gebruik door alle zeven toerbeurthouders van het oude toerbeurtrecht van Haji Yusuf. Als oudste van alle nakomelingen en als regelaar (wo) van deze toerbeurt mocht Suki in 1998 als eerste de toerbeurt gebruiken. De geboortevolgorde bepaalt de toerbeurten van de andere erfgenamen na 1998. In overeenstemming met de waarde van de toerbeurt komen de erfgenamen van Haji Yusuf niet ieder jaar aan de beurt, maar moeten zij om de twee jaar een jaar 'wachten' omdat de toerbeurt dan toevalt aan andere, collaterale, familieleden van Haji Yusuf.

In de eerste afdeling van de nalatenschap was Bustami als oudste van de zes broers en zussen als eerste aan de beurt op veld A in 1998. Als tweede kind mocht

Hazinar veld B in 1998 in gebruik nemen. Ook hier bepaalt de geboortevolgorde de verdere toerbeurten na 1998. Hierdoor zijn de erfgenamen steeds per jaar in sets van twee erfgenamen aan de beurt op veld A en B. Om door de tijd de verschillende opbrengsten van de rijstvelden A en B eerlijk te verdelen starten de zes broers en zussen na een cyclus van drie jaar steeds opnieuw op het andere veld. Volgens de stand van zaken in 1999 moet Bustami hierdoor in 2001 de beschikking hebben gekregen over veld B en Hazinar juist over veld A, enzovoort.

In de tweede afdeling van de nalatenschap is de volgorde van gebruik omgekeerd aan die van de eerste en derde afdeling. De reden voor deze van de geboortevolgorde afwijkende en omgekeerde volgorde is dat hierdoor een betere spreiding van de erfgenamen door de tijd over de gehele nalatenschap wordt bereikt. De eerste gebruiker van veld C in 1998 was Zul, de jongste zoon, die tevens de regelaar (wo) is geworden van deze afdeling van de nalatenschap. De andere erfgenamen komen in deze afdeling van jong naar oud aan de beurt. Doordat in deze sectie alle zeven erfgenamen participeren rouleren zij door de jaren automatisch over de velden C en D.

Tabel 6.1: Het toerbeurtrooster van de erven van Haji Yusuf en Zainab

	Afdeling 1 6 broers en zussen		Afdeling 2 6 broers en zussen + Suki		Afdeling 3 6 broers en zussen + Suki
Jaar	Veld A	Veld B	Veld C	Veld D	Toerbeurt H.Yusuf (2 uit 3)
1998	Bustami	Hazinar	Zul	Muspida	Suki
1999	Aspul	Halimah	Halimah	Aspul	Bustami
2000	Muspida	Zul	Hazinar	Bustami	
2001	Hazinar	Bustami	Suki	Zul	Hazinar
2002	Halimah	Aspul	Muspida	Halimah	Aspul
2003	Zul	Muspida	Aspul	Hazinar	
2004	Bustami	Hazinar	Bustami	Suki	Halimah
2005	Aspul	Halimah	Zul	Muspida	Muspida
2006	Muspida	Zul	Halimah	Aspul	
2007	Hazinar	Bustami	Hazinar	Bustami	Zul
2008	Halimah	Aspul	Suki	Zul	Suki
2009	Zul	Muspida	Muspida	Halimah	
2010	Bustami	Hazinar	Aspul	Hazinar	Bustami
2011	Aspul	Halimah	Bustami	Suki	Hazinar
2012	Muspida	Zul	Zul	Muspida	
2013	Hazinar	Bustami	Halimah	Aspul	Aspul
2014	Halimah	Aspul	Hazinar	Bustami	Halimah
2015	Zul	Muspida	Suki	Zul	

Bron: interviews met Bustami en Zul, 1999.

Tabel 6.2: De persoonlijke toerbeurten van de erven van Haji Yusuf en Zainab

Jaar	Bustami	Hazinar	Aspul	Halimah	Muspida	Zul	Suki
1998							
1999							
2000							
2001							
2002							
2003							
2004							
2005							
2006							
2007							
2008							
2009							
2010							
2011							
2012							
2013							
2014							
2015							

Toelichting: Een grijze cel in de tabel staat voor een toerbeurt van 1 keping (0,1 ha) in dat jaar. Zijn twee cellen grijs dan heeft de toerbeurthouder in dat jaar twee velden van 1 keping ter beschikking. Een witte cel betekent dat er voor de toerbeurthouder in dat jaar geen toerbeurt is. Op welk rijstveld de erfgenamen aan de beurt zijn staat in tabel 6.1.

Bron: interviews met Bustami en Zul, 1999.

Doordat in de drie afdelingen van de nalatenschap een andere volgorde van gebruik werd afgesproken werd een zo groot mogelijke spreiding van de toerbeurten bereikt. In tabel 6.2 is te zien hoe de totale planning van de toerbeurten voor iedere toerbeurthouder leidt tot een persoonlijk toerbeurtrooster. Bustami, de oudste toerbeurthouder van de zes broers en zussen, heeft van 1998 tot en met 2001 bijvoorbeeld eerst ieder jaar een toerbeurt. Vervolgens krijgt hij tussen 2002 en 2010 te maken met een periode van acht jaar waarin hij maar twee keer aan de beurt is. Die twee keer heeft hij dan wel een 'dubbele' toerbeurt met de waarde van twee velden. In de laatste periode van zes jaar tussen 2010 tot 2016 krijgt Bustami twee maal twee jaar achter elkaar een toerbeurt telkens gevolgd door een 'wachtjaar'. Vergelijken we het toerbeurtrooster van Bustami met dat van Zul, de jongste zoon en jongste erfgenaam, dan wordt meteen duidelijk dat de toerbeurten van Zul door de tijd anders zijn gespreid. Toch is het totale aantal toerbeurten van iedere erfgenaam steeds dertien (behalve Muspida: twaalf) keer in de planperiode van achttien jaar. Alleen Suki krijgt maar zeven keer een toerbeurt omdat hij slechts erfgenaam is in afdeling twee en drie van de nalatenschap. Welk toerbeurtrooster nu het gunstigste is valt op voorhand niet te zeggen, omdat de individuele omstandigheden van erfgenamen verschillen. Een wachtjaar of toerbeurtloos jaar in het persoonlijke rooster kan bijvoorbeeld worden gecompenseerd doordat in dat jaar uit andere bron (de echtgenoot) een toerbeurt beschikbaar komt. Ook is het relatieve economische belang van een toerbeurt op het totale jaarinkomen per erfgenaam of per gezin verschillend. Voor Bustami, de oudste van de zes broers en zussen vormt zijn toerbeurt niet meer dan een extraatje van ongeveer 10% op het totale gezinsinkomen, terwijl de toerbeurt voor Zul, de jongste erfgenaam, ongeveer 30% uitmaakt van het gezinsinkomen. Dit verklaart waarom Zul graag de regelaar (wo) werd van de tweede afdeling van de erfenis en Bustami, zoals hij mij verzekerde, met meer plichtsgevoel dan enthousiasme de taak van beheerder van de eerste afdeling op zich heeft genomen.

Opvallend aan het bovenstaande toerbeurtrooster is natuurlijk het grotendeels virtuele karakter. Want hoewel het rooster in 1999 nog geldig was zoals het in 1998 voor jaren werd afgesproken ligt het niet in de verwachting dat dit over vijf of tien jaar ook nog het geval zal zijn. Gezien de ervaring in Hiang is het waarschijnlijker dat over een paar jaar een aantal van de erfgenamen zijn uitgekocht en dat het oorspronkelijke rooster dan

plaatsmaakt voor een aangepast rooster met minder erfgenamen met grotere erfdelen en meer toerbeurten.

De eerste casus over Haji Yusuf en de Maleise *sawah* laat zien dat een ooit gemaakte verdeling van toerbeurten niet noodzakelijk definitief is. Sterker nog, in Hiang vinden in de loop der tijd op basis van de oorspronkelijke verdeling van de nalatenschap in families vrijwel altijd aanpassingen plaats die leiden tot een herverdeling van de toerbeurten. De belangrijkste legitieme reden hiervoor is dat toerbeurten onderling verkoopbaar zijn en dat de praktijk van uitkoop van erfgenamen leidt tot een toedeling van toerbeurten aan een kleiner aantal erfgenamen. Een andere, op grond van gewijzigde omstandigheden, veel voorkomende reden is dat erfgenamen, zoals Haji Yusuf, een ooit overeengekomen verdeling aanvechten en aandringen op een nieuwe verdeling van de nalatenschap. Of dit lukt en hoe dit uitpakt is op voorhand niet te zeggen.

In Hiang zijn in vrijwel elke familie ontevreden erfgenamen te vinden die lobbyen om tot een voor hen gunstiger verdeling van toerbeurten te komen. Kennis van de precieze genealogische verhoudingen van meerdere generaties is hierbij onontbeerlijk maar vormt slechts de basis van een campagne om toerbeurten te winnen. Veel belangrijker is het om sleutelfiguren in de familie ervan te overtuigen dat er in het verleden een verkeerde verdeling is gemaakt of dat veranderende omstandigheden een nieuwe verdeling noodzakelijk maken. Haji Yusuf greep bijvoorbeeld het - naar later bleek - definitieve vertrek van de twee broers naar Maleisië aan om te pleiten voor een herschikking van de oorspronkelijke verdeling van de nalatenschap. Haji Yusufs succes hing in dit geval meer af van overtuiging, van de mobilisatie van medestanders, van juiste timing en van geluk dan van machtsuitoefening en dwang. De kwaliteit van sociale relaties in families en de daarbij behorende conflicten zijn altijd van invloed op de uitkomst van een poging tot herschikking van erfdelen. Als de machtsongelijkheid tussen erfgenamen, vanwege vermogen of positie, bijzonder groot is, dan leidt dit gemakkelijk tot factievorming in de familie welke niet altijd parallel loopt aan de genealogische segmentering en waardoor een bepaalde herverdeling van de nalatenschap kan worden afgedwongen. Van tenminste twee families in Hiang weet ik dat het toerbeurtrooster bijvoorbeeld niet overeenkomt met de genealogische positie van de erfgenamen. Niemand had hier een bevredigende verklaring voor. Het enige wat opviel bij één van deze families was dat de twee duidelijk bevoordeelde erfgenamen broers waren die politieagent waren. Maar dat kan natuurlijk ook toeval zijn geweest. In de meeste families zijn de machtsverschillen tussen erfgenamen veel minder extreem of leiden verschillen in rijkdom en macht helemaal niet tot een ongewenste toedeling van toerbeurten. In de eerder beschreven casus van Gafaramli gaven de welvarende broers hun toerbeurt bijvoorbeeld zelfs in bruikleen aan hun zussen. Of erfgenamen elkaar het licht niet in de ogen gunnen of dat welvarende broers hun zussen juist zoveel mogelijk bevoordelen verschilt van familie tot familie. De constante is dat er in iedere familie altijd sprake is van toerbeurtpolitiek. Deze politiek hoeft niet altijd gebaseerd te zijn op conflicten tussen erfgenamen. Ook door een strategisch huwelijk kunnen toerbeurten die eerst verspreid waren in één hand komen. Dit blijkt uit de volgende casus.

Casus: 'cross-cousins' (1990)

In 1999 woonden Din (41 jaar) en zijn vrouw Azizah (39 jaar) nog steeds in hun mooie huis aan de markt van Hiang. Reeds in 1990 toen ik Din voor het eerst sprak behoorde hij al tot de meest ondernemende en rijke boeren van Hiang. Vóórdat het overheidsprogramma van intensieve rijstbouw in 1983 in Hiang zijn beslag kreeg was Din namelijk al succesvol aan het experimenteren geslagen met technologische en organisatorische vernieuwingen in de rijstbouw. Hij was een van de eersten die begon met de aanplant van nieuwe snelrijpende rijstsoorten, waardoor tweemaal per jaar kon worden geoogst. Ook experimenteerde Din met het gebruik van bestrijdingsmiddelen en kunstmest en met een andere indeling van de werkzaamheden tijdens het seizoen. In het dorp gold hij hierdoor als expert op het gebied van de rijstbouw. Gezamenlijk bezaten Din en zijn vrouw in 1990 twee *jinjang* individuele *sawah* en een pakket van toerbeurtrechten dat jaarlijks

gemiddeld drie *jinjang* opleverde. In totaal bezaten Din en zijn vrouw vijf *jinjang* aan rijstvelden en hadden zij daarnaast inkomsten uit hun deeltijdbanen als leraar. Behorende tot de ondernemende, economische bovenlaag genoot het tweetal respect en aanzien in het dorp. En niet alleen onder de welgestelden. Ook deelbouwers en dagloners waren zeer te spreken over Din, die in discussies over arbeidsrelaties en grondbezitters steeds naar voren werd geschoven als een ruimhartige grondeigenaar.

Het huwelijk tussen Din en Azizah is van het *cross-cousin* type. Het meest bijzondere aan dit huwelijk is dat Din als kind opgroeide in het huis van zijn echtgenote. Dit kwam doordat de ouders van Din kort na elkaar stierven toen hij nog een kind was. Hierdoor werd Din op jonge leeftijd wees, maar als enig kind tevens een niet onbemiddelde erfgenaam. De nalatenschap omvatte van moederszijde een riant toerbeurtrecht van gemiddeld 2 *jinjang sawah* jaarlijks, en van zijn vader een jaarlijks *giliran* recht van ongeveer 1 *jinjang*. Omdat Din nog een kind was moest evenwel een regeling worden getroffen over de voogdijschap en over het beheer en het tijdelijke gebruik van de rijstvelden uit de erfboedel. Haji Ramli, de oudste broer van de moeder van Din, nam de wees in huis en werd als *wo* van de toerbeurtgroep tevens de beheerder van de nalatenschap. Zo werd Din samen met zijn erfenis, geadopteerd door Haji Ramli. Dit overigens geheel in overeenstemming met het oude gebruik dat de matrilaterale familielijn en in het bijzonder de oudste broer (MoBr) in Hiang de eerst aangewezen is om zich in dit soort gevallen over de kinderen te ontfermen. Als plaatsvervanger van zijn zus en vertegenwoordiger van Din moest Haji Ramli erop toezien dat de belangen van Din in zijn eigen toerbeurtgroep voor de toekomst werden veilig gesteld en dat het jaarlijkse toerbeurtrecht van 2 *jinjang* van Din in de tussentijd in bruikleen werd verdeeld tussen de volwassen toerbeurthouders. Daarnaast werd Haji Ramli als Dins voogd eveneens de belangenbehartiger van de toerbeurt van 1 *jinjang* in het toerbeurtgezelschap van Dins vader. Met de familie werd afgesproken dat Haji Ramli ter compensatie van de kosten van levensonderhoud en de schoolopleiding van Din de toerbeurt van de vader van Din voor zichzelf mocht gebruiken en dat de broers en zussen van Haji Ramli roulerend de beschikking kregen over de toerbeurt van Dins moeder. Aan deze bruikleenregeling kwam een einde toen Din in het huwelijk trad en de effectieve erfgenaam werd van de toerbeurten van zijn vader en moeder.

Als enige erfgenaam en bezitter van toerbeurten ter waarde van 3 *jinjang* jaarlijks maakte Din een vliegende start als rijstboer. Dit toerbeurtbezit zal in de toekomst, als Haji Ramli is gestorven, nog worden vergroot omdat Azizah, Dins echtgenote, dan een toerbeurt van haar vader zal erven. Azizah heeft drie broers en zussen, maar omdat Haji Ramli toerbeurten en individuele *sawah* bezit, zal uit de totale nalatenschap voor Azizah te zijner tijd tenminste één *jinjang* rijstland jaarlijks bij toerbeurt ter beschikking komen. Doordat de moeder van Din en de vader van Azizah broer en zus waren (MoBr en VaZu) en Din en Azizah 'cross-cousins' zijn (MoBrDo en VaZuZo), worden hierdoor toerbeurten in één gezin samengevoegd die anders zouden zijn verspreid over twee gezinnen. Het *cross-cousin* huwelijk is in Hiang een traditioneel model van accumulatie van erfdelen. Voor Din betekende zijn huwelijk met Azizah dat Haji Ramli, die al zijn oom (MoBr) en voogd was, later ook zijn schoonvader werd.

In de toerbeurtgroep van Haji Ramli vormen Haji Ramli en Din, die zijn moeder opvolgde, in 1999 een belangrijk machtsblok. Van de in totaal vier toerbeurthouders van deze groep zijn twee toerbeurthouders van de generatie van Haji Ramli, onderwie hijzelf, en twee van de generatie van Din, waaronder Din. De concentratie van zeggenschap bij Haji Ramli en Din is hiermee evident: tezamen vertegenwoordigen ze de helft van de deelgerechtigden. Tevens heeft Haji Ramli als leider (*wo*) het laatste woord in de groep en zit de andere man van Dins generatie niet op persoonlijke titel maar als vertegenwoordiger (*wo*) van een vijftal neven en nichten die het oorspronkelijke toerbeurtrecht van hun moeder delen in de toerbeurtgroep. Daarnaast zijn de persoonlijke bezittingen van Haji Ramli en Din

groter dan die van hun beide generatiegenoten. In deze figuratie zijn het dan ook Haji Ramli en Din die de belangrijkste beslissingen over het erfgoed nemen en die voor andere familieleden het sociale knooppunt zijn van deelbouwrelaties en leningen.

Het huwelijk van Din en Azizah is niet geheel onomstreden. Vooral in de eigen familie wordt hierover soms geroddeld. Niet zozeer omdat men iets persoonlijks tegen Din en Azizah heeft, want die worden juist aardig en hulpvaardig bevonden. Ook gaat het niet om het feit dat Din een deel van zijn jeugd heeft doorgebracht in het huis van Haji Ramli, want hoewel Din en Azizah hierdoor een tijdlang meer broertje en zusje waren dan neef en nicht heeft Haji Ramli ervoor gezorgd dat Din na de basisschool bij het aanbreken van de pubertijd voor zijn middelbare school en latere studie in Jambi op kamers, 'in de kos', ging. Het bezwaar dat wordt geuit geldt eigenlijk alleen Haji Ramli. Hij zou namelijk van meet af aan, en daar heeft het ook alle schijn van, hebben aangestuurd op een huwelijk tussen Din en zijn dochter Azizah omdat dat vooral voor hem voordelig was. Naar men zegt is het huwelijk uitdrukkelijk tegen de zin van Din en Azizah gesloten. Die zouden niets voor elkaar voelen, maar de wens van Haji Ramli niet hebben kunnen of willen weerstaan. Misschien vormt oprechte compassie met het lot van Din en Azizah de grondslag van de roddel. Misschien is het gewoon jaloezie op Haji Ramli's succes.

Hoe frequent het 'cross-cousin' huwelijk in Hiang voorkomt is onduidelijk. Het huwelijksregister van het onderdistrict (Daftar Periksa Nikah in het Buku Akta Nikah in het Kantor Urusan Agama kecamatan Sitinjau Laut) geeft hierover geen uitsluitsel. Gegevens over de verwantschappelijke relatie tussen echtgenoten worden in het huwelijksregister niet verzameld. Uit interviews heb ik de indruk dat er in iedere familie wel een 'cross-cousin' huwelijk bestaat, maar dat dit type huwelijk tegelijkertijd in Hiang toch eigenlijk vrij weinig voorkomt. Als deze impressie juist is dan betekent dit ook dat het 'cross-cousin' huwelijk als accumulatiestrategie om in de familie verspreid geraakte erfdelen en toerbeurten weer te verenigen kwantitatief gezien niet zo belangrijk is.

Een interessante vraag in dit verband, trouwens, is wie in Hiang eigenlijk de keuze van de huwelijkspartner bepaalt. Zijn dit de ouders of de kinderen? In de jaren dertig van de vorige eeuw waren het zondermeer de ouders die bepaalden met wie hun kind trouwde, tenminste voor zover het ging om het eerste huwelijk (Morison 1940:43). Deze praktijk is niet fundamenteel gewijzigd want ook tegenwoordig zijn het vooral de ouders die, al dan niet in overleg met hun eigen kind, het eerste huwelijk van hun zoon of dochter regelen. Is het huwelijk gestrand en zijn de echtgenoten eenmaal gescheiden dan zijn de ouders over het algemeen veel minder actief bij het zoeken naar een nieuwe huwelijkskandidaat. Iemand die gehuwd is of gehuwd is geweest geldt in Hiang als volwassen en een volwassen persoon regelt in beginsel zijn eigen zaken. In de meest extreme vorm arrangeren ouders een huwelijk zonder instemming of zelfs zonder medeweten van de kinderen. De enige ontsnapping aan een dergelijk dwanghuwelijk is weglopen met je geliefde. Het probleem is natuurlijk dat niet iedereen een geliefde heeft en dat niet iedereen moedig (*berani*) genoeg is om zich tegen de eigen ouders te verzetten. Toch zijn er in Hiang verschillende weglouphuwelijken (*kawin lari*). Gaan jongeren er met elkaar een paar dagen met onbekende bestemming vandoor dan is een huwelijk een voldongen feit. Veel vaker proberen ouders echter met - zachte - dwang hun eigen kind te overtuigen van de juistheid van hun keuze van een huwelijkskandidaat. Ook veel jongeren hebben er alle vertrouwen in dat hun ouders hun huwelijk uitstekend kunnen regelen.

Bij het regelen van een huwelijk kijken ouders, trouwens, niet alleen naar de persoon van de kandidaat of naar de bestaande sociale relaties met de familie van de kandidaat, maar zeker ook naar de sociale status van de familie van de huwelijkskandidaat. Aangezien veel huwelijken binnen het dorp worden gesloten zijn de meeste dorpelingen goed op de hoogte van de sociale status en het economische potentieel van families en personen. Behoort sociale stijging tot de mogelijkheden door een alliantie met een rijkere of meer invloedrijke familie, dan zullen ouders hier zeker voor opteren. Aan de andere kant zullen ouders sociale daling altijd proberen te vermijden. Bij de beoordeling van

huwelijkskandidaten is het agrarische bezit van rijstvelden, toerbeurten en boomgaarden belangrijk. Even belangrijk bij deze beoordeling zijn echter eventuele inkomsten uit banen en handel en de toegang tot het sociale netwerk dat met de familie van de huwelijkskandidaat meekomt (zie ook: Watson 1992:85-97).

In bovenstaande gevalsstudies kwamen rijstvelden en toerbeurten steeds ter beschikking als onderdeel van een reguliere erfenis. Er is echter ook nog een andere manier om in Hiang nieuwe rijstvelden en nieuwe toerbeurten te verwerven, namelijk door een nieuw recht op te eisen. Dit gaat natuurlijk niet zonder slag of stoot, omdat de creatie van een nieuwe toerbeurt ten koste gaat van de rechten van de zittende toerbeurthouders. Met de uitbreiding van het aantal toerbeurthouders neemt immers de looptijd van de toerbeurt toe. In de hierboven beschreven casus van Haji Yusuf en de Maleise sawah ondernam Haji Yusuf bijvoorbeeld een succesvolle actie om zijn aandeel in de nalatenschap van zijn moeder en zijn oom met terugwerkende kracht te vergroten. De hiervoor door Haji Yusuf gevolgde handelwijze kan exemplarisch worden genoemd voor soortgelijke gevallen in Hiang: Haji Yusuf begint met een onderzoek in de familie naar de herkomst van de bestaande toerbeurten op grond waarvan hij in de familie steun zoekt voor een nieuwe verdeling van de toerbeurten. Als het de familie inmiddels duidelijk is dat het Haji Yusuf menens is, zet hij de zaak vervolgens op scherp door aan het begin van het seizoen een rijstveld van de erfgenamen van zijn oom om te spitten. Om een handgemeen of erger te voorkomen worden de familiehoofden tenslotte gedwongen om het geschil te beslechten met de in de casus beschreven uitkomst.

Voor ervaren toerbeurthouders, zoals wijlen Haji Yusuf, vormt het 'kapen' van een rijstveld vaak onderdeel van de wijdere toerbeurtpolitiek in de familie waarbij de voor- en nadelen vooraf worden ingeschat en worden vergeleken met andere lange en korte termijn belangen rondom grond en arbeid. De meeste toerbeurtkapingen in Hiang worden echter uitgevoerd door vaak impulsief handelende jonge erfgenamen, die zich al dan niet terecht bedrogen voelen door hun familie en die al dan niet aangemoedigd door vrienden, verwanten of echtgenote de drang voelen zichzelf te bewijzen als iemand om rekening mee te houden. Aangezien deze jongemannen nog een heel leven voor zich hebben kunnen zij ook het meeste voordeel halen bij het opeisen van een extra toerbeurt uit de – toekomstige – nalatenschap. Het verhaal van Eddy is hiervan een mooi – en omstreden – voorbeeld.

Casus: Eddy en de verloren toerbeurt (1990 en 1999)

De twintigjarige Eddy stond in 1990 in Koto Baru Hiang bekend als een nogal wilde jongen die lak had aan het in zijn ogen benepen dorpsleven en die het dorp zo snel mogelijk wilde ontvluchten. Eddy woonde al zijn hele leven in Hiang. Op tweejarige leeftijd scheidden zijn ouders en vertrok zijn vader naar Medan. Samen met zijn oudere broer Efi werd hij door zijn moeder opgevoed. Zijn moeder hertrouwde niet lang daarna en kreeg samen met haar nieuwe echtgenoot twee andere kinderen. Om zich economisch te onttrekken aan het boerenleven was Eddy aan de uitvalsweg naar Sungai Penuh een *bengkel*, een werkplaats voor motoren, begonnen. Zijn klanten waren vooral jongemannen uit Hiang en naburige dorpen, die langdurig en veelvuldig bij de werkplaats rondhingen. Hoewel hij mij verzekerde dat hij genoeg verdiende om van te leven zag ik hem toch af en toe als dagloner op het land werken. Zelf had hij geen grond en ook had hij geen recht op een toerbeurt omdat zijn vader bij zijn vertrek naar Medan zijn *giliran* aan zijn broers en zussen had verkocht. Eddy was er stellig van overtuigd dat de werkplaats in Hiang hem een andere toekomst kon bieden. Hij hoopte hiermee een beginkapitaaltje te verdienen om zich later, net als zijn vader in Medan, in een stad als ondernemer te vestigen. Eddy kon zich niet voorstellen dat hij ooit met een meisje uit Hiang zou trouwen.

Toen ik Eddy in 1999 in Hiang weer ontmoette bleek hij geen monteur maar boer. Hij was getrouwd met een meisje uit Hiang, had zelf twee kinderen en woonde met zijn gezin in het schoonouderlijk huis. Eddy's leven had zich blijkbaar gevoegd in het dorpsse patroon. In 1991 was hij na verkoop van zijn werkplaats nog

wel naar zijn vader in Medan vertrokken om daar een ander leven op te bouwen. Twee jaar had hij in vaders werkplaats en bij anderen gewerkt. Maar het leven in de grote stad viel tegen en van zijn vader vernam hij dat hij samen met zijn broer nog wel degelijk een toerbeurtrecht moest hebben in Hiang. Volgens zijn vader had deze zijn *giliran* namelijk nooit verkocht, zoals de jongens was wijs gemaakt, maar had hij zijn toerbeurt in afwachting van een eventuele terugkeer naar Hiang 'achtergelaten' in het beheer van zijn broers en zussen. Gewapend met deze kennis keert Eddy in 1993 terug naar Hiang en benadert hij zijn ooms en tantes van vaders kant in verband met de toerbeurt. De ooms en tantes geven echter niet thuis, waarop Eddy drie familiehoofden, *nenek mamak*, bezoekt. Deze drie verklaren schriftelijk tegenover hem dat zij nooit getuige zijn geweest van een verkoop van de toerbeurt. In Hiang is het gebruikelijk dat bij een verkoop van een toerbeurt of van een *sawah* naast de koper en verkoper tenminste twee andere personen met hun handtekening de koop bekrachtigen. Bij de verkoop van een toerbeurt zijn de getuigen altijd *nenek mamak*, de leiders van de afstammingseenheden, de *kalbu*, omdat deze transactie tot de taak en competentie van de familieleiders wordt gerekend. De ooms en tantes van Eddy blijken echter niet meteen onder de indruk en nemen een afwachtende houding aan, waarop Eddy zijn zaak kracht bijzet door aan het begin van het rijstseizoen in 1993 samen met zijn broer Efi maar liefst vier delen van vier percelen *sawah* om te spitten die behoren tot de gezamenlijke nalatenschap van de broers en zussen van vader. Onder druk van deze interventie wordt er door de familie met de ooms en tantes en de *nenek mamak* onmiddellijk een *duduk sawah*, een *sawah*beraad, bijeengeroepen dat drie nachten duurt. De uitkomst hiervan is dat Eddy en Efi in het gelijk worden gesteld en dat zij in de plaats van hun vader alsnog de toerbeurthouders worden van zijn toerbeurt.

Eddy wist met veel overtuiging over de geschiedenis van de verloren toerbeurt te verhalen. Of het allemaal zo is gegaan, zoals hij vertelde, waag ik echter te betwijfelen. Vooral ook omdat hij zelf nogal hoog opgaf van zijn eigen rol in deze geschiedenis, terwijl anderen die ik hierover sprak juist zo hun twijfels hadden. Hadden Eddy en zijn broer eigenlijk wel recht op de toerbeurt? Was de toerbeurt vroeger toch niet gewoon verkocht door Eddy's vader en had Eddy de *nenek mamak* misschien omgekocht? Of was de familie uit angst uiteindelijk gezwicht voor het gewelddadige karakter van Eddy? De direct betrokken familieleden wensten niet over de zaak te spreken, zodat ook zij geen duidelijkheid konden verschaffen. Hoe Eddy het ook voor elkaar had gekregen en wat de waarheid ook was, in 1999 had hij inmiddels al zes jaar de door hem zo fel begeerde toerbeurt in gebruik.

Voor buitenstaanders is het altijd moeilijk te beoordelen hoe legitiem de claim van iemand is die een toerbeurt in de familie opeist. Meestal spitst de zaak zich toe op de vraag of in het verleden een toerbeurt daadwerkelijk is verkocht, of dat er alleen maar compensatiegeld is betaald voor tijdelijke bruikleen. Soms gaat het om een minder ingrijpende zaak zoals de volgende casus laat zien.

Casus: Alhafiz en de kaapsawah (1990)

Op een namiddag in september 1990 keerde Alhafiz, mijn onderzoeksassistent, tevreden terug in het dorp. Alhafiz was die dag in zo'n goede bui omdat het volgens hem nu wel zeker was dat de *coup sawah* door zijn oom Gazali definitief was vrijdeld. Al voor de derde achtereenvolgende dag waren Alhafiz en zijn broer Zil namelijk ongestoord aan het werk geweest op het persoonlijke rijstveld van oom Gazali dat hij de jongens ter compensatie ter beschikking had gesteld. Aanvankelijk begreep ik niet waar Alhafiz het over had, hoewel ik wel enigszins op de hoogte was van de problemen die er in de familie waren. Voor de aanvang van het plantseizoen was er namelijk ruzie geweest tussen Maryusmi, Alhafiz's moeder, en tante Jariah aan de ene en oom Gazali aan de andere kant over het gebruik van het grootste erveld in de familie. Volgens het toerbeurtrooster was in september 1990 Maryus-

mi aan de beurt om het grootste veld te bewerken. Gazali had zijn beide zussen Maryusmi en Jariah echter tijdens het jaarlijkse *sawah*-beraad in augustus te kennen gegeven dat hij dat jaar, in weerwil van de eigenlijke toerbeurtvolgorde, het grote rijstveld opnieuw zou opeisen. Vanwege 'geldnood' had Gazali het grote rijstveld voor het komende jaar namelijk al verpacht aan iemand buiten de familie. De pachtsom was reeds door hem geïnd en in de schriftelijke pachtovereenkomst werd een aanzienlijke boete bedongen in geval Gazali in gebreke zou blijven bij de oplevering van het rijstveld aan het begin van het nieuwe seizoen in september. Voor dit voldongen feit geplaatst werden de zussen van Gazali tijdens het *sawah*-beraad in augustus flink onder druk gezet om in te stemmen met de afwijkende volgorde van gebruik van het erfveld. Dit was echter al de tweede keer dat Gazali de gebruiksvolgorde van het gezamenlijke erfveld naar zijn hand probeerde te zetten.

Volgens Alhafiz gingen de twee zussen, hoewel met tegenzin, toch akkoord met het eigenmachtig optreden van broer Gazali vanwege de zowel zakelijke als vriendschappelijke relatie die zij al jarenlang onderhielden met Saripa, de vrouw van Gazali. Maryusmi en Jariah werkten allebei namelijk regelmatig op genereuze voorwaarden en in de gemoedelijke sfeer van familie onder elkaar als dagloners voor de veel rijkere Saripa. Ook leende Maryusmi soms geld van Saripa. Blijkbaar durfde Maryusmi deze samenwerking niet op het spel te zetten door een openlijke breuk met Gazali te riskeren. Bovendien was het maar de vraag of het voor Maryusmi werkelijk de moeite waard was om een conflict te beginnen. Maryusmi bleef namelijk niet met lege handen achter, maar kreeg in plaats van het grote erfveld de beschikking over twee kleine rijstvelden uit de gezamenlijke erfboedel van de broer en zussen. In totaal bestond de gezamenlijke nalatenschap van Gazali, Maryusmi en Jariah in 1990 uit drie toerbeurteenheden: een groot rijstveld, een middelgroot rijstveld en een koppel van twee kleine rijstvelden. Omdat Saripa na de vergadering ook nog eens twee rokken en een blouse bij Maryusmi bestelde, die tevens als naaister in haar onderhoud voorzag, leek de gedwongen ruil van de rijstvelden op de keper beschouwd geeneens al te onvoordelig voor Maryusmi.

Anders dan zijn moeder was Alhafiz echter niet van plan zich neer te leggen bij de inbreuk op de toerbeurtvolgorde in de familie. Zou oom Gazali zijn gang kunnen gaan dan zou hij namelijk voor het derde achtereenvolgende jaar de beschikking krijgen over het beste rijstveld uit het erfbezit. De eerste keer, twee seizoenen geleden, was het nog Gazali's reguliere beurt om het grote rijstveld te gebruiken. Het afgelopen seizoen had Gazali het rijstveld echter ook al ingepikt terwijl het eigenlijk Jariah's beurt was. Evenals dit jaar had hij ook toen deze beurt weten af te dwingen door het veld voor aanvang van het plantseizoen en zonder medeweten van zijn zussen te verpachtten. Zijn toen als geldig aanvaarde excuus was dat hij nog een hoge ziekenhuisrekening diende te betalen. Behalve het obligate 'geldgebrek' was er dit jaar echter geen enkele aanwijsbare ongelukkige omstandigheid die Gazali's inmiddels recidive gedrag tegenover zijn zussen rechtvaardigde. Zeker niet omdat Gazali in zijn eentje rijker was en meer grond bezat dan Maryusmi en Jariah met zijn tweeën bij elkaar. Naast zijn aandeel in het erfbezit bezat Gazali nog twee rijstvelden op persoonlijke titel en een boomgaard in de heuvels. Bovendien had zijn vrouw Saripa de beschikking over een toerbeurt in het rijstveldenbezit van haar eigen verwantengroep. Daarentegen waren Maryusmi en Jariah voor hun basisinkomen en huishoudelijke rijstvoorraad volledig afhankelijk van hun toerbeurt in de gezamenlijke nalatenschap. Volgens Alhafiz waren er dan ook voldoende redenen om Gazali tot de orde te roepen. Zeker ook omdat het niet uitgesloten was dat Gazali met de actie van vóórpacht wel eens de bedoeling kon hebben om een meer permanente persoonlijke zeggenschap te verwerven over het beste veld uit de erfboedel. Een onderneming die op den duur steeds moeilijker te stoppen zou zijn omdat Maryusmi en Jariah blijkbaar geen partij waren voor hun ambitieuze broer die als oudste en als enige man van de drie buiten de familie ook optrad als zaakwaarnemer van de gezamenlijke nalatenschap. Vooral de omstandigheid dat de beide zussen geen echtgenoten meer hadden om hun persoonlijke belangen in de

nalatenschap te verdedigen werkte, volgens Alhafiz, in hun nadeel. Maryusmi was al dertien jaar weduwe en Jariah leefde al vier jaar gescheiden van haar man die inmiddels was hertrouwd en in een buurdorp woonde.

Dat Alhafiz, de oudste zoon van Maryusmi, zich erg opwond over het gesjoemel van oom Gazali was overigens niet toevallig. Als negentienjarige was Alhafiz inmiddels namelijk oud genoeg om in de voetsporen van zijn overleden vader te treden en op te komen voor zijn moeders belangen in de nalatenschap. Bovendien was Alhafiz als oudste zoon de voorbestemde toekomstige leider van de kinderen van Maryusmi die te zijner tijd haar toerbeurt zouden erven. Door op te komen voor de belangen van zijn moeder verdedigde Alhafiz tevens zijn eigen belangen en die van zijn broer en zus. Alhafiz besloot daarom oom Gazali de voet dwars te zetten. Hij overtuigde zijn moeder Maryusmi ervan dat zij met onmiddellijke ingang haar echte toerbeurt moest opeisen door oom Gazali - precies zoals hij zelf eerder met zijn zussen had gedaan - voor een voldongen feit te plaatsen. Als dwangmaatregel 'kaapten' Alhafiz en zijn jongere broer Zil aan het begin van het nieuwe seizoen daarom het grote rijstveld uit de nalatenschap. De kaping hield in dat Alhafiz en Zil met hun hakspades een hoek van het grote rijstveld begonnen om te spitten nog voordat Gazali's pachter de kans had gekregen met zijn werk te beginnen. De eerste dag gebeurde er niets. De tweede dag ontstonden er echter woorden toen de gealarmeerde oom Gazali op het veld arriveerde om zijn neven naar huis te sturen. Deze hielden zich echter van de domme, verwezen naar hun moeder en werkten gewoon door. De boze Gazali sommeerde Maryusmi daarop nog diezelfde avond naar zijn huis te komen. Maryusmi liet Gazali echter weten dat als er volgens hem problemen waren hij maar naar haar huis moest komen om de zaak uit te praten. In plaats van in te gaan op deze uitnodiging ging Gazali de volgende dag opnieuw naar het grote rijstveld en vertelde hij zijn neef Alhafiz dat de hele zaak berustte op een jammerlijk misverstand. Weliswaar dienden de broers hun arbeid op het grote rijstveld onverkort te staken, niet omdat ze op het verkeerde toerbeurtveld aan het werk waren, maar omdat zij dit jaar vanwege de verpachting een van zijn particuliere rijstvelden mochten gebruiken. Volgens Gazali was hij dit al tijdens het *sawah*-beraad overeengekomen met Maryusmi. Zijn zus was dit kennelijk vergeten of had dit niet goed begrepen. Hij snapte ook niet waarom Maryusmi nog steeds dacht dat zij dit jaar genoeg moest nemen met de twee kleine veldjes uit de nalatenschap. Aangezien Alhafiz wist dat het nabij gelegen individuele rijstveld van Gazali een grotere oogstopbrengst had dan het grote toerbeurtveld bedacht hij zich - opportunistisch genoeg - geen twee keer en verhuisde hij nog diezelfde ochtend met zijn broer naar het nieuwe veld.

Het gevolg van deze escapades was dat Maryusmi met haar zonen in het seizoen 1990/1991 de beschikking kreeg over het persoonlijke rijstveld van Gazali, dat Gazali's pachter, zoals overeengekomen, toch het grote toerbeurtveld in gebruik nam, dat Jariah het middelgrote veld uit het erfbezit bewerkte, en dat Gazali's vrouw Saripa namens haar echtgenoot tenslotte rijst verbouwde op de twee kleine rijstvelden uit de nalatenschap van de drie erfgenamen. Nu Gazali als noodoplossing zijn eigen rijstveld had moeten aanbieden zou hij het volgens Alhafiz voortaan wel laten om zich telkens het grote veld uit de nalatenschap toe te eigenen. Oom Gazali daarentegen nam de zaak laconiek op en gaf een geheel andere uitleg aan de gebeurtenissen door in het dorp te laten doorschemeren dat hij Maryusmi, 'die het niet breed had', dat jaar uit medelijden het gebruik van een van zijn eigen rijstvelden 'had geschonken'.

In 1999 was Alhafiz, de hoofdpersoon in bovenstaande casus, niet langer een jongeling die opkwam voor de belangen van zijn familie, maar inmiddels gehuwd en zelf vader van een zoon. Hoe is het Alhafiz sindsdien vergaan in de rijstbouw?

Casus: de toerbeurten van Alhafiz en Murni (1999)

Alhafiz woonde in 1999 met zijn vrouw Murni en hun zoon Andri onder in het huis van zijn schoonouders in het centrum van Koto Baru Hiang. Murni dreef een winkeltje, een *warung*, dat aan de voorkant van het huis aan de straat grensde en waar zij eerste levensbehoeften zoals spijsolie, rijst, sigaretten en snoepgoed verkocht. In Hiang is in iedere straat wel zo'n *warung*, waar mensen uit de buurt hun dagelijkse boodschappen doen en vooral in de namiddag bij elkaar zitten om te praten. Alhafiz was inmiddels ambtenaar op het onderdistrictskantoor van Sitinjau Laut. Daarnaast was hij volop boer geworden. In de heuvels achter Muara Air Dua had Alhafiz naast de *ladang* van zijn schoonvader zelf een nieuwe *ladang* geopend op een verlaten en verwilderd perceel van zijn schoonvader tegenover het gebied dat in 1993 was aangewezen als *hutan adat* van Hiang. De *ladang* had nog niets geproduceerd, maar was de eerste jaren bestemd voor de verbouw van voedselgewassen en pinda's (*kacang*).

In de rijstbouw hadden Alhafiz en Murni (nog) geen grond in individueel bezit. Ook waren de 29-jarige Al Hafiz en zijn iets jongere vrouw nog geen toerbeurthouders. Wel hadden zij de afgelopen jaren steeds de beschikking gekregen over toerbeurten van beide ouders. Van zijn moeder kreeg Alhafiz sinds zijn huwelijk de helft van haar toerbeurt. Het ging hier om een in de familie gebruikelijke genereuze *bagi dua* deelbouw-overeenkomst: Alhafiz bewerkte het hele veld, samen met zijn moeder betaalde hij het zaaigoed en de kunstmest en de oogstopbrengst werd gedeeld. Een aardig detail in dit verband is dat het hier ging om de toerbeurt van moeder in de hierboven beschreven nalatenschap van rijstvelden. De in 1999 inmiddels overleden oom Gazali had het toerbeurtrooster overigens nooit meer gewijzigd en Alhafiz onderhield goede betrekkingen met de vier kinderen van oom Gazali, die de erfgenamen en nieuwe toerbeurthouders van de toerbeurt van Gazali waren geworden. In 1998 had Alhafiz met de vier neven en nichten een pachtovereenkomst gesloten. Overeengekomen werd dat Alhafiz voor de duur van drie jaar, zes oogsten, de gezamenlijke toerbeurt van zijn neven en nichten zou pachten. Voor de langdurige pacht, *sasih lama*, betaalde Alhafiz een pachtsom van in totaal IDR 500.000 (EUR 90,- in 1999) aan zijn neven en nichten. In de schriftelijke overeenkomst stond vermeld dat de pacht in drie termijnen, steeds voorafgaande aan het plantseizoen, moest worden betaald. Het afgelopen jaar had Alhafiz al de eerste termijn van IDR 200.000 betaald. De andere twee termijnenbetalingen die Alhafiz nog moest voldoen waren ieder 150.000 *rupiah* groot. Aangespoord door de pachtovereenkomst hoopte Alhafiz over drie jaar genoeg geld te hebben om dan de toerbeurt van zijn neven en nichten te kunnen kopen. De toerbeurtsawah van zijn moeder en die van zijn neven en nichten waren in 1999 ieder ongeveer één *keping* (0,1 ha), samen 0,2 ha, groot. Naast dit toerbeurtareaal had Alhafiz in 1999 ook de beschikking over een rijstveld van ongeveer 1 *jintang* van Din (zie: casus 'cross cousins'). Al Hafiz werkte wel vaker voor Din als deelbouwer omdat die twee goed met elkaar overweg konden en omdat de oma van Alhafiz van moederszijde en een oma van Din, zusters waren. Met Din was hij een *bagi tiga* deelbouw-overeenkomst aangegaan, waarbij 1/3 van de oogst naar Din en 2/3 naar Alhafiz ging. Niet toevallig, want daar was het op uitgekozen, lag het perceel van Din naast het toerbeurtveld van Maryusmi, de moeder van Pit. Dat veld lag weer naast het toerbeurtveld van de neven en nichten van Alhafiz. Hierdoor had Alhafiz in 1999 de beschikking over een deel van de opbrengst van drie naburige percelen. Omdat de percelen naast elkaar lagen was het voor Alhafiz ook de moeite waard geweest om de percelen aan het begin van het plantseizoen door dagloners te laten omspitten en aan het einde van het seizoen door dagloners te laten oogsten.

Murni, de vrouw van Alhafiz, had in 1999 als *bagi-dua* deelbouwer de beschikking over de helft van de opbrengst van een rijstveld van één *keping* (0,1 ha). Dit rijstveld kwam uit de toerbeurt van haar moeder. Murni had de afgelopen jaren regelmatig maar niet altijd en ook niet altijd evenveel rijstgrond van haar ouders ter beschikking gekregen. De ouders van Murni verdeelden een deel van

hun toerbeurten jaarlijks naar eigen inzicht onder de kinderen. De eerste twee jaar na hun huwelijk hadden Murni en Alhafiz telkens één *jinjang* (0,2 ha.) van de ouders van Murni in bruikleen gekregen. De ouders zorgden toen ook voor het zaaigoed en de kunstmest en werkten zelf mee op het rijstveld. Daarna moesten Murni en Alhafiz op eigen benen staan. Dit jaar ging het gebruik van een deel van de *sawah* van de ouders van Murni naar zus Hannah die op het punt stond om met een neef te trouwen. In het huis van Murni's ouders woonden in 1999 in totaal negen mensen: Murni (27 jaar) en Alhafiz (29) met hun zoontje Andri (6) op de onderverdieping; vader Zainul (63) en moeder Saudah (60) samen met Murni's zus Yenti (25) en haar dochter Fazira (1) en zus Zaidar (45) en zus Hannah (24) op de bovenverdieping. Ook de echtgenoot van Yenti woonde eigenlijk nog in het huis, maar werkte op dat moment in de bouw in Maleisië. Zaidar, de oudste zus, was na haar scheiding weer in het ouderlijk huis komen wonen.

De laatste twee casussen illustreren dat bij het feitelijke gebruik van toerbeurten vaak verschillende generaties zijn betrokken. Het zijn lang niet altijd de toerbeurthouders die zelf hun toerbeurt gebruiken en ook zijn veel volwassen personen, zoals Alhafiz en Murni, die overigens zelf inmiddels een gezin kunnen hebben, nog vaak geen toerbeurthouder. Bruikleen van toerbeurten door de erfgenamen van toerbeurthouders komt hierdoor veelvuldig voor in Hiang. De bruikleenregeling leidt overigens gemakkelijk tot ruzies tussen kinderen van toerbeurthouders, omdat de erfgenamen niet echt een bruikleenrecht kunnen opeisen, maar het aan de andere kant wel gewoonte is om toerbeurten in bruikleen af te staan aan de eigen kinderen. Volgens Alhafiz was het daarom ieder jaar weer afwachten wat, in dit geval, zijn moeder en zijn schoonouders aan rijstvelden beschikbaar wilde stellen. Alhafiz en Murni verzekerden mij echter dat zij, 'om de familierelaties niet te verpesten', nooit om het gebruik van een rijstveld vroegen (*tidak minta*), maar altijd afwachtten (*tunggu*) wat de (schoon) ouders hierover beslisten.

Hoewel de hier gepresenteerde casussen vanuit verschillende invalshoeken bij elkaar een goed beeld geven van *gilir ganti* in Hiang, geven ze nog geen uitsluitsel over de meer kwantitatieve aspecten van de toerbeurtijstbouw. Want, hoe vaak gebruiken erfgenamen in de plaats van de toerbeurthouder bijvoorbeeld de toerbeurt? En hoe vaak bewerken de toerbeurthouders of de erfgenamen het rijstveld zelf of laten zij het bewerken? Om op deze en andere vragen een antwoord te kunnen geven werd in Hiang ook vanaf de rijstvelden onderzoek gedaan naar *gilir ganti*. De resultaten van dit onderzoek staan in het volgende hoofdstuk.

7

Toerbeurtijstbouw: de toerbeurtwisseling op blok PGL

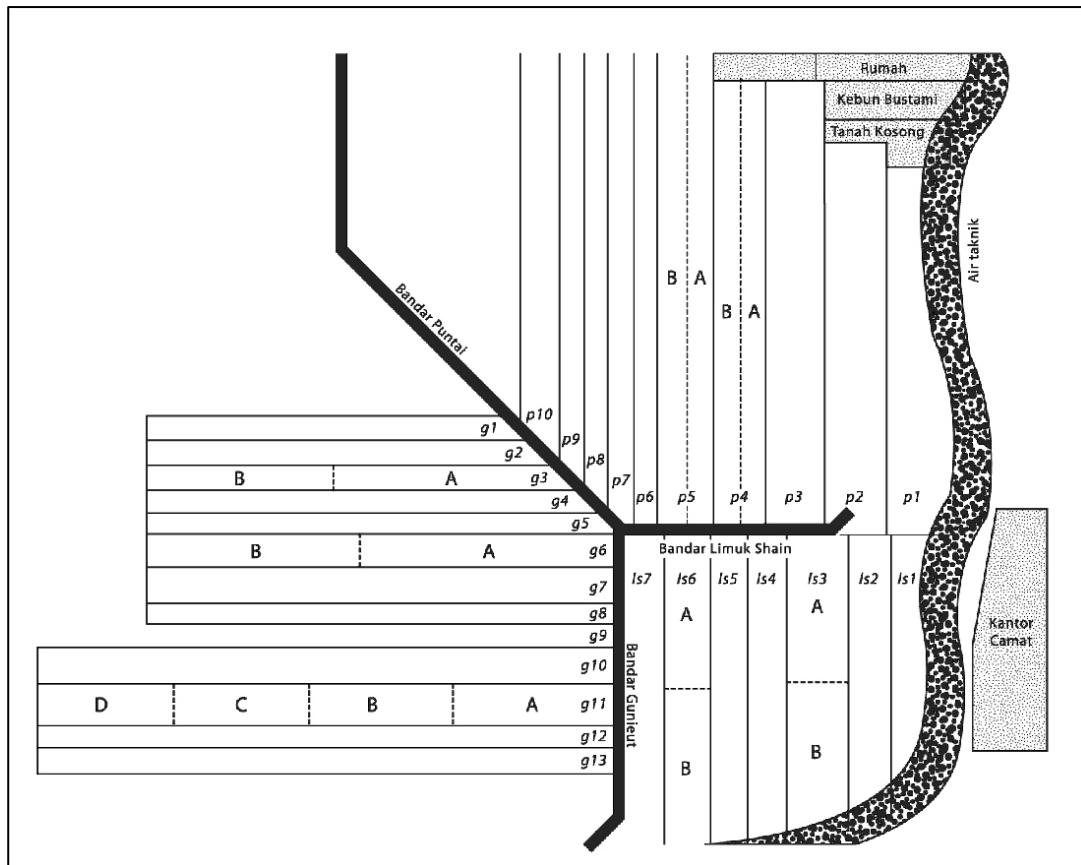
Om de praktijk van de wisseling van toerbeurten in kaart te brengen werd voor een blok van 30 aaneengesloten rijstvelden in Koto Baru Hiang de toerbeurtwisseling van 1990 bijgehouden. Het doel van dit deelonderzoek was om naast kwalitatieve ook kwantitatieve gegevens te verzamelen over de toerbeurtijstbouw. Daarnaast kon ik zo controleren of geplande toerbeurtwisselingen ook daadwerkelijk plaatsvonden. Het blok percelen dat hiervoor als steekproef werd uitgekozen ligt achter het kantoor van het onderdistrictsbestuur en bestaat in de lokale toponymie uit de plekken 'Puntai', 'Gunieut' en 'Limuk Shain'. Voor het onderzoek werd deze locatie omgedoopt tot 'Blok PGL'. De keuze voor blok PGL was willekeurig maar niet toevallig. Ons huis in Hiang lag namelijk niet ver van dit blok zodat ik deze rijstvelden gemakkelijk vaak kon bezoeken.

Blok PGL bestaat in totaal uit 30 afzonderlijke en omdijkte rijstvelden, die worden bevoeid door de kanalen Bandar Puntai, Bandar Gunieut en Bandar Limuk Shain. De locatie ligt aan de rand van een veel uitgestrekter en vrijwel vlak gebied van rijstvelden. Zoals elders in dit deel van Hiang zijn de percelen langgerekt en smal. De eerste inventarisatie van het bezit en gebruik van de rijstvelden van blok PGL vond plaats in de maanden mei en juni van 1990, aan het einde van het teeltjaar 1989-1990 (zie: percelenkaart 1989-1990). De tweede inventarisatie werd uitgevoerd in de periode oktober, november en december van 1990, aan het begin van het teeltjaar 1990-1991 (zie: percelenkaart 1990-1991). De wisseling van de toerbeurt vindt in Hiang plaats in de maanden augustus en september. De perceelgegevens werden in eerste aanleg in interviews met op de velden werkende boeren verzameld en daarna aangevuld met interviews bij mensen thuis.

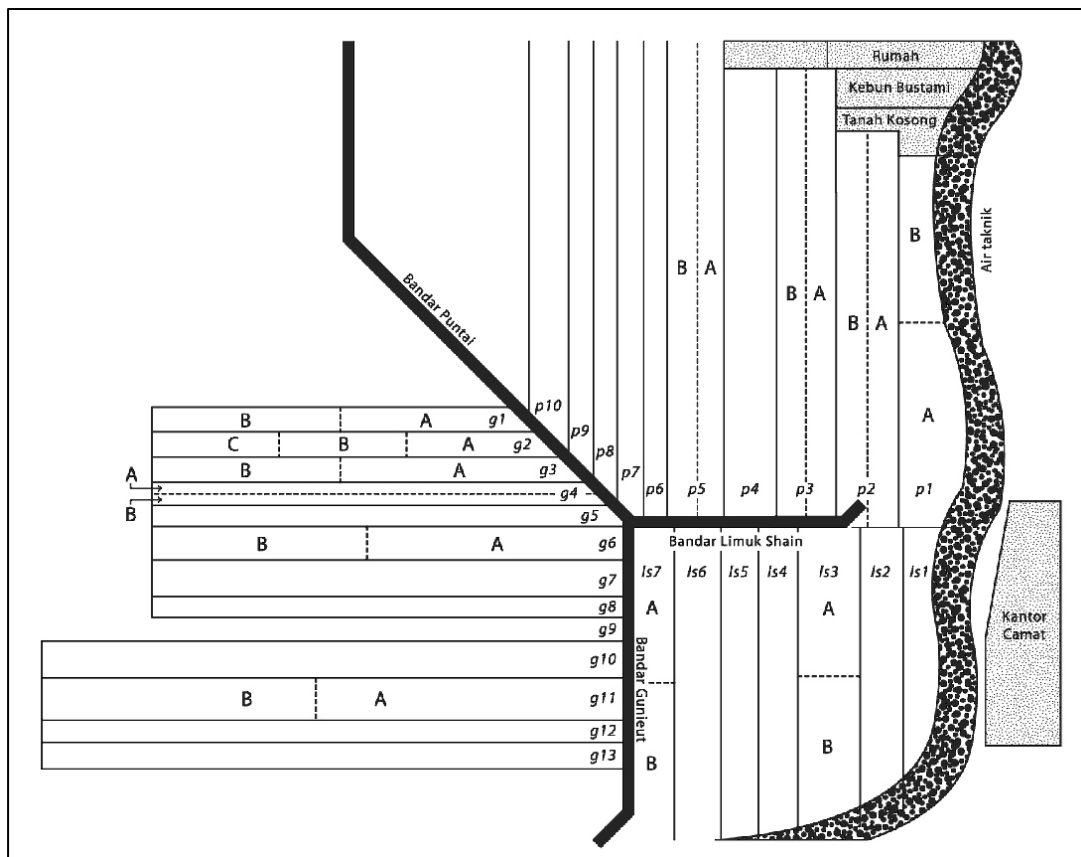
Blok PGL

In tabel 7.1 staat een overzicht van het gebruik van de percelen van blok PGL in de teeltjaren 1989-1990 en 1990-1991. De eerste kolom van tabel 7.1 vermeldt het perceelnummer dat correspondeert met het nummer op de percelenkaarten. De oppervlakte van het rijstveld staat onder het perceelnummer. De tweede kolom geeft de juridische status van het perceel: Is het een *sawah tetap* dan is het een rijstveld in

individueel bezit, is het een *sawah giliran* dan is het een toerbeurtveld dat wordt gedeeld door meerdere erfgenamen. De derde kolom vermeldt het totale aantal toerbeurthouders dat een toerbeurtrecht (*giliran*) uitoefent op het perceel. In de vierde kolom wordt aangegeven of het perceel op zichzelf staat of een onderdeel is van een pakket van 'vriendrijstvelden' (*sawah teman*) die tot dezelfde toerbeurt behoren. In de vijfde en zevende kolom staan de namen van de personen die respectievelijk in teeltjaar 1989-1990 en in 1990-1991 op het aangegeven perceel een toerbeurtrecht hadden. Staat er een [T] achter de naam dan betekent dit dat een [T]oerbeurthouder het veld in gebruik had. Staat er een [E] achter de naam dan had een [E]rfgenaam van de toerbeurthouder de toerbeurt in bezit. Ook vermelden de kolommen vijf en zeven of het perceel eventueel voor de duur van het teeltjaar onderhands was onderverdeeld en in gebruik was door meerdere personen. In kolom zes en acht staat op welke wijze het perceel door de toerbeurthouder of de erfgenaam in de teeltjaren 1989-90 en 1990-91 werd geëxploiteerd. Staat in deze kolommen het woordje 'zelf' (*sendiri*) vermeldt dan was de houder of erfgenaam aangevuld met gezinsleden degene die het perceel daadwerkelijk bewerkte. Het begrip 'dagloon' (*upah*) duidt erop dat de arbeidsintensieve spit- en oogstwerkzaamheden werden uitbesteed aan betaalde dagloners. Het woord 'aangenomen' verwijst naar aangenomen werk (*upah borongan*) waarbij het werk tegen een vooraf vastgesteld bedrag is uitbesteed aan iemand anders. Het begrip 'deelbouw' verwijst zowel naar de systematiek van *bagi dua* als *bagi tiga* waartussen in de tabel geen onderscheid wordt gemaakt. Tenslotte waren sommige percelen voor het lopende teeltjaar verpacht en dit staat in kolom zes en acht te boek als 'pacht'. Voor de percelen P8, G5 en G8, bleek het niet mogelijk om de juridische status vast te stellen of om voldoende gegevens te verzamelen over de wisseling van toerbeurten.

Kart 7.1: Percelenkaart blok PGL Koto Baru Hiana 1989-1990

Kart 7.2: Percelenkaart blok PGL Koto Baru Hiana 1990-1991

Tabel 7.1: De toerbeurtwisseling op blok PGL in Koto Baru Hiang in 1990

Perceel en oppervlakte	Status	Aantal Toerbeurt-houders	Pakket met ander veld?	1989-1990		1990-1991	
				Toerbeurt naar:	Werk door:	Toerbeurt naar:	Werk door:
P1 1200 m2	Sawah giliran	3	Nee	Mahmud [E]	Zelf	P1A Halipah [T] P1BSyarifah [T]	Zelf Zelf
P2 1575 m2	Sawah giliran	5	Ja	Hamzah [E]	Deelbouw	P2AH.Ramli [E] P2BA.Mayo [E]	Zelf Zelf
P3 1800 m2	Sawah giliran	3	Nee	H.Asanah [T]	Dagloon	P3Aassujana [E] P3BSyarifudin[E]	Dagloon Zelf
P4 1800 m2	Sawah giliran	5	Ja	P4A Halidah [E] P4B Abu Kasi [E]	Zelf Zelf	Siti [T]	Aangenomen
P5 1875 m2	Sawah giliran	3	Ja	P5A Darus [E] P5B Zahlan [E]	Zelf Zelf	P5A Syofyan [E] P5B H.Rusli [E]	Zelf Deelbouw
P6 750 m2	Sawah tetap	Eigenaar	nvt	H. Ramli	Deelbouw	H. Ramli	Deelbouw
P7 840 m2	Sawah tetap	Eigenaar	nvt	Kasim K.	Pacht	Kasim K.	Pacht
P8 575 m2	Onbekend						
P9 672 m2	Sawah giliran	4	Ja	Juli [T]	Dagloon	Zahleha [T]	Zelf
P10 1100 m2	Sawah giliran	4	Ja	Abdul [T]	Zelf	Muwardi [T]	Zelf
G1 570 m2	Sawah giliran	3	Ja	Sukino [E]	Pacht	G1A Defi [E] G1B Lisma [E]	Zelf Dagloon
G2 600 m2	Sawah giliran	3	Ja	Zahlan [E]	Zelf	G2A Idris [E] G2B M.Nur [E] G2C ? [E]	Zelf Zelf ?
G3 630 m2	Sawah giliran	5	Ja	G3A Syamsu. [E] G3B Harun [E]	Zelf Zelf	G3A Syafru. [E] G3B Syarif [E]	Zelf Zelf
G4 690 m2	Sawah giliran	5	Nee	Hasmita [E]	Dagloon	G4A Harim [E] G4B Yulidar [E]	Zelf Dagloon
G5 720 m2	onbekend						
G6 840 m2	Sawah giliran	6	Nee	G6A Yel [T] G6B ? [T]	Zelf ?	G6A Bani H. [T] G6B H.Syam. [T]	Zelf Dagloon
G7 1200 m2	Sawah tetap	Eigenaar	nvt	Syamsudin	Dagloon	Syamsudin	Dagloon
G8 480 m2	Onbekend						
G9 900 m2	Sawah giliran	3	Ja	Nuriah [T]	Pacht	Azwar [T]	Zelf
G10 1500 m2	Sawah giliran	3	Nee	Marlis [T]	Zelf	Sukiman [T]	Dagloon
G11 1500 m2	Sawah giliran	3	Nee	G11A Sujai [E] G11B Jariah [E] G11C Sran [E] G11D Baisah [E]	Zelf Zelf Zelf Zelf	G11A Syam. [T] G11B Sukim [T]	Dagloon Dagloon
G12 900 m2	Sawah tetap	Eigenaar	nvt	Ilyas	Aangenomen	Ilyas	Aangenomen
G13 900 m2	Sawah giliran	5	Ja	Fatima [T]	Aangenomen	Ilyas [T]	Aangenomen
L1 600 m2	Sawah giliran	3	Nee	Sias [E]	Zelf	Syahbudin [E]	Zelf
L2 650 m2	Sawah giliran	6	Ja	Rosma [E]	Dagloon	Rakiah [E]	Zelf
L3 1080 m2	Sawah giliran	5	Nee	L3A Jamaiah [E] L3B Yulidar [E]	Zelf Zelf	L3A Norma [E] L3B Husnan [E]	Zelf Zelf
L4 750 m2	Sawah giliran	4	Nee	Abdul S. [T]	Deelbouw	Saidina [T]	Dagloon
L5 800 m2	Sawah giliran	3	Ja	Maryusmi [T]	Zelf	Nursiah [T]	Zelf
L6 880 m2	Sawah giliran	3	Ja	L6A Rakiah [E] L6B Meh [E]	Zelf Zelf	H. Radi [T]	Dagloon
L7 880 m2	Sawah giliran	6	Ja	Hasiah [T]	Zelf	L7A Syarif [E] L7B M. Nur [T]	Zelf Zelf

Bron: interviews met de gebruikers van blok PGL in 1990

Percelen

Op de percelenkaarten is goed te zien dat alle percelen van blok PGL langgerekt zijn. Het verschil in oppervlakte tussen het kleinste en het grootste perceel is echter aanzienlijk: het kleinste perceel (G8) van blok PGL meet 480 m² en het grootste (P5) 1875 m². Wat ook opvalt is dat niet één van de in totaal 30 percelen van blok PGL werkelijk één *jinjang* (0,2 ha), ofwel 2000 m² groot is. Slechts zes (P2, P3, P4, P5, G10 en G11) van de 30 percelen komen enigszins in de buurt. De rest is kleiner of veel kleiner. Bij elkaar opgeteld is de oppervlakte van de 30 velden van blok PGL 29.257 m² of 2,93 hectare. Ronden we het laatste getal naar boven af dan heeft blok PGL een totale oppervlakte van drie hectare. Op deze drie hectare liggen 30 rijstvelden. Per hectare zijn er in blok PGL dus gemiddeld tien rijstvelden met een gemiddelde oppervlakte van 1000 m² ofwel 0,1 ha. Deze maat komt overeen met een halve *jinjang*.

Indien dit ook geldt voor de rijstvelden buiten blok PGL - en voor zover ik heb kunnen constateren is er geen reden om hieraan te twijfelen - dan is het standaard rijstveld in het spraakgebruik in Hiang wel een *jinjang* (0,2 ha), maar feitelijk slechts een halve *jinjang*, een *keping* (0,1 ha), groot. Waarom het standaard veld in Hiang nog steeds een *jinjang* wordt genoemd, maar in oppervlakte eerder een *keping* dan een *jinjang* benadert, is onduidelijk. Een mogelijke verklaring is dat met de overstap van de traditionele rijstsoorten naar de snelrijpende soorten in de jaren tachtig van de vorige eeuw de velden werden gehalveerd, omdat met de overschakeling van één naar twee keer oogsten per jaar de oogstopbrengst gemiddeld genomen werd verdubbeld. Deze verklaring is echter niet erg overtuigend, omdat slechts een paar informanten de overgang naar de snelrijpende soorten als reden opgaven voor de huidige kleine *jinjang* maat. Een andere verklaring is dat de als *jinjang* vermomde *keping* het resultaat is van een veel langduriger proces van waardevermeerdering van rijstvelden aan de ene kant en van de geleidelijke verkleining van het standaard toerbeurtveld aan de andere kant. Deze verklaring lijkt meer hout te snijden, ook vanwege de redelijk grote verschillen in oppervlakte tussen de kleinste en grootste velden. Het enige wat de dorpelingen zeker weten is dat de rijstvelden 'vroeger' groter waren. Dit lijkt aannemelijk, maar was helaas empirisch niet meer vast te stellen. Het onderwerp zou trouwens niet van groot belang zijn als het alleen maar ging om de naamgeving en maten van rijstvelden. Het principiële punt is hier echter dat de systematiek van toerbeurtrijstbouw veronderstelt dat niet de velden maar de gebruikstijd van de velden wordt opgedeeld. De beschreven casussen en de gegevens van de toerbeurtwisseling op blok PGL laten hierover ook geen enkele twijfel bestaan. Aan de andere kant duidt de verkleinde *jinjang* erop dat het standaard toerbeurtveld in Hiang in de loop van de geschiedenis daarnaast toch ook kleiner is geworden.

Extrapoleren we het gegeven dat er in blok PGL gemiddeld tien rijstvelden per hectare zijn naar heel het dorp dan geeft dit bij benadering een idee van het totale aantal rijstvelden in Hiang. Het *sawah* areaal van de gemeenschappen Hiang Tinggi, Betung Kuning en Muara Air Dua samen beslaat 335 ha. en dat van Koto Baru Hiang 300 ha (BPP Hiang 1990/1991:11). Zijn er, evenals in blok PGL, in heel Hiang ook gemiddeld tien velden per hectare, dan betekent dit dat er in het dorp ongeveer 635 keer tien = 6.350 rijstvelden moeten zijn. Dit is een indrukwekkend aantal. Zoals eerder is uitgerekend in tabel 3.6, wordt ongeveer 30% van het *sawah* oppervlak in Hiang in beslag genomen door toerbeurtvelden. Uitgedrukt in een getal wisselen in Hiang dus ongeveer 1905 velden jaarlijks van bezitter. Niet alleen blijken er in Hiang in totaal meer rijstvelden dan inwoners (4.300), maar ook laat het aantal toerbeurtvelden zien dat de jaarlijkse wisseling van toerbeurten in Hiang een omvangrijke onderneming is.

De juridische status

De tweede kolom van tabel 7.1 vermeldt de juridische status van het perceel. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen toerbeurtveld (*sawah giliran*) en individueel veld (*sawah tetap*). In de categorie *sawah tetap* wordt in de tabel verder geen verschil gemaakt tussen het individuele bezit (*sawah tetap*) zoals dat in inheemse termen wordt begrepen en het individuele bezit (*sawah hak milik*), zoals dat in het overheidsrecht staat

geregistreerd. De wijze waarop de individuele velden van blok PGL in het bezit van individuele personen zijn gekomen is verschillend. Perceel G12 werd door Ilyas, uit het buurtschap nummer één (RT 1) van Koto Baru Hiang, in 1980 gekocht van een neef die dit veld ook reeds in individueel bezit had. Deze transactie is vastgelegd in een zogenaamde *surat jual/beli* (verkoopakte). *Hak milik* registratie van perceel G12 heeft tot nu toe niet plaatsgevonden. Perceel G7 daarentegen is trapsgewijs door de tijd van een gezamenlijk toerbeurtveld veranderd in een individueel veld. In het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw was dit perceel nog in gebruik door vier toerbeurthouders. Nadat de broers Jamil Arsyad (RT IX) en Abdul Karim (RT IX) de andere twee eerst hadden uitgekocht werd perceel G7 in 1986 door de twee overgebleven toerbeurthouders tenslotte buiten de familie verkocht aan H. Syamsudin (RT IX), de huidige eigenaar. H. Syamsudin heeft perceel G7 inmiddels wel laten registreren: '*sudah menjadi hak milik*'. Alle vier de eigenaren van de individuele rijstvelden in blok GPL zijn mannen van middelbare leeftijd of ouder en alle vier de rijstvelden werden niet geërfd maar gekocht.

Aantal toerbeurthouders

In de derde kolom van tabel 7.1 staat per perceel het aantal toerbeurthouders. Het gaat hier om het totale aantal personen dat van dat veld mede-bezitter en toerbeurthouder is. Meestal zijn de toerbeurthouders broers en zussen van dezelfde generatie. Maar dit hoeft niet altijd het geval te zijn. Bijvoorbeeld wanneer één van de oorspronkelijke toerbeurthouders is overleden en inmiddels is opgevolgd door zijn of haar kinderen. De toerbeurtouder of toerbeurtleider, *wo*, neemt namens zijn broers en zussen dan tussen zijn ooms en tantes (en echtgenoten) zitting in het jaarlijkse overleg over het gebruik van de toerbeurtvelden, de *duduk sawah*. In de tabel wordt geen onderscheid gemaakt tussen toerbeurthouders van dezelfde of verschillende generaties. Het grootste aantal toerbeurthouders dat we per veld in blok PGL aantreffen is zes (percelen G6, L2 en L7). Het kleinste aantal is drie (P1, P3, P5, G1, G2, G9, G10, G11, L1, L5, L6). Groeperen we de velden naar het aantal toerbeurthouders dan blijkt er geen enkel veld te zijn met twee toerbeurthouders, zijn er elf velden met drie toerbeurthouders, drie velden met vier toerbeurthouders, zes velden met vijf toerbeurthouders en tenslotte drie velden met zes toerbeurthouders. In blok PGL is het modale aantal toerbeurthouders drie.

Omdat er in blok PGL al vele generaties rijst wordt verbouwd kan het op het eerste gezicht merkwaardig zijn dat het aantal toerbeurthouders per veld zo klein is. Binnen een paar generaties neemt het aantal potentiële erfgenamen immers sterk toe. Hoe kan het dan dat het aantal toerbeurthouders per veld in blok PGL tussen de drie en zes personen ligt? Als er bijvoorbeeld in de eerste generatie van toerbeurtijstbouw vier erfgenamen/toerbeurthouders zijn die samen één rijstveld delen, dan is iedere toerbeurthouder één keer per vier jaar aan de beurt om het rijstveld te gebruiken. De looptijd van de toerbeurt in deze generatie is dan vier jaar ($1/4$). Stel dat één van de vier toerbeurthouders twee kinderen heeft dan zal na zijn of haar overlijden de toerbeurt door de twee kinderen worden geërfd. Deze twee toerbeurthouders van de tweede generatie delen dan met elkaar de toerbeurt en zijn dan met zijn tweeën één keer in de vier jaar ofwel ieder apart één keer in de acht jaar aan de beurt ($1/4 \times 1/2 = 1/8$). Heeft één van de andere toerbeurthouders van de eerste generatie bijvoorbeeld vijf kinderen dan wordt de looptijd van de toerbeurt van de kinderen van de tweede generatie $1/4$ (de ouder) $\times 1/5$ (aantal kinderen) = $1/20$, ofwel één keer per twintig jaar. Wanneer we ervan uitgaan dat de andere twee toerbeurthouders van de eerste generatie bijvoorbeeld drie en vier kinderen hebben dan wordt de looptijd voor die kinderen respectievelijk $1/4 \times 1/3 =$ twaalf jaar en $1/4 \times 1/4 =$ zestien jaar. Als er dus alleen wordt vererfd en er verder niets gebeurt dan varieert in dit voorbeeld, afhankelijk van het aantal kinderen per gezin, in de tweede generatie de looptijd per erfgenaam tussen de acht en twintig jaar en worden de vier oorspronkelijke toerbeurthouders op den duur in de tweede generatie vervangen door in totaal veertien nieuwe toerbeurthouders. In de derde of vierde generatie wordt de looptijd dan nog veel langer en gaat dit gepaard met een explosieve aanwas van het aantal toerbeurthouders. In overeenstemming met dit proliferatiemodel waren volgens Morison in de jaren dertig van vorige eeuw toerbeurten

met een looptijd van 30 tot 40 jaar heel gewoon. Morison (1940:93,94) maakt zelfs gewag van een *giliran* met een looptijd van 80 jaar.

Toch is het aantal toerbeurthouders in blok PGL telkens veel minder groot en is ook de looptijd van de toerbeurten veel korter dan op grond van meerdere generaties van vererving mag worden verwacht. In sommige gevallen waar het helemaal niet gaat om meerdere generaties van toerbeurthouders maar om 'nieuwe' toerbeurthouders is dit begrijpelijk. De twee buurpercelen P9 en P10 zijn bijvoorbeeld in het bezit van vier broers en zussen, die de beide percelen hebben geërfd van hun vader die de individuele bezitter was. De vader van Juli, Abdul, Zahleha en Muwardi kwam in de jaren zestig van de 20e eeuw in bezit van beide rijstvelden na uitkoop van zijn broers en zussen. P9 en P10 vormden toen nog één toerbeurtveld in een pakket van meerdere velden dat de ooms en tantes met de vader van de huidige broers en zussen met elkaar deelden. Na de uitkoop van zijn eigen broers en zussen was vader tot aan zijn overlijden, enige jaren geleden, de individuele bezitter van veld P9/P10. Na vaders dood namen Juli, Abdul, Zahleha en Muwardi de voormalige *sawah tetap* van vader (weer) in toerbeurt en werd het (weer) een *sawah giliran*. Als eerste generatie nieuwe toerbeurthouders deelden de vier broers en zussen het veld overlans in tweeën en werd afgesproken dat volgens rooster iedere toerbeurthouder alternerend één keer per twee jaar aan de beurt was op het ene of andere veld (zie tabel: P9 en P10, kolom vijf en zeven).

Een ander raadselachtig geval betreft perceel P5. Volgens de tussenstand op 24 oktober 1989 van de familiegenealogie of *tambo* van Syofyan uit RT IX Koto Baru Hiang was perceel P5 al zeven generaties in zijn familie. Uit de op schrift gestelde en getekende stamboom van de huidige verwanten die perceel P5 bewerken blijkt dat de eerste generatie van erfgenamen (kinderen) van de nalatenschap uit vijf personen bestond en de volgende generatie (kleinkinderen) reeds uit dertien. Niettemin kent perceel P5, nog eens vier generaties verder in de tijd, maar drie toerbeurthouders. Hoe kunnen er zo weinig toerbeurthouders zijn terwijl er inmiddels zeven generaties erfgenamen zijn? Een deel van het antwoord ligt in dit geval in het misleidende aantal generaties van de stamboom, tenminste voor zover het gaat om de berekening van het aantal toerbeurthouders. Volgens de stamboom zijn er namelijk wel zeven generaties erfgenamen maar dit betekent nog niet dat er dan ook zeven generaties toerbeurthouders zijn. Om te beginnen moet namelijk het voorouderlijke paar van het totaal worden afgetrokken omdat de 0-generatie weliswaar voor de oorsprong van de nalatenschap heeft gezorgd maar zelf individueel bezitter en géén toerbeurthouder van deze velden was. Daarnaast zijn er van de overgebleven zes generaties nog drie in leven. De laatste twee generaties hiervan zijn de kinderen (generatie Syofyan) en de kleinkinderen van Meh. Moeder en oma Meh is vanuit de geschiedenis en de dode generaties gezien de jongst levende toerbeurthouder in deze tak van de familie. In de familie van Syofyan tellen we dus wel zeven generaties afstammelingen maar slechts vier generaties toerbeurthouders. Maar ook als het aantal generaties van toerbeurthouders van P5 wordt beperkt tot vier dan is het alleen maar mogelijk dat er op het ogenblik slechts drie toerbeurthouders zijn doordat ook hier in vrijwel elke generatie van toerbeurthouders naast vererving ook een proces van samenbundeling en opeenhoping van toerbeurtrechten heeft plaatsgevonden. Met zekerheid weten we dat voor P5 in ieder geval voor de vierde generatie van toerbeurthouders, die ooit begon met zeven broers en zussen en waarvan moeder/oma Meh met twee anderen is overgebleven. De andere vier werden uitgekocht. Hoewel ik hierover geen gegevens heb weten te verzamelen kan het, ook gezien het resultaat, niet anders dan dat ook in de voorgaande drie generaties het feitelijk aantal toerbeurthouders van perceel P5 door uitkoop stelselmatig is gereduceerd.

Wat hier voor P5 geldt is zeker ook van toepassing op de andere toerbeurtpercelen in blok GPL en daarbuiten: de versnippering van *giliran* door vererving wordt afgeremd of zelfs tenietgedaan door individuele acquisitie en samenbundeling van toerbeurten door de uitkoop van broers en zussen en neven en nichten. Dat dit niets nieuws is onder de Hiangse zon en dat deze aan elkaar tegengestelde bewegingen zelfs inherent zijn aan de toerbeurttrijstbouw blijkt wel uit de door Morison beschreven 'vereenvoudiging' van toerbeurten in het Hiang van de jaren dertig van de vorige eeuw:

"Indien namelijk weer een vererving geschiedt en de looptijd voor de nieuwe rechthebbenden zeer lang wordt, gebeurt het vaak dat een der deelgerechtigden de anderen uitkoopt. Door onderlinge beraadslaging wordt het te betalen bedrag vastgesteld en nadat dit aan betrokkenen is betaald, wordt de "kooper" rechthebbende op de *giliran* van de geheele groep, welke is uitgekocht. Op deze wijze is het mogelijk om den looptijd weer binnen normale verhoudingen terug te brengen, waarbij het somwijlen wel gebeurt, dat alle sawah's behorende tot den oorspronkelijken boedel, weer in één hand komen" (Morison 1940:94).

Naast de al dan niet gefaseerde uitkoop van de eigen broers en zussen kan verkleining van het aantal erfgenamen ook plaatsvinden door het *cross-cousin* huwelijk. Zijn neef en nicht eenmaal gehuwd dan biedt een dergelijk huwelijk, naast het directe voordeel van toegang tot de toerbeurtrechten van man en vrouw in twee verwante toerbeurtgroepen, ook het tactische voordeel dat zo'n huwelijk de eventuele uitkoop van toerbeurthouders op termijn in de andere toerbeurtgroep vergemakkelijkt. Maar ook via andere, liefst, (aan-)verwantschappelijke kanalen kan uitkoop plaatsvinden en kunnen in Hiang toerbeurten worden geaccumuleerd.

Haji Syamsudin, bijvoorbeeld, is niet alleen de individuele bezitter van veld G7, maar is '*menurut giliran*' (volgens toerbeurt) ook toerbeurthouder van het naastliggende perceel G6. Van dit laatste rijstveld is Haji Syamsudin echter helemaal geen erfgenaam. Zijn toerbeurt in de toerbeurtgroep die G6 bezit is gekocht via de verwantschappelijke relaties van zijn vrouw Haji Hapsah. Haji Hapsah's '*cross-cousin*' (VaZuZo) Saidina Akso was aanvankelijk met drie anderen toerbeurthouder van veld G6. Door de uitkoop van de toerbeurt van de vader van Haji Hapsah door de ouders van Saidina Akso bestond er tussen de broers en zussen van Haji Hapsah en die van Saidina Akso (neven en nichten van elkaar) geen *giliran*-relatie meer, hoewel veld G6 (samen met een ander rijstveld buiten blok GPL) oorspronkelijk in bezit was van dezelfde gemeenschappelijke grootvader. De relatie tussen de twee toerbeurtgroepen werd in 1975 voor een deel echter weer hersteld doordat Saidina Akso toen met instemming van zijn '*siblings*' zijn *giliran* verkocht aan Haji Syamsudin, de echtgenoot van Haji Hapsah. Omdat niet Haji Hapsah zelf maar haar echtgenoot Haji Syamsudin de toerbeurt kocht werd hiermee feitelijk een (semi-) buitenstaander toerbeurthouder van perceel G6. In veel gevallen zou een dergelijke transactie problemen geven, omdat hiermee een erfdeel in handen zou zijn gekomen van een persoon buiten de familie. De verwantschappelijke pijn werd in dit geval echter verzacht doordat Haji Syamsudin via zijn huwelijk met Haji Hapsah tenminste een aanverwant was.

Pakket

In kolom vier van tabel 7.1 staat of een rijstveld op zichzelf staat ('nee') of dat het veld samen met andere rijstvelden ('ja') een pakket van velden in een grotere nalatenschap vormt. Uit de tabel blijkt dat negen van de in totaal 23 toerbeurtvelden in blok PGL 'alleen' zijn en dat veertien velden een pakket vormen met *sawah teman*. In Hiang roteren erfgenamen over de velden die tot hetzelfde toerbeurtpakket behoren. Voor een volledig beeld van *gilir ganti* is de waarneming dat toerbeurtvelden vaak samen met andere toerbeurtvelden tot dezelfde nalatenschap behoren belangrijk, omdat hiermee de indruk wordt vermeden dat nalatenschappen in Hiang slechts uit één veld bestaan. De meeste velden in Hiang, in blok PGL is dit ruim de helft, behoren tot een nalatenschap die uit meerdere toerbeurtvelden bestaat.

Perceel P4 wordt bijvoorbeeld in een vijfjarige cyclus door vijf toerbeurthouders gebruikt. Dit betekent echter niet dat deze toerbeurthouders alleen op dit veld rijst verbouwen. Samen met vier andere rijstvelden, drie in de nabijheid van het buurdorp Sebukar en één te L'mbok bij Hiang Tinggi, behoort perceel P4 namelijk tot een gezamenlijke nalatenschap van in totaal vijf rijstvelden. De *giliran* van de vijf toerbeurthouders rouleert jaarlijks over deze vijf *sawah teman*. Over rijstveld P4 heeft ieder teeltjaar een andere toerbeurthouder de beschikking. Dit geldt ook voor de overige vier velden, zodat iedere toerbeurthouder in dit gezelschap ieder jaar aan de beurt is om

één van de vijf velden te gebruiken. Op het niveau van toerbeurthouders blijft het toerbeurten in dit gezelschap dan ook beperkt tot veldwisseling tussen de vijf rijstvelden. Hiermee is de economische status van de vijf toerbeurthouders vergelijkbaar met die van bezitters van een individueel rijstveld (*sawah tetap*). Het enige verschil is dat de toerbeurthouders een permanent bezitsrecht uitoefenen over verschillende rijstvelden, met verschillende opbrengsten op verschillende locaties. Het feitelijke economische bezit van de toerbeurten, telkens voor de duur van één teeltjaar, is in dit gezelschap in veel gevallen echter al doorgegeven aan personen uit de opvolgende generaties. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de opdeling van veld P4 in twee aparte stukken voor de duur van het teeltjaar 1989-1990 (tabel 7.1: P4, kolom 5). Wie van de erfgenamen hoe vaak aan de beurt komt is een zaak van de toerbeurthouder om te beslissen en is afhankelijk van onderlinge afspraken en familieomstandigheden.

Toerbeurthouders en erfgenamen

In de kolommen vijf en zeven van tabel 7.1 zijn voor teeltjaar 1989-1990 en teeltjaar 1990-1991 gegevens verzameld over het werkelijke gebruik van de toerbeurten in blok PGL. In de eerste plaats is per perceel informatie verzameld over de naam en de status van de toerbeurtgebruiker. Gaat het om een toerbeurthouder, die dat teeltjaar zelf zijn of haar eigen toerbeurt gebruikt dan wordt dit gemarkeerd met een [T] achter de naam. Wordt de toerbeurt door een erfgenaam van de toerbeurthouder gebruikt, meestal een kind of kleinkind, dan staat er achter de naam van die persoon een [E]. Daarnaast kan uit de kolommen vijf en zeven worden afgelezen of het rijstveld voor de duur van het teeltjaar eventueel is onderverdeeld in meerdere stukken. Op deze wijze kan uit deze kolommen voor de teeltjaren 1989-90 en 1990-91 per veld worden afgelezen wie de toerbeurtgebruikers waren, of deze personen de status van toerbeurthouder [T] of erfgenaam [E] hadden, en of en hoe het perceel eventueel werd onderverdeeld. De percelenkaarten geven een visuele weergave van de onderverdelingen. Nemen we bijvoorbeeld het eerste veld, perceel P1, in de tabel dan blijkt dat de toerbeurtgebruiker van veld P1 in 1989-1990 Mahmud was die géén toerbeurthouder is maar erfgenaam [E] en tijdelijk bezitter voor de duur van het teeltjaar. In teeltjaar 1990-1991 werd perceel P1 echter gebruikt door twee toerbeurthouders [T]: Halipah en Syarifah. Hiertoe werd het veld voor de duur van het teeltjaar onderverdeeld in twee *kerat*: P1A en P1B (zie ook: perceelkaart 1990-1991).

Wanneer we de kolommen vijf en zeven doornemen en enig telwerk verrichten dan blijkt dat meer erfgenamen [E] dan toerbeurthouders [T] de *giliran* in blok PGL gebruiken. Van de in totaal 68 personen die in 1989-90 en 1990-91 het gebruik van een toerbeurt hebben zijn er namelijk 41 (60%) erfgenaam [E] en 27 (40%) toerbeurthouder [T]. Dit is een belangrijk gegeven. Want uit deze cijfers blijkt dat in blok PGL niet alleen meer erfgenamen dan toerbeurthouders de toerbeurten feitelijk gebruiken en 'bezitten', maar ook dat het aantal toerbeurthouders dat de *giliran* wèl zelf gebruikt desondanks nog altijd aanzienlijk is. Een gevolg van deze mix is dat rijstvelden, bijvoorbeeld P1, P4, G11 en L7, afwisselend door personen van verschillende generaties worden gebruikt.

Uit de kaarten en de kolommen vijf en zeven van tabel 7.1 blijkt verder dat een aantal rijstvelden van blok PGL, tijdelijk, dat wil zeggen voor de duur van één teeltjaar, overlangs of overdwars zijn onderverdeeld in twee of meer stukken. In teeltjaar 1989-1990 zijn op deze wijze zeven rijstvelden onderverdeeld (kaart 7.1 en tabel 7.1, kolom 5) en in 1990-91 elf (kaart 7.2 en tabel 7.1, kolom zeven). Het tijdelijke karakter van deze onderverdelingen blijkt uit het feit dat slechts vier (G3, G6, G11 en L3) van de in totaal 23 toerbeurtvelden in beide teeltjaren waren onderverdeeld, waarvan weer slechts drie op dezelfde wijze. De praktijk van onderverdeling van percelen is niet iets dat men direct verwacht in het systeem van *gilir ganti*. Onderverdeling lijkt immers regelrecht in tegenspraak met het grondidee van fysieke ondeelbaarheid van percelen in de regeling van toerbeurtrijstbouw. Het gaat hier dan ook om een schijnbare tegenspraak. Want hoewel het beginsel van *gilir ganti* op gespannen voet staat met de permanente opsplitsing of opdeling van rijstvelden, geldt dit niet voor de in blok PGL gesignaleerde 'onderverdelingen'. Integendeel, onderverdelingen, zoals in blok PGL, worden

ideologisch zelfs zeer gewaardeerd in het stelsel van *gilir ganti*. De reden hiervoor is dat deze onderverdelingen het resultaat zijn van verregaande samenwerking tussen verwanten die hun toerbeurten uit pragmatische overwegingen bundelen of 'poolen'. Hiermee wordt juist op bijzondere wijze uitdrukking gegeven aan het aspect van 'gezamenlijkheid' in de toerbeurtijstbouw. De pragmatische aanleiding van de bundeling van individuele toerbeurten is dat hierdoor personen door de tijd vaker aan de beurt komen om een perceel te gebruiken. De keerzijde hiervan is uiteraard dat men dan niet het rijk alleen heeft, maar het veld dan moet delen met de andere toerbeurtbundelaar. Het is deze praktijk van samenbundeling van toerbeurten door verwanten die het beeld oplevert van de voor de duur van één teeltjaar onderverdeelde percelen in blok PGL. Perceel P1 is hiervan een voorbeeld.

Rijstveld P1 is in teeltjaar 1990-1991 onderverdeeld in twee delen overdwars (twee *kerat*). Deel P1A is in dit jaar in gebruik van de veertigjarige vrouw Halipah uit het buurtschap nummer vijf (RT V) van Koto Baru Hiang. Deel P1B wordt bewerkt door Syarifah (RT IV), een oudere zus van Halipah. Dat beide zussen tegelijkertijd ieder de helft van deze *sawah* bewerken is het gevolg van een onderlinge afspraak. De zussen bezitten namelijk ieder een toerbeurt met een looptijd van vier jaar op het volledige perceel P1. Om echter met meer regelmaat over het rijstveld te kunnen beschikken, hebben Halipah en Syarifah hun beider *giliran* gebundeld. Hierdoor zijn de zussen getweeën, twee keer per vier jaar, ofwel één keer per twee jaar, aan de beurt om profijt te trekken van perceel P1. Uitvloeisel van deze samenwerking is wel dat de zussen wanneer de gebundelde toerbeurt hen toevalt, slechts ieder de helft van veld P1 mogen gebruiken. In het teeltjaar 1990-1991 bewerkt Halipah deel P1A en Syarifah deel P1B. Hoewel de zussen hun deel van het perceel ook daadwerkelijk 'zelf' bewerken, wordt Halipah hierbij geholpen door haar echtgenoot en werkt Syarifah samen met haar oudste dochter. De opbrengst van de 'halve' toerbeurt van Halipah komt ten goede aan het gezin van Halipah. Van de opbrengst van P1B, de andere 'halve' toerbeurt, gaat de helft naar het gezin van Syarifah en de andere helft naar haar dochter. De laatste samenwerking en deling van de opbrengst is moeilijk te categoriseren, maar houdt het midden tussen overbetaalde arbeid en 'zachte' deelbouw. Omdat Syarifah zelf van het begin tot het einde van het seizoen ook werkt is hier geen sprake van een werkelijke deelbouwrelatie (*bagi-dua*). Evenmin verricht de dochter van Syarifah 'gewone' loonarbeid (*upah*). De beloning, de helft van de oogst voor de dochter, is hiervoor te groot. De samenwerking tussen Syarifah en dochter is eerder te beschouwen als een typische variant van opbrengstdeling tegen de achtergrond van de geleidelijke overdracht van het gebruik van een toerbeurt van de ene naar de andere generatie.

Doordat de zussen Halipah en Syarifah hun toerbeurten hebben geërfd van hun overleden moeder zijn zij nu beide toerbeurthouder van perceel P1, met ieder een toerbeurt met een looptijd van vier jaar, samengebundeld tot een gezamenlijke toerbeurt van een half perceel per twee jaar. Vanuit een ander perspectief gezien zou ook gezegd kunnen worden dat de beide zussen na vererving de oorspronkelijke toerbeurt van moeder (één maal per twee jaar) ongedeeld hebben gelaten en gezamenlijk gebruiken. De andere toerbeurthouder van het rijstveld is Yusuf Raih, een oom (MoBr) van Halipah en Syarifah. De inmiddels bejaarde Yusuf erfde perceel P1 samen met zijn zus (de moeder van Halipah en Syarifah) en een andere broer en zus. Nadat de laatste twee waren uitgekocht, gingen de overgebleven broer en zus het rijstveld om beurten bewerken. Vanaf die tijd is Yusuf de houder van een toerbeurt van één keer per twee jaar op rijstveld P1. Yusuf heeft het gebruik van zijn *giliran* evenwel reeds overgedragen aan zijn drie kinderen. Vóór de veldwisseling, in het teeltjaar 1989-1990, werd perceel P1 hierdoor gebruikt door Mahmud, de oudste zoon van Yusuf en neef van Halipah en Syarifah (MoBrZo). Omdat Mahmud en zijn broer en zus Yusufs toerbeurt met een looptijd van twee jaar ieder afzonderlijk gebruiken zijn deze drie (tevens de 'cross-cousins' van Halipah en Syarifah) ieder, drie keer twee, ofwel, één keer per zes jaar aan de beurt om rijstveld P1 te bewerken. Perceel P1 wordt hierdoor op het ogenblik het ene jaar gebruikt door één van de drie kinderen van Yusuf (zoals in 1989-1990) en het andere jaar door Halipah en Syarifah gezamenlijk. Wanneer we de toerbeurtrechtenbundel van perceel P1 nu uitsplitsen naar verschillende niveaus van

beheer, bezit en gebruik dan zien we dat de drie toerbeurthouders van ongelijke generatie zijn en ongelijkwaardige toerbeurten bezitten: Yusuf, van erfgeneratie één, beschikt over een *giliran* met een looptijd van twee jaar en Halipah en Syarifah, beide van erfgeneratie twee, hebben een toerbeurt met een looptijd van vier jaar. De laatste toerbeurt is gebundeld tot een gezamenlijke *giliran* van een half perceel P1 per twee jaar. Daarnaast blijkt dat voor Halipah het juridische en economische bezit en het feitelijke gebruik van de toerbeurt volledig samenvallen. Syarifah is toerbeurthouder maar het economisch profijt en het werk deelt zij met haar dochter in een soort vriendelijke deelbouwrelatie. De oude Yusuf is ook toerbeurthouder, maar zijn *giliran* heeft hij reeds min of meer op permanente basis in bruikleen gegeven aan zijn drie kinderen die hierdoor feitelijk reeds het economische bezit van de toerbeurt hebben geërfd.

Een ander voorbeeld van onderverdeling en 'pooling' vinden we in perceel P3. Perceel P3 is na de veldwisseling in augustus opgedeeld in twee stukken overlans (twee *keping*). P3A wordt gebruikt door de 32-jarige Assujana (RT IX), boer in Hiang en voorlichter bij de landbouwdienst elders in Kerinci. Assujana bewerkt P3A niet zelf maar laat dit doen door niet-verwante dagloners (*upah harian*). P3B wordt gebruikt door zijn jongere broer Syarifuddin (RT IX). Deze verricht zelf het werk (*bikin sendiri*). De broers ontlenen het gebruik van *sawah* P3 aan de toerbeurt van hun vader, Haji Dahlan, één van de drie toerbeurthouders van dit rijstveld. In de teeltjaren 1988-89 en 1989-90 werd perceel P3 respectievelijk bewerkt door de broer en zus van Haji Dahlan. Haji Dahlan, de vader van Assujana en Syarifuddin, is toerbeurthouder, maar zijn toerbeurt met een looptijd van drie jaar stelt hij dit jaar voor het eerst ter beschikking aan zijn twee zoons. Haji Dahlan heeft met zijn zonen afgesproken dat zij de komende jaren de toerbeurt met zijn drieën zullen delen. Het ene jaar Assujana en Syarifuddin en het andere Haji Dahlan. De zonen hebben onderling afgesproken dat zij hun bruikleenrecht bundelen, omdat zij dan minder lang hoeven te wachten.

Werk

Uit de kolommen zes en acht van tabel 7.1 komt naar voren dat de percelen van blok PGL niet altijd door toerbeurthouders [T] en erfgenamen [E] zelf worden bewerkt. In een aantal gevallen worden rijstvelden gedeeld met deelbouwers, zijn ze verhuurd aan pachters, of worden de velden voornamelijk bewerkt door loonarbeiders. Hierdoor waren er op blok PGL diverse bewerkers die niet altijd ook de houders of de bezitters van een toerbeurt waren. De diversiteit van arbeidsrelaties en productierechten op de velden van blok PGL zijn in de tabel teruggebracht tot enkele categorieën. 'Zelf' (*bikin sendiri*) betekent hier dat de werkzaamheden in beginsel door de genoemde toerbeurthouder of erfgenaam werden verricht. In de praktijk kan dit nog van alles betekenen, omdat echtgenoten en oudere kinderen bijna ook altijd min of meer gratis meewerken en omdat daarnaast vaak met vrienden, burens en andere familieleden op basis van reciprociteit of gesloten beurzen arbeid wordt uitgewisseld. 'Deelbouw' duidt in de meeste gevallen op een *bagi-dua* overeenkomst, maar eventueel ook op een *bagi tiga* arrangement. In werkelijkheid lopen vormen van 'zelf werken met de hulp van kinderen' en 'bagi-dua deelbouw onder zachte voorwaarden' in elkaar over. Daarom is het niet altijd gemakkelijk om hiertussen een strikte scheiding te maken.

Het onderscheid tussen 'zelf' en 'deelbouw' in de tabel berust op het verschil tussen een deelbouwrelatie binnen en buiten het gezin. Gaat het om een deelbouwachtige relatie tussen gezinsleden, bijvoorbeeld tussen moeder en een thuiswonend of net uit huis wonend kind, dan is deze arbeids- en opbrengstovereenkomst in de tabel ondergebracht onder de noemer 'zelf' bewerken. Volgens de tabel wordt er bijvoorbeeld in teeltjaar 1990-1991 door Syarifah 'zelf' op perceel P1B gewerkt, maar zoals uit de beschrijving hierboven blijkt, deelt in werkelijkheid ook haar dochter in de arbeid en de opbrengst van P1B. Gaat het om een overeenkomst tussen niet-verwante personen of tussen (aan-)verwante personen uit verschillende gezinnen, bijvoorbeeld tussen twee broers die al hun eigen gezin hebben, dan wordt deze relatie in de tabel wel 'deelbouw' genoemd. In de categorie 'pacht' wordt in de tabel geen onderscheid gemaakt tussen jaarpacht (*sasih*) of jaarhuur (*sewa*) en meerjarige pacht (*sasih lama*). De categorie 'dagloon'

(*upah harian*) in de tabel betekent dat het zware en arbeidsintensieve werk zoals omspitten, overplanten en oogsten, wordt verzet door dagloners van buiten of binnen de familie. De toerbeurtgebruiker verricht dan alleen de tussentijdse werkzaamheden, zoals wieden, bewateren en bemesten, zelf of met gezinsleden. Tot de categorie 'aangenomen' (*upah borongan*) behoort het werk op het veld dat tegen een vooraf vastgestelde prijs is 'aangenomen' door een aannemer met een groep arbeiders die te werk gaan als een loonbedrijf.

In totaal telt tabel 7.1 verdeeld over de twee teeltjaren 74 arbeids-, deelbouw-, of pachtrelaties. Zes van deze arrangementen hebben te maken met de rijstvelden in individueel bezit en 68 met de toerbeurtvelden. Met het laatste getal als uitgangspunt en uitgedrukt in percentages levert dit het volgende resultaat op: 66% van het werk op de toerbeurtvelden in blok PGL valt in de categorie 'zelf' werken, 3% in de categorie van 'pacht', 4% in de categorie 'deelbouw', 21% in de categorie 'dagloon' en 6% in die van 'aangenomen' werk. De gevolgtrekking hieruit is duidelijk: veruit de meeste veldarbeid op de toerbeurtvelden wordt verricht door de toerbeurthouders en erfgenamen zelf met de hulp van gezinsleden, vrienden en burens als arbeiders of met de assistentie van deelbouwende gezinsleden. Daarnaast wordt ook een aanzienlijk deel van het werk uitbesteed aan dagloners. Zuivere deelbouw- en pachtovereenkomsten en aangenomen-werkcontracten zijn betrekkelijk schaars. Al met al blijkt de bewerking van de toerbeurtvelden in blok PGL dus vooral een gezins- en dagloonaangelegenheid.

Administratie

Eén van de intrigerende zaken van de toerbeurtijstbouw is hoe het mogelijk is dat – ondanks de voortdurende conflicten over de toedeling van toerbeurten – het overgrote deel van de toerbeurtvelden ieder jaar toch weer zonder noemenswaardige problemen van toerbeurtgebruiker wisselt. De honderden velden die alleen al in Hiang jaarlijks van toerbeurtgebruiker wisselen staan namelijk nergens centraal geregistreerd en evenmin bestaat er een overkoepelende toezichthoudende instantie voor de toerbeurtijstbouw in het dorp. Dat honderden velden vanzelfsprekend van toerbeurtgebruiker wisselen heeft dan ook niets te maken met een dorpse regie of planning maar is de uitkomst van een repeterend en geïnstitutionaliseerd patroon van wisseling van toerbeurten in afzonderlijke families. Het zich herhalende karakter bestaat hieruit dat de wisseling van toerbeurten in de ene familie niet wezenlijk anders is dan in de andere. In Hiang bestaat er een hoge mate van overeenstemming over de regeling en de bedoeling van *gilir ganti*. Als stelsel van toewijzing en het gebruik van erfdelen laat de toerbeurtijstbouw namelijk wel veel ruimte voor allerlei aanpassingen aan specifieke gezins- en familie-omstandigheden, zoals ondermeer blijkt uit de casussen in het vorige hoofdstuk en uit tabel 6.1 hierboven. De erfrechtelijke dynamiek van de toerbeurtijstbouw wordt veroorzaakt door de mogelijkheid van onderlinge (ver-)koop. Doordat in de ene familie toerbeurthouders elkaar uitkopen terwijl in de andere familie het aanvankelijk toerbeurtrooster levenslang blijft gehandhaafd zijn de erfstromen per familie verschillend. Maar ook hier geldt dat de basisregels en uitgangspunten in iedere familie hetzelfde zijn. Ook de periode van wisseling in augustus/september en de beraadslagingen, de *duduk sawah*, die daaraan vooraf gaan gelden voor alle families in het dorp.

Ondanks het algemene karakter van de toerbeurtijstbouw is de regie en de administratie van de toedeling van toerbeurtvelden in Hiang een familie aangelegenheid. Per toerbeurtgroep wordt bijgehouden welke toerbeurthouder er op welk veld aan de beurt is. Deze collectieve familie kennis ligt grotendeels opgeslagen in de hoofden van de deelnemers en omvat naast de oorspronkelijke verdeling op basis van verwantschap ook kennis van transacties van uitkoop en bruikleen. Oudere deelnemers zijn op basis van hun levenservaring hierover in de regel het beste geïnformeerd. Het is de specifieke taak van de leider van de toerbeurtgroep, de oudste of *wo*, om op de hoogte te zijn van alle zaken die betrekking hebben op de actuele verdeling van toerbeurten in zijn toerbeurtgroep. De afzonderlijke toerbeurthouders regelen hun zaken zelf en kunnen hun toerbeurt naar believen doorschuiven naar hun kinderen of door anderen laten bewerken.

Vanuit het gezichtspunt van de leider van de toerbeurtgroep doet het er niet toe hoe de toerbeurthouder zijn of haar *giliran* gebruikt. De toerbeurtleider ziet er slechts op toe dat de, eventueel door (ver-)koop gemuteerde, geldende volgorde van gebruik tussen de toerbeurthouders in acht wordt genomen en dat deze orde met eventuele compensatie weer wordt hersteld als er om wat voor een reden dan ook van werd afgeweken. De jaarlijkse beraadslaging, de *duduk sawah*, dient niet alleen om de geldigheid van de toerbeurten in het komende teeltjaar te bevestigen, maar ook om informatie uit te wisselen en om de gemeenschappelijke kennis in de familie over de toerbeurtvolgorde te actualiseren. Het belangrijkste hulpmiddel hierbij is de familiegenealogie.

De familiestamboom maakt zichtbaar op grond van welke genealogische positie erfgenamen in aanmerking komen voor een toerbeurt. In Hiang bestaat er in vrijwel elke familie een getekende en beschreven stamboom, een *tambo*. Meestal stelt de toerbeurtleider bij aanvaarding van zijn taak zelf een stamboom samen waarin de erfgenamen uit zijn toerbeurtgroep worden verbonden met meerdere generaties van erfgenamen en met andere toerbeurtgroepen in de wijdere familie. Een typische Hiangse stamboom begint aan de top met een gemeenschappelijk voorouderpaar en vermeldt dan vervolgens een aantal generaties van uitdijende nakomelingen en erfgenamen. Er zijn stambomen die verschillende bladzijden van schoolschriftjes omvatten, maar er zijn ook *tambo* die uit een rol aan elkaar geplakt papier bestaan ter grootte van een bureaublad. In sommige stambomen wordt via de oudste generatie een verbinding gemaakt met in Hiang bekende en legendarische voorouders. Andere stambomen zijn van een meer zakelijk karakter en beperken zich tot de eigen familie. De stambomen in Hiang beperken zich tot zuiver genealogische informatie. In geen enkele stamboom die ik onder ogen heb gekregen en soms samen met de eigenaar heb bestudeerd of soms korte tijd mocht lenen, werd gewag gemaakt van *gilir ganti* of de feitelijke toedeling van toerbeurten. Dat is ook niet de bedoeling van de stambomen. De genealogie dient slechts om aan te geven welke personen op welke manier aan elkaar verwant zijn en uit welke secties de grootfamilie, de *kalbu*, bestaat. In veel gevallen zijn verwanten ook elkaars erfgenamen, maar door de opkoop van toerbeurten zijn niet alle verwanten op een bepaald moment in de tijd nog werkelijk erfgenaam. Om de toerbeurten te regelen werd in veel, maar zeker niet in alle gevallen, gebruik gemaakt van een aparte administratie naast de stamboom. Dit op de familiestamboom geënte rooster van toerbeurten vermeldt meestal niet meer dan de namen van de toerbeurthouders, de aan jaartallen gekoppelde volgorde van gebruik en de verschillende rijstvelden die tot de nalatenschap behoren.

Conclusies

De belangrijkste conclusie van hoofdstuk vijf over *gilir ganti* casussen en van hoofdstuk zes over de toerbeurtwisselingen in blok PGL moet zijn dat de toerbeurtijstbouw in Hiang in al zijn facetten vooral een familieaangelegenheid is, die functioneert temidden van kortstondige pacht-, deelbouw- en arbeidsrelaties. Vanuit erfrechtelijk perspectief is dit geenszins verwonderlijk, maar tegen de achtergrond van de verhandelbaarheid van toerbeurten is dit veel minder vanzelfsprekend. Mede gevoed door de stelselmatige bevestiging van informanten dat toerbeurten vrij verhandelbaar zijn, was mijn aanvankelijke verwachting dat ik tenminste hier en daar in de kring van broers en zussen, tantes en ooms en neven en nichten die de kern vormen van de cognatische toerbeurtverbanden, relatieve 'vreemdelingen', zoals verre verwanten en aanverwanten of buren en vrienden, als toerbeurthouder zou aantreffen. Uit het onderzoek blijkt echter dat het uitgedragen beginsel van vrije koop en verkoop van toerbeurten zich feitelijk beperkt tot naaste verwanten. De reden hiervoor is dat de positie van buitenstaander in een toerbeurtgroep sociaal onwenselijk en onhoudbaar wordt geacht. Dit is alleszins begrijpelijk, want een buitenstaander die niet de gezinsgeschiedenis en de vertrouwelijkheid van broers en zussen deelt en ook geen actuele verwantschappelijke bindingen en verplichtingen heeft, wordt al snel gezien als een pottenkijker of indringer. Buitenstaanders kijken daarom ook wel uit om elders losse toerbeurten te kopen, ook omdat je gemakkelijk als eenling tegenover de rest komt te staan als het gaat om zakelijke belangen. Het gevolg is dat broers en zussen en soms

ook neven en nichten elkaars toerbeurten kopen, maar dat daarmee de sociale cirkel rondom de handel in toerbeurten wel is getrokken. De enige niet-verwante personen die soms in een andere toerbeurtgroep wel worden getolereerd zijn echtgenoten (zie: tabel 7.1: beschrijving van kolom 'aantal toerbeurthouders', perceel G6; echtgenoot van nicht). Dat is dan weer niet zo vreemd, omdat aangetrouwde echtgenoten in Hiang vaak veel te maken hebben met het gezin en de familie van hun vrouw. Eerst door huwelijkse inwoning bij de schoonouders en later doordat mannen in toerbeurtaangelegenheden (ook) vaak hun vrouw vertegenwoordigen in haar familie, of zelfs een familieleider kunnen worden.

De consequentie van de sociale inperking van het recht van verkoop van toerbeurten tot directe verwanten is dat het aantal toerbeurthouders in de loop van de tijd in de regel kleiner wordt. Want doordat toerbeurthouders elkaar wel kunnen uitkopen, maar buitenstaanders zich niet kunnen inkopen, leidt dit op den duur meestal tot een inkrimping van het aantal toerbeurthouders en erfgenamen van dezelfde generatie. In blok PGL varieerde het aantal toerbeurthouders per perceel bijvoorbeeld tussen de drie en zes, maar was het modale aantal toerbeurthouders per perceel hierdoor niet meer dan drie. De levensloop van een typisch Hiangse toerbeurtnalatenschap begint dan ook met de verdeling van gelijke toerbeurten aan alle kinderen. Door de snelle of langzame onderlinge uitkoop slinkt vervolgens het aantal toerbeurthouders in meer of mindere mate. Tenslotte eindigt de cyclus met de vererving van de toerbeurten aan de kinderen van de overgebleven toerbeurthouders. Door uitkoop zijn sommige erfgenamen in staat om tijdens hun leven hun belang in de nalatenschap te vergroten ten koste van broers en zussen die hun aandeel juist verliezen. Uitkoop kan op verschillende manieren, gefaseerd door de tijd, of ineens geschieden.

De meest gebruikelijke manier van uitkoop is dat een broer of zus van één van de andere broers of zussen de toerbeurt koopt. De koopprijs wordt in de regel bepaald door de grondprijs van het perceel te delen door de looptijd van de toerbeurt. Is de looptijd bijvoorbeeld vier jaar ($\frac{1}{4}$) dan zal de koopprijs van de toerbeurt worden vastgesteld op $\frac{1}{4}$ van de dan geldende verkoopwaarde van het perceel. Bestaat de toerbeurt uit een pakket van verschillende percelen dan wordt eerst een gemiddelde opbrengst en grondprijs berekend en wordt dit bedrag vervolgens gedeeld door de looptijd van de toerbeurt. Kopen broers en zussen elkaar uit dan kan dit in één keer gebeuren. Maar vaker geschiedt uitkoop trapsgewijs door de tijd (zie tabel 7.1: beschrijving van kolom 'toerbeurtgebruikers', perceel P1; twee broers en zussen uitgekocht door Yusuf en moeder van Halipah en Syarifah). De koper neemt de toerbeurt over van de broer of zus en wordt dan de houder van twee toerbeurten. De looptijd van de toerbeurten blijft dan overigens gelijk, maar de koper krijgt dan twee beurten. Wanneer deze uitkoopmethode wordt voortgezet en één van de twee laatste toerbeurthouders tenslotte ook de toerbeurt van de ander koopt dan wordt de laatste toerbeurthouder uiteindelijk de individuele eigenaar van de grond. In de volgende ronde van vererving kunnen de kinderen dan overigens weer besluiten om dat individuele veld van vader of moeder weer in toerbeurt te nemen (zie: tabel: beschrijving van kolom 'aantal toerbeurthouders', percelen P9 en P10; toerbeurthouder wordt individueel eigenaar en daarna worden zijn kinderen weer toerbeurthouder). In de loop van de (diachrone) tijd kan op deze wijze de status van een bepaald rijstveld veranderen van toerbeurtveld in individueel rijstveld en, andersom, van individueel bezit weer in toerbeurtveld.

Een andere mogelijkheid is dat één of een paar overgebleven toerbeurthouders besluiten om de grond tenslotte aan een buitenstaander te verkopen (zie tabel 7.1: beschrijving van kolom 'status', perceel G7; trapsgewijze uitkoop en verkoop aan een 'vreemdeling' en zie ook: casus 1, waarin een neef Haji Yusuf en zijn zussen uitkoopt). In het laatste geval gaat de grond voor de familie of voor die tak van de familie verloren, of een van de erfgenamen zou de grond later alsnog terug moeten kopen. Nog een andere door informanten in Hiang genoemde manier van uitkoop is dat broers en zussen als collectiviteit één of meerdere toerbeurthouders uitkopen. Actuele gegevens heb ik hierover overigens niet kunnen verzamelen. Bij deze methode betalen de overblijvende toerbeurthouders samen de koop van de toerbeurt. Vervolgens wordt de looptijd van de toerbeurt voor alle overgebleven toerbeurthouders per uitgekochte broer of zus met een

jaar verkort. Zijn er bijvoorbeeld vier toerbeurthouders en wordt er één door de overige gezamenlijk uitgekocht dan verandert de looptijd van de toerbeurt voor de overgebleven toerbeurthouders van één keer in vier jaar ($1/4$) naar één keer in drie jaar ($1/3$).

Doordat toerbeurten verhandelbaar zijn kunnen toerbeurten in één hand komen. Hierdoor kan in Hiang uiteindelijk één van de erfgenamen overblijven als de particuliere eigenaar van de oorspronkelijke ouderlijke nalatenschap. Vervolgens kan door verkoop zelfs een buitenstaander eigenaar worden. Dit laatste is nogal eigenaardig omdat het in een eerder stadium vrijwel onmogelijk is dat een buitenstaander als toerbeurthouder participeert in een familie. Wat als het ware aan het begin van de levenscyclus van een nalatenschap nog ondenkbaar is, namelijk de deelname van een buitenstaander, wordt na een paar rondjes interne uitkoop steeds vanzelfsprekender. Alleen gaat het dan niet meer om beperkte deelname, maar om een totale overname van de nalatenschap. Tegen deze achtergrond kan de feitelijke inperking van het recht van handel in toerbeurten tot de naaste verwanten ook worden beschouwd als de sociaal noodzakelijke eerste fase van een langduriger proces van gefaseerd afscheid nemen en gefaseerde verkoop van de nalatenschap. In de eerste fase wordt het aantal toerbeurthouders intern verminderd en in de tweede fase verkoopt de laatst overgebleven erfgenaam de nalatenschap aan een ander. Of het ooit zover komt weet natuurlijk niemand vooraf. Wat je achteraf steeds slechts kan vaststellen is dat in Hiang de levenscyclus van een toerbeurt nalatenschap kan eindigen met de verkoop van de nalatenschap aan een vreemdeling. Vaker houdt de cyclus echter op bij de fase van onderlinge uitkoop door broers en zussen, waardoor er ten hoogste een vermindering plaatsvindt van het totale aantal erfgenamen/toerbeurthouders. Overigens zijn er in Hiang ook genoeg families waarin het aantal toerbeurthouders tot aan de volgende generatie onveranderd blijft. De gegevens in dit onderzoek suggereren echter dat onderlinge uitkoop vaker het geval is.

Of er tijdens de levenscyclus van een toerbeurt nalatenschap uiteindelijk ooit een soort optimale verhouding wordt bereikt tussen het overgebleven aantal toerbeurthouders, hun samenwerking en de looptijd per toerbeurt, varieert van familie tot familie en is sterk afhankelijk van omstandigheden. Geldgebrek, verstoorde familieverhoudingen, of verhuizing en migratie zijn de meest voorkomende redenen voor de verkoop van een toerbeurt, terwijl investeren in de bestaansbasis van de gezinseconomie de meest algemene redenen is om toerbeurten te kopen. En een toerbeurtje dat de één niet meer de moeite waard vindt kan voor een ander net genoeg zijn om de eindjes aan elkaar te knopen. Zoals we eerder zagen wordt in rijke families het sociale optimum tussen het aantal toerbeurthouders en de looptijd van de toerbeurten soms ook kunstmatig gecreëerd doordat broers en zussen hun eigen toerbeurtrecht voor lange tijd in bruikleen geven aan andere broers en zussen (zie: casus Gafaramli, hoofdstuk 5). In arme families proberen toerbeurthouders juist door te 'poolen' de looptijden van de toerbeurten kunstmatig te bekorten en hiermee vaker toegang tot rijstbouw te hebben (zie tabel 7.1: beschrijving van kolom toerbeurtgebruikers, percelen P1a en P1b en P3a en P3b). Deze laatste aanpassingen hebben overigens geen consequenties voor de erfrechtelijke verdeling van de toerbeurten.

Een andere vraag die in dit hoofdstuk al impliciet aan de orde is gesteld maar waar ik nog graag nadrukkelijker op wil in gaan is hoe de systematiek van toerbeurt rijstbouw voorziet in haar eigen reproductie. Uit de literatuur (Scheltema 1931, Morison 1940, Watson 1992) en uit dit onderzoek blijkt immers dat *gilir ganti* als familiaal patroon van het gezamenlijk beheer, bezit en gebruik van nalatenschappen in de rijstbouw in Kerinci al zeker zo'n kleine honderd jaar en waarschijnlijk al veel langer bestaat. De toerbeurt rijstbouw is dus een gesystematiseerd en veralgemeniseerd patroon van toedeling van erfdelen dat niet alleen de tand des tijds heeft doorstaan, maar dat tot op de dag van vandaag, naast het individuele bezit, nog steeds het dynamische middelpunt vormt van de sociaal-juridische organisatie van de rijstbouw in Kerinci. Zoals ik in het begin van hoofdstuk vijf is beschreven heeft het erfrecht in Kerinci de afgelopen eeuw waarschijnlijk een ontwikkeling doorgemaakt waarbij erfdelen in rijstgronden vanuit het exclusieve vrouwelijke erfdomein zijn overgeheveld naar het vrouwelijke en mannelijke domein. Politiek, staatsrechtelijk, cultureel en demografisch is de samenleving van Kerinci in dezelfde periode eveneens ingrijpend veranderd. In de landbouw is de

commerciële productie van handelsgewassen tot volle wasdom gekomen en meer specifiek in de rijstbouw zijn de langzaam rijpende rijstsoorten inmiddels volledig vervangen door snelrijpende soorten. Al deze veranderingen ten spijt is de systematiek van toerbeurtijstbouw onveranderd gebleven. Blijkbaar is *gilir ganti* in Kerinci een redelijk autonoom handelingspatroon dat zich weet te handhaven in veranderende sociaal-culturele en politiek-economische contexten. De eerste reden hiervoor is dat temidden van de veranderende samenleving in Kerinci het materiële object van de toerbeurtijstbouw – de verdeling van de verbouw van het centrale voedselgewas – onveranderlijk belangrijk is gebleven. De tweede reden is dat de systematiek van toerbeurtijstbouw zo open van karakter is dat vernieuwingen en kleine aanpassingen doorlopend worden geïncorporeerd. Maar welke specifieke aspecten van *gilir ganti* garanderen nu dat de toerbeurtijstbouw door de generaties levensvatbaar blijft? Hoe regenereert het systeem zich iedere generatie opnieuw? Welke ‘checks and balances’ zijn ingebouwd?

Om te begrijpen hoe de toerbeurtijstbouw werkt is het allereerst van belang om de toerbeurtijstbouw niet alléén te zien als een erfrechtelijk systeem van toedeling van toerbeurten, maar ook als een besloten handelsmarkt van toerbeurten. De familie-interne handel in toerbeurten is voor de reproductie van *gilir ganti* net zo belangrijk als de erfrechtelijke verdeling van de nalatenschap in toerbeurten. Zou het systeem van toerbeurtijstbouw namelijk alleen voorzien in de toedeling van toerbeurten dan zou het zijn eigen failliet produceren. Vererving op vererving zou namelijk leiden tot een explosieve versnippering van de toerbeurten over steeds meer erfgenamen die steeds langer moeten wachten tot ze een keer aan de beurt zijn. Op den duur is de economische waarde van de toerbeurten dan voor iedereen nihil en zou het systeem ten gronde gaan. Van wezenlijk belang voor de instandhouding van het systeem van *gilir ganti* is daarom dat een te grote versnippering van de gebruikstijd van de nalatenschap wordt vermeden. De verkoop van toerbeurten zorgt hiervoor. Door onderlinge uitkoop van erfgenamen worden in iedere generatie excessief lange looptijden uit het systeem gesaneerd. Het gevolg van deze reductie van het aantal toerbeurthouders is tweeledig: de maximale looptijd van toerbeurten blijft acceptabel en economisch waardevol voor de overgebleven erfgenamen en de uitgekochte broers en zussen verdwijnen als erfgenaam uit de toerbeurtijstbouw. De krimp en uitstoot van erfgenamen uit de rijstnalatenschappen heeft allerlei oorzaken en zowel positieve als negatieve kanten. Vaak zijn het de armste broers en zussen die uit geldgebrek hun toerbeurt verkopen, maar evenzeer kunnen dit personen zijn die zich weloverwogen en met zoveel mogelijk middelen terugtrekken uit de lokale landbouw om hun geluk elders te beproeven. Of het gaat om boeren die voldoende individuele grond bezitten in het dorp en die door verkoop van hun toerbeurtrecht hun familieverplichtingen trachten te minimaliseren. Dit zijn geen abstracte maar concrete beweegredenen die ik in het onderzoek ben tegengekomen. Het gaat erom dat niet altijd en niet alleen armoede en ellende ten grondslag liggen aan de uitstoot van toerbeurthouders uit de toerbeurtijstbouw. Voor ondernemende boeren vormt de mogelijkheid tot uitkoop van familieleden een belangrijke drijfveer om op den duur een groter aandeel in de rijstbouw te verwerven.

In de tweede plaats zijn toerbeurnalatenschappen en het individuele bezit van rijstvelden in Kerinci nauw met elkaar verbonden. Met een parafrasering van de natuurkundige wet van de communicerende vaten zou in dit geval zelfs gesproken kunnen worden van de wet van de ‘communicerende juridische statussen’. Hiermee bedoel ik dat alle rijstgrond in Kerinci door de tijd heen hetzij in individueel bezit hetzij in gezamenlijk bezit is en dat beide systemen elkaar compenseren. Hierboven is al beschreven hoe door onderlinge uitkoop een gezamenlijke nalatenschap uiteindelijk het individuele bezit van de laatst overgebleven erfgenaam of van een buitenstaander kan worden. Andersom worden veel individuele rijstvelden bij vererving weer toerbeurtveld. Door de laatste ‘input’ wordt de toerbeurtijstbouw iedere generatie opnieuw voorzien van de invoer van verse rijstvelden met nieuwe toerbeurtrechten. Tot op zekere hoogte is de levensvatbaarheid en reproductie van de toerbeurtijstbouw dan ook afhankelijk van het individuele grondbezit.

Tenslotte vormt de maatvoering van de rijstvelden een belangrijk bestanddeel in de voortzetting van de toerbeurtijstbouw. Hiermee bedoel ik dat het voor de instandhouding van *gilir ganti* van belang is dat er niet of niet teveel wordt getornd aan de minimum grootte van de rijstvelden waarop de toerbeurtrechten betrekking hebben. Een sociaal geaccepteerde minimummaat van de rijstvelden voorkomt namelijk, evenals veel te lange looptijden, dat de economische waarde van de toerbeurten wordt uitgehold. Het standaard minimumrijstveld is een belangrijk beginsel van de toerbeurtijstbouw, omdat het er bij de toerbeurtijstbouw om gaat dat niet de rijstvelden zelf, maar juist de gebruikstijd van de velden wordt verdeeld. Zouden ook nog eens de rijstvelden in steeds kleinere eenheden worden verdeeld dan zou dit de economische bodem wegslaan onder het systeem van verdeling van toerbeurten. Evenmin als het zin heeft om één keer in de twintig jaar een groot toerbeurtveld ter beschikking te krijgen, heeft het zin om heel frequent een rijstveld van een paar vierkante meter te mogen bewerken. Uit het onderzoek in Hiang blijkt dat de standaardmaat van de rijstvelden in de loop van de geschiedenis wel is verkleind van één *jinjang* (0,2 ha) naar één *keping* (0,1 ha), maar dat verdere verkruimeling van de oppervlakte van rijstvelden is uitgebleven. Wanneer we ervan uitgaan dat deze halvering inmiddels weer wordt gecompenseerd door de verhoging van de rijstproductie door de teelt van nieuwe rijstsoorten, die twee oogsten in plaats van één oogst per jaar opleveren, dan mogen we concluderen dat het minimum rijstveld een belangrijk element is gebleven in de reproductie van het systeem van toerbeurtijstbouw.

De sociale logica van de systematiek van toerbeurtijstbouw mag niet verhullen dat het hierbij uiteindelijk gaat om de verdeling van het basisvoedsel en van inkomsten in Kerinci. Over het belang van de toerbeurtijstbouw voor voedselzekerheid en sociale zekerheid in Hiang en Kerinci gaat het volgende hoofdstuk.

8

Voedselzekerheid en sociale zekerheid

In de vorige twee hoofdstukken is de systematiek van *gilir ganti* en zijn de sociale en juridische aspecten van de toerbeurtijstbouw beschreven. In dit hoofdstuk komt de vraag aan de orde welke samenhang er in Hiang en Kerinci bestaat tussen de toerbeurtijstbouw aan de ene kant en voedselzekerheid en sociale zekerheid aan de andere kant. De mogelijkheid van gezinnen om zoveel mogelijk voedsel zelf te produceren of de mogelijkheid om zoveel geld te verdienen dat er altijd voedsel kan worden gekocht is in de agrarische economie van Kerinci de afgelopen eeuw een belangrijke voorwaarde gebleken voor een duurzaam plattelandsbestaan. Voedselzekerheid op het niveau van individuele gezinnen is ook een van de redenen waarom boeren in Kerinci de gemengde bedrijfsvoering, het *sawah/ladang/kebun* systeem, steeds trachten te realiseren en naar eigen inzicht en mogelijkheden proberen te optimaliseren. Doordat rijst in Kerinci het belangrijkste voedselgraan is wordt de huishoudelijke voedselvoorziening voor een groot deel bepaald door de mogelijkheid van rijstbouw op voldoende rijstvelden. Niet alleen in meer op de rijstbouw gespecialiseerde dorpen zoals Hiang of Pondok Tinggi (Watson 1992) in de centrale vallei, maar ook in alle op de teelten van boomgewassen gespecialiseerde dorpen in Kerinci (Belsky 1991, Aumeeruddy *et al.* 1992, Burgers 2004). De economische strategie van boeren in Kerinci is altijd gericht op het zoveel mogelijk veilig stellen van de eigen voedsellandbouw binnen de hele waaier van commerciële en niet-commerciële teelten. Hierin is de productie van rijst de basisvoorziening. Zoals we gezien hebben zijn er in Hiang en Kerinci verschillende manieren om voor eigen gezin rijst te produceren: het individuele bezit van een rijstveld geeft een permanente en exclusieve toegang tot de productie van rijst, het individuele bezit van een toerbeurt (*giliran*) van rijstproductie geeft eens in de zoveel jaar een exclusieve toegang tot de productie van rijst en deelbouw, pacht en loonarbeid geven steeds een tijdelijke toegang tot rijstteelt. Het knooppunt van toegang tot de rijstbouw in Kerinci wordt echter gevormd door het gezamenlijke erfgoed met zijn toerbeurtijstbouw. *Gilir ganti* biedt onderdak aan alle grondgebruiksrechten in de rijstbouw en deelname aan *gilir ganti* is praktijk voor de meeste gezinnen in Kerinci.

Maar wat is nu de betekenis van *gilir ganti* voor de voedselzekerheid, voor de individuele bestaansverwerving en voor de sociale zekerheid van boeren in Kerinci? Op

deze vragen probeer ik in dit hoofdstuk een antwoord te vinden. Want hoewel een toerbeurt van rijstproductie voor de meeste gezinnen in Kerinci een kostbaar bezit is, lijkt een *giliran* op het eerste gezicht juist weinig te maken te hebben met voedselzekerheid. Want, hoe kun je voedselzekerheid ontleen aan een toerbeurt die maar eens in de zoveel jaar beschikbaar komt? Daarnaast lijkt de koop van een toerbeurt in termen van voedselzekerheid wel winst op te leveren voor de een, maar ook uitsluiting en verlies voor de ander. Hoe valt dit te rijmen vanuit een perspectief van sociale zekerheid? Een andere vraag is welk effect de toerbeurtijstbouw als operationeel handelingspatroon van het gezamenlijke erfgoed in het algemeen heeft op sociaal-economische differentiatie in Kerinci? Hier wordt de stelling verdedigd dat de toerbeurtijstbouw in Kerinci het proces van opeenhoping van rijstland in particuliere handen afremt en dat door de instandhouding van het complex van *gilir ganti* het grootste deel van de boerengezinnen in Kerinci relatief gemakkelijk toegang blijft houden tot de rijstbouw. Het gevolg hiervan is dat de mogelijkheid van voedselzekerheid binnen handbereik van de meeste boerengezinnen in Kerinci blijft.

Voedselzekerheid

Door de integratie in de nationale staat en de wareneconomie is de prioriteit van gezinnen in Kerinci in de afgelopen eeuw in toenemende mate verlegd van voedselzekerheid naar inkomenszekerheid. Door de deelname aan de wereld van geld en goederen is geld verdienen en rijkdom vergaren het belangrijkste materiële doel in Kerinci. Geld en vermogens in roerend en in onroerend goed vormen de beste levensverzekering en de beste hulpbron om status en macht te verwerven en om een beter leven te leiden. Ondanks de focus op geld verdienen, is Kerinci een plattelandssamenleving waarin ook veel gebeurt zonder dat daar een *rupiah* aan te pas komt. Voor het levensonderhoud van hun eigen gezin zijn boeren immers niet per definitie aangewezen op de winkel of de markt, omdat tenminste een deel van het benodigde voedsel vaak zelf kan worden verbouwd. Dit gebeurt in Kerinci volop. Niet omdat de boeren in Kerinci hun bedrijfsvoering inrichten op zelfvoorziening, maar omdat zij de bedrijfsvoering uit het oogpunt van risicospreiding zoveel mogelijk baseren op een mix van teelten van voedselgewassen en niet-eetbare handelsgewassen. Handelsgewassen zoals kaneel, koffie en vruchtbomen genereren inkomens op langere termijn en eenjarige voedselgewassen zoals rijst, aardappelen, groenten, pepers en aardnoten leveren seizoensinkomens op. Daarnaast hebben voedselgewassen het voordeel dat je ze ook kunt opeten. Maar ook de productie van voedselgewassen in Hiang en Kerinci kost geld. Want hoewel voedselproductie relatief goedkoop kan zijn, is deze zeker niet gratis. Ook als de eigen arbeidskosten niet worden verrekend ('zelfexploitatie'), dan nog moet uit het rijtje van gewasbeschermingsmiddelen, zaaigoed, kunstmest en loonarbeid - behalve bij *bagi dua* deelbouw - tenminste altijd wel een deel worden gekocht. Doordat de agrarische productie verweven is met geld zijn voedselzekerheid en inkomenszekerheid in Kerinci ook met elkaar verbonden. Daarnaast brengt het welvaartsniveau in Kerinci kosten met zich mee die hard drukken op het gezinsbudget en daardoor indirect zijn op de voedselzekerheid van gezinnen. Kleding, medische zorg, schoolbenodigdheden, maar ook bijvoorbeeld de deelname aan feesten van verwanten, burens en vrienden zijn voorbeelden hiervan. Hoewel deze kosten strikt genomen niet altijd noodzakelijk zijn voor het eerste levensonderhoud, zijn ze voor de levensvreugde onontbeerlijk en als lange termijn investering noodzakelijk om niet uitgesloten te worden van een bepaald welvaartsniveau en geambieerde leefstijl in de familie, de buurt of sociale klasse. Om in deze uitgaven te voorzien proberen de boeren van Kerinci aan de ene kant om via de teelt van commerciële gewassen, zonodig aangevuld met kleinhandel, loonarbeid en ambachtelijke productie, aan zoveel mogelijk geld te komen. Ten einde kosten te besparen worden aan de andere kant en tegelijkertijd echter zoveel mogelijk domeinen van levensonderhoud en samenleven buiten de markt om en met inzet van eigen middelen geproduceerd en verwezenlijkt. De productie van het basisvoedsel vormt een speerpunt in deze strategie en dit is de reden waarom

gezinnen in Kerinci altijd streven naar een zo'n hoog mogelijk niveau van rijstzelfvoorziening (Belsky 1991:127, Burgers 2004:82,89).

Voor een juiste interpretatie van de begrippen voedselzekerheid en rijstzelfvoorziening dient allereerst de aandacht te worden gevestigd op de betekenis van rijst als het belangrijkste voedselgraan in de samenleving van Kerinci. Want anders dan in stedelijke omgevingen heeft het begrip primair voedselgraan in Kerinci nog een overwegend rurale en pré moderne betekenis. In de eerste plaats omdat de bewoners van Kerinci zich voornamelijk voeden met rijst. Meer concreet: in Kerinci eten de mensen als het enigszins kan het liefst drie maal daags grote porties gekookte rijst, op smaak gemaakt met saus (*gulai*) of andere bijgerechten. Ter vervanging van (gekookte) rijst worden in Kerinci ook knolgewassen, voornamelijk *ubi*, gegeten en tussendoor ook wel industrieel vervaardigde kant-en-klaar snacks zoals bami-soep.⁸⁸ Voor de bewoners van Kerinci is gekookte rijst zelfs zo nadrukkelijk verbonden met eten dat een maaltijd zonder rijst eigenlijk geen maaltijd is. Rijst is in Kerinci echter meer dan alleen maar voedsel. Rijst is ook een sociale hulpbron in het intermenselijke verkeer. Door de hoge gebruiks-, ruil- en bewaarwaarde volgt rijst een minder onbevangen patroon van uitwisseling dan andere voedselgewassen. Tussen buren, vrienden en verwanten in Hiang is het bijvoorbeeld gebruikelijk om gerechten te delen en vooral ook vruchten te geven in een soort vrije stijl van wederkerige uitwisseling. De bedoeling van deze uitwisselingen is het sociale verkeer aangenaam op gang te houden en om een voorwendsel te hebben om weer eens een praatje te maken. Bij vruchten doet het er hierbij vaak geeneens toe wiens vruchten door wie worden uitgedeeld. De transfer van rijst volgt een veel meer gereguleerd patroon. Rijst wordt verstrekt op basis van strikte wederkerigheid, wordt gekocht of is een charitatieve gift. Deze calculerende stijl van rijstdistributie vinden we in gematigde vorm ook tussen nabije verwanten. Het gebruik van langdurige inwoning van een jong gezin bij de ouders van de bruid leidt bijvoorbeeld wel tot het delen van hulpbronnen en tot een uitwisseling van grond en arbeid, maar niet tot het delen van de rijstvoorraad. Doordat inwoning, ondanks de feitelijke samenwoning onder één dak, is gericht op de sociale en economische verzelfstandiging van de nieuwe sociale eenheid, dienen inwonende gezinnen in de opvatting van de bewoners van Hiang zo snel mogelijk te voorzien in de eigen rijstbehoefte. Het is in Kerinci hierdoor wel vanzelfsprekend om jonge gezinnen met geld en grond op weg te helpen om zelf voldoende rijst te kunnen produceren, maar het is zeker niet vanzelfsprekend dat door verwantschap verbonden gezinnen rijstvoorraad van elkaar met elkaar delen. Het culturele adagium is dat ieder gezin, in- of uitwonend, zelf zijn rijst produceert en dat de distributie van het primaire voedselgraan vooraan in het productieproces door toedeling van middelen plaatsvindt en niet achteraf door de (re)distributie van oogstvoorraden. Dat verwanten elkaar bijstaan wanneer voedselnood dreigt moet in dit licht worden gezien als een tijdelijke maatregel en als de uitzondering die de regel bevestigt dat ieder 'gewoon' gezin voor zijn eigen voedsel dient te zorgen. Alleen voor minderbegaafden en gehandicapten wordt hierop een uitzondering gemaakt, maar die voeren in de regel ook geen eigen huishouding. Behalve in de vorm van de Islamitische aalmoes aan het einde van de vastenmaand, de *zakat fitrah*, zijn ook rijstgiften tussen rijke en arme dorpelingen in Hiang geenszins vanzelfsprekend en altijd incidenteel van karakter zijn. Deze giften druisen namelijk in tegen het in de samenleving van Kerinci sterk ontwikkelde ideologische uitgangspunt dat gezinnen *zelf* dienen te boeren en dat de distributie van voedsel dient plaats te vinden door *sawah* te distribueren en niet door rijst te verdelen. In Hiang werd zelfs herhaaldelijk met een zekere felheid - 'ik heb hiervoor gewerkt' - gereageerd op mijn vraag of de geoogste rijst mogelijk nog naderhand werd verdeeld. Om die reden zijn de huishoudbudgetten van gezinnen ook bij inwoning zoveel mogelijk van elkaar gescheiden en koken vrouwen in beginsel van hun eigen rijstvoorraad voor hun eigen gezin.

⁸⁸ Ook de gemengde boomgaarden in Hiang leveren trouwens een niet te onderschatten voortdurende stroom van secundaire voedselgewassen, variërend van kruiden tot eetbare bladeren en bloemen. Voor een botanische inventarisatie van alle mogelijke voedselgewassen in de *kebun campuran* van Kerinci, zie: Aumeeruddy (1992: annex 2).

Een ander aspect van rijst als primair voedselgraan is dat rijst het enige voedselgewas is dat bij zakelijke transacties in Kerinci wordt geaccepteerd als onderpand of als betaalmiddel ter vervanging van geld. De handelsgewassen koffie en kaneel vertegenwoordigen vaak veel grotere vermogens, en kunnen 'op stam' worden verkocht, maar hebben het nadeel dat ze alleen voor agenten in het systeem van de exportlandbouw een verhandelbaar goed vormen. Rijst fungeert op allerlei niveaus in de samenleving van Kerinci als geld. Geld en rijst zijn in de gedachten van de bewoners van Kerinci zelfs zo gemakkelijk converteerbaar dat het bijvoorbeeld voor boeren niet ongebruikelijk is om neveninkomsten of winsten uit te drukken in, *kaleng padi*, of 'blikken rijst'. Ook is rijst in Hiang en Kerinci niet alleen een eetbaar en verhandelbaar goed maar ook een ideologisch basisvoedsel. Naast geld speelt in vrijwel alle rituelen en ceremonies rijst een rol. Bij overgangsrituelen in de levenscyclus zoals bij de naamgeving van een pasgeborene, bij een besnijdenis, of bij een huwelijk, is het bijvoorbeeld niet alleen belangrijk dat er een gezamenlijk feestmaal, *kenduri*, wordt georganiseerd, maar is het even belangrijk dat de hiervoor benodigde hoeveelheid rijst bijeen wordt gebracht door verwanten en buren. De omvang van deze voorgeschreven rijstgift is niet willekeurig maar in Hiang gestandaardiseerd op twee en een halve kilo ongekookte rijst (*beras*) per gelegenheid⁸⁹. Altijd zijn er hierdoor in Kerinci wel ergens groepjes vrouwen, gekleed in hun mooiste *sarung kebaya* en met in fleurige doeken gewikkelde schalen rijst op hun hoofd, onderweg om de een of andere feestmaaltijd te bereiden. Ook staan bepaalde perioden van de jaarkalender in het teken van het klaarmaken, eten en uitwisselen van bijzondere rijstgerechten zoals gefermenteerde rijst (*tapai*) en gekaramelliseerde rijst in bamboekokers: *lemang*. De sociale dimensie van het voedselgewas rijst komt verder tot uitdrukking in de met de rijstbouw verknoopte gezamenlijke rituelen en werken. Alleen de rijstteelt geeft bijvoorbeeld aanleiding tot gezamenlijke en religieuze dankbedes door verwantengroepen aan het einde van het landbouwseizoen (*kenduri tuai*), en alleen in de rijstbouw zijn op gezette tijden omvangrijke groepen van verwanten, buren en vrienden tegelijkertijd met elkaar aan het werk. Daarnaast is de rijstbouw de enige teelt die verbonden is met het enige grootschalige, onbetaalde en jaarlijks terugkerende *desa*-gemeenschappelijke werk (*gotong royong*): de grote schoonmaak met feest en eten na van de irrigatiekanalen, de navelstrengen van de rijstbouw. Tenslotte is rijst in Kerinci onmisbaar in vrijwel iedere magische en medische handeling van preventieve of curatieve aard.

Rijstzelfvoorziening

Alvorens in te gaan op de bijdrage van de systematiek van toerbeurtrijstbouw aan voedselzekerheid en sociale zekerheid in Kerinci, is het noodzakelijk om een globaal idee te hebben van het niveau en van de spreiding van voedselzekerheid in Hiang en Kerinci. Er zijn twee methodes om het niveau van rijstzelfvoorziening en de verdeling hiervan in kaart te brengen. De eerste methode gaat uit van het *sawah*bezit en bestaat hieruit dat categorieën van *sawah*bezit worden gekoppeld aan agronomische standaarden van rijstproductie en biologische en culturele normen van zelfvoorziening. De verwachting is hier dat meer *sawah*bezit leidt tot een beter niveau van zelfvoorziening. Een minpunt van deze methode is dat hierin pacht, deelbouw en bruikleen van toerbeurten niet worden meegenomen, terwijl het in de lijn van de verwachting ligt dat gezinnen met weinig rijstgrond in individueel bezit of in toerbeurtbezit juist een deel van hun rijstzelfvoorziening proberen veilig te stellen via bruikleen van toerbeurten, deelbouw en pacht. Het is zelfs mogelijk dat een gezin via deelbouw een hoger niveau van rijstzelfvoorziening haalt dan via een klein rijstveld in individueel bezit. De tweede

⁸⁹ Feestmaaltijden worden in Hiang en Kerinci hoofdzakelijk bereid door gehuwde vrouwen en meisjes. Mannen en kinderen helpen zijdelings. Voor een doorsnee feestmaal voor 50 tot 100 personen wordt gemiddeld twee dagen achtereenvolgens gekookt. Meestal achter het huis onder een provisorisch afdak tegen de regen. Vanwege de grote hoeveelheden wordt speciaal grootkeukengerei gebruikt dat iedere verwantengroep of buurtgroep in gezamenlijk bezit heeft. In de regel nemen vrouwen slechts zijdelings, in een aanpalende ruimte, deel aan de eigenlijke feestmaaltijd, de *kenduri*. Als tegenprestatie voor hun werk krijgen vrouwen een portie (vlees-)ragout, *gulai*, mee naar huis.

methode gaat uit van de consumptieve vraag naar rijst van individuele gezinnen per jaar en verbindt dit gegeven met de werkelijke hoeveelheid geproduceerde rijst per jaar. De gezinnen worden dan vervolgens gegroepeerd in categorieën met een 'tekort', met 'voldoende' en met een 'overschot' aan rijstproductie voor zelfvoorziening. Bij deze methode is het onbelangrijk of de rijstgrond in individueel bezit is, wordt gepacht of bijvoorbeeld via deelbouw in gebruik is. De vraagzijde, het aantal gezinsleden en de demografische samenstelling van het gezin bepaalt de consumptiebehoefte van het gezin. Het nadeel van deze methode is dat het gemakkelijk een vertekend beeld oplevert van de werkelijke inkomensverhoudingen, omdat een hoge of lage mate van rijstzelfvoorziening nog niets zegt over de relatieve armoede of rijkdom van een gezin. Een gezin dat hoog scoort in rijstzelfvoorziening via arbeid op eigen grond en via deelbouw is bijvoorbeeld niet per definitie een rijk gezin. Andersom kan een gezin dat laag scoort in rijstzelfvoorziening doordat grond wordt verpacht bijvoorbeeld geld genoeg hebben om gemakkelijk alle voor eigen consumptie benodigde rijst te kopen. Doordat rijstzelfvoorziening in Hiang en Kerinci is ingebed in een commerciële landbouweconomie is het ingewikkeld om rijstzelfvoorziening als verschijnsel en strategie los te weken van andere manieren van geld verdienen en manieren om in het levensonderhoud te voorzien. Feitelijk maakt elk gezin steeds een door omstandigheden en mogelijkheden bepaalde financiële en arbeidsorganisatorische afweging tussen de investering in rijstzelfvoorziening en in andere agrarische en niet-agrarische activiteiten. Ook aan de demografische methode kleven daarom bezwaren. Voor beide methodes geldt echter dat deze met inachtneming van de genoemde problemen in grote lijnen wel inzicht bieden in de verdeling van rijstzelfvoorziening.

De demografische methode werd door Belsky (1991) gebruikt in haar onderzoek naar de relatie tussen rijstzelfvoorziening en de aard van de *ladang* landbouw in de heuvels van Kerinci. De onderzoeker operationaliseert het begrip rijstzelfvoorziening in Kerinci door het aantal maanden per jaar vast te stellen dat een gezin zichzelf kan voeden met eigen rijst. Via deze omweg wordt het productie-probleem van uiteenlopende oogstopbrengsten op ongelijkwaardige percelen en van verschillende juridische statussen van toegang tot grond (bezitter of deelbouwer) ondervangen en wordt het consumptie-probleem van demografisch verschillend samengestelde huishoudens geneutraliseerd (Belsky:1991:132). Na te hebben vastgesteld hoeveel maanden representatieve huishoudens in Kerinci met hun rijstvoorraad doen onderscheidt de onderzoeker vervolgens de categorieën van lage, midden en hoge niveaus van rijstzelfvoorziening: het lage niveau bestaat uit gezinnen die helemaal geen rijst produceren, het middelste niveau uit gezinnen die een deel van hun rijstconsumptie produceren en het hoge niveau uit gezinnen die alle benodigde rijst of een surplus zelf verbouwen. Door de dorpen Koto Lebu Tinggi en Sungai Ning met elkaar te vergelijken komt deze onderzoeker echter allereerst tot de conclusie de mogelijkheid of capaciteit van rijstzelfvoorziening per dorp in Kerinci nogal uiteenloopt. Want in het dorp Koto Lebu Tinggi is het (abstracte) gemiddelde bezit van rijstvelden per huishouden 0,64 hectaren, terwijl dit in Sungai Ning dit slechts 0,22 hectaren is (Belsky 1991:131). In vergelijking tot Sungai Ning beschikken gezinnen in Koto Lebu Tinggi gemiddeld dus over drie maal zoveel rijstvelden. Volgens Belsky bevestigt dit verschil de indruk dat in Kerinci rijstarealen behoorlijk onevenwichtig over de dorpen zijn verdeeld en in het verlengde hiervan de toegang tot de rijstbouw en rijstzelfvoorziening. Hoewel ik wel haar conclusie deel is het echter de vraag of Belsky de zaak hier niet overdrijft. Want is het niet vanzelfsprekend dat het gemiddelde rijstveldbezit in het valledorp Koto Lebu Tinggi groter is dan in het heuvel dorp Sungai Ning? Door de ligging van het laatste dorp zijn rijstvelden hier immers per definitie schaarser dan op de valleibodem; een reden waarom men in Sungai Ning voor de voedselzelfvoorziening vooral ook is aangewezen op de *ladang* voedsellandbouw. Om er achter te komen wat de werkelijke betekenis is van dorpse verschillen in Kerinci op de gemiddelde toegang tot *sawah* van gezinnen moet een andere vergelijking worden gemaakt. Een vergelijking waarin valledorpen met valledorpen en heuvel dorpen met heuvel dorpen worden vergeleken, om te voorkomen dat ongelijksoortige voedsellandbouwsystemen de vergelijking verstoren. Wanneer we deze exercitie ter hand nemen en ons hierbij concentreren op het segment van valledorpen - de meeste dorpen in Kerinci - waartoe

Koto Lebu Tinggi en Hiang behoren, dan blijken de tussendorpse verschillen in gemiddelde toegang tot *sawah* namelijk veel minder extreem. In de verschillende werkeenheden van de landbouwdienst in de buurt van Hiang - allemaal rijst/boomgaard dorpen in de vallei - varieert de gemiddelde beschikbaarheid van *sawah* bijvoorbeeld van 0,41 hectaren tot 0,79 hectaren (1:2). De gemiddelde toegang tot rijstvelden in *alle* 26 *desa* van het onderdistrict Sitinjau Laut is 0,52 hectaren (BPP Hiang 1991: 7 en 11).⁹⁰ De gemiddelden zijn berekend door per werkeenheid van de landbouwdienst het *sawah*areaal te delen door het aantal gezinshoofden (*kepala keluarga*). Vergelijken we vervolgens de valleidorpen Hiang in midden-Kerinci en Koto Lebu Tinggi in Noord Kerinci met elkaar dan blijkt het verschil in de gemiddelde toegang van gezinnen tot rijstvelden zelfs nihil: in Koto Lebu Tinggi is de gemiddelde toegang tot *sawah* per gezin 0,64 hectaren (Belsky 1991:131) en in de vier *desa* van Hiang is dit 0,69 hectaren (BPP Hiang 1991:7,11). De verschillen in bevolkingsdruk op de *sawah* in Kerinci zijn tussen agrarisch vergelijkbare dorpen in Kerinci dus veel kleiner dan Belsky suggereert. Dat ik toch met Belsky van mening ben dat de toegang tot rijstvelden en voedselzekerheid in Kerinci onevenwichtig is verdeeld heeft dan ook een andere dan louter demografische oorzaak.

Van oudsher zijn de bewoners van Kerinci in de eerste plaats rijstboeren. Deze voorkeur voor rijstbouw bestaat tot op de dag van vandaag en heeft er toe geleid dat migranten van buiten de vallei altijd wel boomgewassen mochten telen in de heuvels, maar tegelijkertijd altijd van de rijstvelden zijn geweerd. Zoals eerder werd opgemerkt zijn ook in Hiang pas sinds kort enkele Minangkabau families erin geslaagd om de bezitter van een rijstveld te worden. Eigenlijk alleen rondom de hoofdstad Sungai Penuh zijn migranten, vooral Minangkabause handelaren, er al vanaf de eerste helft van de 20^e eeuw in geslaagd om rijstvelden te kopen, maar dan alleen nog voor huizenbouw en stadsuitbreiding (Watson 1992:163). Elders in Kerinci zijn, ondanks de gestage instroom (en uitstroom) van migranten in de hoofdstad en de boomgaarden en nederzettingen rondom het dal, de rijstvelden krachtig in bezit gebleven van de inheemse bevolking van Kerinci. Permanente overdracht of verkoop van rijstvelden aan migranten vindt niet of nauwelijks plaats. Hierdoor zijn de rijstvelden en hiermee de mogelijkheid van rijstzelfvoorziening in zekere zin zelfs te beschouwen als een soort 'common property' van de inheemse bevolking van Kerinci. Een gemeenschappelijke hulpbron waarvan anderen zoveel mogelijk van worden uitgesloten. Nemen we bijvoorbeeld de door Belsky voor haar onderzoek geselecteerde dorpen, dan blijkt de etnische factor hier van gewicht als het gaat om de bevolkingsdruk op de rijstvelden. In tegenstelling tot Koto Lebu Tinggi bestaat een deel van de bevolking van Sungai Ning namelijk uit Javaanse migranten. Belsky is het 'Javaanse' karakter van Sungai Ning weliswaar niet ontgaan, maar zij zoekt hierin ten onrechte geen verklaring voor het lage gemiddelde van de toegang tot *sawah* in dit dorp. De gangbare etnische verhoudingen in Kerinci en het feit dat veel rijstvelden in Kerinci in gezamenlijk erfgoed zijn maakt het echter aannemelijk dat de Javaanse bewoners van Sungai Ning behoorlijk kansarm zijn bij het verwerven van *sawah* in hun 'eigen' dorp. Het gemiddelde *sawah*bezit in Sungai Ning wordt namelijk vrijwel zeker gedrukt doordat het Javaanse bevolkingsdeel wel wordt meegeteld, maar waarschijnlijk grotendeels is uitgesloten van feitelijke toegang tot de dorpse rijstvelden. Ik veronderstel dan ook dat wanneer Sungai Ning zou worden opgesplitst in een inheems en uitheems bevolkingsdeel het verschil in gemiddelde toegang tot *sawah* tussen deze twee bevolkingsgroepen wel eens groter zou kunnen zijn dan het verschil tussen de totale bevolkingen van respectievelijk Koto Lebu Tinggi en Sungai Ning. Uiteraard doet deze etnografische informatie op zichzelf geen afbreuk aan de geldigheid van de door Belsky gecijferde gemiddelden, maar deze informatie geeft wel een andere wending aan de betekenis van de door haar geconstateerde verschillen in bevolkingsdruk op de rijstbouw. Dat de bewoners van Kerinci elkaar in de

⁹⁰ In de omgeving van Hiang is de gemiddelde beschikbaarheid van *sawah* per gezinshoofd (*kepala keluarga*) ofwel per gezin als volgt verdeeld: In de organieke eenheid van de landbouwdienst Hiang Tinggi (*desa* Muara Air Dua, Hiang Tinggi en Betung Kuning) heeft ieder gezin gemiddeld de beschikking over 0,79 hectaren aan rijstvelden. In de werkeenheid en *desa* Koto Baru Hiang is dit 0,58 hectaren, in de werkeenheid Ambai (*desa* Ambai Bawah en Ambai Atas) 0,49 hectaren en in de werkeenheid Sebukar (*desa* Sebukar, Pendung Hiang en Koto Padang) 0,41 hectaren (BPP Hiang 1991:7,11).

rijstbouw gemakkelijk bevoordelen ten opzichte en ten koste van migranten blijkt ook uit het relatieve gemak waarmee migrerende dorpelingen uit Kerinci, andersom, juist banden blijven houden met de rijstvelden in het dorp van herkomst. De planters van kaneel en koffie in Masgo, die min of meer permanent in dit dorp in Zuid-Kerinci wonen en daar nauwelijks rijstvelden hebben, hebben bijvoorbeeld vrijwel allemaal nog steeds wel toegang tot de rijstbouw in de dorpen van herkomst op de bodem van de vallei van Kerinci (Burgers 2004:95). Meestal in de vorm van toerbeurten of deelbouw. Ook in Hiang behouden migranten, die tijdelijk of voor langere duur naar Jambi of Maleisië vertrekken, bestaande rechten in de toerbeurtrijstbouw en kunnen zij gemakkelijk inhaken op deelbouwovereenkomsten als dat wenselijk is. Dit patroon van insluiting en uitsluiting in de rijstbouw van Kerinci langs etnische scheidslijnen onderscheidt zich trouwens niet van het patroon dat ook in andere delen van Sumatra bestaat, zoals in Minangkabau, waar veel van de migranten die in Kerinci werken en wonen vandaan komen. Het effect van deze uitsluiting is dat het voor buitenstaanders over het algemeen veel moeilijker is dan voor de inheemse bevolking om een voldoende mate van rijstzelfvoorziening te bereiken.

Belangrijker in de beoordeling van de spreiding van rijstzelfvoorziening is echter de wijze waarop in Kerinci binnen de dorpen de toegang tot rijstvelden is verdeeld. Het percentage huishoudens dat vanwege rijkdom of vanwege armoede géén rijst voor eigen gebruik produceert, het stratum van 'lage' rijstzelfvoorziening, bestaat in Koto Lebu Tinggi uit 9,7 % van de huishoudens. Hier tegenover staat dat 41,5% van de huishoudens tenminste een deel van de benodigde rijst zelf produceert. Dit is het stratum van 'middelmatige' zelfvoorziening. Daarnaast produceert 48,8% van de huishoudens genoeg rijst voor eigen consumptie of produceert zelfs overschotten. Dit is het 'hoge' stratum van zelfvoorziening (Belsky 1991:134, tabel 6).⁹¹ Dit houdt in dat in Koto Lebu Tinggi bij elkaar genomen ongeveer 90% van de huishoudens voor een klein deel, of voor een groot deel, of volledig zelfvoorzienend is in rijst. Hiermee bevestigt de onderzoeker het algemene beeld over Kerinci dat er door gezinnen in het dal, ondanks de verschillen tussen rijstrijke en rijstarme gezinnen, over het algemeen genoeg rijst wordt geproduceerd voor eigen consumptie. Tenminste in dorpen als Koto Lebu Tinggi in de centrale vallei, in het sociale en culturele hart van Kerinci, met een geschiedenis van gemengde rijst/boomgewassen landbouw, waarin rijstbouw de primaire agrarische activiteit is en waar de bewoners *orang Kerinci* zijn. Het door Belsky geschetste beeld van rijstzelfvoorziening in Kerinci wijkt nauwelijks af van dat van Hiang.

Rijstzelfvoorziening in Hiang

In dit onderzoek werd de consumptie van rijst per dag/week/jaar in Hiang herhaaldelijk aan de orde gesteld in interviews en groepsdiscussies. Hieruit kwam naar voren, zoals eerder al in hoofdstuk 2 werd beschreven, dat de minimum rijstconsumptie van een volwassene in Hiang op 0,55 kg. gepelde rijst (*beras*) per dag moet worden gesteld. Belsky (1991:125) hanteert in haar onderzoek de min of meer gestandaardiseerde Indonesische norm van 240 kg. gepelde rijst per persoon per jaar of de tegenwaarde daarvan in geld om in de basisvoedselbehoeften te voorzien. Omgerekend is dit 0,65 kg. rijst per persoon per dag. In dit laatste getal is, uitgedrukt in geld, echter ook ander voedsel zoals spijsolie, pepers en suiker verwerkt. Met inbegrip van deze andere items sluit de lokale Hiangse norm van rijstconsumptie hier dus goed op aan. Dit is veel minder het geval voor de 1,15 kg. gepelde rijst per persoon per dag die Burgers (2004:97,201) in het dorp Masgo optekende. De enige verklaring die ik kan geven voor het lokale verschil tussen de Hiangse norm en die in het dorp Masgo is dat de Hiangse norm is gebaseerd op een absoluut minimum terwijl de norm uit Masgo waarschijnlijk uitgaat van een gemiddeld verbruik. Wanneer we vasthouden aan de minimale standaard van 0,55 kg. per persoon per dag dan eet een volwassene in Hiang een kleine 200 kg. gepelde rijst

⁹¹ Ter vergelijking: In het 'Javaanse' heuveldorp Sungai Ning produceert slechts 48,6% van alle gezinnen een deel of de hele rijstzelfvoorziening en produceert liefst 51,4% van de gezinnen helemaal géén rijst (Belsky 1991:134, tabel 6).

(*beras*) per jaar, ofwel elf 20-literblikken (*kaleng*). In een 20-liter blik gaat ongeveer 18 kg. gepelde rijst (*beras*). Zoals we in hoofdstuk twee zagen is de verhouding tussen gepelde en ongepelde rijst 5:12 per blik (*kaleng*). Voor iedere vijf blikken gepelde rijst (*beras*) moeten dus twaalf blikken ongepelde rijst (*padi*) worden geoogst. Voor een volwassene die elf blikken gepelde rijst (*beras*) per jaar eet moet dus $11 \times 12/5 = 26,4$ blikken ongepelde rijst (*padi*) worden geoogst. Om gemakkelijker te kunnen rekenen knijpen we het minimale consumptiepatroon nog een beetje en ronden we de minimale oogstproductie om een volwassene te voeden in Hiang af op 25 blikken (*kaleng*) ongepelde rijst (*padi*) en stellen we de noodzakelijke oogstproductie voor oudere en jongere kinderen door elkaar op 12,5 *kaleng* ongepelde rijst, de helft hiervan.

De oogstopbrengst van een rijstveld van een *jintang* (0,2 ha) in Hiang varieert tussen de 200 blikken en 300 blikken ongepelde rijst per jaar (zie: tabel 3.4). In combinatie met de verschillende demografische samenstelling van gezinnen leidt dit tot een aantal mogelijke scenario's. In 1999 gold als vuistregel in Hiang dat van de oogst een kwart moest worden gereserveerd voor het betalen van kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen en eventuele dagloners.⁹² Gaan we uit van een rijstveld van één *jintang* (0,2 ha) met een minimale opbrengst van 200 blikken dan blijven hiervan na aftrek van 50 blikken productiekosten dus 150 blikken per jaar over. Met een minimale zelfvoorzieningsstandaard van 25 blikken (*kaleng*) ongepelde rijst per persoon per jaar kunnen van één *jintang* (0,2 ha) *sawah* dus zes volwassenen één jaar leven, of – en dat is een belangrijk gegeven in verband met toerbeurten – drie volwassenen twee jaar, of bijvoorbeeld twee volwassenen drie jaar. Het aantal volwassenen en kleine kinderen en meer etende grote kinderen is hierbij natuurlijk onderling inwisselbaar. Gaat het om een rijstveld met een maximale opbrengst van 300 blikken dan kunnen hiermee negen volwassenen één jaar worden gevoed, of bijvoorbeeld drie volwassenen voor een periode van drie jaar. Uit het onderzoek in blok PGL blijkt dat de meeste rijstvelden in Hiang in werkelijkheid echter eerder een halve *jintang*, een *keping* (0,1 ha), groot zijn dan een hele *jintang*. Halveren we de oogstopbrengst dienovereenkomstig dan kunnen van een rijstveld van één *keping* (0,1 ha) met een slechte opbrengst drie volwassenen één jaar, of bijvoorbeeld één volwassene met kleine kinderen twee jaar worden gevoed. Een goed veld van één *keping* (0,1 ha) geeft vier of vijf volwassenen één jaar te eten of twee volwassenen en een paar kinderen twee jaar. Omgerekend in oppervlakte betekent dit dat een startend gezin voor rijstzelfvoorziening in Hiang voor minimale consumptie genoeg heeft aan één *keping* (0,1 ha) 'slechte' rijstgrond per jaar. Een gezin met meer en oudere kinderen of met een hogere levensstandaard heeft voor zelfvoorziening minstens één *keping* (0,1 ha) 'uitstekende' of één *jintang* (0,2 ha) 'slechte' rijstgrond nodig. Hele grote gezinnen hebben hiervoor één *jintang* (0,2 ha) 'uitstekende' *sawah* per jaar nodig. Afhankelijk van de demografische samenstelling van het gezin en afhankelijk van de grond ligt de gemiddelde ondergrens van minimale, volledige zelfvoorziening in Hiang dus bij een *sawah*bezit tussen de 0,1 ha (*keping*) en 0,2 ha (*jintang*). In tabel 3.5 staan gegevens over het *sawah*bezit in Koto Baru Hiang. Wanneer deze gegevens worden samengevoegd met informatie over rijstproductie en rijstzelfvoorziening dan ontstaat in tabel 8.1 het volgende beeld over de rijstzelfvoorziening in Koto Baru Hiang:

⁹² Door het wegvallen van staatssubsidies op gewasbeschermingsmiddelen en kunstmest zijn de prijzen van deze inputs vanaf december 1998 in Kerinci sterk gestegen (Burgers 2004:183, grafiek 7.2). Het is dan ook aannemelijk dat de productiekosten van rijstbouw in Hiang structureel hoger zijn komen te liggen dan de genoemde ¼ vuistregel voor productiekosten.

Tabel 8.1: Sawah bezit en rijstzelfvoorziening in Koto Baru Hiang

Welvaarts categorie	Gezinnen (%)	Gezinnen aantal	Jinjang (0,2 ha) aantal	Rijst zelfvoorziening
Rijk	15	75	5 tot 10	Overschot
Welgesteld	25	125	3 of 4	Overschot
Eenvoudig	30	150	1 of 2	Voldoende/tekort
Arm	30	150	0 tot 1	Tekort

Bron: interviews

Kijken we naar de gegevens in de tabel dan blijkt dat in Koto Baru Hiang 40% van de sawah rijkste gezinnen (de categorieën rijk en welvarend) rijstoverschotten produceert op basis van het individuele bezit en het toerbeurtbezit van rijstland. Daarnaast weet 30% van de gezinnen (net) wel of (net) niet voldoende te produceren op eigen rijstgrond voor zelfvoorziening. De armste 30% van de gezinnen van Koto Baru Hiang bezit onvoldoende rijstvelden om het gezin van te voeden.

De levensstandaard van de gezinnen in de welvaartscategorie 'eenvoudig' wordt door de dorpelingen als karig of onvoldoende gekwalificeerd terwijl toch in ieder geval een deel van deze gezinnen voldoende rijst op eigen grond produceert om in de eigen voedselvoorziening te voorzien. Deze discrepantie is te verklaren uit het feit dat er in Hiang een onderscheid wordt gemaakt tussen de overlevingsnorm van minimale rijstzelfvoorziening en de norm van een minimale en duurzame sociale levensstandaard in het dorp. De consumptieve verwachtingen en de lokale inkomensaspiraties, de lat van de culture-economische norm van wat allemaal nodig is voor een 'normaal' gezinsleven ligt in Hiang dus hoger dan de norm van louter overleven. Dit heeft te maken met de kosten van levensonderhoud die hoger liggen dan de norm van zelfvoorziening en die toch noodzakelijk zijn om in het dorp een gewoon leven te kunnen leiden. Daarnaast zegt het iets over de geschiedenis van de gemiddelde levensstandaard in Hiang. Blijkbaar is het vanzelfsprekend om in het dorp meer te verdienen dan strikt noodzakelijk is voor overleving. Ook omdat het gewone dorpsleven leven allerlei kosten met zich meebrengt die met alleen maar rijstzelfvoorziening niet worden gedekt. Niettemin vormt rijstzelfvoorziening de basis van het inkomen in Hiang.

Vergelijken we de gegevens van Koto Baru Hiang met die van Koto Lebu Tinggi dan blijkt de spreiding van rijstzelfvoorziening in beide valleidorpen min of meer hetzelfde patroon te volgt. Hieruit mag de conclusie worden getrokken dat er in de dorpen in de centrale vallei van Kerinci een hoge graad van rijstzelfvoorziening bestaat. Toch zijn er verschillen, waarop ik de aandacht wil vestigen. In Koto Baru Hiang is de samengestelde welvaartscategorie van rijke en welgestelde gezinnen dat volledig zelfvoorzienend is en/of overschotten produceert namelijk minder dan de helft (40%) van het totale aantal gezinnen. Belsky becijferde voor Koto Lebu Tinggi dat hier 48,8% van de gezinnen tenminste volledig zelfvoorzienend is. Daarnaast bestaat de welvaartscategorie 'eenvoudig' van gedeeltelijke zelfvoorziening (voldoende/tekort) in Hiang uit 30% van de gezinnen terwijl dit in Koto Lebu Tinggi 41,5% van de gezinnen is (Belsky 1991:134, tabel 6). Door de categorieën van gedeeltelijke en volledige zelfvoorziening bij elkaar op te tellen komt Belsky tot de slotsom dat in Koto Lebu Tinggi meer dan 90% van de gezinnen 'produce some if not all of the rice they consume' (Belsky 1991:133). In Hiang valt dit percentage lager uit en komt dit wanneer de bovenste drie welvaartscategorieën uit tabel 8.1 bij elkaar worden opgeteld op 70%. Vanuit het perspectief van bestaanszekerheid is het echter relevanter om de welvaartscategorie 'eenvoudig' met gedeeltelijke zelfvoorziening niet zondermeer op te tellen bij de welvaartscategorieën rijk en welgesteld met volledige zelfvoorziening. Voor de overlevingsmogelijkheden in beide dorpen maakt het namelijk veel uit of een gezin steeds net genoeg of voortdurend net te weinig rijst produceert. Een nader onderscheid in de welvaartscategorie 'eenvoudig' is daarom gewenst. Precieze gegevens over de mate van gedeeltelijke zelfvoorziening (voldoende/tekort) in Koto Lebu Tinggi en Hiang zijn echter niet voor handen. In de door Belsky gehanteerde onderzoeksmethode, waarbij de vraag naar rijst van een gezin voorop staat, ongeacht de status van toegang tot de rijstgrond, blijft namelijk onduidelijk

wat 'gedeeltelijke' zelfvoorziening inhoudt: is dit genoeg rijst voor een paar maanden, voor een half jaar, of langer? In Hiang is niet vanuit de vraagzijde maar vanuit de aanbodzijde, het *sawah*bezit van een gezin, naar rijstzelfvoorziening gekeken. Maar ook hier geeft de categorie van voldoende/tekort géén uitsluitend over de vraag hoeveel gezinnen in de welvaartscategorie 'eenvoudig' nu zelfvoorzienend of gedeeltelijk zelfvoorzienend zijn.

Nemen we onze toevlucht tot een methodologische *bagi-dua* constructie en breken we de categorie van 30% gezinnen met een voldoende/tekort aan rijst in tweeën dan kan worden gepostuleerd dat de helft van deze gezinnen (15%) in voldoende mate of tenminste grotendeels in eigen rijst voorziet en dat de andere helft van deze gezinnen (15%) onvoldoende rijst voor zelfvoorziening produceert. Tellen wij dan de helft (15%) van de welvaartscategorie van 'eenvoudig' levende gezinnen bij de 40% van de welvaartscategorieën die volledig zelfvoorzienend zijn dan is in Hiang 55% van de gezinnen, op grond van het bezit van rijstvelden en toerbeurten, te plaatsen binnen de categorie van volledige zelfvoorziening. Passen we dezelfde methode toe op Koto Lebu Tinggi dan moet hier ongeveer 70% van de gezinnen tot deze vanuit het perspectief van duurzame bestaanszekerheid min of meer veilige categorie worden gerekend. Het verschil tussen Koto Baru Hiang en Koto Lebu Tinggi moet worden verklaard uit de gehanteerde onderzoeksmethodieken. Bij de berekening van zelfvoorziening in Hiang werd namelijk uitgegaan van het eigen permanente *sawah*bezit (rijstvelden en toerbeurten) van gezinnen terwijl voor Koto Lebu Tinggi daarnaast ook deelbouw werd meegerekend. Doordat ook in Hiang deelbouw algemeen is en doordat de meeste deelbouwers zich in de onderste twee welvaartscategorieën van tabel 8.1. bevinden is het aannemelijk dat het totale percentage van gezinnen dat in Hiang volledig in eigen rijst voorziet het percentage van 70% van Koto Lebu Tinggi waarschijnlijk dicht benaderd.

In Hiang en Koto Lebu Tinggi is er hierdoor in de breedte van de dorpsamenleving sprake van een hoog niveau van rijstzelfvoorziening en voedselzekerheid. De meeste gezinnen in Hiang zijn in staat om hun eigen rijstconsumptie of meer te verbouwen en de overgebleven minderheid van gezinnen produceert tenminste een deel van de eigen rijstconsumptie. Aan de andere kant blijkt uit deze gegevens dat in Hiang (en waarschijnlijk Koto Lebu Tinggi) tenminste 15% (de helft van de 30% arme gezinnen in tabel 8.1), ook met inbegrip van deelbouw, niet in staat moet worden geacht om genoeg rijst te produceren voor het eigen levensonderhoud. Als dit cijfer correct is dan betekent dit dat de relatief hoge graad en spreiding van rijstzelfvoorziening in Hiang gecorrigeerd moet worden met de aantekening dat dit niet geldt voor de sociaal-economische onderlaag van boeren in Kerinci. Voor zover deze gezinnen als grondbezitters van *ladang* en *kebun* in Hiang hun voedseltekorten kunnen aanvullen is er niets aan de hand, moeilijker wordt het voor die gezinnen die op alle manieren zijn uitgesloten van grondbezit in de rijstbouw en bij de teelten van groenten en boomgewassen. Want, voor gezinnen die zijn aangewezen op loonarbeid in de rijstbouw en geen toegang hebben tot de droge akkers en boomgaarden is er eigenlijk geen plaats in Hiang. Het jaar rond is er door de concurrentie met familiewerk en het systeem van aangenomen werk op basis van vereniging, buurtschap of verwantschap namelijk niet genoeg werk in de rijstbouw om als loonarbeider van te kunnen leven. Andere mogelijkheden van loonarbeid in het dorp zijn ook beperkt. In de boomgaarden (*kebun*) en de *ladang* wordt het meeste werk verzet door gezinsarbeid en familiewerk. In de dienstensector van het dorp is wel wat los werk op donderdagse marktdagen en in de kleinhandel, maar daar houdt het eigenlijk mee op. Ook is er in Hiang voor vrouwen of mannen of voor meisjes of jongens geen betaald werk te krijgen in de huizen van de welgestelde en rijke boeren. De dorpelingen verrichten graag hand- en spandiensten voor elkaar, maar weigeren om een vaste loonarbeidsrelatie aan te gaan door bij iemand thuis te gaan werken. Alleen in Sungai Penuh zijn er ambtenaren die een betaalde hulp in de huishouding (*pembantu*) in dienst hebben.⁹³ Doordat de bestaande loonarbeid in Hiang als bijverdienste wordt

⁹³ Meestal zijn dit Javaanse meisjes die van *Lebaran* (einde vasten) tot *Lebaran* in Kerinci werken, of meisjes uit verarmde, gemengd-etnische gezinnen uit Kerinci. In Hiang werkte ten tijde van het

gemonopoliseerd door verwanten, die daarnaast meestal ook al als deelbouwer of toerbeurtbezitter in hun bestaan voorzien, is het voor mensen zonder of met nauwelijks grondbezit vrijwel onmogelijk om in Hiang te overleven:

De 38-jarige Syafrudin, getrouwd en twee kinderen, probeerde in 1999 de eindjes in Hiang aan elkaar te knopen door te daglonen en door als timmerman te werken. Syafrudin had geen toerbeurt en ook geen *ladang/kebun*. De enige toegang tot *sawah* had zijn vrouw, die de *giliran* van een *jinjang* van haar moeder, de toerbeurthouder, gemiddeld eens in de vijf jaar ter beschikking kreeg. Syafrudin was lid van de dagloongroep, de kelompok Sinar Teladan, in de straat waar hij woonde. Met de toerbeurt in bruikleen, de loonarbeid en het loon als incidenteel werkende timmerman kon het gezin van Syafrudin het hoofd maar net boven water houden.

Dat de hier genoemde Syafrudin nog net kon overleven in het dorp was dankzij zijn vrouw en haar ingang in de rijstbouw van haar familie, waardoor Syafrudin ook loonarbeid en ander werk werd vergund. Voor mensen zonder (aan) verwantschappelijke relaties in het dorp is dit vrijwel uitgesloten en ook voor arme jongeren die nog niet of nauwelijks deelnemen aan de toerbeurtijstbouw is het moeilijk om in het dorp voldoende emplooi te vinden. Mensen die vrijwel niets anders hebben dan hun arbeid om aan te bieden zijn daardoor genoodzaakt om hun geluk buiten het dorp zoeken. Een gedeelte van deze afstroom vindt plaats door arbeidsmigratie. Hoewel legale en illegale migratie vrijwel altijd de bedoeling heeft tijdelijk te zijn, komt een deel van deze migranten nooit meer terug naar het dorp. In steden als Jakarta, Padang en Jambi en ook in Maleisië zijn op deze manier inmiddels redelijk wat mensen uit Kerinci meer en minder succesvol blijven wonen, waaronder ook personen uit Hiang. Dat het hierbij trouwens niet alleen om arme dorpingen gaat blijkt uit het verhaal van Asril:

Asril en zijn vrouw waren in 1990 een aantal jaren getrouwd en hadden twee kinderen. Asril bemoeide zich niet met de rijstbouw, hoewel hij de toekomstige erfgenaam was van een groot complex van toerbeurtvelden. Als hij een toerbeurt in bruikleen kreeg van zijn ouders liet hij die door zijn vrouw bewerken, samen met andere familieleden van hem. Zelf was hij verzot op motoren en op de wilde zwijnenjacht met zijn hond. Om in het levensonderhoud van zijn gezin te voorzien was hij naast de rijstbouw een reparatiewerkplaats voor motoren begonnen. Toen ik hem in 1999 weer trof was hij met zijn nieuwe tweedehandse auto toevallig op bezoek in Hiang, want hij en zijn gezin woonde niet meer in Hiang maar in de buurt van Jambi op een palmolie (*kelapa sawit*) plantage. Zijn gezin was naar Jambi verhuisd in het kader van een schadeloosstellingregeling van het nationale park Kerinci Seblat. Bij het definitief vaststellen van de grenzen van het nationale park in de jaren negentig van de vorige eeuw bleek zijn *kebun* te Renah Pemitik, samen met die van veel andere planters, namelijk binnen de grenzen van het park te liggen. Als tegenprestatie voor het verlaten van de (illegale) boomgaard werd de planters, waaronder Asril, een huurkoopcontract aangeboden op de palmolieplantage bij de stad Jambi. Het grondstuk met de palmbomen had een waarde van IDR 15 miljoen, waarvan er in 1999 al IDR 7 miljoen waren afbetaald in de vorm van een verplichte levering aan de fabriek van 30% van de jaaropbrengst. Als het volledige bedrag is afbetaald dan is de grond en zijn de bomen van Asril. Asril was in Hiang op bezoek bij zijn familie, maar had ook nog zaken te regelen, want in het teeltjaar 1999-2000 kreeg hij van zijn familie de beschikking over een toerbeurt van liefst vier *jinjang*. Hij ging die rijstvelden door verwanten laten bewerken in een *bagi tiga* relatie, want dan had hij er verder geen omkijken naar.

onderzoek niemand in het huis van een ander. Het enige gezin waar tijdelijk een betaalde hulp in de huishouding werkte was dat van de onderzoeker. Deze vrouw, met een Javaanse vader en een moeder uit Kerinci, kwam echter niet uit Hiang maar uit het dorp Girimulio in Noord Kerinci.

Hoeveel *sawah* hij uit de toerbeurtpot van zijn familie het jaar daarop zou krijgen wist Asril niet, want hij hield zich nooit bezig met dit soort zaken. Een sailant detail in deze casus is overigens dat ik uit betrouwbare bron vernam dat Asril nooit een *kebun* in Renah Pemitik had gehad, maar dat hij zich via de *camat* had ingekocht op de lijst van planters die in aanmerking kwamen voor schadeloosstelling en verhuizing naar de *kelapa sawit* plantage.

Het zijn vaak avontuurlijke personen zoals Asril, met gevestigde belangen in de landbouw, die redelijk gemakkelijk uit Hiang kunnen migreren. Loopt de migratie spaak dan bieden de toerbeurten van de familie genoeg houvast om het bestaan in het dorp weer op te pakken. Gaat de migratie naar wens dan kan een voortdurend heen en weer gaan of een definitieve vestiging elders worden overwogen. Arme dorpelingen die geen fondsen hebben om op terug te vallen lopen bij migratie veel grotere risico's. Want als de arbeidsmigratie een fiasco blijkt te worden dan is er zonder een toerbeurtbelang in Hiang eigenlijk geen weg terug. Dit is ook een van de redenen waarom met name de armste dorpelingen het zo lang mogelijk proberen uit te houden in Hiang als boer met een kleine toerbeurt, als deelbouwer en als loonarbeider, in de hoop dat het tij in de toekomst keert.

Een op het gebied van voedselzekerheid geheel nieuwe ontwikkeling in Kerinci is dat de armste gezinnen sinds september 1998 een beroep kunnen doen op van staatswege verstrekte, gesubsidieerde rijst (Burgers 2004:206). Hiermee werd niet alleen een ontwikkeling gevolgd die op Java al twintig jaar eerder in gang werd gezet, maar werd Kerinci ook voor het eerst in de geschiedenis opgenomen in de geïnstitutionaliseerde en door de staat aan de plattelandsbevolking verstrekte sociale zekerheid. Ten tijde van dit onderzoek in 1990 was er in Hiang nog geen sprake van staatsinterventie op het gebied van sociale zekerheid. Mede doordat ik in Hiang in 1999 niet rechtstreeks of indirect op personen en gezinnen ben gestuit die met dit voedselprogramma van de overheid te maken hadden is hier in 1999 door mij verder ook geen onderzoek naar gedaan. Het zou mij echter niets verbazen dat al sinds 1998 ook gezinnen uit Hiang deelnemen aan het voedselprogramma. Het programma wordt in Kerinci beheerd en uitgevoerd door de dienst BULOG die op eigen velden rijst produceert en deze rijst vervolgens goedkoop op de lokale markt brengt om de consumentenprijs van rijst te drukken. Daarnaast hebben arme gezinnen, die officieel in het onderdistrict van herkomst als zodanig staan geregistreerd, de mogelijkheid om per maand 20 kg. rijst (*beras*) tegen een gereduceerd verkooptarief te kopen (ibid:206).

Toerbeurtrijstbouw en sociale zekerheid

Ook waar staatsinterventies op het gebied van sociale zekerheid inmiddels een belangrijk element vormt in de lokale sociale zekerheid van plattelanders, vormt familie veelal nog steeds de belangrijkste bron van sociale zekerheid (F. von Benda-Beckmann *et al.* 1988, F. and K. von Benda-Beckmann 1995). Ook in Kerinci zijn het op de eerste plaats verwanten die elkaar helpen als de nood aan de man komt. Problemen van sociale zekerheid in Kerinci, die ontstaan doordat mensen invalide of zwakbegaafd zijn of het slachtoffer worden van een ongeval moeten altijd door de familie worden opgelost. In Kerinci zijn geen scholen voor speciaal onderwijs, verpleeginrichtingen of werkplaatsen voor minder begaafden. Ook bij de verzorging van ouderen staat de familie centraal. Oude mensen wonen in Hiang tot aan hun dood in hun eigen huis en worden op oude leeftijd verzorgd door het inwonende gezin van liefst de jongste dochter. Is er géén familie, of is er geen pseudo-verwantschap met adoptiekinderen (*anak angkat*), dan is er meestal ook géén verzorging. De armste mensen in Hiang hebben buiten zichzelf of hun eigen gezin vaak ook geen verwanten (meer) in het dorp of zijn door ongelukkige omstandigheden alleenstaand geworden en achtergebleven in het dorp. Van staatswege zijn er wel medische voorzieningen in Kerinci. Zoals in ieder onderdistrict is er ook in Hiang een gezondheidscentrum (*puskesmas*) met een dienstdoende arts die eerstelijns hulp kan bieden en in de hoofdstad Sungai Penuh is een regionaal ziekenhuis. Maar, alleen werknemers van de staat, zoals ambtenaren, politieagenten en militairen zijn via

een inhouding op hun loon verzekerd van medische voorzieningen (F. and K. von Benda-Beckmann 1995:82). De rest van de bevolking heeft geen ziektekostenverzekering en moet medische kosten zelf betalen. Doordat ook in Indonesië deze kosten relatief hoog zijn nemen de meeste dorpingen bij ziekte liever hun toevlucht tot lokale genezers (*dukun*) en kopen ze goedkope medicijnen op de markt in Sungai Penuh. Ook chronisch zieken zijn voornamelijk aangewezen op de zorg van familieleden.

Doordat familie centraal staat in de verschaffing van sociale zekerheid in Hiang en Kerinci is het belangrijk om familie te hebben en belangrijk om verwantschappelijke relaties te onderhouden. Het hebben van familie is voor de meeste dorpingen automatisch geen probleem, omdat dorpingen in Kerinci opgroeien temidden van verwanten in hun eigen woonplaats. Waar het in Hiang en Kerinci vooral op aan komt is op het onderhouden van familierelaties. Want verwanten (en ook burens en vrienden) die veel en vaak met elkaar te maken hebben en een deel van hun dagelijkse leven met elkaar delen wisselen gemakkelijker goederen en diensten met elkaar uit dan met anderen. Dit is het punt waar het gezamenlijk erfgoed in Hiang en Kerinci haar intrede doet in de discussie over sociale zekerheid. De vraag die hier nu voorligt is namelijk wat het gezamenlijke erfgoed en de toerbeurtijstbouw toevoegen aan het veiligstellen van voedselzekerheid en sociale zekerheid in families in Hiang en Kerinci. Ik zal deze vraag trachten te beantwoorden door in te gaan op twee aspecten van het, zowel in ideologische als in praktische zin, multifunctionele karakter van het gezamenlijke erfgoed en de toerbeurtijstbouw.

Ten eerste geeft het gezamenlijk erfgoed een materiële inhoud aan verwantschapsbetrekkingen, waardoor het gevoel en idee van 'familie' wordt versterkt. Anders dan in families waarin verwanten hun individuele hulpbronnen moeten bundelen om een sociaal vangnet te kunnen vormen, bestaat er door het gezamenlijke erfgoed in Kerinci tussen verwanten van meet af aan een bindend materieel element. Want is het al vanzelfsprekend dat mensen door verwantschap met elkaar te maken hebben, in geval van het gezamenlijke erfgoed komt daar nog een materiële dimensie bij: het gezamenlijke beheer, bezit en gebruik van het gezamenlijke erfgoed. De dorpingen in Hiang en Kerinci hebben daarom niet alleen familie, maar ook een in de familie gewortelde zaak. Dit erfgoed kan groot of klein zijn en is voor de één van meer gewicht dan voor de ander, maar vormt altijd de infrastructuur van sociale relaties van toegang tot de voedsellandbouw via toerbeurten, deelbouw of loonarbeid. Het is deze zakelijke dimensie die een krachtige impuls geeft aan de betekenis van 'familie' in het dagelijkse leven in Hiang en Kerinci. Door het gezamenlijke erfgoed hebben verwanten, of zij nu willen of niet, altijd daadwerkelijk met elkaar te maken. Ondanks slepende conflicten over toerbeurten bevordert het gezamenlijke erfgoed daardoor de sociale cohesie van families. Hierdoor bestaat er in Hiang in families in het algemeen een grote bereidheid om problemen van overleven met elkaar op te lossen.

Hiermee is niet gezegd dat het gezamenlijke erfgoed een inheemse institutie van sociale zekerheid is. Het eerste doel van het gezamenlijke erfgoed is namelijk de verdeling van erfdelen in de vorm van toerbeurten. In die zin is het gezamenlijke erfgoed in de eerste plaats een sociaal toedelingssysteem dat individuele erfgenamen in staat stelt om in eigen levensonderhoud te voorzien. De intentie van *gilir ganti* is de individuele bestaansverwerving van erfgenamen te optimaliseren door voor iedere erfgenaam een duurzaam, belang te creëren in het gezamenlijke erfgoed. Hierdoor heeft niet iedere erfgenaam alleen zijn of haar eigen aandeel, maar hebben de erfgenamen op het niveau van beheer met elkaar een gezamenlijke onderneming. Op het operationele niveau van het gebruik van rijstvelden wordt dit gezamenlijke belang vertaald in de gemakkelijke onderlinge toegang tot de individuele toerbeurten. Doordat in het gezamenlijke erfgoed ook op de erfdelen van de andere erfgenamen wordt gekapitaliseerd, wordt in het gezamenlijke erfgoed het element van individuele bestaansverwerving ook weer nadrukkelijk verbonden met de hele groep van erfgenamen en dus met het element van sociale zekerheid. In die zin is de in het gezamenlijke erfgoed geproduceerde voedselzekerheid en sociale zekerheid niet louter een onbedoeld bijproduct van multiplexe verwantschapsrelaties, maar tot op zekere hoogte een inherent bestanddeel van het gezamenlijke erfgoed. Zoals we eerder zagen betekent dit in de dagelijkse

praktijk dat erfgenamen volop gebruik maken van hun eigen toerbeurt om voedsel te verbouwen en geld te verdienen voor hun eigen gezin, maar dat dezelfde erfgenamen als zij niet de beschikking over een toerbeurt hebben ook volop gebruik maken van iemand anders toerbeurt via bruikleen, deelbouw of loonarbeid. Vanuit het dorpse perspectief gezien is het voor de voedselveiligheid van gezinnen in Hiang daarom vooral belangrijk om via verwantschapsbetrekkingen deel te nemen aan de toerbeurtijstbouw. Ook al zijn de toerbeurten op zichzelf te klein om van te leven, door deelname aan het systeem van toerbeurtijstbouw verzeker je jezelf van de toegang tot bruikleen, deelbouw en loonarbeid. Niet alleen in de kleine kring van directe verwanten met hun gezamenlijke erfgoed, maar ook aan de met dit erfgoed verbonden grotere kring van de afstammingsgroep. En niet alleen binnen het systeem van toerbeurtijstbouw, maar ook via de andere erfgenamen en wijdere verwantengroep in het systeem van het individuele bezit van sawah. Door de zakelijke betrekkingen met andere erfgenamen in het gezamenlijke erfgoed ligt de uitbreiding van deelbouw en loonarbeid op de individuele rijstvelden van de erfgenamen, in de sfeer van familie onder elkaar, in Hiang namelijk voor de hand. Deze laatste route van toegang tot rijstproductie is met name van belang in families waarin de in het gezamenlijke erfgoed deelnemende gezinnen niet allemaal even rijk of arm zijn. Arme erfgenamen met slechts een kleine toerbeurt in bezit kunnen dan, als de onderlinge verwantschapsbetrekkingen dit tenminste toelaten, als deelbouwer en loonarbeider voor de rijkere broer of zus of neef of nicht toch in de rijstconsumptie van het eigen gezin voorzien. De rijstzelfvoorziening van gezinnen komt in Hiang pas in gevaar als niet alleen het gezin van de betrokken erfgenaam arm is aan rijstvelden en toerbeurten, maar als ook de andere gezinnen van de andere erfgenamen die deelnemen in het gezamenlijke erfgoed arm zijn. Wanneer dan ook geen verwantschapsrelaties met neven en nichten of ooms en tantes kunnen worden geactiveerd die wel voldoende *sawah* bezitten, dan wordt rijstzelfvoorziening een serieus probleem. Naar schatting de helft (15%) van de sociaal-economische welvaarts categorie van arme gezinnen in tabel 8.1 verkeerd in Hiang deze ongewisse positie. Voor arme gezinnen die geen enkele verwantschapsbinding (meer) hebben in Hiang is rijstzelfvoorziening vrijwel uitgesloten. Wanneer deze gezinnen niet op een andere manier in Hiang in het bestaan voorzien is langdurig verblijf in het dorp onmogelijk. De conclusie die wij hieruit mogen trekken is dat het gezamenlijke erfgoed in Kerinci direct en indirect een belangrijke rol speelt in de rijstzelfvoorziening van gezinnen, maar dat hierdoor ook arme gezinnen met gebrekkige verwantschapsbetrekkingen vrijwel zijn uitgesloten van rijstproductie.

Ten tweede zijn rijstzelfvoorziening en het gezamenlijke erfgoed in Hiang en Kerinci onlosmakelijk met elkaar verbonden door de *gilir ganti* exploitatiewijze van het gezamenlijke erfgoed. Toerbeurten, die in de families voor de individuele erfgenamen beschikbaar komen zijn namelijk niet even groot. Doordat het totale aantal erfgenamen en het totale aantal rijstvelden tezamen de looptijd en de omvang in rijstvelden van de *giliran* bepalen, bestaan er tussen families, uitgedrukt in oogstopbrengst, zelfs aanzienlijke verschillen tussen de waarde van toerbeurten. In een familie met een grote erfenis aan rijstvelden kan een individuele toerbeurt bijvoorbeeld ieder jaar beschikbaar komen en meerdere rijstvelden beslaan. Hoewel er in Hiang de tendens bestaat om *sawah*rijke erfenissen te splitsen in aan de ene kant individuele velden en in aan de andere kant het nieuw te vormen gezamenlijke erfgoed, waardoor de gemiddelde verhouding tussen rijstvelden en erfgenamen in het gezamenlijke erfgoed ongunstiger wordt, zijn er ook nog genoeg families die veel rijstvelden in het gezamenlijke erfgoed houden. Voorbeelden hiervan zijn in de verschillende casussen gepasseerd. Daarnaast zijn er toerbeurten in families die, hoewel deze niet ieder jaar beschikbaar komen en misschien maar één rijstveld beslaan, toch meer opleveren dan noodzakelijk is voor de jaarlijkse rijstconsumptie van een gezin. Dit betekent dat gezinnen uitgedrukt in rijst of geld soms meerdere jaren van een toerbeurt kunnen leven en dus de jaren kunnen overbruggen tussen toerbeurten. Een en ander is niet alleen afhankelijk van de looptijd en omvang van de *giliran*, maar ook van de demografische samenstelling van het gezin in kwestie. In de toelichting bij tabel 8.1 zijn afhankelijk van de demografische samenstelling van het gezin een aantal mogelijkheden van rijstzelfvoorziening in Hiang

opgetekend. In relatief welgestelde families betekent het niet hebben van de toerbeurt dus niet automatisch dat er in dat jaar een rijsttekort is.

Ook zijn er toerbeurten die, door de lengte van de looptijd, de omvang en de hieraan gekoppelde demografische samenstelling van het gezin voldoende rijst opleveren voor één jaar, maar onvoldoende om meerdere jaren te overbruggen. In de context van rijstzelfvoorziening is er voor dat gezin dan sprake van een tekort. Dit tekort kan ook door de systematiek van toerbeurtijstbouw niet ongedaan gemaakt worden, maar door onderhandse regelingen die gekoppeld zijn aan het toerbeurtrooster wel worden verzacht. Zoals we in verschillende casussen hebben gezien is de meest gebruikte regeling in de praktijk dan dat toerbeurthouders de looptijd van de toerbeurt feitelijk inkorten door hun *giliran* onderhands en afwijkend van het vastgestelde rooster te bundelen met die van een andere toerbeurthouder. Hierdoor zijn toerbeurthouders vaker aan de beurt, maar geeft de gebundelde toerbeurt afhankelijk van het aantal deelnemers (meestal twee en soms drie) maar de helft of eenderde van de oorspronkelijke opbrengst. Dit mag geen riantere regeling lijken, maar komt in de praktijk wel veel voor (zie ook: de toerbeurtwisseling in blok PGL in hoofdstuk 6). Dit onderhandse arrangement is gebaseerd op goed geoliede verwantschapsbetrekkingen tussen toerbeurthouders en biedt armere gezinnen de mogelijkheid om in ieder geval het rijsttekort en de productiekosten uit te smeren over meerdere jaren.

Belangrijk in verband met voedselzekerheid is ook dat de toerbeurtijstbouw niet alleen een (horizontale) aangelegenheid tussen toerbeurthouders is, maar ook een (verticale) zaak tussen meestal drie levende generaties van erfgenamen: de toerbeurthouder, de volwassen kinderen en de kleinkinderen. Doordat vererving na de dood van vader of moeder geschiedt bestaat de generatie van toerbeurthouders in de regel uit oudere mannen en vrouwen. De oudere eigenaars van de toerbeurt hebben meestal minder rijst nodig zo gauw de kinderen 'de deur uit zijn' (hoewel dat in Hiang een relatief begrip is want zodra kinderen 'de deur uit zijn' komen ze via huwelijkse inwoning weer 'binnen'). Maar oudere boeren zijn wel aangewezen op jongere arbeidskrachten om de rijst te verbouwen. De toekomstige erfgenamen, de eigen kinderen en kleinkinderen zijn dan de eerst aangewezenen om hiervan te profiteren. Om deze reden ligt het gebruik van toerbeurten vaker bij de generatie van de kinderen dan bij die van de toerbeurthouders. Bij armere toerbeurthouders die zelf ook nog van de toerbeurt moeten leven heeft een zachte vorm van deelbouw met een van de kinderen of kleinkinderen de voorkeur. Doordat kinderen de toerbeurt al lang voor de dood van vader of moeder gebruiken, worden met name toerbeurten in de familie vaak gebruikt als startkapitaal voor een eigen gezinsleven. De consequentie van deze gewoonte is dat voedselzelfvoorziening op basis van toerbeurten tijdens het leven van de toerbeurthouder al vaak onderhands vererft naar de kinderen. Hier zien we dat het systeem van *gilir ganti* op het niveau van toerbeurthouders strikt vasthoudt aan de evenredige verdeling tussen de oorspronkelijke erfgenamen, maar dat de individuele toerbeurthouder de vrijheid heeft om de toerbeurt in zijn of haar gezin naar goeddunken en behoefte van kinderen te verdelen. De mores in Hiang is overigens om de toedeling van de toerbeurt aan kinderen zo eerlijk mogelijk door de tijd te laten geschieden. De toerbeurthouder is echter vrij om hiervan af te wijken en om bijvoorbeeld een behoeftig kind te bevoordelen.

9

Conclusies

In deze studie is een beeld geschetst van de samenhang tussen individuele en collectieve rechten in de landbouw van Kerinci. Hierbij ging het vooral om individuele en gezamenlijke rechten in de toerbeurtijstbouw en om het gemeenschappelijke, dorpse beheer en gebruik van het bos. Tegen de achtergrond van de gemengde *sawah/ladang kebun* landbouw en van processen van agrarische transformatie, sociaal-economische differentiatie en bosbeheer werd in dit onderzoek de vraag gesteld hoe gezamenlijke en individuele rechten in de landbouw van Kerinci zich tot elkaar verhouden. Het methodologische uitgangspunt hierbij was dat rechten op grond en landbouwproductie het beste kunnen worden opgevat als rondom bezitsobjecten gebundelde rechten van personen en gemeenschappen. Allereerst werden het gezamenlijke erfgoed in de rijstbouw en het gemeenschappelijke bezit van het dorpsbos in Hiang geïdentificeerd als rechtenbundels van een uitgesproken collectief karakter. Vervolgens werd vastgesteld hoe individuele en gezamenlijke rechten op de verschillende niveaus van beheer, bezit en gebruik van de hulpbronnen in deze bundels zich tot elkaar verhouden. De rechtenbundel van het gezamenlijke erfgoed en de daaraan verbonden systematiek van toedeling van toerbeurten van rijstbouw bleek met name relevant voor de spreiding van voedselzekerheid in Kerinci. Ook liet de studie van het gezamenlijke erfgoed zien dat er in Kerinci door de geschiedenis heen, in de diachronie van elkaar opvolgende generaties, niet alleen ideologisch maar ook op het concrete niveau van bezitsrelaties een intrinsieke band bestaat tussen het gezamenlijke erfgoed en het individuele grondbezit. Niettemin werd een historisch traceerbare overheveling vastgesteld van rijstvelden vanuit de categorie van gezamenlijke erfgoed naar die van individueel bezit.

Met het toenemende belang van lokaal natuurbeheer verschoof in de rechtenbundel van het bos van Hiang de inhoud van de rechten van bosgebruik naar bosbeheer. Deze transfer van rechten van de lokale *desa* naar het nationale park werd in het parkrecht gelegitimeerd door het bos op de grondgebieden, de *tanah ulayat*, van de *desa* van Hiang te herbenoemen tot dorpsbos (*hutan adat*). Hiermee werd lokaal een op rechtspluralistische menging van overheidsrecht en inheems recht gebaseerde nieuwe vorm van 'common property' geïntroduceerd.

De belangrijkste conclusie uit dit onderzoek is dat een aanzienlijk deel van de rijstproductie in Kerinci - ongeveer eenderde deel in Koto Baru Hiang - nog steeds plaatsvindt onder de regie van het gezamenlijk erfgoed van verwanten en volgens het patroon van toerbeurtijstbouw (*gilir ganti*). Hierbij springen een aantal zaken in het oog.

Ten eerste dat, uitgedrukt in hectares, het gezamenlijke erfgoed van verwanten de afgelopen halve eeuw door het individuele *sawah*bezit van de eerste plaats van rijstproductie is verdrongen, maar dat uitgedrukt in aantallen bij de rijstproductie betrokken grondbezitters de toerbeurtijstbouw nog steeds de primaire bezitsfiguur van rijstproductie is. Ten tweede dat de toerbeurtijstbouw een ontwikkeling heeft doorgemaakt van een verwantschappelijk totaalconcept van voedsellandbouw naar een compacter, familiaal model van commerciële rijstbouw door naaste verwanten (broers en zussen). Ten derde dat uitgesplitst naar sociale klasse de toerbeurtijstbouw verschillende sociaal-economische en politieke betekenissen heeft gekregen.

De tweede hoofdconclusie uit dit onderzoek is dat het inheemse, *adat*rechtelijke karakter van het gemeenschappelijke bezit van dorpsgrond, de *tanah ulayat*, in Kerinci grotendeels verloren is gegaan. Ten eerste, omdat de traditionele door de gemeenschap (*dusun* of *desa*) opgelegde restricties ten aanzien van grondvervreemding aan buitenstaanders op het in cultuur gebrachte deel van het grondgebied inmiddels grotendeels zijn opgeheven. Ten tweede, omdat door gestage landbouwontginningen de afgelopen eeuw de 'woeste' gronden op de grondgebieden vrijwel overal in Kerinci zijn opgebruikt en zijn omgezet in rijstvelden en boomgaarden. Ten derde, omdat de stichting van nieuwe nederzettingen, in wat eerst juridisch en later ook nog lange tijd feitelijk voor de dorpingen nog gewoon bos was, met de daadwerkelijke handhaving van de wetten op het beschermde bos aan de rand van het park vrijwel onmogelijk is geworden. Slechts in sommige dorpen, zoals in Hiang, hebben *desa* nog de beschikking over een eigen bos op de grondgebieden. Het beheer van dit restant van het dorpsbosbezit in Kerinci is inmiddels echter overgeheveld naar een nieuwe vorm van gemeenschappelijk bezit en mede-beheer waarin dorpsbesturen en het nationale park Kerinci Seblat participeren. Het nationale park Kerinci Seblat beheert ook het uitgestrekte bosgebied rondom Kerinci.

Sociaal-economische differentiatie

De huidige positie en betekenis van de toerbeurtijstbouw en van die van het gemeenschappelijke, dorpsbezit van bos in Kerinci zijn het resultaat van lange termijn veranderingen in de landbouw van Kerinci. Overzien we het geheel dan moeten we constateren dat zich in Kerinci de afgelopen eeuw twee patronen van landbouw naast elkaar hebben ontwikkeld, die weliswaar her en der met elkaar verbonden zijn via kapitaal en arbeid, maar die toch vooral ook gescheiden van elkaar tot volle wasdom zijn gekomen. De eerste sector betreft de kaneelteelt in Noord en vooral Zuid-Kerinci. In deze gebieden aan de uiteinden van het dal van Kerinci zijn met relatief grote investeringen relatief grote boomgaarden aangelegd die vooral koffie en kaneel produceren. Met uitzondering van de theeplantage in Noord Kerinci, het enige echte grootlandbouwbedrijf in de regio, zijn de kaneelboomgaarden in Noord en Zuid-Kerinci de eerste en tot dusver ook enige landbouwbedrijven in Kerinci waar loonarbeid, meestal in de vorm van deelbouw, de norm is. Vanwege het onderwerp van deze studie is de kaneelstreek van Kerinci in de analyse van *gilir ganti* en het gemeenschappelijke grondbezit verder buiten beschouwing gebleven. Niettemin is de kapitaalintensieve kaneelteelt van grote invloed is op de ontwikkelingen in de landbouw en samenleving van Kerinci. Vooral omdat met de kaneelboomgaarden grote investeringen zijn gemoeid die uitnodigen tot grondspeculatie en tot samenwerkingsverbanden tussen grote boeren en investeerders van buiten de landbouw zoals handelaren, ambtenaren en militairen. Wie veel geld wil verdienen en risico's durft te nemen investeert in de kaneelstreek en niet in de dorpen op en aan de rand van de hoogvlakte van Kerinci met zijn gemengde landbouw. Ook op arme boeren uit geheel Kerinci en uit omliggende gebieden oefent het kaneelgebied grote aantrekkingskracht uit. Maar dan om er als loonarbeider of deelbouwer geld te verdienen. De aanzuigende werking van kapitaal en arbeid in deze pionierlandbouw valt of staat uiteraard met de prijzen van kaneel en koffie. Voorspellingen over de ontwikkeling van dit gebied in de toekomst zijn hierdoor ongewis. Tenslotte moet worden opgemerkt dat met name investeerders en boeren uit deze streek, doordat zij gemakkelijker grote (smeer-) geldbedragen en loonarbeid kunnen mobiliseren ook meer betrokken zijn bij

grootschalige illegale landbouwontginningen in het nationale park. Keren we terug naar de vraag over klassenvorming in Kerinci dan kunnen we stellen dat in de kaneelsector het proces van agrarische transformatie hier de weg is ingeslagen van de klassiek kapitalistische landbouw met aan de ene kant een sociale klasse van grote grondbezitters en aan de andere kant een arme klasse van deelbouwers en loonarbeiders. Deze ontwikkeling, die zijn startpunt vindt in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, gebiedt een bijstelling van het idee dat in Kerinci de belangrijkste productiemiddelen in de landbouw in meer of mindere mate gelijkmatig over rijk en arm zijn gespreid. Dit mag dan wel tot op zekere hoogte het geval zijn in de dorpen in de vallei, maar dit geldt zeker niet voor de samenleving van Kerinci als geheel.

In de tweede sector van de landbouweconomie in Kerinci, die van de rijst/groente/boomgewassen landbouw in de dorpen in en aan de rand van het eigenlijke dal van Kerinci heeft de verzakelijking en de commercialisering van de agrarische productie een minder vergaand effect gehad op de klassenvorming dan in de kaneelstreek. Het zou echter van weinig realiteitszin getuigen om hier meteen de conclusie aan te verbinden dat er in dorpen, zoals Hiang, nauwelijks sprake is van klassenvorming. Bekijken we nogmaals de beschikbare gegevens voor Kerinci en vergelijken we die vervolgens met andere studies dan krijgt ook het decor van klassenvorming, waartegen in dit onderzoek de toerbeurtijstbouw en het gemeenschappelijke grondbezit zijn onderzocht, in de dorpen van Kerinci meer reliëf. Uit het onderzoek in Hiang naar het rijstveldenbezit en naar rijstzelfvoorziening komt in ieder geval naar voren dat er in het dorp een groot verschil bestaat in grondbezit tussen de rijkste en armste gezinnen, maar dat dit verschil in rijkdom – hoe groot ook – niet heeft geleid tot de ontwikkeling van een kleine bovenklasse van monopolistische grondbezitters en een grote onderklasse van landloze deelbouwers en loonarbeiders. Van onderaf bekeken is de sociale klasse van kleine grondbezitters in Hiang gelijk te stellen met de klasse van deelbouwers en loonarbeiders. Concreet betekent dit dat de kleine boeren van Hiang meestal zowel grondbezitter(tje), deelbouwer en loonarbeider zijn. Dat de relatief milde verhouding tussen groot en klein grondbezit in Hiang geen incident is bleek ook uit andere dorpsstudies in Kerinci. Een ander bewijs hiervoor zijn de geldende deelbouwvoorwaarden in Kerinci, die in vergelijking tot die in Javaanse dorpen veel gunstiger zijn voor de deelbouwers in Kerinci. De conclusie die we hieruit mogen trekken is dat het aannemelijk is dat verzakelijking en commercialisering in de dorpen van Kerinci weliswaar tenderen naar grotere verschillen in armoede en rijkdom, maar dat deze tendens vooralsnog niet heeft geleid tot de systematische uitsluiting van een groot deel van de dorpsbevolking in de vallei van toegang tot grondbezit, deelbouw en loonarbeid. Dat deze insluiting overigens tevens een etnische component van uitsluiting herbergt blijkt uit de moeilijkheden die migranten (Javanen, Minangkabau) ondervinden om meer permanente vormen van deelname aan de rijstbouw te verwerven.

Tegen de achtergrond van klassenvorming in de dorpen van Kerinci werd in deze studie de ontwikkeling van de verhouding tussen het individuele grondbezit en het gezamenlijke erfgoed in de rijstbouw bestudeerd. Uit de historische vergelijking in Hiang kon worden opgemaakt dat er tussen de jaren dertig van de vorige eeuw en het einde van de vorige eeuw een omkering moet hebben plaatsgevonden tussen het totale aantal hectares in individueel bezit en het totale aantal hectares in het gezamenlijke erfgoed in het dorp. Door deze omslag is het gezamenlijke erfgoed, uitgedrukt in hectares, niet langer de belangrijkste categorie van rijstbouw. Deze plaats is ingenomen door het individueel grondbezit. De oorzaak van deze omwisseling en omslag ligt niet in de afschaffing van het gezamenlijke erfgoed, maar is het gevolg van de geleidelijke reductie van de instroom van erfgrond in het gezamenlijke erfgoed. Bij betrekkelijk overvloedige erfenissen worden, naast de constructie van het gezamenlijke erfgoed, uit de erfboedel aan de erfgenamen namelijk ook individuele rijstvelden toebedeeld. Op deze wijze zijn er de afgelopen decennia in Kerinci steeds meer rijstvelden overgeheveld van de categorie van gezamenlijk erfgoed naar de categorie van individueel bezit. Overigens betekent dit niet dat iedere individueel rijstveld in de eerstvolgende generatie van vererving ook weer zondermeer individueel bezit wordt. Zoals uit de casussen blijkt moet er bij iedere erfenis door de erfgenamen een keuze worden gemaakt tussen het volledig opsplitsen, het

volledig bij elkaar houden of het deels opsplitsen en deels bij elkaar houden van de rijstvelden in de erfenis. Deze keuze is afhankelijk van de totale omvang en de samenstelling van de erfenis en van het aantal erfgenamen en de bedoeling van de erfgenamen. Afhankelijk van de gemaakte keuzes kunnen rijstvelden die in individueel bezit van de erflater waren zo weer onderdeel worden van het gezamenlijke erfgoed van de nieuwe erven. Niettemin is de tendens in Kerinci dat iedere erfgenaam, wanneer mogelijk, uit de erfboedel de beschikking krijgt over een individueel veld en dat daarnaast een gezamenlijk erfgoed wordt gevormd.

Voor de dorpse bovenlaag van gezinnen die veel individuele rijstvelden bezitten is *gilir ganti* daarom vooral een ideologisch medium om toegang te houden tot in de bredere familie beschikbare arbeid in de vorm van deelbouw en loonarbeid en een middel om deel te kunnen nemen aan de concurrentie om de op genealogie gebaseerde inheemse bestuursposities en eretitels. Voor de sociale klasse van middelgrote en kleine boeren is de toerbeurtijstbouw, relatief gezien en met grote interne verschillen, onverminderd van grote sociaal-economische betekenis en voorziet *gilir ganti* in de primaire en/of additionele bestaansverwerving en in sociale zekerheid. Voor de sociale klasse van vrijwel landloze boeren met een kleine toerbeurt met een lange looptijd is deelname aan *gilir ganti* vooral een middel om toegang te houden tot deelbouw en loonarbeid. Voor de betrekkelijk kleine agrarische onderklasse van volledig landloze en toerbeurtloze boeren is *gilir ganti* sociaal en economisch van weinig of geen betekenis.

Doordat het individuele grondbezit en het gezamenlijke erfgoed in de rijstbouw van plaats zijn gewisseld heeft de individuele concurrentie om het bestaan en om de rijstvelden zich in de loop der tijd in Kerinci ook verplaatst van de categorie van gezamenlijk erfgoed naar de categorie van individueel grondbezit. Door de uitbreiding van de mogelijkheden van koop en verkoop van individuele rijstvelden werd het element van onderlinge uitkoop van toerbeurten in de toerbeurtijstbouw van minder gewicht. Tenminste voor de rijke rijstboeren, die de opkoop van *giliran* in de eigen familie hooguit beschouwen als een aanvullende manier van accumulatie van rijstvelden en hier juist om die reden vaak helemaal vanaf zien. Voor middelgrote en kleine boeren ligt de zaak anders. In het middensegment van grondbezitters in de rijstbouw vormt de verwerving van meer toerbeurten een noodzakelijke aanvulling op de verwerving van individueel grondbezit. Voor kleine boeren is de koop van een toerbeurt van broer of zus de enige manier om in het bezit van meer rijstgrond te komen, omdat zij de fondsen missen om individuele rijstvelden te kopen. Vanuit het oogpunt van individuele bestaansverwerving wordt de koop van *giliran* in Kerinci dus belangrijker naarmate een gezin minder in staat is om rijstvelden in individueel bezit te kopen. Vanuit het perspectief van de massa is de categorie van gezamenlijk erfgoed zelfs belangrijker dan de categorie van het individuele bezit van *sawah*. Het totale aantal toerbeurthouders in Kerinci is namelijk groter dan het totale aantal individuele grondbezitters in de rijstbouw. Veel gezinnen in Kerinci bezitten toerbeurten of hebben als erfgenaam al toegang tot het gebruik van toerbeurten, maar niet alle gezinnen hebben, daarnaast, ook rijstvelden in individueel bezit.

Toerbeurtijstbouw en sociale zekerheid

In dit onderzoek is geconstateerd dat het gezamenlijke erfgoed in Kerinci moet worden gezien als een belangrijke regeling van sociale zekerheid. Verwantschapsbetrekkingen en materieel bezit worden in het erfgoed namelijk in één verband verenigd, waardoor toerbeurten van rijstteelt, deelbouw, arbeid en andere hulpbronnen relatief gemakkelijk onderling kunnen worden uitgewisseld. De bijzondere toevoeging van de toerbeurtijstbouw hieraan is dat deze systematiek evengoed het individuele recht van afzondering en van individueel gebruik van het eigen erfdeel als het gezamenlijke recht van gebruik van het erfgoed erkend en mogelijk maakt. De waardering van het legitieme, persoonlijke belang van erfgenamen in het erfgoed komt tot uiting in de verdeling van het erfgoed in evenredige toerbeurten. Hierbij wordt strikt de hand gehouden aan het gelijkheidsbeginsel, waardoor alle erfgenamen een gelijke startpositie in de rijstbouw en dezelfde status van toerbeurthouder verwerven. Bij de erfrechtelijke toedeling van

toerbeurten spelen de individuele behoeften (arm of rijk) en gezinsomstandigheden (groot of klein) van de toerbeurthouders geen enkele rol. Hiermee wordt ook duidelijk dat de toerbeurtijstbouw in Kerinci in de eerste plaats niet de herverdeling van hulpbronnen tussen erfgenamen beoogt (sociale zekerheid), maar de evenredige verdeling van de toegang tot rijstbouw binnen families (levensonderhoud).

Toch heeft de toerbeurtijstbouw een hoge sociale zekerheidswaarde. Het rooster van toedeling van toerbeurten geeft namelijk bijna vanzelfsprekend aanleiding tot tussentijdse en onderhandse arrangementen van gebruik van toerbeurten tussen toerbeurthouders. Door onderlinge afspraken over bruikleen, bundeling, deelbouw, arbeidsuitwisseling en loonarbeid kunnen toerbeurthouders namelijk buiten het toerbeurtrooster om van de toerbeurten van elkaar profiteren. Uit de beschreven casussen blijkt dat het effect van deze arrangementen vrijwel altijd is dat individuele erfgenamen het erfgoed veel meer gezamenlijk gebruiken dan je op grond van het toerbeurtrooster zou vermoeden. De conclusie die wij hieruit kunnen trekken is dat het toerbeurtrooster weliswaar de individuele toerbeurten verspreidt door de tijd, maar dat het met het toerbeurtrooster verknoopte patroon van gezamenlijk gebruik van de toerbeurten juist weer leidt tot de feitelijke samenbundeling van erfdelen. Op het (horizontale) niveau van toerbeurthouders onderling wordt de wachttijd tussen toerbeurten hierdoor vaak effectief verkort en worden rijstinkomens hierdoor gelijkmatiger over de jaren verdeeld.

Ook tussen toerbeurthouders en (klein) kinderen bestaan, afhankelijk van de rijkdom van de toerbeurthouder, allerlei regelingen van onderhands gebruik van toerbeurten. Deze arrangementen hebben een (verticale) sociale zekerheidsfunctie omdat hierdoor de opbrengst van toerbeurten over personen en gezinnen van verschillende generaties van erfgenamen wordt verdeeld. Meestal bestaat de regeling uit de uitwisseling van grond en arbeid door de toerbeurthouder en de erfgenaam in de vorm van deelbouw. Maar ook krijgen kinderen soms een aantal jaren de volledige beschikking over een toerbeurt van vader of moeder of opa of oma, bijvoorbeeld bij een huwelijk. De toerbeurt dient dan als startkapitaal voor het opzetten van het eigen huishouden voor het jonge (inwonende) gezin. In de horizontale en verticale sociale bindingen tussen erfgenamen rondom toerbeurten schuilt de kracht van *gilir ganti* als complex van sociale zekerheidsrelaties. Maar, wat is nu het maatschappelijke effect van de toerbeurtijstbouw in Kerinci?

Op het niveau van de hele samenleving is de belangrijkste bijdrage van het gezamenlijke erfgoed en de toerbeurtijstbouw aan sociale zekerheid in Kerinci ongetwijfeld dat hierdoor steeds veel mensen op de een of andere manier kunnen inhaken op de rijstbouw. Doordat in Kerinci een deel van het rijstveldenareaal in gezamenlijk bezit is van erfgenamen en door de exploitatiewijze van *gilir ganti* van de erfgoederen blijft de teelt van het belangrijkste voedselgraan in Kerinci namelijk betrekkelijk gemakkelijk toegankelijk voor een groot deel van de bevolking. Vertaald naar voedselzekerheid en rijstinkomens houdt dit in dat de meeste gezinnen in Kerinci door de toerbeurtijstbouw in staat zijn om tenminste een deel van het basisvoedsel zelf te verbouwen en te vermarkten. Dit is geen onbelangrijk gegeven in een samenleving waarin commerciële landbouw en zakelijke productierelaties domineren. Het gevolg hiervan is dat de sociale verhoudingen in de dorpen van Kerinci niet worden gedomineerd door een scherpe sociale kloof tussen bezitters en niet-bezitters van rijstvelden, maar door de talloze gradaties in rijstlandbezit tussen de armste en de rijkste gezinnen en families. In die zin vormt het in duizenden families repeterende complex van *gilir ganti* in Kerinci misschien wel het belangrijkste gemeenschappelijke bezit ('common property') van de lokale samenleving.

In de ideologie van plattelandsontwikkeling in Indonesië neemt het individuele grondbezit een belangrijke plaats in. De algemene gedachte is dat productieverhoging in de landbouw en de verbetering van de levensstandaard van de plattelandsbevolking het beste kan worden bediend door het individuele grondbezit. Het individuele grondbezit, geregistreerd in het overheidsrecht, is in deze optiek de drijfveer om doelgericht te werken aan economische verbetering van het bedrijf en het gezin en via deze route aan de economische groei van de gemeenschap. Zoals we zagen, vindt er sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw ook in Kerinci registratie van individueel grondbezit (*hak*

milik) plaats. Hoewel verschillend kan worden gedacht over de noodzaak van individueel bezit als voorwaarde van ontwikkeling, willen boeren in Kerinci ook niets liever dan een individueel rijstveld. Of dit rijstveld dan wel of niet is geregistreerd in het register van het onderdistrictskantoor is van veel minder belang. De begeerte naar rijstvelden in individueel bezit is ook de reden waarom dorpelingen zo mogelijk rijstvelden en toerbeurten van elkaar kopen.

Tot zover lopen de ambities van de overheid en van de boeren in Kerinci gelijk op. Wat de boeren in Kerinci anders zien dan de overheid is dat zij *naast* het individuele grondbezit ook het gezamenlijke erfgoed in de rijstbouw willen handhaven als bron van bestaansverwerving en sociale zekerheid, zoals blijkt uit de voortzetting van het gezamenlijke erfgoed door de generaties de afgelopen halve eeuw. Dat de verhouding tussen individueel grondbezit en erfgoed in de rijstbouw inmiddels is gewijzigd doet niets af aan de insteek dat de dorpelingen in Kerinci graag de traditionele mogelijkheid open houden om hun voordeel te doen met beide vormen van grondbezit in de rijstbouw. Vanuit het perspectief van de optimalisering van de landbouwproductie is het in Kerinci ook niet noodzakelijk om het gezamenlijke erfgoed te saneren ten behoeve van het individuele grondbezit. De ingrijpende overschakeling in Hiang van de langzaam rijpende (één oogst per jaar) naar de snelrijpende rijstsoorten (twee oogsten per jaar) in de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft bijvoorbeeld zowel onder het regiem van individueel grondbezit als het regiem van *gilir ganti* plaatsgevonden. Blijkbaar is het inheemse gezamenlijke erfgoed in Kerinci als productiemodel evengoed in staat om productieverbeteringen te realiseren als het individuele grondbezit.

Deze constatering is niet onbelangrijk, omdat het gezamenlijke erfgoed daarnaast nog kwaliteiten in zich draagt die het individuele grondbezit ontbeert. Want, als verschaffer van voedselzekerheid en sociale zekerheid verleent de toerbeurtrijstbouw in Kerinci het proces van agrarische transformatie, feitelijk een dienst. Doordat de toerbeurtrijstbouw familieleden en gezinsleden een veilige haven verschaft, zijn erfgenamen op individuele titel namelijk beter in staat om deel te nemen aan de risico's van de commerciële rijstbouw en boomteelt. Daarnaast moet het complex van toerbeurtrijstbouw worden geplaatst in de bredere context van individueel grondbezit in de rijstbouw en in het nog bredere verband van het gemengde landbouwbedrijf met zijn individuele boomgaarden in Kerinci. In dit geheel vervult de toerbeurtrijstbouw de kleine maar cruciale rol van schepper en bewaker van familiale sociale zekerheid. Bij de beoordeling van het nut van de toerbeurtrijstbouw voor plattelandsontwikkeling in Kerinci zouden de productiekwaliteit en de sociale zekerheidskwaliteit van *gilir ganti* dan ook nadrukkelijk onder de aandacht moeten worden gebracht van beleidsmakers, die in inheemse vormen van gezamenlijk bezit alleen maar economische stagnatie zien.

Tanah ulayat en hutan adat

Met het ingevoerde concept *hutan adat* werd het idee van gemeenschappelijk natuurbeheer in Hiang nieuw leven ingeblazen. Een nogal curieuze ontwikkeling gezien de geschiedenis van de afnemende, lokale betekenis van het dorpse (*desa*) gemeenschappelijke bezit van de dorpsgrond, de *tanah ulayat*, in Kerinci. Deze opwaardering is dan ook niet het resultaat van nieuwe ontwikkelingen in de landbouw of van een omslag in het denken over de machts- en gezagsverhoudingen tussen lokale gemeenschappen en de overheid door die overheid, maar van de internationale belangstelling voor bosbehoud en van de gelden die deze belangstelling met zich meebrengt. Daarbij komt dat het idee van *hutan adat* (dorpsbos), hoe sympathiek ook, op de keper beschouwd niets anders dan de apotheose is van een lang proces van ideologische, juridische en feitelijke onteigening van lokale bossen door de overheid in Kerinci. De vraag of de overheid hiertoe gerechtigd is, is aan de ene kant een juridisch en ideologisch probleem dat ook al speelde bij de discussies rondom de zogenaamde domeinverklaring in de koloniale tijd, maar hangt aan de ander kant sterk af van feitelijke machtsverhoudingen in processen van staatsvorming. De lokale legitimiteit van het *adat*bos in Hiang is hierdoor op zijn minst omstreden.

Bij de totstandkoming van het *adat*bos in Hiang in de jaren negentig van de vorige eeuw werd gespeculeerd op de historische continuïteit van de lokale legitimiteit van de band tussen *desa*gemeenschap en grondgebied (*tanah ulayat*) in het inheemse recht, maar werd deze legitimiteit tegelijkertijd ondergraven door de definitieve afschaffing van het ontginningsrecht (*arah ajun*), de belangrijkste schakel tussen gemeenschap en grondgebied. Zoals we hebben gezien was het gemeenschappelijke *desa*bezit van de dorpsgronden aan het einde van de vorige eeuw echter al wezenlijk anders van karakter dan aan het begin van de 20^e eeuw.

Ten eerste, omdat door de ontwikkeling van de commerciële landbouw en de verzakelijking van productierelaties de koop en verkoop van reeds in cultuur gebrachte grond tussen boeren uit verschillende woonplaatsen niet langer strikt verboden is. Hooguit worden verkopen nu nog gehinderd door het met het concept van *tanah ulayat* verknoopte traditionele verbod van verkoop aan mensen van buiten de eigen *desa*. Met de commercialisering van de samenleving van Kerinci is meer dynamiek in het grondverkeer tussen dorpen ontstaan en zijn de *tanah ulayat* feitelijk ook opengesteld voor vreemdelingen. Hierdoor is de in de ideologie van het inheemse recht exclusief geachte band tussen *desa*gemeenschap en *tanah ulayat* inmiddels verbroken. In de praktijk heeft dit echter vaak niet veel meer om het lijf dan dat, zoals in Hiang, boeren nu gemakkelijker grond verkopen aan mensen uit *desa* in de directe nabijheid die tot hetzelfde genealogische afstammingsverband worden gerekend. In Hiang gaat het dan om de inwoners van de *desa* Hiang Tinggi, Betung Kuning, Muara Air Dua en Koto Baru Hiang. In Hiang heeft dit in het rijstveldengebied geleid tot een mix van individuele bezitters en toerbeurthouders die uit alle vier de *desa* komen. In het boomgaardengebied is er veel minder menging en worden de afzonderlijke *tanah ulayat* van de afzonderlijke *desa* nog steeds vooral gebruikt door inwoners van één van die gemeenschappen. Naast de opschaling van de *tanah ulayat* van *desa* naar dorpsverband zijn er in Hiang inmiddels ook vreemdelingen die rijstvelden of boomgaarden op de dorpsgronden bezitten. Maar dit aantal is beperkt, omdat de publieke opinie in de morele gemeenschap die de dorpelingen met elkaar vormen verkoop naar 'echte' vreemdelingen, zoals migranten uit Minangkabau, nog steeds afkeurt. Niettemin gebeurt dit toch en is dit niet langer verboden en zijn de *tanah ulayat* van de *desa* daarom niet langer het exclusieve gemeenschappelijke domein van hulpbronnen van de inwoners van die *desa*.

Ten tweede, is het individuele recht van *arah ajun*, van ontginning van (bos) grond op de *tanah ulayat* van de eigen *desa*, overal in Kerinci inmiddels grotendeels virtueel van karakter geworden, doordat de meeste woeste gronden op de grondgebieden de afgelopen eeuw inmiddels in cultuur zijn gebracht. Slechts in een paar dorpen in Kerinci, zoals in Hiang, is er nog bos over op het eigen grondgebied. Doordat de meeste grond in cultuur is gebracht en in individueel bezit is of tot een gezamenlijk erfgoed behoort beperkt het bezitsobject van het gemeenschappelijke bezit van de dorpsgrond in Kerinci zich voortaan feitelijk tot de overgebleven bossen op het grondgebied van de *desa*.

Ten derde, zijn door de overheidsmaatregelen die de afgelopen eeuw zijn genomen in verband met bosbescherming in Kerinci en die uiteindelijk hebben geleid tot het nationale park Kerinci Seblat, de bosgebieden rondom het dal van Kerinci afgegrensd van legale ontginningen door de boeren in Kerinci. Hiermee is een einde gekomen aan het oude patroon van afsplitsing van de ene *desa* van de andere en van de vestiging van nieuwe nederzettingen verder weg in het bos, wanneer de bevolkingsdruk op de *tanah ulayat* van de *desa* van oorsprong te groot was geworden. Hierdoor worden geen nieuwe *tanah ulayat* meer gecreëerd en zijn de bewoners van Kerinci voor legale bestaansverwerving in de landbouw aangewezen op het bestaande landbouwareaal.

Uit deze ontwikkelingen mogen we concluderen dat het inheemse gemeenschappelijke bezit van dorpsgrond in Kerinci, bij gebrek aan gemeenschappelijke hulpbronnen ('common property resources'), als een aparte categorie van collectief bezit of van 'common property' grotendeels verloren is gegaan. Behalve dan in Hiang en enkele andere plaatsen in Kerinci waar het overgebleven bos op de *tanah ulayat* aanleiding heeft gegeven tot een nieuwe vorm van gemeenschappelijk bezit. Zoals we hebben gezien is de gemeenschap in kwestie hier echter van een totaal andere orde dan de traditionele *desa*gemeenschap. De gemeenschap bestaat hier uit een samenwerkingsverband van

desabestuurders van Hiang en van functionarissen van de overheid en van het nationale park. Ook het doel van dit gemeenschappelijke beheer is radicaal anders. Was het traditionele doel van het gemeenschappelijke bosbeheer van de *desa* namelijk de regulering van het bosgebruik en het bosverbruik ten behoeve van de bestaansverwerving voor de leden van de *desa*, het nieuwe doel is de conservering van het bos. Om dit doel te bewerkstelligen zijn een aantal maatregelen getroffen: een klein aantal dorpingen mag de bestaande *ladang* in het *adatbos* waarvan het ontginningsrecht nog door de *desagemeenschap* werd verleend blijven gebruiken, maar heeft het bezitsrecht verloren; nieuwe ontginningen worden niet meer verleend want het recht van *arah ajun* is vervallen en de bevolking van de drie *desa* mag het bos in overeenstemming met de eisen van natuurbeheer gebruiken om bosproducten te verzamelen voor eigen gebruik. Het meest opmerkelijke aan de regeling van het beheer van het *adatbos* van Hiang is echter dat hiervoor het inheemse concept van het *desagemeenschappelijke* bezit van de *tanah ulayat*, dat in Hiang al ernstig op zijn retour was, werd gereanimeerd, maar dan wel met afschaffing van het ontginningsrecht (*arah ajun*), dat in het inheemse recht juist de motor was waarop de *tanah ulayat* draaide.

In het begin van deze studie is de vraag gesteld welke inhoudelijke verschillen er zijn tussen het gemeenschappelijke bezit van het dorpse grondgebied en het gezamenlijke erfgoed in de rijstbouw in Kerinci. Ook werd gesteld dat beide complexen van collectieve rechten het beste konden worden bestudeerd als rechtenbundels. Betrekken we deze twee zaken ten slotte op elkaar dan moet de conclusie worden getrokken dat in het dagelijkse leven van de dorpingen van Hiang de rechtenbundel van het gezamenlijke erfgoed niet alleen veel belangrijker is, maar dat het complex van toerbeurtijstbouw inhoudelijk ook een veel rijkere en dichtere bundel van individuele en collectieve rechten op alle diachrone en synchrone niveaus van beheer, bezit en gebruik herbergt dan het complex van het *desagemeenschappelijke* bezit van de *tanah ulayat*. Voor een deel heeft dit te maken met schaal en met het feit dat het collectieve bezit van de dorpsgronden veel meer met het beheer van de dorpsgrond dan met het individuele bezit en gebruik hiervan te maken heeft. Bij de toerbeurtijstbouw gaat het juist veel meer om het individuele bezit en gebruik dan om het beheer van het erfgoed. Het belangrijkste inhoudelijke verschil is echter dat het inheemse concept van het *desagemeenschappelijke* bezit van de *tanah ulayat* door ontwikkelingen in de landbouw en in het bosbeheer inhoudelijk is uitgehold, terwijl het eveneens inheemse concept van *gilir ganti* in Kerinci nog niets aan betekenis heeft ingeboet.

Het is moeilijk om in de toekomst te kijken. Maar, wanneer we de historische ontwikkeling van het gezamenlijke erfgoed en die van het gemeenschappelijke bezit van de dorpsgrond overzien dan is duidelijk dat het hier gaat om diep in de cultuur en in het inheemse recht van Kerinci verankerde opvattingen over collectief bezit. Het ontginningsrecht (*arah ajun*) mag dan bijvoorbeeld zijn afgeschaft in het nieuwe dorpsbos (*hutan adat*), maar dit betekent nog niet dat boeren in Kerinci niet nog steeds het idee en de mogelijkheid koesteren dat zij op grond van het oude inheemse recht in het bos een *ladang* mogen openen wanneer dit noodzakelijk is voor de het bestaan. Wanneer de nood hoog is zullen in ieder geval arme boeren zich op dit aloude recht beroepen, hoe legitiem of illegaal dit ook is vanuit het perspectief van de staat of natuurbeheer in Kerinci. De toekomst van het *adatbos* als natuurreservaat is dan ook sterk afhankelijk van machten en krachten in en buiten Hiang. Een teken aan de wand in dit opzicht is dat ook de overheid, dat wil zeggen het districtsbestuur, altijd een ambivalente houding heeft ingenomen ten opzichte van de wenselijkheid van natuurbehoud in Kerinci aan de ene, en de wenselijkheid van de expansie van de agrarische productie in het dal aan de andere kant. Waarschijnlijk krijgen in deze afweging de natuur en het nationale park voorrang, zolang de internationale geldstromen blijven stromen. Drogen deze stromen in de toekomst op dan is het waarschijnlijk dat de aandacht van het districtsbestuur verschuift naar de verdere uitbouw van de landbouw in het dal. Voor de boeren van Kerinci zou dit het stilzwijgende sein kunnen zijn tot nieuwe ontginningen in bijvoorbeeld het *adatbos* van Hiang, maar ook op het aanpalende grondgebied van het nationale park Kerinci Seblat. Zeker wanneer dorpingen het idee krijgen dat zij hun best doen voor de instandhouding van het park, terwijl vreemdelingen

links en rechts bosgronden ontginnen in het park en delen van het bos verdwijnen door de activiteiten van illegaal opererende houtkapbedrijven.

Of voor het gezamenlijke erfgoed van verwanten in de rijstbouw in Kerinci een toekomst in het verschiet ligt is onzeker. Maar het is zeker niet uitgesloten dat *gilir ganti* nog lange tijd, naast het individuele bezit, één van de centrale sociaal-juridische arrangementen in de rijstbouw van Kerinci blijft. Met de beschrijving van *gilir ganti* in Hiang heb ik in deze studie in ieder geval geprobeerd om te laten zien dat het gezamenlijke erfgoed niet alleen geassocieerd hoeft te worden met prekapitalistische landbouw en uitgebreide afstammingsgroepen, maar dat er ook in een moderne, commerciële landbouwsetting en tussen directe verwanten, naast het individuele grondbezit, kleinschalige vormen van gezamenlijk erfgoed bestaan en kunnen ontstaan.

Bibliografie

Abdul Aziz Saleh

- 2001 Manajemen Pelestarian Tanah dan Hutan: berbagai Kasus dan Persoalan di Taman Nasional Kerinci Seblat, In: F. and K. von Benda-Beckmann & J. Koning (eds.): *Sumber Daya Alam dan Jaminan Sosial*, Yogyakarta: Pustaka Pelajar

Abeyasinghe, A.

- 1978 From *Ancient Land Tenure to Modern Land Reform in Sri Lanka*, two volumes, Colombo: the Centre for Society & Religion, Quest Series 51

Adji, D. S.

- 1986 Gilir Ganti: suatu Sistem Adat Pewarisan Tanah pada Masyarakat Kerinci, *Masyarakat Indonesia* 3: pp. 299-361

Agrawal, A.

- 2003 Sustainable Governance of Common-Pool Resources: Context, Methods, and politics, *Annual Review of Anthropology*, 32: 243-62

Aken, A. Ph.

- 1915 Nota betreffende de Afdeling Koerintji, *Mededeelingen Encyclopaedisch Bureau*, Aflevering VIII, Batavia: Papyrus

Appadurai, Arjun

- 1986 Introduction: Commodities and the Politics of Value, In: Appadurai (ed.): *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press

Arduin, R. J. A.

- 1993 *Timesharing: Timesharing van onroerend goed vergeleken*, Academisch Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.

Aumeeruddy, Y. & A. Fédensieu & B. Sansonnens & Ph. Savouré

- 1992 *Agroforestry in Kerinci Valley: a Support to Buffer Zone Mangement for Kerinci Seblat National Park (Sumatra, Indonesia)*, Final Report: Université Montpellier II, France

Bakels, J.

- 2000 *Het Verbond met de Tijger: Visies op mensetende Dieren in Kerinci, Sumatra*, Leiden: Research School of Asian, African, and Amerindian Studies, Universiteit Leiden

Baland, JM. & JPh. Platteau

- 1999 The Ambiguous Impact of Inequality on Local Resource Management, *World Development*, Vol. 27, No. 5: 773-788

Bebbington, A.

- 1999 Capitals and Capabilities: a Framework for Analyzing Peasant Viability, Rural Livelihoods and Poverty, *World Development* Vol. 27, No. 12, pp. 2021-2044

Belsky, J. M.

- 1991 *Food Self-Sufficiency and Land Use in the Kerinci Uplands of Sumatra: Implications for Conservation Farming*, Ph.D. thesis, Cornell University

- Benda-Beckmann F. von,
1979 *Property in Social Continuity: Continuity and Change in the Maintenance of Property Relationships through Time in Minangkabau, West Sumatra*, The Hague: Martinus Nijhoff
- Benda-Beckmann F. von, & K. von Benda-Beckmann
1995 Rural Populations, Social Security, and Legal Pluralism in the Central Moluccas of Eastern Indonesia, In: J. Dixon & R. P. Scheurell (eds.): *Social Security Programs: a Cross-Cultural Comparative Perspective*, Westport: Greenwood Press, pp.75-107
- Benda-Beckmann F. von, & K. von Benda-Beckmann
1998 Where Structures merge: State and off-State involvement in Rural Social Security on Ambon, Indonesia, In: S. Pannell & F. von Benda-Beckmann (eds.): *Old World Places, New World Problems: exploring Issues of Resource Management in Eastern Indonesia*, Canberra: CRES, The Australian National University, pp. 143-180
- Benda-Beckmann F. von, & K. von Benda-Beckmann
1999 A Functional Analysis of Property Rights, with Special Reference to Indonesia, In: F. von Benda-Beckmann & T. van Meijl (eds.): *Property Rights and Economic Development: Land and Natural Resources in Southeast Asia and Oceania*, London: Kegan Paul International. pp. 15-55
- Benda-Beckmann F. von, & K. von Benda-Beckmann
2004 *Struggles over Communal Property Rights and Law in Minangkabau, West Sumatra*, Halle/Saale: MPI for Social Anthropology working paper No. 64
- Benda-Beckmann F. von & K. von Benda-Beckmann & E. Casino & F. Hirtz & G. R. Woodman & H. F. Zacher (eds.)
1988 *Between Kinship and the State: Social security and law in Developing Countries*, Dordrecht:Foris Publications
- Benda-Beckmann F. von, & T. Van Meijl
1999 Introduction, In: F. von Benda-Beckmann & T. van Meijl (eds.): *Property Rights and Economic Development: Land and Natural Resources in Southeast Asia and Oceania*, London: Kegan Paul International. pp. 1-14
- Benda-Beckmann F. von, & K. von Benda-Beckmann & M. G. Wiber
2006 The Properties of Property, In: Benda-Beckmann F. von, & K. von Benda-Beckmann & M. G. Wiber (eds.): *Changing Properties of Property*, New York: Berghahn, pp. 1-39
- Berkes, F. (ed.)
1989 *Common Property Resources: Ecology and Community-based Sustainable Development*, London: Belhaven Press
- Biezeveld, R.
2002 *Between Individualism and Mutual Help: Social Security and Natural Resources in a Minangkabau Village*, Ph.D. Thesis, Erasmus Universiteit Rotterdam
- BBP Hiang (Balai Penyuluhan Pertanian Hiang)
1990 *Programa Penyuluhan Pertanian*, Hiang/Kerinci: Landbouwdienst
- BPS (Badan Pusat Statistik Kerinci)
1988 *Kerinci Dalam Angka*
- Bromley, D. (ed.)
1992 *Making the Commons Work: Theory, Practice and Policy*, San Francisco: ICS Press

- Burgers, P.
2004 *Resource Management under Stressed Livelihood Conditions: Changing livelihoods and Management Practices in the bufferzone of the Kerinci Seblat National Park, Kerinci District, Sumatra*, Academisch Proefschrift, Universiteit Utrecht
- Chayanov, A. V.
1966 (1925) *The Theory of Peasant Economy*, Thorner & Kerblay & Smith (eds.)
- Engels, F.
1980 (1891) *De Oorsprong van het Gezin, van de particuliere Eigendom en van de Staat: in verband met de onderzoekingen van Lewis H. Morgan*, Amsterdam: Pegasus
- Fuchs, M.
1988 Social Security in Third World Countries, In: F. von Benda-Beckmann & K. von Benda-Beckmann & E. Casino & F. Hirtz & G. R. Woodman & H. F. Zacher (eds.): *Between Kinship and the State: Social security and law in Developing Countries*, Dordrecht:Foris Publications, pp. 39-51
- Geertz, C.
1963 *Agricultural Involution: the Process of Ecological Change in Indonesia*, University of California Press
- Gluckmann, M.
1972 *The Ideas in Barotse Jurisprudence*, Manchester: Manchester University Press
- Grafik Kecamatan Sitinjau Laut
Keadaan nikah, thalak, cerai, rujuk. Bijlage bij Buku Akta Nikah
- Haar, B. ter
1948 *Adat Law in Indonesia*, translated by A. Arthur Schiller and E. A. Hoebel, Jakarta: Bhratara
- Haar, B. ter
1950 Het Beschikkingsrecht der Indonesische Rechtsgemeenschappen, In: *B. ter Haar Verzamelde Geschriften*, deel 1, Djakarta: Noordhoff Kolff N.V., pp. 291-328
- Hann, C. M.
1998 Introduction: the Embeddedness of Property, In: C. M. Hann (ed.): *Property Relations: Renewing the Anthropological Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press. pp. 1-47
- Hunt, R. C.
1998 Properties of Property: Conceptual Issues, In: R.C. Hunt & A. Gilman (eds.): *Property in Economic Context: Monographs in Economic Anthropology*, Lanham/ New York: University Press of America. pp. 7-27
- Hüsken, F.
1988 *Een Dorp op Java: Sociale Differentiatie in een Boerengemeenschap, 1850-1980*, Academisch Proefschrift, Universiteit van Amsterdam
- Kaag, M.
2004 Ways Forward in Livelihood Research, In: D.Kalb & W. Pansters & H. Siebers (eds.): *Globalization and Development: Themes and Concepts in Current Research*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. pp. 49-74

Kathirithamby-Wells, J.

1986 *Thomas Barnes' Expedition to Kerinci in 1818*, (ed. C. W. Watson), University of Kent at Canterbury, Centre of South-East Asian Studies, Occasional Paper No. 7

Keputusan Bupati Kepala Daerah Tingkat II Kerinci,

1993 (nomor 266) Dokumen kebijaksanaan umum, Strategi dan pengelolaan hutan adat desa nenek limo Hiang Tinggi, nenek empat Betung Kuning Muara Air Dua, sebagai daerah penyangga (daerah interaksi) Taman Nasional Kerinci Seblat di kecamatan Sitinjau Laut kabupaten daerah tingkat II Kerinci.

Klerks, E. A.

1897 Geographisch en Ethnographisch Opstel over de Landschappen Korintji, Serampas en Soengai Tenang, *Tijdschrift voor Indische Taal- Land en Volkenkunde*, Deel XXXIX, Den Haag: Martinus Nijhoff

Kooreman, P. J.

1892 Aantekeningen van den toenmaligen Assisten-Resident P. J. Kooreman betreffende de Afdeling Painan, in het bijzonder betreffende de Onderafdeling Indrapoera, *Adatrechtbundels* 11. pp.130-149

Leach, M. & R. Mearns & I. Scoones

1999 Environmental Entitlements: Dynamics and Institutions in Community-based Natural Resource Management, *World Development* Vol. 27, No 2, pp. 225-247

Locher-Scholten, E.

1994 *Sumatraans Sultanaat en Koloniale Staat: de Relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlands Imperialisme*, Leiden: KITLV

Macpherson C. B.

1975 Capitalism and the Changing Concept of Property, In: E. Kamenka & R. S. Neale (eds.): *Feudalism, Capitalism and beyond*, London: Edward Arnold. pp. 105-124

Maine, H. S.

1986 (1861) *Ancient Law*, Tucson: University of Arizona Press

Marks, H. & J. van de Ven

1993 Culturen van Gemeen Bezit: een voorwoord, In: H. Marks & J. van de Ven (eds.): *Culturen van Gemeen Bezit*, *Focaal* 20: 5-10

Marsden, W.

1886 (1811) *The History of Sumatra*, Kuala Lumpur etc: Oxford University Press

McCay B. J. & J. Acheson (eds.)

1987 *The Question of the Commons: the Culture and Ecology of Communal Resources*, Tucson: University of Arizona Press

Mesa-Largo, C.

1978 *Social Security in Latin America: Pressure groups, stratification and inequality*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press

Mesa-Largo, C.

1991 Social Security in Latin America and the Caribbean: a Comparative Assessment, In: E. Ahmad & J. Drèze & J. Hills & A. Sen (eds.): *Social Security in Developing Countries*, Oxford: Clarendon Press, pp. 356-394

- Meulen, W. van der
1911 Aanteekeningen betreffende de Bestuursinrichting in de Onderafdeling Tebo en de daarmee samenhangende Volksinstellingen en Gebruiken, *Pandecten van het Adatrecht* 1918, deel IVa, p. 279
- Midgley, J.
1984 *Social Security, Inequality and the Third World*, Chichester: John Wiley & Sons
- Midgley, J.
1994 Social Security Policy in Developing Countries: integrating State and Traditional Systems, In: F. von Benda-Beckmann & K. von Benda-Beckmann & H. Marks (eds.): *Coping with Insecurity: An 'Underall' Perspective on Social Security in the Third World*, *Focaal* 22/23, pp. 219-229
- Morison, H.
1940 *De Mendapo Hiang in het District Korintji*, Academisch Proefschrift, Rechtshoogeschool Batavia
- Nooteboom, G.
2003 *A Matter of Style: Social Security and Livelihood in Upland East Java*, Ph.D. Thesis, Katholieke Universiteit Nijmegen
- Ostrom, E.
1990 *Governing the Commons: the Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge, MA: Cambridge University Press
- Palte, G. L.
1989 *Upland Farming on Java, Indonesia: a Socio-Economic Study of Upland Agriculture and Subsistence under Population Pressure*, Nederlandse Geografische Studies, Vol. 97, Amsterdam: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap
- Popkin, S.
1980 The Rational Peasant: the Political Economy of Peasant Society, *Theory and Society* 9, pp. 411-471
- Ribot, J. & N. L. Peluso
2003 A Theory of Access, *Rural Sociology* 68(2): 153-181
- Sakai, Minako
2002 *Beyond Jakarta: Regional Autonomy and local Society in Indonesia*, Adelaide: Crawford house Publishing
- Scheltema, A.
1931 *Deelbouw in Nederlandsch-Indië*, Academisch Proefschrift, Landbouwhoogeschool Wageningen
- Schnitger, F. M.
1939 *Forgotten Kingdoms in Sumatra*, Leiden: E. J. Brill
- Schrieke, B.
1955 *Indonesian Sociological Studies*, The Hague, Bandung: Van Hoeve
- Schulte-Nordholt, H. & G. Asnan (eds)
2003 *Indonesia in Transition: work in progress*, Yogyakarta: Pustaka Pelajar

Schweizer, Th.

1989 *Reisanbau in einem Javanischen Dorf: eine Fallstudie zu Theorie und Methodik der Wirtschaftsethnologie*, Köln: Böhlau Verlag

Scott, J.

1976 *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and subsistence in Southeast Asia*, New Haven: Yale University Press

Shanin, Th.

1972 *The Awkward class: Political sociology of peasantry in a developing society: Russia 1910-1925*, Oxford: At the Clarendon Press

Siebert, S. F.

1989 The Dilemma of a dwindling Resource: Rattan in Kerinci, Sumatra, *Principes* 33(2), pp. 79-87

Simbolon, I. J.

1998 *Peasant Women and Access to Land: Customary Law, State Law and Gender-based Ideology, the Case of the Toba-Batak (North Sumatra)*, Academisch Proefschrift, Landbouwniversiteit Wageningen

Slaats, H.

1999 Land Titling and Customary Rights: Comparing Land Registration Projects in Thailand and Indonesia, In: F. von Benda-Beckmann & T. van Meijl (eds.): *Property Rights and Economic Development: Land and Natural Resources in Southeast Asia and Oceania*, London: Kegan Paul International. pp. 88-109

Slaats, H.

2000 Aardverschuivingen in het Indonesisch Denken over Grondenrecht, *Recht der Werkelijkheid* 1, pp. 41-68

Slaats, H. & M. K. Portier

1981 *Grondenrecht en zijn Verwerkelijking in de Karo Batakse dorpssamenleving: een beschrijvende studie*, Academisch Proefschrift, Katholieke Universiteit Nijmegen

Sonius, H. W. J.

1981 Introduction, In: J. F. Holleman (ed.): *Van Vollenhoven on Indonesian Adat Law*, The Hague: Martinus Nijhoff. pp. XXIX-LXVII

Stapel, F. W.

1938 *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*, Deel I, Amsterdam: Joost van den Vondel

Ven, J. van de

1994 Members only: timesharing rice fields and food security in a Sumatran valley, In: F. von Benda-Beckmann & K. von Benda-Beckmann & H. Marks (eds.): *Coping with Insecurity: an 'Underall' Perspective on Social Security in the Third World*, *Focaal* 22/23: 85-97

Vollenhove, C. van

1909 *Miskeningen van het Adatrecht*, Leiden: Brill

Vollenhove, C. van

1919 *De Indonesiër en zijn Grond*, Leiden: Brill

Vollenhove, C. van

1925 *Het Adatrecht van Nederlandsch-Indië*, Leiden: Brill

- Voorhoeve, P.
1970 *Kerintji Documents*, Bijdragen KITLV, Deel 126, Den Haag: Martinus Nijhoff
- Watson, C. W.
1984 *Kerinci: Two Historical Studies*, Centre of South-East Asian Studies, University of Kent at Canterbury, occasional paper No. 3
- Watson, C. W.
1991 Cognatic or Matrilineal: Kerinci Social Organization in Escher Perspective, In: F. Hüsken & J. Kemp (eds.): *Cognition and Social Organization in Southeast Asia*, Leiden: KITLV Press, pp. 55-70
- Watson, C. W.
1992 *Kinship, Property and Inheritance in Kerinci, Central Sumatra*, CSAC Monographs 4, South-East Asia Series, Canterbury: University of Kent
- Wee, M. van der
1985 *Aziatische Produktiewijze & Mughal India*, Academisch Proefschrift, Katholieke Universiteit Nijmegen
- Whitten A. J. & S. J. Damanik & J. Anwar & N. Hisyam
1987 *The Ecology of Sumatra*, Yogyakarta: Gadjah Mada University Press
- Willinck G. D.
1909 *Het Rechtsleven bij de Minangkabausche Maleiërs*, Leiden: E. J. Brill
- Witkamp, H.
1923 Reisindrukken uit Kerintji, *Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap*, pp. 259-280
- Wolf, E. R.
1966 *Peasants*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall
- Wolf, E. R.
1967 Closed Corporate Peasant Communities in Meso-America and Central Java, In: J. M. Potter & M. N. Diaz & G. M. Foster (eds.): *Peasant Society: a Reader*, Boston: Little & Brown & Co. pp. 230-245
- Zeeuw, F. de
1989 *On the Interaction between the Government and the Peasantry in two villages in the Ratnapura District of Sri Lanka*, Landbouwniversiteit Wageningen: ongepubliceerde scriptie
- Zentgraaff H. C. & W. A. van Goudoever
1936 *Sumatraantjes: reisbrieven*, Batavia: de Java-Bode

Engelse samenvatting / Summary

Timesharing ricefields

Individual and collective rights in Kerinci agriculture in Sumatara, Indonesia

In Kerinci, on the island of Sumatra in Indonesia, different categories of collective property co-exist with different types of individual property. In this thesis, the development of two categories of collective property are studied: the inherited property of ricelands and the common property of the village territory. These categories of property are usually associated with premodernity and a precapitalist mode of production in agriculture. Although in Kerinci the inherited property of relatives as well as the common property of the village territory held by villagers did originate during the precapitalist and precolonial era, both categories of collective property nowadays still exist and are fully integrated in the commercial production of rice and tree crops. At the same time, however, a strong historical tendency towards the individualization of property rights to agricultural lands has emerged in Kerinci. Following the commercialization of Kerinci agriculture and the integration of the region in the Indonesian state, individual property rights have become more important as a source of survival for nuclear families over the past century. Notwithstanding the increasing significance of private property, this category is by no means a new phenomenon in Kerinci agriculture. Prior to the first waves of the commercial tree crop production of cinnamon and coffee in the 1920s, individual property rights were already firmly established in local customary law. The main question that this study seeks to answer is how towards the end of the 20th century individual and collective forms of property interact in Kerinci in the context of commercial agriculture and in view of the need to produce food crops for family self-sufficiency.

This study is based on ethnographic fieldwork that was conducted in the village of Hiang at the edge of the central valley of Kerinci. Farming in Kerinci does not easily fit into the stereotypes of Indonesian agriculture since it involves both irrigated rice farming and upland cultivation of secondary food crops, especially perennial tree crops, by the same farming families. The rice fields (*sawah*) in Kerinci are concentrated at the bottom of the 800 meter high valley as well as along river banks. Both indigenous (one harvest a year) and exogenous (two harvests a year) varieties of rice are cultivated. Other food crops, such as corn, potatoes and cassava, and vegetables, such as tomatoes, chillis, cucumber, eggplant, beans, onions and garlic, are grown on 'dry' fields (*ladang*) in the hills nearby the villages. Various species of trees, including cinnamon, rubber, coffee, durian and papaya, are grown in orchards (*kebun*) that are laid out in a ring around the inner valley; this agroforestry style resembles the structure of the natural forest. The main cash crop of Kerinci is cinnamon, which is exported to Europe and the USA. The irrigated fields, the dry fields and the ring of orchards that together make up the valley of Kerinci, are surrounded by forests that since 1982 have been part of Kerinci Seblat National Park. According to site-specific and historical conditions, the mix of 'dry/wet', 'intensive/extensive' or 'upland/lowland' agriculture takes on different forms in different places in Kerinci. In the village of Hiang, most farmers own ricefields, dry fields and orchards, but in general they have specialised in rice cultivation.

In the traditional social and political organization of Kerinci communities, notions of territory and kinship are of critical importance. Each community (*desa*) in Kerinci has a historically demarcated territory (*tanah ulayat*), which is considered the common property of the community as a whole. In this context 'common' implies that within the territory the use of uncultivated forest lands is reserved for members of the community, while the transfer of ownership rights to cultivated fields between members of different communities is restricted. Despite a matrilineal descent organization, kinship in Hiang and Kerinci is primarily bilateral at the grassroots. After all, the arrangement of inherited

estates and the inter-generational flow of inherited farmlands takes place within a framework of bilateral relations. This implies that children in Kerinci inherit all property from both parents.

The residence pattern in Kerinci is uxori-local. As a rule, women stay in their village of birth and marry a man who is as close as possible in terms of kinship, excluding, of course, members of their immediate family. Cross-cousin marriages are preferred. Although a high level of community endogamy is maintained, foreign men from other communities and other parts of Indonesia are widely accepted as spouses. Upon marriage they are fully incorporated into the political and customary management, or *adat* hierarchy, of sub-lineage and lineage representatives. The co-existence of matrilineal and bilateral kinship is best described in analogy with the distinction between 'close' and 'distant' from ego's perspective. Descent relations that are distant in both scale and time are dominated by the matrilineal ideology. Thus, ego's relationships with the higher levels of social and political organization in the community, his or her relationship to the village common territory and to the mythical ancestors (*nenek moyang*) who were the founding fathers of both the human community and the territory of natural resources, are all legitimized by the ideology of matrilineal group formation. Closer kinship relations, however, are ruled by the bilateral principle. In consequence, a person has to deal with the actual living generations of both sides (*pihak*) of his or her family as well as with the bilateral flow of property between cognatically connected generations in his or her lifetime. Since nuclear families are the basic social units in Kerinci, most adults are also involved in the flows of inherited property from the family of their husbands or wives.

Inherited property

In Kerinci the standard mode of exploitation of inherited rice fields is *gilir ganti* or time-sharing. In essence, this means that heirs and co-owners of an inherited estate do not grant each other permanent, but only temporary rights of exploitation to rice fields. Time-shares to use the plots are distributed among each other instead of the plots in their entirety. In Kerinci such an individual time-share to use a certain plot of land to grow rice is called a *giliran*. A *giliran* always lasts for one year and runs from September to September. The time interval between the years that an individual heir is allowed to take his or her turn to one or more plots of the inherited estate is determined by the total amount of plots that make up the estate as well as by the total number of heirs. When there are many heirs and only a few plots of *sawah*, individual heirs will have to wait several years before they can take their turn, but when *sawah* are abundant the interval between the turns may be brief. For the next generation of heirs, the inherited *giliran* are equally distributed among the heirs in another set of time-shares.

In the village of Hiang and elsewhere in Kerinci the impact of the time-sharing of rice fields is best visible each year in August and September, when new time-share holders begin tilling the soil. Before the annual transfer of rice fields, the state of affairs of the joint properties is discussed at great length during the 'rice-field meetings' (the *duduk sawah*) of the different families that are convened when the fields lie fallow in August. During these yearly evening meetings the schedule of turns (*giliran*) is reaffirmed or changed. In case someone has died, for instance, it has to be established which persons of the next generation are entitled to become the new heirs to the time-share(s) of the deceased. At the rice-field meeting the heirs who are entitled to a time-share during the following season also have to make clear whether they intend to work the fields themselves, start a sharecropping relationship, or whether they plan to rent out the field to someone else. The transfer of time-shares in September is usually surrounded by a few weeks of excitement in the village, because this is also the period during which villagers will either try to take advantage of their prominent position or may attempt to settle disputes about the correct sequence of time-shares in their family, e.g. by 'stealing' each other's time-shares. In most cases villagers are alarmed by the fact that someone else is already tilling the field which is supposed to be allocated to them. As many plots have been held in *gilir ganti* for generations, and since family feuds, village

politics, and uncertainties about the sales of *giliran* in the past tend to obscure the real schedule of time-shares, each new season invariably begins with incidents of disputed time-shares.

Since inheritance in Hiang is a *post mortem* affair, the actual owners of the time-shares always belong to the oldest living generation. Long before actual inheritance, the *giliran* and other fields of the properties to be inherited, are therefore often already used by the children and grandchildren of the owner. An arrangement between *giliran*-owners and *giliran*-users practised most widely in this respect is a type of sharecropping by which costs and yields are split evenly (*bagi dua*). As time-share owners tend to anticipate the future, they often arrange for a settlement with their (grand)children that mimics the model of time-sharing and that creates a shadow system of rotation on the level of use. In addition, private arrangements between brothers and sisters occur on the level of *giliran*-owners. When, for instance, a brother is relatively well-off, it is not unusual for him to grant temporarily the use of his *giliran* to a sister, albeit without altering his inheritance position and that of his children. Borrowing a *giliran* is a strategy to bridge or to shorten the interval between two time-shares of poorer siblings. When all brothers and sisters need their *giliran* for survival they can deviate privately from the *giliran* schedule by pooling and sharing their *giliran* with one or two other siblings. In this way, production costs and rice yields are distributed more evenly over time.

If the logic of the inheritance of *giliran* were continued indefinitely, Kerinci farmers would after three or four generations end up with *giliran* that have been used for 30 or 40 years. In practice, however, *giliran* of such a long duration do not exist in Kerinci. In Hiang the running time of *giliran* differs between three and six years, while the most common running time is three years. This is a consequence of the practice of selling and buying *giliran* within the circle of close relatives. The widespread practice of selling and buying *giliran* is one of the cornerstones of the system of *gilir ganti*, since it prevents time-shares from becoming too fragmented over generations. There are several ways to transfer *giliran* between heirs. They can decide, for example, to sell *giliran* inherited from father or mother to one or all of their parents' offspring. They can also decide that only one of the children will replace father or mother, and that only he or she will inherit the entire *giliran*. In that case, other heirs will have to be compensated either in money or through the exchange of other inherited assets. The most common strategy to transfer *giliran* among heirs, however, is for brothers and sisters holding together new inherited property to buy and sell each other's *giliran* in due course, which results in a gradual reduction of heirs and *giliran* holders. Furthermore, it must be noted that rice fields belonging to the individual property of the deceased father or mother may also enter the system of *gilir ganti* should the heirs so decide. Following the inflow of individual fields in the inherited estate, new time-shares may be created next to the inherited *giliran* of each generation. Following this mix of old and new *giliran* and due to the practice of selling and buying time-shares, the inherited properties in Kerinci that are exploited in the *gilir ganti* mode, are typically of an *ad hoc* nature as they are centred around clusters of sibling groups of one generation. In terms of property flows, then, the property of a certain generation is only related to the inherited estates of previous generations by the less economically valuable, but sometimes ideologically and strategically highly appreciated 'old' *giliran*.

Property relations and social security

Towards the end of the twentieth century approximately 30% of all rice fields in Hiang were part of inherited properties that were operated in the *gilir ganti* mode, while approximately 70% of all rice fields belonged to the category of individual property. In the 1930s this proportion was probably reversed. From the 1960s onwards, agriculture in Kerinci has become increasingly commercialized, which has gradually also caused heirs to choose between *gilir ganti* and the permanent partition of inherited *sawah*. This has resulted in a new strategy in most families: when many rice fields were inherited, the heirs took possession of a permanent field for themselves first, and only 'old' *giliran* as well as the remaining fields flowed into the estate of inherited property. Following this

practice, individual fields of the deceased flow no longer automatically into the inherited property and the *gilir ganti* mode of exploitation. As a result, inherited properties have become smaller while the category of individual rice fields has become larger. Nevertheless, a higher number of people still hold a *giliran* as opposed to those who have a rice field in individual property, and a majority of 70% of all nuclear families in Hiang are still involved in an inherited estate and in *gilir ganti*.

The percentage of 70% participation in time-sharing does not discriminate between the social classes in Hiang. Taking into account the notion of social classes and the distribution of wealth in Hiang, *gilir ganti* has, however, a different socio-economic meaning for different groupings. For rich rice farming families who already hold a sufficient number of rice fields in individual property, *gilir ganti* is only of marginal economic interest. Still, several other reasons make that rich families generally want to keep up an inherited property estate for the family. Their motivation is usually primarily related to 'old' *giliran* that are treasured as heirlooms that reaffirm the family roots in the village. Another reason is that *gilir ganti* connects the family with the wider kinship organization in the *desa*, and as such also with the political *adat* offices of traditional power with which it is intertwined. Finally, some rich farmers are reluctant to become segregated from their poorer kin and therefore offer their *giliran* in the sharecropping *bagi dua* style of exploitation to relatives who are comparatively less well-off.

For farmers who find themselves in the middle segment of the hierarchy in Hiang *gilir ganti* is an important asset for a range of reasons. First, *giliran* are relatively important for these families in terms of food and income in comparison with those farmers who hold rice fields in individual ownership. Second, accumulating wealth by means of selling and buying *giliran* is an attractive alternative as opposed to the selling and buying of rice fields, which is too expensive for most families. Finally, *gilir ganti* is important for poor families in Hiang to the extent that it connects them with the circles of other *giliran* holders. No matter how small the *giliran*, participation in the system of *gilir ganti* at least involves the possibility to be included in all social relations and labour relations that are linked to *gilir ganti* in the village. Poor individuals and families that are not included in the time-sharing of rice fields have difficulties to survive in Hiang. So even though the continuous existence of inherited estates in rice farming in Kerinci may seem peculiar from the viewpoint of commercial farming and modern citizenship, Kerinci farmers have a variety of social, economic, political and ideological reasons to maintain their inherited property estates.

The social effects of the continuation of inherited property estates and the exploitation system of time-sharing are twofold. First, inherited estates provide for a social security and livelihood system within families. Second, since most farming families in Kerinci are still owners and users of *giliran* in the *gilir ganti* system, most families also still have access to rice production. The most important livelihood component of *gilir ganti* is that the system of time-sharing of rice fields enables the selling and buying of time-shares. As a consequence, individual heirs have the possibility to accumulate time-shares and to improve their economic position outside the commercial market of rice fields that are held in individual property. Access to the market of selling and buying of individually owned rice fields is more restricted, predominantly because more money is required. The most important social security component of *gilir ganti* is the collectivity or community that heirs create by establishing a joint inherited estate. In an inherited property estate, heirs are not only individual share holders, but they also collectively own a family enterprise in which individual shares are conveniently pooled, shared and exchanged. At the level of practical logistics this means that property holders may easily deviate from the *giliran* timetable by establishing private arrangements for pooling and using time-shares, and, by the same token, that children of property holders can regularly use time-shares of their heir parents. The overall effect of *gilir ganti* in Kerinci is that many families stay in rice cultivation as – part-time – owners of rice fields. As participants in the system of *gilir ganti* these families also have relatively easy access to sharecropping and other labour relations that provide for alternative means to grow rice when there is no *giliran* to be used. From this perspective *gilir ganti* is the single most important social institution of food security in Kerinci. Further, it can be argued that the continuation of

gilir ganti in Kerinci does not hamper but, instead, facilitates the commercial management of agriculture. After all, growing rice in a regime of time-shares and commercial production do not exclude each other. On the contrary, by keeping more farming families in rice cultivation through *gilir ganti*, these families are able to take more commercial risks in the production of tree crops.

Common property

The second category of collective property, the common property of the village territory, is characterized by a very different historical trajectory in Kerinci. In some villages in Kerinci, such as Hiang, the traditional village lands are still covered with forests. In most villages, however, these forest have already been transformed into dry fields (*ladang*) and orchards (*kebun*). This does not imply that there is a shortage of forests in Kerinci as approximately 60% of the territory of the Kerinci district still consists of forests. These forests surround the agrarian valley of Kerinci and nowadays they are all part of Kerinci Seblat National Park. In the colonial era, which effectively lasted 40 years in Kerinci (1903-1943), the boundaries of the current National Park were already established. For reasons of watershed management all Kerinci forests became protected forests when the Dutch colonial government declared them to be dominions of the state, to be part of state territory. Only individual owners of forests and waste lands were granted property titles. From a juridical point of view, the colonial government did consequently not recognize the rights of villagers to village territories, the *tanah ulayat*, in Kerinci. From a practical point of view, however, these village rights were more or less condoned since *adat* rights in Kerinci did not frustrate important colonial interests, for instance, in the field of mining or oil drilling. To avoid unnecessary conflicts with farmers in the woody district of Kerinci, the boundary with the protected forests (*hutan lindung*) was set at one or two kilometers behind the villages. In the meantime, almost all of these village forests have been transformed into agricultural land. In fact, not villages as such, but *desa* (*dusun*) communities hold *tanah ulayat* rights in Kerinci. Nowadays there is still a forest in Hiang that is situated on the *tanah ulayat* of *desa* Hiang Tinggi.

In the classical meaning of Kerinci customary law, and for a long time also in colonial and post-colonial practices, the *tanah ulayat* of a community (*desa*) consisted of agricultural lands and forests. Every inhabitant of a *desa* had the right of *arah ajun*, that is the right of exploitation of a plot of – mostly – forest land. Following the use of customary rights to forest exploitation, most forests on village territories in Kerinci have disappeared over the past fifty years and made way for *ladang* and *kebun*, and sometimes new *sawah*. In the course of this process the relation between the *desa* community and its *tanah ulayat* has also changed. Strict prohibition rules on selling and buying agricultural lands between people from different communities have gradually been replaced by rules of preference not to sell land to outsiders. In addition, most forests on the *tanah ulayat* in Kerinci were transformed into agricultural lands following the right of individual exploitation granted by the *desa* administration. With no forest left as agricultural reserve, the right of exploitation (*arah ajun*) became void.

In Hiang a forest of 800 ha. is still located on village territory. This forest has become common property of the National Park and the village of Hiang in 1993 and since then it is called a *hutan adat* ('customary law forest'). As a result of this transformation the villagers of Hiang now 'own' the forest along with the National Park. In practice, this means that villagers have lost the right of individual exploitation of a forest plot (*arah ajun*) and that former individual property rights of *ladang* in the *hutan adat* are transformed into use-rights only. At the same time, however, all villagers are allowed to gather forest products for their own use. For their loss of autonomy the villagers have been compensated with infrastructural works. Whether this co-management of the Hiang forest has so far been profitable for the villagers is difficult to assess. However, the transformation of the forests on the *tanah ulayat* into *hutan adat* has definitely changed the destination of the forest from an agricultural exploitation reserve into a conservation area, and from a common property resource of villagers to a common property regime of co-management with the aim of nature conservation.

Curriculum Vitae

Johannes Wilhelmus van de Ven werd in 1955 in Uden geboren en doorliep de middelbare school en de Pedagogische Academie in Veghel. Na zijn militaire dienstplicht studeerde hij aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (Radboud Universiteit). Hier behaalde hij in 1986, met lof, het doctoraal examen Culturele Antropologie en daarnaast de eerstegraads onderwijsbevoegdheid Maatschappijleer. Het doctoraal leeronderzoek handelde over identiteit, gemeenschappelijk grondbezit en economische ontwikkeling in Cusini, een dorp van Indiaanse landbouwers en veetelers op de hoogvlakte in Perú. Na korte tijd als docent in het MBO-onderwijs te hebben gewerkt, werd hij in 1988 als Assistent In Opleiding aangesteld bij de toenmalige vakgroep Agrarisch Recht van de Landbouw Universiteit Wageningen (Wageningen Universiteit) om promotieonderzoek te doen naar grondbezit en sociale zekerheid in Indonesië. Sponsor van het promotieonderzoek was het Programma Indonesische Studiën (PRIS) in Leiden. Het veldonderzoek in Kerinci werd uitgevoerd in 1990-1991 en kreeg een vervolg in 1999. In de tussenliggende periode was hij naast AIO ook toegevoegd docent bij de vakgroep Agrarisch Recht en het PRIS. Sinds 1997 werkt hij als docent en teamleider voor Helicon Opleidingen, een instelling voor 'groen' MBO-onderwijs. Hij publiceerde artikelen over gemeenschappelijk en individueel grondbezit en over het beheer van natuurlijke hulpbronnen. Zijn huidige onderzoeksinteresse richt zich op processen van sociale in- en uitsluiting en op de ontwikkeling van nieuw recht in plattelandsgemeenschappen.